MOJ USTAV ZA SVE

Kompilacija tekstova o metodologiji društvenih istraživanja te o tehnikama argumentacije, koju su nastavnici prikupili za učenike u projektu MOJ USTAV ZA SVE, 2014-2015.

Adis Andelija
Admira Uzunić
Almira Uzunović
Amira Sejdinović
Andrej Vujnić
Duška Perić Tarade
Huso Razić
Ivana Ivanek
Ivica Kovačević
Josip Grgić
Lejla Bajraktarević
Mile Beljo
Nihad Isaković
Samra Sečić
Saša Delić
Smiljana Vovna
Šejla Sadiković
Vanda Visković
Zoran Ljubičić

У најпознатије институције за истраживање тржишта убрајају се Nielsen и Gallup. Оне нуде предузећима стандардне извештаје о трендовима на појединим тржиштима и могућност истраживања и праћења тржишта према захтевима клијента. У новије време, ове и сличне компаније развијају софтвер за прецизно праћење продаје производа својих клијената на различитим локацијама у малопродаји. На тај начин се омогућује прецизно праћење ситуације, анализа продаје сопствене и конкурентских марки, анализа продаје у различитим типовима продавница, уз различите цене и промотивне активности самог предузећа или његових конкурената. Поред ових истраживања, редовно се прати понашање купаца и предвиђање њихових реакција.

из публикација, каталога, статистичких годишњака и сличних извора. Прикупљање примарних података путем теренских истраживања обично се обавља уз коришћење маркетиншких или истраживачких агенција. Менаџер маркетинга мора да зна које извештаје треба да купи, које да наручи и колико може да их плати. Један од уобичајених извештаја који менаџери маркетинга купују јесте извештај о рејтингу медија (читаност новина и часописа, слушаност радија и гледаност ТВ станица). На основу ових података, менаџери маркетинга израчунавају исплативост оглашавања у појединим медијима и праве **media plan** – распоред оглашавања у различитим медијима. Media plan-ом одређује се износ средстава која ће бити утрошена на емитовање пропагандних порука у одређеном периоду и за њихово оптимално трошење је одговоран менаџер маркетинга.

Маркетиншки информациони систем је систем који омогућује прикупљање, сортирање, селекцију, обраду и дистрибуирање маркетиншких података. Менаџер маркетинга има задатак да организује прикупљање сирових података и њихово прерађивање у информације, које он и други менаџери користе за доношење одлука. Да би маркетиншки информациони систем успешно функционисао, менаџер маркетинга мора правилно да одреди следеће његове елементе.

- **Извори података.** – Менаџер маркетинга бира изворе података према трошковима и квалитету података који се нуде. Обично је јефтиније купити податке од специјализованих институција али је сопственим истраживањем могуће сакупити разноврсније податке.
- **Корисници података.** – То су сви запослени у предузећу којима добијене информације могу помоћи да унапреде своје пословање. Што је више корисника информација то је исплативије њихово прикупљање и обрада. Менаџер маркетинга је задужен да обавести све заинтересоване у предузећу о постојању одређених података и да заинтересованим корисницима омогући увид у потребне информације онда када су им потребне. У редовне кориснике убрајају се топ менаџмент, менаџер продаје и продавци на терену, као и менаџер набавке и набављачи.

Информације не треба сакупљати, треба их користити.

deset smatra se niskom, dok je korelacija od 0.6 ili više visoka korelacija. Niska korelacija (tj. slaba povezanost među pojavama) može, međutim, biti značajna. Razina značajnosti korelacija, bez obzira na njihovu veličinu, izračunava se pomoću statističkih testova. Ako pak prisutnost jedne varijable znači odsutnost druge (kao u primjeru sunčanja i snježne mećave), govorimo o potpuno negativnoj korelaciji i označavamo je kao – 1.0. Međutim, čak i vrlo visoka korelacija, bila pozitivna ili negativna, ne mora označavati uzročno-posljedični odnos i stoga se korelacije moraju vrlo pažljivo interpretirati i istraživač se mora služiti logikom koja nije sadržana u samim korelacijama.

Da bi se izbjegle moguće pogreške, treba se služiti još nekim postupcima kontroliranja. U eksperimentima jedna od najuobičajenih metoda kontroliranja jest korištenje kontrolne grupe. Želimo li na primjer istražiti da li druženje s pripadnicima drugih nacionalnosti mijenja stavove o drugim nacijama, najprije ćemo ispitati stavove ispitanika, zatim ih dovesti u socijalnu interakciju s pripadnicima drugih nacionalnosti i nakon nekog vremena ponovno ispitati njihove stavove da bismo vidjeli da li su se stavovi promijenili. Međutim, eventualna promjena stavova ispitanika ne mora biti posljedica druženja, nego nekih drugih nezavisnih varijabli, primjerice čitanja novina, gledanja televizijskog programa ili razgovora s prijateljima i rodbinom. Stoga ćemo ispitanike podijeliti u dvije grupe, jednake po nekim osnovnim karakteristikama (dob, spol, obrazovanje itd.) kako ni one ne bi utjecale na rezultat. Jednu grupu, eksperimentalnu, izložit ćemo nezavisnoj varijabli (druženju s pripadnicima drugih nacionalnosti) a drugu, kontrolnu grupu nećemo izložiti utjecaju te iste nezavisne varijable. Na kraju ćemo obje grupe testirati da vidimo kakvi su im stavovi i da li su se promijenili; razlike u promjeni stavova između eksperimentalne grupe, koja je bila izložena druženju, i kontrolne, koja nije bila izložena, moći će se onda s velikom sigurnošću pripisati utjecaju te nezavisne varijable.

Možemo stoga kazati da se u procjenjivanju odnosa nezavisnih i zavisnih varijabli, odnosno pri utvrđivanju uzročno-posljedične veze, koristimo s nekoliko kontrolnih mehanizama: logičkim rasuđivanjem, značajnošću korelacije, eliminiranjem ueće varijable i kontrolnom grupom.

2.4. Model znanstvenog istraživanja

Znanstveno istraživanje mora proći razne etape ili stupnjeve. U osnovi ih razlikujemo sedam:

1. Definiranje problema koji se želi istražiti. Problem mora biti vrijedan istraživanja i mora biti istraživ znanstvenim metodama.

2. Upoznavanje s postojećom literaturom o problemu. Valja upoznati postojeće stanje istraživanja, teorije i metode koje su do tog trenutka korištene.

3. Formuliranje hipoteze. Hipoteza je prethodna ideja o odnosu nezavisne i zavisne varijable ili stav koji će istraživanje potvrditi ili opovrgnuti.

4. Izrada nacrta istraživanja. Izabire se jedna ili više metoda ili tehnika istraživanja: kvantitativna ili kvalitativna metoda, eksperiment, promatranje itd. Metoda istraživanja mora biti primjerena predmetu, problemu i hipotezi istraživanja.

5. Skupljanje podataka. Podaci se skupljaju i bilježe u skladu s nacrtom istraživanja.

6. Analiza rezultata. Traženje smislenih odnosa između činjenica koje su pronađene tijekom istraživanja. Rezultati se tumače, a hipoteza potvrđuje, odbacuje ili modificira.

7. Zaključci istraživanja. Istraživač prezentira ukupan ishod istraživanja, pokazujući njegovo značenje u širem kontekstu i potičući ista ili slična istraživanja.

Ovaj model, ma koliko da je općenit, nije uvijek uporabljiv. U kvalitativnim istraživanjima, primjerice, istraživači često samo opisuju svoj predmet i ostaju na tome, a teoretičari ponekad uopće ne traže nikakve podatke niti ih interpretiraju, nego stvaraju teo-

rije na temelju već postignutih rezultata davno provedenih istraživanja ili zanemaruju čak i to. Model međutim prikazuje kako se najčešće provode istraživanja.

2.5. Metode i tehnike sociologijskih istraživanja

U sociologiji je poznato nekoliko osnovnih metoda i tehnika istraživanja. To su standardne istraživačke procedure, od kojih svaka ima svoju optimalnu primjenu, svoje prednosti i svoje nedostatke.

2.5.1. Anketa

Najjednostavniji način da saznamo nešto o ljudima jest da ih pitamo. U tome je sociolog u prednosti pred astronomom ili zoologom, kojima je ova metoda nemoguća. Anketom se skupljaju informacije tako da se ljudima postavi određen broj pitanja i zabilježe njihovi odgovori. Pitanja su postavljena na **upitniku**; anketar bilježi odgovore ispitanika ili ispitani i sami ispunjavaju upitnik. Ako ispitanici sami ispunjavaju upitnik, postoji bojazan da ga neće ispuniti kako valja, te stoga u načelu upitnik ispunjavaju anketari na temelju ispitanikovih odgovora.

Budući je nemoguće ispitati sve članove grupe, a osobito ako je ona brojna, sociolozi se koriste **uzorkom**. Uzorak je manji broj ispitanika izdvojenih iz populacije koja se želi istražiti. Da bi istraživanje bilo valjano, uzorak mora biti reprezentativan: ispitanici obuhvaćeni uzorkom moraju biti odraz cjelokupne populacije, odnosno grupe koja se istražuje. Reprezentativnost uzorka ovisi o dva elementa: načinu na koji je uzorak odabran i njegovoj veličini. To znači da zastupljenost najvažnijih značajka cjelokupne populacije (spol, dob, obrazovanje, nacionalna i religijska opredijeljenost, ekonomski status itd.) mora odgovarati značajkama uzorka. Ako u ukupnoj populaciji birača u jednoj državi ima 15% osoba starijih od 65 godina, toliki ih postotak mora biti i u uzorku; ako u populaciji ima 43% ljudi koji su završili samo osnovnu školu, taj

»Kako želite da vam odgovorim na to pitanje: kao pripadnik etničke skupine, obrazovne skupine, platnog razreda ili kao vjernik?«

se isti postotak mora pojaviti u uzorku. Budući da takvih karakteristika – koje u nekom istraživanju mogu odigrati ulogu nezavisnih varijabla – ima mnogo, »slaganje« uzorka koji će odraziti karakteristike cjelokupne populacije neobično je složeno, ali i izuzetno važno, jer uspjeh istraživanja veoma ovisi o tome koliko je uzorak sličan populaciji.

Nestručnost i nepažljivost pri konstrukciji uzorka imaju kao posljedicu neuspjeh i neupotrebljivost velikih i skupih istraživanja. Godine 1936, uoči predsjedničkih izbora u SAD, jedan je američki časopis anketirao 2 milijuna ispitanika, dobivši njihove adrese iz telefonskih imenika i iz policijskih podataka o vlasnicima automobila. Na temelju istraživanja časopis je predvidio da će na izborima pobijediti republikanski kandidat Landon. No na izborima je Landon do nogu poražen od demokratskoga kandidata i kasnije znamenitog predsjednika Franklina D. Roosevelta. U isto vrijeme točan ishod izbora predvidio je George Gallup, i to na temelju vrlo malog uzorka. Zašto je Gallupovo istraživanje bilo valjanije?

Odgovor je jednostavan: Gallupov uzorak, iako neusporedivo manji, bio je reprezentativan. Časopis je, međutim, svoj uzorak ograničio na vlasnike telefona i automobila. Budući da su u to vrijeme telefone i automobile imali samo bogatiji građani i kako su viši slojevi glasovali uglavnom za republikance, niži slojevi, koji svoj glas pretežno daju demokratima, bili su isključeni iz uzorka. Uzorak je stoga bio nereprezentativan i pogrešan zaključak posljedica je činjenica da je časopis anketirao uglavnom republikance. Taj primjer pokazuje da veličina uzorka ne jamči uspjeh i točnost istraživanja.

2.5.2. Intervju

Ako anketa ima uglavnom značajke metode koja se ubraja u kvantitativna istraživanja, intervju ima značajke kvalitativnog istraživanja. Intervjuom je obuhvaćeno manje ispitanika; pitanja su podrobnija i usmjerena uglavnom na prikupljanje podataka o ispitaniku i teže podrobnije osvijetliti problem koji istražuju.

I u anketi (upitniku) i u intervjuu važno je na koji se način pitanja postavljaju i kakvi se odgovori dopuštaju. U anketi ispitaniku je ostavljena mogućnost da na pitanja odgovori jednim od unaprijed danih odgovora, npr.: »da«, »ne« i »ne znam«, ili: »potpuno se slažem«, »slažem se«, »ne slažem se« i »uopće se ne slažem«. U intervjuu se postavljaju pitanja na koja ispitanik odgovara slobodno. Nekada je to jedna rečenica, a ponekad je odgovor cijela priča.

Pitanja moraju biti jednoznačna i jasna, neopterećena emocijama i razumljiva svim ispitanicima. Pitanja poput »Da li ste religiozni?« nemaju nikakve svrhe jer razni ljudi različito tumače religioznost. Zato pitanja trebaju biti preciznija i odnositi se na učestalost odlaska u crkvu, vjere u Boga, prihvaćanja pojedinih vjerskih učenja itd. Isto tako, pitanja trebaju izbjegavati negaciju, dvosmislenosti i svaku drugu stvarnu ili stilsku nijansu koja može utjecati na rezultate. Koliko je za rezultate važan način na koji se pitanja postavljaju, pokazalo je istraživanje javnog mišljenja o legalnosti pobačaja. Na pitanje »Smatrate li da u Ustav treba dodati amandman kojim se zabranjuje pobačaj?« 29 % ispitanika odgovorilo je potvrdno, a 62 % nijekno; na pitanje »Smatrate li da u Ustav treba dodati amandman kojim će se zaštititi život nerođene djece?« 50 % je odgovorilo »da«, a 39 % »ne«, tako da su istraživači dobili oprečan iskaz stava javnosti o istom problemu.

Poznata antropologinja Margaret Mead razgovara s domorocima na Baliju

2.5.3. Promatranje

Promatranje je metoda kojom se koriste i druge znanosti, a osobito antropologija, etnologija i sociologija. Promatranje se provodi na dva načina: uz sudjelovanje istraživača i bez njegova sudjelovanja. U promatranju bez sudjelovanja istraživač – bez obzira na to provodi li se istraživanje u laboratoriju ili na terenu – stoji po strani, a u promatranju uz sudjelovanje istraživač ulazi u skupinu koju

želi promatrati i postaje njezin član i uglavnom ne otkriva svoj identitet. Istraživanja narkomana, uličnih bandi ili nekih etničkih skupina provode se uglavnom tako da se istraživač prikriva kao član grupe i promatra je »iznutra«. Jedno od najpoznatijih istraživanja o tome kako duševne bolnice depersonaliziraju svoje pacijente i pridonose razvoju bolesti umjesto da ih liječe izveo je sociolog koji je u duševnim bolnicama mjesecima radio kao bolničar. Promatranjem se uglavnom provode kvalitativna istraživanja koja neku društvenu skupinu nastoje što preciznije opisati i objasniti.

Promatranje otvara neka etička pitanja. Ponekad sociolozi promatrajući ljude saznaju podatke koje bi mogli zloupotrijebiti odaju li identitet ili aktivnosti svojih ispitanika (kriminalaca, narkomana i sl.). U promatranju uz sudjelovanje istraživač krije svoj identitet, pa mora kriti i samo istraživanje, te stoga promatra bez dozvole i pristanka ispitanika. Ponekad je promatranje bez privole ispitanika nasrtaj na privatni život pojedinaca u koji se nitko nema prava miješati. Sociolozi nekiput istražuju pojave koje bi pojedinci radije zadržali za sebe. Kako privolu ne mogu ni očekivati ni dobiti, istraživanja ponekad provode nelegalno.

2.5.4. Eksperiment

Eksperiment ili pokus u sociologiji ima ograničenu upotrebu već i zbog razloga koje smo naveli: jer su eksperimenti s ljudima ograničeni. Ponekad je eksperiment nezaobilazan i samo se pomoću njega mogu otkriti neke važne činjenice. U stvarnosti se mnogo toga događa odjednom i ne može se uvijek kazati što je uzrok a što posljedica. U pokusu, gdje se promjene odnosno nezavisne varijable pažljivo uvode i razdvajaju jedna od druge, moguće je stvoriti zaključke koji se drukčije ne bi mogli postići. Eksperiment se uglavnom provodi na dvije grupe ispitanika, kako smo već objasnili govoreći o eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi, a može se izvesti u laboratoriju i na terenu. Eksperimenti na terenu i u pravim životnim situacijama imaju veću važnost jer se tamo ispitanici ponašaju prirodnije i manje se obaziru na samu činjenicu eksperimenta.

Eksperiment može nekiput, unatoč svim mjerama opreza, dati sasvim pogrešne ishode jer se njime zapravo stvara umjetna situacija. U sociologiji je poznat tzv. *hawthorneški efekt*, čime se označava pojava da na eksperiment utječe ispitanikovo mnijenje o tome što se eksperimentom želi postići. Efekt je dobio ime po tvornici u kojoj je obavljen eksperiment kojom prilikom su mijenjani uvjeti rada radi postizanja što veće proizvodnosti. Istraživači su izdvojili skupinu žena i neprestano mijenjali uvjete rada: odmore, rasvjetu, načine plaćanja. Isprva su istraživači bili oduševljeni: svaka promjena donijela bi povećanje produktivnosti. Uskoro se ispostavilo da se proizvodnost povećava nakon bilo koje promjene, čak i onda kada bi se uvjeti rada vratili na prethodne uvjete nakon kojih je produktivnost već bila porasla. Zavisna varijabla rasla je bez obzira na to koja je nezavisna varijabla uvedena i tek nakon dugo vremena istraživači su shvatili da je produktivnost rasla zato što se grupa osjećala vrlo povezanom, kooperativnom grupom, koja je znala što istraživač očekuje i koja se trudila da u tom smislu dâ sve od sebe.

2.5.5. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja *(content analysis)* koristi se ponajviše za istraživanje verbalnoga, ali i drugoga simboličkog materijala. Sustavnim i objektivnim proučavanjem govornih, pisanih i slikovnih informacija može se mnogo doznati o značajkama, pošiljaocima i primaocima komunikacije.

U analizi simboličkog materijala razlikujemo tri pristupa:

a) U prvom je istraživač zainteresiran ponajprije za **karakteristike samog sadržaja ili pak za njegovu formu.** Na primjer, istraživanje o prvomajskim parolama u bivšem Sovjetskom Savezu pokazalo je da su se tijekom godina simboli korišteni u parolama promijenili od »univerzalno revolucionarnih« prema »nacionalnima«. Jedno drugo istraživanje pokazalo je znatne razlike u vrijednostima koje su u govorima zastupali Roosevelt i Hitler: 35 posto naglašenih dijelova Hitlerovih govora imalo je »snagu« kao poželjnu vrijednost nasuprot 15 posto Roseveltovih. Analizom sadržaja mogu se otkriti propagandne tehnike, čitljivost ili stilističke osobine nekoga komunikacijskog materijala. To posljednje se npr. ponekad primjenjuje da se utvrdi autorstvo teksta.

b) Drugi pristup usredotočuje se na pokušaj da se na osnovi analiziranog sadržaja izvedu pouzdani **zaključci o pošiljaocima ili uzrocima komunikacije.** Istraživanje pozdravnih govora što su ih 1949. godine održali članovi sovjetskog rukovodstva u povodu Staljinova rođendana pokazalo je vrlo različite stavove prema Staljinu između starih boljševika i ostalih govornika. Zaključci o pošiljaocima i uzrocima imaju iznimnu obavještajnu vrijednost, pa nije čudo što se analiza sadržaja široko koristi u obavještajnoj djelatnosti. Tako je npr. CIA pretpostavila da se u SSSR-u dogodila nesreća u nuklearnoj elektrani na osnovi povećanog broja članaka u sovjetskim medicinskim časopisima o bolestima uzrokovanima radioaktivnim zračenjem.

c) Treći pristup analizi sadržaja usmjeren je na dobivanje **podataka o publici** kojoj je sadržaj upućen. Pretpostavlja se da sadržaj komunikacije u određenoj mjeri odražava stavove, interese i vrijednosti (kulturne obrasce) društvenih skupina. Tako je istraživanje popularnih časopisa u SAD između 1900. i 1930. godine pokazalo smanjen utjecaj religije i povećanu tolerantnost prema seksualnoj slobodi.

Budući da treba biti sustavna i objektivna, analiza sadržaja pretpostavlja pažljivu izradu analitičke matrice – skupa kriterija prema kojima se kodira analizirani materijal. Ta matrica najčešće sadrži dvije skupine kriterija: *što* je rečeno (o čemu je komunikacija, da li je stav pozitivan ili negativan, na osnovi kojih standarda je zauzet takav stav, koje se vrijednosti zagovaraju, u čije ime se to čini, izvor komunikacije, cilj komunikacije itd.) i *kako* je rečeno (forma komunikacije – književnost, vijest, televizija i sl., gramatički i sintaktički oblik, emocionalni naboj, retorički ili propagandni karakter itd.).

Kako čitati tablicu

Sociolozi se koriste statističkim tablicama kao izvorom podatka i kao načinom prikazivanja rezultata vlastitog istraživanja. Pri korištenju tablica valja slijediti neka pravila. Uzmimo za primjer sljedeću tablicu:

Aktivno stanovništvo Hrvatske s obzirom na socioprofesionalni položaj prema spolu 1971. i 1981. godine

Socioprofesionalni položaj	Ukupno	Muško 1971.	Žensko	Ukupno	Muško 1981.	Žensko
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
poljoprivrednici (društveni sektor)	1,9	2,5	1,0	2,0	2,6	1,2
individualni polj.	38,1	32,6	46,4	20,3	17,5	24,3
rudari, industrijalci, srodni radnici	27,5	35,9	14,5	26,5	33,3	16,7
radnici u trgovini, ugostiteljstvu i prometu	11,2	9,5	13,9	19,9	19,1	21,2
službenici	7,3	5,7	9,7	13,5	10,2	18,2
rukovodioci	1,1	1,7	0,3	1,8	2,6	0,5
stručnjaci	8,9	7,5	11,2	11,4	9,1	14,7
privatnici	2,3	3,1	0,9	2,8	3,8	1,4
ostali	1,7	1,5	2,1	1,8	1,8	1,8

Izvor: *Popis stanovništva 1971. i 1981. godine*, Savezni zavod za statistiku.

3.2. METODE I TEHNIKE ISTRAŽIVANJA U SOCIOLOGIJI

3.2.1. Pojam znanstvene metode

Riječ **metoda** je grčkog podrijetla (methodos = put, način, istraživanje) i označava postupak ispitivanja i istraživanje neke pojave, odnosno način rada za ostvarivanje nekog filozofskom, znanstvenom, političkom ili praktičnom području. Jasno je, dakle, da se može o veoma različitim metodama u mnogobrojnim područjima ljudske djelatnosti. Ali, pr veoma bitno pravljenje razlike između svih onih koje se mogu svesti pod zajedničk *neznanstvene metode* i drugih, koje su u kontekstu ove analize predmet detaljnijeg pro koje se označavaju zajedničkim imenom kao *znanstvene metode.*

Govoriti o **znanstvenim metodama** znači, i to na samom početku, potrebu postav nekoliko temeljnih pitanja. Što je, primjerice, znanstvena metoda? Izvjesno je da u odgovo to pitanje postoje veoma različiti teorijski odgovori. Uvažavajući značenje svih određenja smo da se znanstvena metoda, u najširem značenju riječi, može odrediti kao *način i put do znanstvene spoznaje o pojavama u prirodi ili društvu.*

Razložili li se navedeni način i put dolaska do znanstvene spoznaje, dakle znanstvena u najširem značenju riječi, na sastavne dijelove, u njoj se, u sociološkim istraživanjima identificirati najmanje tri bitne komponente:

a) postupci dolaženja do znanstvene spoznaje, odnosno faze procesa znanstvenog istraživ
b) tehnike i instrumenti prikupljanja empirijskih podataka, te
c) tehnike obrade prikupljenih podataka.

3.2.2. Faze procesa znanstvenog istraživanja

Znanstveno istraživanje je kompleksan proces koji obuhvaća veći broj, međusobno pove radnji. Sve radnje, koje obuhvaća proces znanstvenog istraživanja, mogu se klasificira zasebnih faza.

1. Izbor i definiranje predmeta istraživanja. Tom radnjom započinje svako istra Kao predmet istraživanja uvijek se uzima problem koji se ne može riješiti ni uče studiranjem, a to znači problem o kojemu nema dovoljno spoznaja i u vezi s kojim j provesti istraživanje, kako bi se došlo do potrebnih spoznaja.

Ova faza znanstvenog istraživanja podrazumijeva nekoliko vrsta zadataka i to:

a) Izbor predmeta istraživanja, koji uključuje
- Traženje znanstvenih informacija, neophodnih za formuliranje predmeta istraživ
- Formuliranje predmeta istraživanja

b) Određivanje ciljeva istraživanja. U znanstvenom istraživanju se razlikuju dvije osnovne ciljeva: *pragmatični* i *spoznajne* ciljevi.

***2. Postavljanje hipoteza i sređivanje varijabli* istraživanja.** Hipoteza je *misaono odg pitanje o problemu, manje ili više vjerojatna pretpostavka da postoji neka pojava kao uzro posljedica neke druge pojave.* Postoje različite različite vrste hipoteza - *osnovne, radne, po preliminarne* itd.

S druge strane, već je istaknuto da postoje *nezavisne* i *zavisne* varijable. Njih u istra treba identificirati.Svako znanstveno istraživanje, osim te dvije vrste varijabli poznaje *intervenirajuće, kondicirajuće* itd.

3. Izrada projekta istraživanja. Svako istraživanje prati i određeni projekt istraživanja. O će, međutim, biti posebno riječi.

4. Prikupljanje i obrada podataka. Fazom prikupljanja podataka znanstveno istra dospijeva u područje objektivne stvarnosti, u kojoj treba provjeriti ispravnost te postulata. Metode prikupljanja podataka, utvrđene projektom istraživanja, a koje mogu osluškivanje dijelova stvarnosti o kojima se misli, detaljno se razrađuju. Prikupljanje p podrazumijeva i još dvije radnje: a) *sređivanje* podataka koji su na terenu skupljeni, te b) *obradu* prikupljenih i sređenih podataka.

Scanned by CamScanner

(5) *Znanstveno tumačenje i interpretacija podataka.* Podaci koji su prikupljeni, sređeni statistički obrađeni, služe kao dokazni materijal kojim se postavljena hipoteza potvrđuje il odbacuje.

(6) *Izvještaj o rezultatima istraživanja.* Cilj je izvještaja, zapravo, upoznati javnost s tim što je, na koji nači, rađeno u procesu istraživanja, do kojih se rezultata u tom poslu došlo, kako su rezultat dobiveni, obrađeni i tumačeni. Izvještaj, dakle, ima informativnu funkciju. Stoga je uputno da je pisan razumljivim jezikom jer ne služi istraživaču nego publici koja je u ulozi konzumenta.

Izvještaj o rezultatima znanstvenog istraživanja se, u principu, sastoji od šest osnovnih dijelova:
a) *Naslov,* kojim se izražava osnovni sadržaj provedenog istraživanja.
b) *Sadržaj,* čiji je osnovni smisao da čitatelju dade informaciju o karakteru istraživanja, ali i da mu, ukoliko se opredijeli da ga pročita, olakša snalaženje.
c) *Uvod.* čiji je cilj uvođenje čitatelja u bit istraživanja i izazivanje radoznalosti za čitanje.
d) *Primjenjene metode i opis postupka pri istraživanju.*
e) *Rezultati i interpretacija istraživanja.* Rezultati se mogu iznijeti u različitim formama: tekstualno, tabelarno, grafički.
f) *Zaključak.* U njemu se u skraćenoj formi iznosi hipoteza, te podaci koji je potvrđuju ili odbacuju, a može se apostrofirati i potreba novog istraživanja.
Uz ove dijelove, izvještaj može sadržavati i još neke dijelove: *moto, posvetu, predgovo, sažetak, bibliografiju, stvarni i imenični regista, ter priloge*

3.2.2.1. Projekt istraživanja

Ukoliko se radi o manjim istraživanjima, njihove potrebe može zadovoljiti takozvani *orjentacioni projekt* istraživanja. U principu se, međutim, može govoriti o dvije vrste projekata koji prate najveći dio istraživanja: *idejnom* i *izvedbenom* projektu istraživanja.

***Idejni projekt** istraživanja.* Da bi istraživanje bilo moguće nužna je spremnost i potrebna motiviranost, ali i neophodna znanstvena osposobljenost istraživača s jedne, te osiguravanje potrebnih, materijalnih i drugih, uvjeta istraživanja s druge strane. Smisao i cilj izrade idejnog projekta istraživanje jeste upravo u tome da se njime pokušaju osigurati takvi, materijalni i drugi uvjeti. U takvom projektu istraživač, ili istraživački tim, nastoji, po određenoj proceduri, ukazati na problem kojeg se želi istražiti, ali i iznijeti argumentaciju u prilog potrebe realizacije predloženog istraživanja.
No, zbog samog cilja, koji se idejnim projektom želi ostvariti, logično je da je i njegova struktura značajno manje kompleksna. Međutim, usprkos činjenici da je ona podređena dobijanju društvene potpore, u idejnom se projektu ipak ne može izbjeći elaboracija nekih bitnih elementa. Iako se oni ne moraju nužno pojavljivati u svim slučajevima, u idejnim se projektima najčešće susreću posebno razrađeni slijedeći elementi:
a) predmet ili problem istraživanja, u kojem se apostrofira važnost problema, pruža nužna informacija o tome što je do tada urađeno, navodi najznačajnije autore koji su navedeni problem do tada istraživali itd.
b) cilj (ili ciljevi) istraživanja, koji mogu biti različiti
c) struktura projekta
d) metode i tehnike istraživanja
e) orjentacijski kalendar radova
f) sastav ekipe istraživanja
g) financijska i druga sredstva potrebna za istraživanje
h) projekcija rezultata i koristi koje se mogu očekivati od realiziranog istraživanja

Izvedbeni projekt istraživanja. Izvedbeni se projekt može ozbiljiti jedino u slučaju da je idejni projekt naišao na adekvatnu društvenu potporu. Po pristupu, kojeg razvijamo, izvedbenim projektom istraživanja se utvrđuju uvjeti istraživanja koji omogućuju provjeravanje postavljenih hipoteza. Drugim riječima, njime se odlučuje o najbitnijim detaljima istraživanja. Izvedbeni projekt sadrži sve dijelove koji se nalaze i u idejnom projektu. No, on sadrži i niz drugih detalja koji

Scanned by CamScanner

se ne nalaze u idejnom projektu. Razlog tome je činjenica da su u izvedbenom projektu pitanja realizacije razrađena do najsitnijih detalja. Primjerice:

1. koje metode će se koristiti u prikupljanju podataka potrebnih za istraživanje,
2. tko može dati najbolje podatke koji istraživača zanimaju,
3. da li istraživanje primijeniti nad cijelom populacijom ili nad određenim uzorkom,
4. kada, gdje i u kojim uvjetima prikupiti podatke koji istraživača zanimaju,
5. koje će se tehnike obrade podataka upotrijebiti,
6. precizirati sastav ekipe koja provodi istraživanje, razdiobu dužnosti unutar nje, principe rada koje slijedi itd.,
7. odrediti detaljan kalendar pojedinih radova, te
8. utvrditi predračun predvidivih troškova istraživanja.

Ovisno od opredjeljenja, obzirom na navedene, ali i neke druge detalje, može se govoriti o različitim tipovima izvedbenog projekta istraživanja. Dva su najznačajnija:

a) deskriptivni (opisni) projekt istraživanja, koji omogućuje opći uvid u neko obilježje ili, u najboljem slučaju, klasifikaciju navedenog obilježja, bez ikakvih pretenzija da se upušta u njegovo objašnjenje.

b) kauzalni (uzročni) projekt istraživanja koji sebi, u načelu, postavlja zadatak ispitivanja uzročno-posljedičnih odnosa u predmetu istraživanja. Drugim riječima, on uključuje i objašnjenje, ili tumačenje, nekog obilježja, pojave ili procesa. Stoga je ovaj projekt istraživanja znatno širi od deskriptivnog.

3.2.3. Tehnike prikupljanja empirijskih podataka

3.2.3.1. Anketa

Anketa je *pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima, koje se uz pomoć upitnika provodi na reprezentativnom uzorku.* Određuju je, dakle, dvije bitne značajke:

a) podaci se prikupljaju pismenim putem uz pomoć upitnika,

b) za prikupljanje podataka koristi se uzorak.

Jasno je, dakle, da se u svezi s anketom moraju razjasniti dva pojma: pojam *upitnika*, te pojam *uzorka*.

Upitnik *je tehničko sredstvo za prikupljanje podataka, a sastoji se od niza pitanja u svezi s predmetom istraživanja na koja se traži odgovor.*

Pitanja u upitniku mogu biti postavljena, u biti, na dva načina:

a) kao *otvorena* kojima se ne nude nikakvi odgovori nego je ispitaniku ostavljena potpuna sloboda u kreiranju odgovora, te

b) kao *zatvorena* (pitanja "fiksiranog izbora"), kojima se ispitaniku nudi izvjestan broj odgovora između kojih treba da se opredijeli. Time se smanjuje sloboda ispitanika u odgovaranju. Dobitak je u činjenici da je mnogo lakše i jednostavnije srediti dobivene odgovore, izvršiti njihovu sistematizaciju i klasifikaciju.

Pitanja u upitniku, osim toga, mogu biti postavljena kao:

a) *izravna*, dakle kao pitanja kojima se pita točno ono što se želi znati, i

b) *neizravna*, pitanja kojima se do odgovora dolazi zaobilaznim putem.

Anketu je moguće realizirati na više načina. Ističu se, prije svega, četiri:

1) Individualni dodir s ispitanikom. On pruža mnogo veću vjerojatnoću da su dobiveni podaci vjerodostojni, ali je i mnogo skuplja. Stoga se prakticira samo u slučajevima kada se radi s malim uzorkom;

2, Grupno anketiranje (primjerice, anketiranje učenika jednog razreda). Ono također osigurava visok stupanj vjerodostojnosti, kao i individualni kontakt, ali ima i značajnu prednost - mnogo je brže i jeftinije;

3, Poštanski upitnik. Upitnik se, drugim riječima, dostavlja ispitanicima poštom, zajedno s adresiranom omotnicom koju će ispitanici vratiti istraživaču;

Scanned by CamScanner

4. Telefonsko anketiranje. Radi se o anketiranju nasumičnim ili planiranim okretanjem brojeva telefonskih pretplatnika. Ovaj se tip anketiranja najčešće koristi u ispitivanju političkog raspoloženja birača. To je najbrži oblik prikupljanja podataka koji istraživača zanimaju, ali je istovremeno i najnesigurniji oblik anketiranja. To praktično znači da su podaci, njime dobiveni, veoma diskutabilni, na njih se istraživač ne može u potpunosti osloniti niti računati s pouzdanošću zaključaka na njima utemeljenim.

Telefonsko anketiranje

Uzorak *je dio ukupne populacije koji se podvrgava anketiranju.* Taj dio ispitivane populacije, dakle uzorak, mora biti *reprezentativan*, tj. mora posjedovati sve značajke skupine koju predstavlja.

Dva su oblika uzorka: *slučajni* i *stratificirani*. *Slučajni uzorak* je dio populacije koji se podvrgava anketiranju, a koji se dobiva odabirom nasumce. Bira se, dakle, svaki drugi, ili treći, peti član skupine itd. Međutim, tako sastavljen uzorak može biti reprezentativan, ali i ne mora. *Stratificirani* (slojeviti) *uzorak* ima posve drugo načelo konstitucije. Do njega se dolazi tako da se ukupna populacija, na temelju određenih značajki, dijeli na "tipične slojeve" - npr. po spolnoj, dobnoj, profesionalnoj, stratifikacijskoj i drugim značajkama - a onda se iz njih nasumce uzima određen broj ispitanika prema udjelu njihove skupine u ukupnoj populaciji. Prema tome, stratificirani uzorak isključuje mogućnost da ne bude tipična slika skupine. Stoga je i mnogo pouzdaniji kao primijenjeni postupak u znanstvenim istraživanjima.

3.2.3.2. Intervju

Intervju, kao i anketa, koristi pitanja da bi se došlo do odgovora o predmetu istraživanja. Ali, u odnosu na anketu, u intervjuu se pitanja postavljaju *usmeno*, u razgovoru s ispitanikom. Ta značajka intervju čini pogodnim sredstvom samo za manje skupine ispitanika. S druge strane, za razliku od ankete koja u većini slučajeva predviđa veoma kratke odgovore ili odgovore sa "da" ili "ne", intervju u načelu podrazumijeva odgovor koji se sastoji od najmanje jedne rečenice, a obično i od nekoliko njih. To otežava obradu podataka, bez obzira na tip intervjua koji se primjenjuje. Istina, tako dobiveni podaci mnogo više i bolje odslikavaju pravi odnos ispitanika prema predmetu znanstvenog istraživanja.

U sociološkim se istraživanjima koriste dva osnovna tipa intervjua: *standardizirani* i *slobodni* (nestandardizirani). *Standardizirani* intervju sadrži unaprijed utvrđena pitanja, i voditelj intervjua ih svakom ispitaniku postavlja istim redom i u istom obliku. On, dakle, ne poznaje nikakva odstupanja od unaprijed utvrđenog plana vođenja intervjua. *Slobodni* (nestandardizirani) intervju, naprotiv, nema nikakvih, unaprijed pripremljenih pitanja. Voditelj intervjua ima na umu samo nekoliko tema o kojima treba razgovarati, a pitanja slobodno postavlja na licu mjesta, sam ih oblikuje i traži od ispitanika da odgovore na neka od njih objasni i proširi.

U sociološkim istraživanjima koriste se i drugi tipovi intervjua, kao što su:

a) Intervju sa zatvorenim pitanjima. Ispitanik ne može odgovarati slobodno nego, kao i u anketi, bira jedan od ponuđenih odgovora ili odgovara sa "da" ili "ne";

b) Ponovljeni intervju. Koristi se, prvenstveno, za ispitivanje promjena u stavovima i mišljenjima neke grupe pod utjecajem vanjskih činitelja kojima je izložena. Često se koristi i u ispitivanju promjena u raspoloženju biračkog tijela nakon nekog poteza vladajućeg establišmenta, političkih stranaka ili značajnih političkih osoba;

c) Produbljeni intervju

Obično se smatra da intervju ima prednost u odnosu na ostale tehnike prikupljanja podataka jer se njime u ispitivanje mogu uključiti i nepismeni ispitanici. Međutim, on ima i veoma ozbiljnih nedostataka. Prije svega, poskupljuje ispitivanje. Istovremeno, intervju relativizira i objektivnost dobivenih podataka jer podrazumijeva interakcijski odnos koji bitno određuje i izvjesna prisnost s ispitanikom, te može značajno umanjiti objektivnost i znanstvenu upotrebljivost dobivenih podataka.

Scanned by CamScanner

3.2.3.3. *Promatranje*

Hipiji

Treba razlikovati *obično* od *znanstvenog* promatranja. *Obično promatranje* nije planirano. Ono je, dakle, slučajno, nesistematizirano i ne može poslužiti za znanstveno zaključivanje. *Znanstveno promatranje*, naprotiv, sistematizirano je i planski vođeno. U njegovom se planiranju utvrđuje i predmet promatranja, ali i vrijeme i prostor u kojemu će ono biti izvršeno, te instrumentarij koji će, pri tome, biti primijenjen.

I znanstveno promatranje može se pojaviti u različitim oblicima. Ovisno o tome sudjeluje li promatrač osobno u promatranju društvenih pojava ili se podaci o istraživanim pojavama dobivaju neposrednim opažanjem nekih drugih pojava, koje su u vezi s istraživanom pojavom, razlikuju se *izravno* i *neizravno* promatranje.

Može se praviti razlika i između *pojedinačnog* i *masovnog* promatranja. Prvo se odnosi na pojedinačne slučajeve ili pojedinačne grupe, a drugo istovremeno obuhvaća seriju društvenih pojava. Razlikovati se može i *promatranje sa sudjelovanjem* od *promatranja bez sudjelovanja*. O kojem od njih se radi ovisi o tome uključuje li se istraživač u život i rad određene sredine ili tu sredinu i pojave u njoj promatra bez aktivnog sudjelovanja u njezinu životu i radu.

Promatranje kao tehnika prikupljanja podataka ima i prednosti i loših strana. Prednost je, prije svega, u njegovoj pogodnosti za izučavanje malih društvenih grupa. Nepovoljno je, međutim, za izučavanje masovnih pojava. Slaba mu je strana i u tome što ne uspijeva otići daleko od površine pojave, ući u dubinski sloj njezina zbivanja.

3.2.3.4. *Eksperiment*

U sociološkom značenju, eksperiment je *znanstveno promatranje u precizno određenim i kontroliranim uvjetima, s ciljem da u ispitivanoj oblasti utvrdi ili provjeri postojanje i prirodu nekog pretpostavljenog društvenog odnosa*. On, dakle, podrazumijeva promatranje pojave, koja je umjetno izazvana, radi provjere prethodno postavljene hipoteze o postojanju nekog uzročno-posljedičnog odnosa.

Pokus podrazumijeva oblikovanje i paralelno promatranje dviju društvenih grupa. Jedna je *eksperimentalna*, čiju situaciju realizator eksperimenta modificira tijekom postupka. U nju umjetno unosi izvjesne promjene. Druga je *kontrolna*, koja ne trpi nikakve promjene. Ona, prema tome, zadržava sva ranija svojstva i služi kao instrument kontrole promjena do kojih može doći u eksperimentalnoj grupi. Ona, dakle, služi kao pomoćno sredstvo da se utvrdi postoje li uzročno-posljedične veze između umjetno izazvane promjene i općih ili pojedinačnih značajki eksperimentalne grupe. Za provođenje eksperimenta bitno je, također, da su eksperimentalna i kontrolna grupa homogene, da imaju ista ili približno ista obilježja.

U sociologiji se primjenjuju dva osnovna oblika eksperimenta: *laboratorijski* i *eksperiment u prirodnim uvjetima*. Razlikuju se prema tome jesu li uvjeti, u kojima se eksperiment izvodi, umjetni ili realno postojeći. Bez obzira koji se od njih primjenjuje, pri njihovoj se upotrebi u sociološkim istraživanjima nailazi na teškoće.

Čovjek se, naime, u eksperimentalnoj situaciji veoma često ne ponaša prirodno. Eksperimentalna situacija kod članova grupe često može izazvati apatiju, ponašanje koje je potpuno suprotno očekivanom, ali i da ga shvate kao svojevrsnu igru, te da se tako i ponašaju.

Scanned by CamScanner

3.2.3.5. Analiza sadržaja

Hrpe podataka

Analiza sadržaja predstavlja specifičnu metodu prikupljanja podataka radi stjecanja novih spoznaja o društvenim pojavama. Razni autori različito definiraju ovu tehniku prikupljanja podataka. Svima im je zajedničko da pod analizom sadržaja podrazumijevaju istraživački postupak kojim se iz društvenog općenja (komunikacije) žele izvući bitni sociološki zaključci. O čemu se, zapravo, radi? Društveno općenje podrazumijeva postojanje određene poruke, zbog koje ono uopće može egzistirati. Ali, ono podrazumijeva i odašiljatelja poruke i onoga tko poruku prima. Za analizu sadržaja bitni su, prije svega, poruka i njezin sadržaj koji mogu biti odaslani na razne načine. To može biti učinjeno posredstvom raznih tipova dokumenata - zapisnika, presuda, odluka itd. Međutim, poruka može biti proslijeđena i preko masovnih medija - televizije, radija, tiska, pa književnim i umjetničkim djelima, u udžbeničkoj literaturi i na druge načine.

Proučavanjem sadržaja poruke u njima, koja u društvu struji raznim kanalima, izvode se zaključci o shvaćanjima odašiljatelja poruke, ali i o njihovim stavovima, vrijednostima i nakanama, odnosima s drugim grupama, organizacijama i zajednicama itd.

Moderna društva obilježava stalni porast i masovnih medija i drugih oblika društvene komunikacije ali, u isto vrijeme, i raznih vrsta poruka i njihovih odašiljatelja i primatelja. Stoga stalno raste i analitičko značenje ove sociološke metode.

Oblasti primjene analize sadržaja su raznovrsne. Najčešće se primjenjuje u području političke propagande. Ali, analiza sadržaja se koristi i u drugim oblastima, prije svega u:

a) analizi sadržaja književnih i umjetničkih djela, filma i slično, te

b) izučavanju školskih udžbenika, posebice onih koji su povezani s vladajućom ideologijom.

Pitanja i zadaci:

- *Navedi tri značajke spoznaje do koje se dolazi primjenom metoda znanstvenog istraživanja.*
- *Što je zavisna, a što nezavisna varijabla?*
- *Kakav odnos koerelacije je moguć između varijabli?*
- *Što je metoda znanstvenog istraživanja?*
- *Što sve obuhvaća znanstvena metoda?*
- *Navedi faze procesa znanstvenog istraživanja?*
- *Kako bi odredio hipotezu?*
- *Navedi, od čega se sastoji izvedbeni projekt?*
- *Navedi najmanje tri tehnike prikupljanja empirijskih podataka.*
- *Što je anketa?*
- *Na koje je načine anketu moguće realizirati?*
- *Što je uzorak?*
- *Navedi najmanje dva tipa intervjua.*
- *Navedi najmanje dvije vrste znanstvenog promatranja.*
- *Što je eksperimentalna, a što kontrolna grupa?*

Scanned by CamScanner

b) metode znanstvenog istraživanja (metode u užem značenju),

c) tehnike i instrumenti prikupljanja empirijskih podataka, te

d) tehnike obrade prikupljenih podataka.

2.3.1. Faze procesa znanstvenog istraživanja

Znanstveno istraživanje je kompleksan proces koji obuhvaća veći broj, međusobno povezanih radnji. Sve radnje, koje obuhvaća proces znanstvenog istraživanja, mogu se klasificirati u šest različitih faza. To su:

1. Izbor i definiranje predmeta istraživanja,
2. Postavljanje hipoteza i sređivanje varijabli istraživanja
3. Izrada projekta istraživanja,
4. Prikupljanje, sređivanje i obrada empirijskih podataka
5. Znanstveno tumačenje i interpretacija podataka,
6. Izvještaj o rezultatima istraživanja.

1. Izbor i definiranje predmeta istraživanja. Pod izborom i definiranjem predmeta istraživanja podrazumijevamo dvije skupine radnji:

a) Izbor predmeta istraživanja, koji uključuje traženje znanstvenih informacija, te formuliranje predmeta istraživanja

b) Određivanje ciljeva istraživanja

a) Izborom predmeta istraživanja započinje svako istraživanje. Kao predmet istraživanja uvijek se uzima problem koji se ne može riješiti ni učenjem, ni studiranjem. U protivnom, dakle, ukoliko se znatiželja može zadovoljiti na taj način, problem koji je predmet znatiželje ne može biti i predmetom znanstvenog istraživanja. O njemu je potrebna spoznaja dokučena, a do nje se može doći studiranjem već dostignutog znanja o predmetu. Drugim riječima, predmetom istraživanja može biti samo problem o kojemu nema dovoljno spoznaja. Put do spoznaja o njemu vodi jedino preko novog istraživanja.

Doduše, nedovoljnost spoznaje o određenom predmetu ne znači da se o njemu nema baš nikakvog znanja. Ali, ono još uvijek nije dovoljno što je, samo po sebi, već dostatan razlog realizacije novog istraživanja.

S druge strane, uočavanje problema, kojeg treba istražiti, ne treba promatrati

samo kao prvu fazu u procesu istraživanja. Naprotiv, na njega treba gledati i kao na najatraktivniji posao u ukupnom istraživanju. Koliko se značenje pridaje upravo uočavanju problema pokazuje i podatak da ga mnogi smatraju bitnijim čak i od samog rješenja.

Izbor predmeta istraživanja uključuje dvije bitne komponente: traženje znanstvenih informacija, te formuliranje predmeta istraživanja. Traganje za **znanstvenim informacijama** u vezi s problemom kojeg se želi istraživati je, prema tome, prva bitna pretpostavka, ali i prva faza formuliranja i definiranja predmeta istraživanja. Znanstvene informacije se mogu pojaviti u više relevantnih formi. Za znanstvene radnike, međutim, posebno značenje imaju dvije vrste znanstvenih informacija: one, koje se tiču rezultata novih istraživanja, te znanstvene informacije koje se odnose na već prihvaćene spoznaje.

Neovisno o tome radi li se o jednoj ili drugoj vrsti znanstvenih informacija, bitno je da se do njih može doći na različitim mjestima, odnosno da se može govoriti o postojanju različitih centara za prikupljanje znanstvenih informacija. Među njima se ističu osobito biblioteke, dokumentacijski centri i arhive, a danas ulogu najznačajnijeg centra za prikupljanje znanstvenih informacija sve više preuzima internet.

Drugu fazu izbora predmeta istraživanja predstavlja samo **formuliranje predmeta istraživanja**. Putevi i načini dolaska do spoznaje o izabranom i definiranom problemu su dosta različiti. Postoji, međutim, suglasje o tome da najdjelotvorniji i najprihvatljiviji put i način treba tražiti u izražavanju uočenog problema u obliku pitanja jer se i istraživanje, u tom slučaju, javlja kao svojevrsno traganje za adekvatnim odgovorom. Razlog tome je u činjenici da dobro postavljeno pitanje znači mnogo, ponekad čak i polovicu odgovora.

b) Određivanje ciljeva istraživanja. Cilj svakog znanstvenog istraživanja je spoznaja, dakle otkrivanje onoga što je definirano kao problem, kao nepoznato. U znanstvenom istraživanju mogu se praviti razlike između raznih vrsta znanstvenih ciljeva. Ipak, svi se oni mogu grupirati u dvije skupine: pragmatične (društvene) i znanstvene (spoznajne).

Pragmatični (društveni) ciljevi, zapravo, upućuju na koristi koje iz istraživanja mogu proisteći. Naravno, oni govore i o korisnicima koji se razultatima istraživanja mogu služiti, pa i o načinu na koji to mogu činiti. Utvrđivanje svih tih elemenata - društvene koristi, mogući korisnici i način korištenja - bitna je pretpostavka da bi neko znanstveno istraživanje uopće bilo društveno poduprto.

(spoznajni) ciljevi određuju razinu spoznaje do koje u procesu istraživanja treba doći. Ovisno od zadane razine spoznaje, **znanstveni** se ciljevi mogu razvrstati u pet skupina, i to:

a) *Znanstvenu deskripciju* ili opis pojava. Radi se, zapravo, o osnovnom cilju znanstvenog istraživanja, koji omogućuje najnižu razinu spoznaje. Znanstvenom se deskripcijom postiže opći uvid u pojavu ili proces koji je predmet istraživanja. Drugim riječima, opisom pojave, njezinog nastanka, razvoja i nestanka, ali i njezinog izravnog doživljavanja stječu se elementarne pretpostavke za postavljanje viših razina znanstvenih ciljeva kao zadatka istraživača. Stoga je bitno da opis pojave bude što objektivniji, detaljniji, svestraniji i potpuniji;

b) *Znanstvenu klasifikaciju*, kojom se, na temelju definiranja onoga što se želi, dolazi do bližih spoznaja o pojavama i procesima koji su predmet istraživanja. Osnova klasifikacije može biti dvostruka. Njome se mogu pojave sređivati po nekom njihovom unutarnjem svojstvu, obliku ili fazi razvoja, kad se govori o takozvanoj unutarnjoj klasifikaciji pojava, a mogu i po njihovom mjestu i redoslijedu pojavljivanja u okviru nekih drugih pojava ili viših razina klasifikacija;

c) *Znanstveno otkriće*. Otkrivanje i spoznaja pojave koja se istražuje zapravo je i prvi bitan cilj znanstvenog istraživanja. Moguće je razlikovati četiri vrste znanstvenog otkrića:

- otkriće činjenica postojanja nekih pojava, njihovih kvalitativnih i kvantitativnih svojstava, međusobnih odnosa itd.,

- otkrivanje uvjeta, uzroka i motiva ljudskog ponašanja,

- otkrivanje zakona nastanka, razvoja i nestanka istraživanih pojava, te

- otkrivanje znanstvene teorije o nekoj vrsti prirodnih ili društvenih pojava kao najviša razina znanstvenog otkrića;

d) *Znanstveno objašnjenje* ima za cilj otkrivanje povezanosti među pojavama, ali i smjera i intenziteta te povezanosti. Međutim, najbitniji je smisao znanstvenog objašnjenja u otkrivanju uzročno-posljedičnih veza među pojavama, koje su predmet znanstvenog istraživanja. U društvenim znanostima to znači otkrivanje uzroka i motiva ljudskog djelovanja uopće, čime su, praktički, stvorene pretpostavke za znanstveno objašnjavanje povijesnog gibanja;

e) *Znanstveno predviđanje* je - uz znanstveno otkriće i znanstveno

objašnjenje pojava - treći bitni cilj svakoga znanstvenog istraživanja. Ono, zapravo, prodire u dinamiku društvene pojave, koja je predmet istraživanja, a motivirano je, najjednostavnije rečeno, potrebama ljudi da predvide postojanje nepoznatih stvari i procesa, njihovih tijekova i stanja, te ishoda i rezultata odgovarajućih akcija i djelovanja.

Često se, upravo zbog toga, može postaviti teorijsko pitanje: Što je, uistinu, najviši cilj znanstvenog istraživanja? Je li to znanstveno otkriće ili, možda, znanstveno predviđanje? Odgovor nije nimalo jednostavan. Zapravo, odgovor može biti samo kompleksno izražen. Naime, znanstveno se predviđanje javlja, na izvjestan način, kao prethodnica znanstvenog otkrića. U njemu se postavljaju hipoteze o još nepoznatim pojavama, njihovim svojstvima i odnosima s drugim pojavama. U njemu se, dakle, predviđa. Ali, i svako znanstveno predviđanje polazi od nekog, već dostignutog, znanstvenog otkrića bez kojega i ne bi bilo moguće. Iz tog bi se uklona moglo ustvrditi da je znanstveno otkriće prethodnica, dakle niža razina cilja znanstvenog istraživanja od znanstvenog predviđanja. Iz svega rečenog slijedi da je jednoznačan odgovor na prethodno postavljeno pitanje naprosto nemoguć. Znanstveno otkriće i znanstveno predviđanje nalaze se, drugim riječima, u odnosu obostrane uzajamnosti, i jedno bez drugog ne ide.

2. Postavljanje hipoteza i sređivanje varijabli istraživanja. Postavljanje hipoteza je jedan od najznačajnijih dijelova ukupnog procesa istraživanja. Stoga i ne čudi da metodolozi određenju pojma hipoteze posvećuju posebnu pozornost. Ali, iz te činjenice proizlazi i podatak o postojanju istinske raznolikosti i u pitanju definiranja ovog pojma. U kontekstu ove analize nudi se samo dio najzanimljivijih određenja: "Hipoteza je teorija u koju istraživači nisu sigurni", "Hipoteza predstavlja ono što predviđamo", "Hipoteza je neki teorijski stav ili zaključak koji ima izvjestav stupanj vjerojatnoće", "Hipoteza je više ili manje vjerojatna pretpostavka da postoji neka pojava kao uzrok ili kao posljedica neke druge pojave", "Hipoteza je misaona pretpostavka o predmetima koji se istražuju, o njihovim svojstvima, ustroju, funkciji, stanju i odnosima s drugim predmetima", "Hipoteza nije drugo do li jedno pretpostavljeno objašnjenje koje izražavamo u obliku suda (pozitivnog ili negativnog) a koje moramo tek provjeriti" itd. Iz navedenih definicija se može izvući i zajednički imenitelj u odnosu na shvaćanje pojma hipoteze.

Sve one, u krajnjem slučaju, pod hipotezom podrazumijevaju svojevrsni misaoni odgovor o problemu istraživanja, manje ili više vjerojatnu pretpostavku da postoji neka pojava kao uzrok ili kao posljedica neke druge pojave.

Iz ponuđene definicije daju se "izvući" i svi mogući izvori hipoteza. Postoji potreba apostrofiranja najmanje tri takva izvora:

a) nužnost da se, a radi zadovoljavanja sve raznovrsnijih i sve većih potreba čovjeka i društva, postojeće spoznaje prošire,

b) potreba da se valjanost stečenih spoznaja stalno provjerava. Ova potreba je, a zbog naglašene promjenljivosti društvenih pojava, izražena posebice u društvenim znanostima, dakle i u istraživanju javnog mnijenja.

c) potreba da se nadvladaju nedostaci već stečenih spoznaja.

Pretpostavka (hipoteza) se, dakle, mora odnositi na problem koji je predmet istraživanja. Budući da je problem uvijek određena vrsta pitanja koje se nameće istraživaču, hipoteza je, po prirodi stvari, traganje za adekvatnim odgovorom. Naravno, hipoteza mora pojmovno biti potpuno jasno istaknuta, ne smije ostavljati ni malo prostora alternativnim tumačenjima. Konačno, ona mora biti i u vezi s teorijom, ali i iskustveno provjerljiva. Postoje različiti kriteriji razlikovanja hipoteza.[4] Bez pretenzija da se tom pitanju posvećuje posebna pozornost, u okviru ove analize ističu se samo neki bitni tipovi hipoteze. Takve su hipoteze:

- *radne*, tj. hipoteze koje se koriste u slučajevima kada nismo u mogućnosti dati precizan sud o problemu pa nam ovaj tip hipoteze služi kao svojevrsna orijentacija u istraživanju;

- *pomoćne*, dakle hipoteze koje nekoj široj i značajnijoj hipotezi pomažu da se održi. Takva je svaka hipoteza koja ranije postavljenoj hipotezi pomaže da se objasni neka pojava;

- *preliminarne*, odnosno općenite hipoteze, za koje znamo da nisu dovoljne, pa ih naknadno možemo dopuniti ili ispraviti.

---

4. Bogdan Šešić, primjerice, vrši podjelu hipoteza na osnovi četiri kriterija: a) po njihovu predmetu (teorijske, empirijske i faktivne), b) po njihovoj logičkoj prirodi (prostoimplikativne, induktivne, reduktivne i deduktivne itd.), c) po stupnju njihove općenitosti (opće, posebne i pojedinačne), i d) po njihovoj spoznajnoj ulozi (hipoteze ad hoc, radne, pomoćne, znanstvene).

zom takvih izvještaja ustanovljene su mnoge spoznaje o našem doživljavanju i činiocima koji na njega utječu.

No vrijednost je ove metode ograničena zbog nekoliko razloga. Prvo, samoopažanje može izmijeniti doživljavanje, a neki se doživljaji ni ne mogu istodobno doživljavati i opažati (npr. velik strah, pažnja). Drugo, riječi su često neprikladne i nedovoljne za opis doživljajnih osobitosti. I treće, samoopažanjem se ispituju pojave koje su privatne ili subjektivne, dostupne samo jednom doživljavaocu, pa se postavlja pitanje kako je pomoću ovakve metode moguće izgraditi jednu objektivnu znanost. Bihevioristi su negirali takvu mogućnost i odbacili samoopažanje kao znanstvenu metodu.

Kritika introspekcije kao glavne i isključive metode na kojoj bi se temeljila cjelokupna psihologijska spoznaja posve je opravdana. No kao komplementarna psihologijska metoda ona može upotpuniti spoznaje do kojih dolazimo objektivnim metodama. Bez samoopažanja mi ne bismo ni razumjeli tuđe ponašanje: mi znamo da čovjek koji se opekao na vatri doživljava bol jer smo taj doživljaj i sami upoznali. U svom izvornom obliku introspekcija se danas malo koristi, ali neki njezini oblici primjenjuju se u drugim metodama psihologije: anketna ispitivanja i neki psihologijski eksperimenti koriste ispitanikove introspektivne iskaze.

Opažanje u prirodnim uvjetima

Životinje nam ne mogu dati introspektivni iskaz. Ali možemo ih proučavati opažajući njihovo ponašanje u prirodnim uvjetima. I dječja psihologija mnoge svoje spoznaje ostvaruje sustav-

Psiholog, zaklonjen iza stakla-ogledala kroz koje se vidi samo u jednom smjeru, opaža interakciju djece i roditelja

nim opažanjem ponašanja djece. Ovom metodom često se koriste i socijalni psiholozi. Primjerice, odnosi između etničkih skupina mogu se proučavati promatranjem interakcija ljudi u tvorničkom restoranu.

Svako znanstveno opažanje treba temeljito planirati. Istraživač mora unaprijed odrediti što će opažati i koje će manifestacije ponašanja registrirati. On mora nepristrano registrirati rezultate svog opažanja, služeći se ponekad i pomagalima kao što su magnetofon ili skrivena kamera. Važno je da prisutnost opažača ne utječe na ponašanje promatranih. Taj problem istraživači rješavaju na razne načine: uključuju se među opažanike kao da su i sami dio njih, ili ih promatraju skriveni (npr. iza posebnog stakla – ogledala kroz koje se vidi samo u jednom smjeru).

Poput svake metode i ova ima svoje nedostatke. Opažanje može biti dugotrajno i mukotrpno, osobito kad istraživač želi opažati ponašanje koje se malokad događa. Zato je i rezultate opažanja teško verificirati što je velik metodološki nedostatak. Daljni velik nedostatak jest i to što istraživač ne može mijenjati uvjete u kojima se događa opažano ponašanje, pa prema tome ne može donositi sudove o uzrocima i posljedicama ponašanja. Eksperiment je jedina metoda koja to omogućuje.

Anketno ispitivanje

Ponekad je vrlo teško ili nemoguće opažati ponašanje ljudi ili saznati njihovo neposredno doživljavanje u nekim situacijama. Na primjer, u trenutku koji je prethodio prometnoj nesreći, ili tijekom seksualnog odnosa. U takvim primjerima možemo se poslužiti anketnim ispitivanjem. Njime se koristimo i onda

Anketnim ispitivanjem mogu se prikupiti korisni podaci o ljudskom doživljavanju i ponašanju

kada želimo saznati mišljenja ljudi o raznim političkim i socijalnim pitanjima.

Anketa je naziv za skup postupaka s pomoću kojih se pobuđuju, prikupljaju i analiziraju izjave ljudi kako bi se saznali podaci o njihovu ponašanju ili o njihovim stavovima, mišljenjima, preferencijama, interesima i sl. Izjave se pobuđuju promišljeno odabranim pitanjima, koja trebaju biti jednostavna, jasna, nedvosmislena i nesugestivna. Pitanja se mogu postaviti pismeno, pomoću otisnutog upitnika, ili usmeno, putem intervjua. Pitanja se ne postavljaju bilo kome, već pažljivo izabranom uzorku ispitanika koji mora biti reprezentativan za populaciju koja se proučava. Registrirani odgovori ispitanika na kraju se obrađuju različitim postupcima statističke analize.

Vrijednost ankete je ograničena, jer spoznaje koje nam ona može dati ovise o iskrenosti ispitanika i o njihovoj sposobnosti da odgovore na postavljena pitanja. Ali, uz primjeren problem istraživanja, dobro konstruiran i provjeren upitnik, reprezentativan uzorak ispitanika i uz korektno prikupljanje i prikladnu analizu podataka anketom se može doći do korisnih podataka o ljudskom doživljavanju i ponašanju. Na primjer, mnoge spoznaje o seksualnom ponašanju muškaraca i žena u različitim kulturama dugujemo upravo anketnim istraživanjima.

Proučavanje slučaja

Anketom možemo ispitati mnogo ljudi, ali ne baš tako temeljito. Psiholozi zato ponekad biraju drugačiju metodu: temeljito i produbljeno proučavaju jednog ili više pojedinaca ("slučajeva"), da bi tako došli i do nekih općih saznanja. Prva saznanja o funkcijama pojedinih područja mozga (vidi 2. poglavlje) dobivena su proučavanjem doživljavanja i ponašanja pojedinaca kojima su bili oštećeni pojedini dijelovi mozga. Sigmund Freud je sazdao čitavu psihoanalitičku teoriju ličnosti na osnovi produbljenog pučavanja pojedinih slučajeva (7. poglavlje). Neke pretpostavke o kognitivnim mogućnostima životinja dobivene su proučavanjem pojedinih slučajeva kao što su majmuni Sultan ili Gua (5. poglavlje). Dakako, mogućnost generalizacije na temelju proučavanja slučajeva je ograničena, pa spoznaje treba provjeriti drugim metodama istraživanja.

Eksperiment

Spoznavanje *uzroka* i *posljedica* ispitivanih pojava najviši je stupanj znanstvene spoznaje. Dosad opisane metode mogu samo nagovijestiti uzročno-posljedični slijed. Stvarni uzroci pojava mogu se utvrditi samo eksperimentom. Zato je eksperiment najvažnija metoda znanstvene psihologije. Da bismo bolje razumjeli glavne značajke eksperimenta, upoznajmo se najprije s jednim njegovim primjerom, koji je prikazan u uokvirenom tekstu.

Eksperiment je postupak kojim se, u kontroliranim uvjetima, namjerno izaziva neka pojava radi opažanja ili mjerenja. U uokvirenom primjeru domišljato su stvorene okolnosti u kojima se očituje spremnost pojedinca da pomogne čovjeku u nevolji. Kako vidimo, i vrlo složene socijalno-psihološke pojave mogu se namjerno izazivati radi opažanja. Budući da istraživač namjerno izaziva pojavu, on zna gdje će se i kada ona zbiti, pa se može pripremiti za njezino precizno opažanje ili mjerenje. Nadalje, eksperiment se može ponoviti, pa se tako dobiveni rezultati mogu provjeriti.

Primjer jednog psihologijskog eksperimenta

Na početku svakog eksperimenta jest neki **problem**, pitanje koje traži odgovor. Eksperiment koji ovdje uzimamo za primjer bavi se problemom: Zašto ljudi ponekad ne pomažu čovjeku u nevolji? Novine povremeno donose tragične opise ubojstva ili silovanja koji su se dogodili na očigled svjedoka koji nisu ništa poduzeli. Zašto? Da li je to zbog, kako neki kažu, "bezdušne apatije" modernog čovjeka?

Da bismo ispitali ovaj problem, moramo poći od neke **hipoteze**. Hipoteza je razumna pretpostavka koja bi mogla biti odgovor na problem, a može se provjeriti istraživanjem. Jedna takva je i hipoteza o "difuziji odgovornosti", koja kaže: kada je događaju nazočno više osoba, breme odgovornosti se dijeli, jer pojedinac smatra da će drugi nešto poduzeti. Zato spremnost pojedinca da pomogne opada razmjerno broju nazočnih osoba.

Da bi provjerili tu hipotezu, psiholozi Darley i Latane proveli su domišljat pokus. Ispitanici su bili studenti kojima je rečeno da će sudjelovati u raspravi o osobnim problemima. Pritom će radi lakšeg povjeravanja biti u odvojenim sobicama, a razgovarat će putem interfona. Rekli su im još da će svaki sudionik najprije navesti svoj problem, pri čemu će samo njegov mikrofon biti uključen, a voditelj pokusa neće slušati raspravu. I još nešto: nekim ispitanicima su rekli da će imati jednog sugovornika, drugima da će imati dva sugovornika, a trećima da će ukupno pet osoba sudjelovati u raspravi.

Ustvari, drugih osoba uopće nije bilo, već je svakom ispitaniku puštena unaprijed snimljena vrpca. U prvom krugu "rasprave" jedan od "sudionika" naveo je da je u stresnim situacijama sklon epileptičkom napadu. U drugom krugu on je odjednom počeo pokazivati sve znakove takvog napada. Završio je nerazgovijetnim pozivom za pomoć, nakon čega je nastupio muk. I tad su istraživači opažali ponašanje ispitanika: bilježili su da li je on potražio pomoć za žrtvu epileptičkog napada i koliko mu je trebalo vremena da se pokrene.

Slika pokazuje postotak onih koji su potražili pomoć: najviše ih ima (85%) među onima koji su mislili da su jedini čuli žrtvu; manje ih je bilo (62 %) među onima koji su mislili da je još jedna osoba čula žrtvu; a najmanje pomagača (31 %) je bilo među onima koji su mislili da ima još četiri svjedoka. I vrijeme njihova reagiranja se razlikovalo: prvoj grupi trebalo je ovdje u prosjeku 52 sekunde, a trećoj grupi 166 sekundi da krene po pomoć. Prema tome, hipoteza je potvrđena: spremnost pojedinca da pomogne smanjuje se razmjerno broju drugih potencijalnih pomagača.

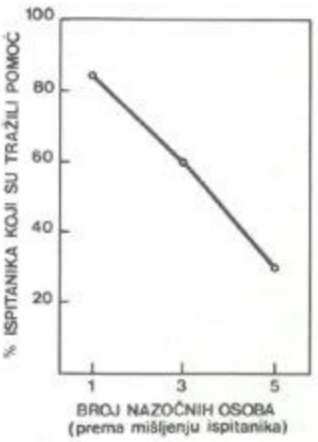

Nepružanje pomoći žrtvi ne treba, dakle, odmah pripisati "bezdušnoj apatiji" modernog čovjeka. Ovo istraživanje pokazuje da ono može biti rezultat tzv. difuzije odgovornosti zbog prisutnosti drugih potencijalnih pomagača.

No bitna je značajka eksperimenta da omogućava istraživaču kontrolirano opažanje pojave u različitim uvjetima: u pravilu on mijenja jedan aspekt situacije (tzv. nezavisnu varijablu) i opaža ili mjeri učinak tog mijenjanja na pojavu koju istražuje (tzv. zavisnu varijablu). U našem je primjeru nezavisna varijabla broj ljudi koji su (prema uvjerenju ispitanika) nazočni događaju, a zavisna varijabla je njegova spremnost da pomogne. Svi ostali činioci koji bi mogli utjecati na zavisnu varijablu drže se pod kontrolom, pa se promjene u zavisnoj varijabli mogu smatrati posljedicom koja je uzrokovana promjenama nezavisne varijable. U našem su primjeru istraživači zato i mogli zaključiti da spremnost pojedinca da pomogne žrtvi ovisi o broju drugih potencijalnih pomagača: oni su, dakle, ustanovili jedan uzročno-posljedični slijed.

Granice psihologije kao znanosti

Psiholozima se ponekad zamjera da se nedovoljno bave nekim fenomenima za koje šira javnost pokazuje veliko zanimanje. S tim u vezi treba ponoviti: psihologija je empirijska znanost, utemeljena na sustavnom istraživanju, eksperimentiranju i mjerenju. Ona se ne bavi neprovjerljivim spekulacijama, već istražuje samo ono što svojim metodama *može* ustanoviti i provjeriti.

Svaki pokušaj znanstvenika da se bavi neprovjerljivim pojavama odveo bi ga u područje puke teorije ili pak mističnih objašnjenja. Pogledajte sliku koja prikazuje odnos između znanstvenih spoznaja, znanstvenih problema i mističnih objašnjenja. Područja I. i II. jesu područja znanosti. Područje III, koje sadrži pojave koje se ne mogu provjeriti, jest područje mističnih objašnjenja. Znanstvenici nastoje proširiti područje I. na račun područja II, a to potonje na račun područja III.

Odnos između znanstvenih spoznaja, znanstvenih problema i mističnih objašnjenja

U III. područje, primjerice, ubrajaju se i neki *parapsihološki fenomeni:* od tradicionalnih religijskih čuda, preko nekad popularnih spiritističkih komuniciranja s umrlima, pa do aktualne "ekstrasenzorne percepcije" (koja uključuje vidovitost i telepatiju). Bez obzira na to što ove pojave nemaju prihvatljivo racionalno objašnjenje, bilo je istraživača koji su nastojali provjeriti njihovo postojanje, ali bez uvjerljivog i provjerenog rezultata. Taj neuspjeh neki su pokušali protumačiti kolebanjima u osjetljivosti tzv. medija (osoba navodnih paranormalnih mogućnosti). Tvrdi se da oni ne mogu uvijek, pogotovo ne u uvjetima kontroliranog istraživanja, iskazati svoje paranormalne mogućnosti.

Metode psihologije: od samoopažanja do eksperimenta

Pregledom grana psihologije potpunije smo upoznali predmet psihologijskih istraživanja. No osim predmetom istraživanja, svaka znanost određena je i metodama kojima se u istraživanju koristi. Sve dok nisu razvijeni znanstveni postupci za istraživanje doživljavanja i ponašanja ljudi, psihologija je bila spekulativna disciplina i kao takva nije se bitno razlikovala od filozofije. Upravo je uvođenje znanstvene metode omogućilo psihologiji da se odvoji od filozofije i postane samosvojna znanost. Kao empirijska znanost ona istražuje samo ono što se može opažati i provjeriti, a do spoznaja dolazi sustavnim istraživanjem. Glavne metode psihologijskog istraživanja jesu samoopažanje, opažanje u prirodnim uvjetima, anketno ispitivanje, proučavanje slučajeva i eksperiment.

Biheviorisli su držali da doživljavanje ne može biti predmet znanstvenog proučavanja. Prema njima psihologija treba biti objektivna znanost, utemeljena na proučavanju ponašanja.

Samoopažanje

Samoopažanje ili **introspekcija** je sustavno opažanje vlastitih psihičkih procesa. Ta je metoda svojstvena samo psihologiji. Čovjek je svjestan svojih doživljaja i u stanju je da opaža i opisuje, bilo u trenutku samog doživljavanja ili naknadno u sjećanju. Potkraj prošlog stoljeća, kad se počela razvijati moderna psihologija, introspekcija je bila njezina glavna metoda. Posebno uvježbanim subjektima zadavali bi se različiti podražaji, a oni bi onda izvještavali o osobitostima izazvanih doživljaja: o njihovoj kvaliteti, intenzitetu, trajanju, čuvstvenom tonu itd. Sustavnom anali-

Најкраће, могло би се рећи да је друштво целокупност међуљудских односа у које људи улазе обављајући различите делатности, користећи створена и стварајући нова културна, материјална и духовна добра (оруђа за рад, научна, уметничка дела итд.). Или, још краће, друштво је заједнички живот људи на одређеном ступњу историјског развитка.

У свом главном делу *Капитал* Карл Маркс је на сличан начин одредио друштво, посматрајући га из економске перспективе, са гледишта производње материјалних добара: „Целина тих односа, у којима се носиоци те производње налазе наспрам природе и међу собом, у којима производе, та целина баш и јесте друштво, посматрано у његовој економској структури (*Капитал*, т. III, 1948, с. 709).

Неки социолози кад говоре о друштву, стављају нагласак на културу, сматрајући да је култура управо оно што је најбитније чиме се човек као друштвено биће разликује од других *живих бића*. Подразумевајући под овим појмом целокупност материјалних и духовних добара и њихово стварање (материјална и духовна култура), они истичу да култура има пресудну улогу у заједничком животу људи, у њиховом одржавању и развоју. Још Маркс и Енгелс су сматрали да су *настанак и развој човекових способности да ради, да ствара* материјална и друга добра, имали пресудан значај за настанак и самог човека, за његов развој као друштвеног бића. При томе су наглашавали битну улогу коју је имао и ко данас има *развитак људске свести*, посебно *човековог мишљења и говора*.

Ма колико да је култура, тако широко схваћена, можда најспецифичнија одлика човека као ствараоца и као друштвеног бића, појам „друштва" је шири, јер укључује и друштвене односе, начин на који се они изграђују, одржавају и мењају. У друштву човек не само што ствара и троши то што ствара него и ступа у међусобне односе са другим људима. Његову друштвеност чине и друштвени односи (поред и у вези са културом), било да је то сарадња, узајамно помагање или сукоби и владање над другима.

ТЕМЕ ЗА РАЗГОВОР НА ЧАСУ

1. Да ли су људи кроз историју имали исто схватање друштва?
2. У чему се друштво разликује од становништва, с једне и од друштвеног система, с друге стране?
3. Шта је најбитније за појам људског друштва без обзира на његове историјске разлике?
4. Друштво и систем друштвених односа.

2. ОСОБЕНОСТИ ПРОУЧАВАЊА ДРУШТВА У СОЦИОЛОГИЈИ И ДРУГИМ ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Из оног што је већ речено може се закључити да је људско друштво врло сложена реалност, која се историјски мења. Није се, дакле, случајно јавило више наука о друштву и човеку, од којих свака настоји да опише и објасни одређену област или страну друштвеног живота. **Политичка економија** је, нпр., „наука о законима који владају производњом и разменом материјалних средстава за живот у људском друштву" (ову дефиницију је дао Фридрих Енгелс). **Правне науке** истражују правне прописе и норме који су прихваћени у датом друштвеном систему, као што има правних дисциплина које испитују историју одређених врста права (нпр. римско право). **Политичка наука** или политичке науке истражују политичке групе, организације

установе, а пре свега политичке партије и државу или, још краће, „структуру власти" (дефиниција коју је дао Жан Мејно, француски политиколог).

Најзад, поред више наведених теоријских научних дисциплина издвајају се **историјске науке** које проучавају прошлост народа и држава у целини или историју појединих области друштвеног живота (политичка, економска, културна историја). Иако долазе до одређених општих закључака, нпр. о узроцима првог светског рата (1914—1918) или другог светског рата (1939—1945), историчари се ограничавају углавном на описивање и објашњавање конкретних историјских догађаја или конкретних историјских периода, нпр. развоја старе Југославије од 1918. до 1941. године.

Свака наука је специфична пре свега *по предмету* који истражује, по томе које појаве и њихове односе проучава, а затим и *по начину* на који то чини, које **методе и поступке** истраживања примењује. При томе се науке разликују по томе *како, односно на који начин примењују* опште научне методе.

Тако нпр., методу организованог посматрања или систематског разговора (интервјуа), као начина прикупљања тражених података, могу да примењују социолог, политиколог и економиста, као и психолог, кога интересује пре свега човек, његова психа, психолошке способности, ставови, разлози (мотиви) понашања људи у одређеним ситуацијама. Разлике су у томе што се ове опште методе и поступци прилагођавају посебности предмета сваке науке. Некада су разлике више у садржини разговора (интервјуа) или писаног упитника који се користи у зависности од проблема који се испитује него што су у самом начину његове примене.

Има свакако и крупнијих методолошких разлика између наука, јер су веће и разлике између предмета које испитују. Ово се нарочито односи на историјске науке и на оне науке које проучавају, пре свега, савремено друштво, људе и међусобне односе у данашњем времену. Интервју и анкета не могу се, свакако, применити нпр. у проучавању првог српског устанка из 1804. године. О томе шта су Карађорђе и друге вође тзв. прве српске револуције говорили, како су се понашали, можемо знати само из сачуваних писаних докумената који се обично чувају у историјским архивима. Без систематског коришћења архивске грађе нема правог историјског истраживања. То не значи, наравно, да социолог или економиста не може да користи и писане документе, који некад говоре о ранијој прошлости, нпр., архиву радничког савета или радне организације од пре десет и више година. Међутим, њих занима, пре свега, шта се сада збива у једном предузећу, зашто оно сада постиже боље или лошије резултате у пословању него раније. Историчара, међутим, интересује конкретан историјски догађај или одређен историјски период који се као такав више не може поновити и зато он користи првенствено архивску грађу, као и одговарајуће писане документе и историјске студије, у којима налази жељене податке и закључке.

Када је у питању предмет истраживања, социологија (наука о друштву) има неке специфичности којима се одваја од историјских, али и од других, претежно теоријских друштвених наука. Од историјских наука се разликује по томе што њу не занима толико оно што је непоновљиво, сасвим посебно у историјским догађајима и периодима. Социологију интересује, пре свега, оно што је опште, друштвено, релативно стално у историјским догађајима или конкретним савременим друштвеним појавама. Њу не интересује посебно, на пример, који су историјски догађаји изазвали I или II светски рат, него, пре свега, друштвене супротности између великих сила, као и малих земаља, као и унутрашњи односи у оквиру ових земаља чије су супротности

изазвале избијање два светска рата. Историчар мора, да би објаснио ове крупне историјске догађаје, да уђе дубље у историјско-социолошку анализу, да испита националне и међународне односе и сукобе, али он то чини првенствено да би објаснио зашто су се десили одређени историјски догађаји и које су њихове историјске последице. Зашто је, на пример, аустријска влада објавила рат српској држави после атентата у Сарајеву 28. јуна 1914. године, у коме је убијен аустријски престолонаследник Фердинанд?

Социолога првенствено занима рат као друштвена појава. Који су то *друштвени узроци* који изазивају ратне сукобе између земаља? Зашто је у последњем стадијуму савременог капитализма, који се назива империјализам, дошло до великих светских ратова? Или, зашто су прве социјалистичке револуције — у царској Русији 1917, у Краљевини Југославији 1941. и у полуфеудалној Кини 1949. године — избиле у неразвијеним капиталистичким земљама?

Када, пак, социологија проучава појаве у савременом друштву, што најчешће чини, она примењује свој специфични приступ којим се разликује од других, претежно теоријских наука које такође испитују савремене друштвене процесе и појаве. Узмимо процес производње материјалних добара. Политичка економија испитује овај процес са гледишта услова и чинилаца који утичу на ефикасност производње, продуктивност рада, обим улагања средстава у ову технологију, бољу организацију рада у циљу повећања производње итд. Она испитује и друштвене односе, тзв. продукционе односе, у које људи улазе производећи, распоређујући и размењујући материјална добра. Социологију могу такође да интересују продукциони односи, али не узети за себе, као издвојен предмет научног истраживања. Њу занима повезаност ових односа са другим друштвеним односима, нпр. са политичким односима. *Социолог* истражује шта стоји дубље иза одређене организације производње у једном предузећу. Које су то велике друштвене групе, које зовемо класама или слојевима, које заузимају различите, често супротне положаје у датом систему друштвене производње? Како се економски односи производње повезују са политичким односима владања, управљања у једном друштву?

За разлику од других друштвених наука које истражују одређене области, посебне стране друштвеног живота, *социологија настоји да приђе датој друштвеној појави са гледишта њене целовитости и повезаности са другим друштвеним појавама.* Зато се социолошки приступ обично назива *глобалним научним приступом.* Иако разлику између социологије и других друштвених наука није лако и једноставно правити у сваком конкретном истраживању (њихови приступи се често *прожимају,* допуњују, а некад и мешају), *глобална оријентација* (усмереност) у проучавању друштвених појава је она најбитнија карактеристика којом се социолошки приступ разликује од приступа других друштвених наука. То ће се моћи јасније и потпуније сагледати током излагања главних тема и проблема у оквиру ове књиге о науци о друштву (социологија).

Иначе, сама реч социологија настала је спајањем две речи, једне латинске (societas — друштво) и друге грчке речи (logos — говор, ум, наука). Њу је исковао француски филозоф и социолог Огист Конт (1798—1857), који се сматра оснивачем тзв. грађанског правца у социологији, за разлику од марксистичког правца, чији је оснивач Карл Маркс (1818—1883).

Како бисмо на крају овог дела могли да дефинишемо предмет социологије? То је општа теоријска и искуствена наука која проучава друштвене односе у њиховој међусобној повезаности и друштвене појаве у њи-

ковој целовитости (глобалности). Пошто се друштвени односи и појаве не јављају издвојено него као делови (елементи) једне шире, мање-више организоване друштвене целине, која има свој састав (структуру), то кажемо да социологија испитује, пре свега, **структуру друштва** и њене елементе, друштвене групе, класе, слојеве. Како структура друштва и њени елементи нису вечни и непроменљиви него су производ историјског развоја, тако да настају, трају у времену и нестају, социологија испитује и **законе развоја друштва.**

Под термином научни закон подразумевају се релативно стални, општи, битни и нужни односи између појава у природи или друштву. Социолошки закони су закони структуре и развоја друштва.

Ако бисмо све ово што је речено хтели да сажмемо у једној реченици, могли бисмо рећи: **социологија је општа теоријска и искуствена наука која проучава друштвене односе и појаве у њиховој глобалности, структуру друштва и законе његовог историјског развоја.**

ТЕМЕ ЗА РАЗГОВОР НА ЧАСУ

1. У чему се науке уопште разликују међу собом?
2. У чему је разлика између теоријских и историјских наука?
3. Предмет социологије као науке.
4. Наведи једну друштвену појаву и покушај да објасниш *шта* и *како* би истраживао социолог, а шта историчар?

ЛИТЕРАТУРА

Горичар Ј., *СОЦИОЛОГИЈА*, „Рад", Београд (више издања).

Cuvillier A., *УВОД У СОЦИОЛОГИЈУ*, „Веселин Маслеша", Сарајево 1959.

Поповић М., *САВРЕМЕНА СОЦИОЛОГИЈА*, БИГЗ, 1973.

Станојчић И., *ПРЕДМЕТ ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ*, „Савремена школа", Београд, 1965.

Супек Р., *СОЦИОЛОГИЈА*, „Школска књига", Загреб (више издања).

III. Logičke osnove naučnog istraživanja

Naučno istraživanje je proces naučnog saznanja naučnim metodama, logičan, smislen, sistematski i podoban da njime stečeno saznanje bude relativno istinito. Da bi saznanje bilo istinito i proces njegovog sticanja bio valjan, moraju biti uvažavana do sada stečena saznanja i na njima oformljena pravila o načinima sticanja istinitog saznanja. Osnovna i opća pravila o sticanju saznanja sistematizovana su u nauci koja se naziva logika. Pravila logike tiču se svih procesa naučnog saznanja, a ne samo naučnog. Međutim, pravila logike su osnovna i obavezujuća, ali nisu jedina pravila kojih se moramo pridržavati u procesu sticanja naučnog saznanja.

Postoji jedna krupna teškoća pri primjeni logičkih pravila koju svaki istraživač na svoj način otklanja. U naučnoj praksi javlja se više raznih logika od dvovalentnih do polivalentnih, od elementarno formalnih do složenih i dijalektičkih.[1)]

U našim daljim razmatranjima uvažićemo činjenicu da je u osnovi svih logika elementarna, formalna logika i da naš zadatak nije da istražujemo logiku, već da konstatujemo osnovne bitne odredbe logičkog mišljenja neophodne svakom istraživaču, naučniku i svakoj svjesnoj ličnosti koja teži valjanom mišljenju kojim se dospijeva do istine.

1. Opažanje i mišljenje

Društvena stvarnost, složena i dinamična, u kojoj su raznovrsni ljudi u raznim periodima bitan činilac, bogata je raznovrsnim stvarima, procesima, događanjima, odnosima, djelanjima, djelovanjima, uticajima, itd. prirodnih, psihičkih i društvenih odredaba i porijekla. Čovjek, ljudi se sa nekima od njih, u razna vremena i na raznim mjestima, u raznim okolnostima, nezavisno od svoje volje i po svojoj volji, susreću i uspostavljaju sa njima raznovrsne trenutne ili trajne odnose.

Prvi čin susretanja i uspostavljanja odnosa (svjesnog) društvenog bića je opažanje određenog predmeta. Taj predmet može da bude materijalan i nematerijalan, može da bude stvar ili simbol, dakle bilo koji činilac stvarnosti.

Opažanje se ne može svesti na čulno - iskustveno, već se, u našem slučaju, pod tim podrazumijeva i osjećaj i svaki drugi oblik i način uspostavljanja nekog odnosa sa nekim realitetom društvene stvarnosti. I to ne samo prošle ili aktuelne i moguće buduće društvene stvarnosti. Stoga smo, kao mehanizam opažanja uz čula vida, sluha, mirisa, ukusa i osjeta, uvrstili i emocije, intuiciju, nadahnuće i sl. Može nam se pri-

I. Uvod u metodologiju društvenih nauka

1. Opći pojam nauke, njena struktura i klasifikacija

Razmatranje nauke kao društvene pojave i pojma na samom početku ove knjige neophodno je zato što se izučava naučna metodologija, odnosno metodologija nauke, što je i sama metodologija dio nauke uopće, društvenih nauka i posebnih i specijalnih nauka. Nauka je istovremeno determinisana ovim svojim dijelom tako što je naučno saznanje samo ono koje je nastalo primjenom naučnih metoda, a naučne metode su istovremeno proizvod nauke.

1.1. Opći pojam nauke

Prije svega, nauka je specifična društvena djelatnost. Ona je društvena po više svojstava. Prvo, ovu djelatnost, ciljno i svrsishodno, obavlja društvo, tj. posebni dijelovi društva. Ona je društvena i po tome što rezultate nauke društvo koristi u raznim oblastima ljudskog i društvenog života. I, na kraju, nauka svojim rezultatima na razne načine i raznim putevima izaziva, stimulira ili na druge načine djeluje na društvene promjene ali i na promjene u prirodi.

Nauka je dinamična i strukturirana, veoma složena društvena pojava - proces.[1] Ona je društvena pojava zato što se može identifikovati kao društveni realitet - činilac društvene stvarnosti. Ona je dinamična zato što se: a) ona i sama mijenja; b) zato što djeluje - učestvuje u promjenama društva i okruženja društva. Složenost nauke proizlazi iz složene društvene stvarnosti, iz mnoštva njenih činilaca. Osim toga, ona je i strukturirana, jer je sačinjavaju osnovni bitni relativno stabilni činioci, što ne isključuje njenu razvojnost. Njenu strukturiranost, također, čini i relativno stabilan skup svojstava, bez kojih ona ne bi bila cjelovita društvena pojava koja se može identifikovati kao specifičan društveni realitet.

1.2. Struktura i strukturiranost nauke

Struktura je, po definiciji, pretežno funkcionalan sistem (cjelina) bitnih činilaca raznih obima i funkcija u sistemu kao i raznih neophodnih svojstava. Bitni su činioci nauke: 1) predmet i metod nauke; 2) naučno saznanje o predmetu i metodu[2] nauke

II. Naučno istraživanje - osnovni način naučnog saznanja

U prethodnom izlaganju ukazali smo na moguću i opravdanu razliku izmedu metoda naučnog saznanja i načina sticanja raznih vrsta saznanja: stihijnog i spontanog sticanja saznanja, prosto iskustvenog načina, sticanje saznanja ugledanjem i prenošenjem - primanjem, kritičkim promišljanjem, itd. Mnogo je načina sticanja raznovrsnih saznanja, ali su sva ta saznanja, čak i kada su potvrđena i provjerena, nenaučna. Ona se od naučnih saznanja razlikuju po bar četiri bitne odredbe: 1. nemaju sve odlike naučnih saznanja odjednom - istovremeno; 2. nisu stečena primjenom adekvatnih naučnih metoda; 3. nemaju dovoljnu općost i pouzdanost; 4. nemaju dovoljnu sistematičnost i sistematizovanost.

Najbliža naučnim saznanjima su stručna saznanja. Ona su mnogo puta provjeravana i potvrđena, oslanjaju se na naučna saznanja i najčešće su oblik njihove konkretizacije u primjeni. Ona se i sama javljaju kao predmet istraživanja, služe se istraživanjima i aktivnostima veoma sličnim naučnim istraživanjima, a javljaju se i kao izvori obavještenja u naučnim istraživanjima. Najočevidniji primjer za to su raznovrsne uređene evidencije i statistički podaci. Štaviše, više puta, na raznim mjestima i u raznim vremenima, potvrđena iskustvima raznih subjekata, stečena iskustvom, određena saznanja aksiomatizovana su i poslužila su konstituisanju općenaučnih metoda. Primjer za to je Hipotetičko-deduktivna metoda.

Upravo nijansirane mnogovrsne razlike u saznanjima i procesima saznanja - od prostog usvojenog vjerovanja da je nešto istinito, preko koncentracije u određenoj mjeri provjerenog i potvrđenog saznanja u praksi određene društvene zajednice pa do provjerenog, potvrđenog i dokazanog naučnog saznanja, zahtijevaju da posebno razmotrimo istraživanje kao osnovni opći i sintetički metod naučnog saznanja, te da naglasimo da je to istovremeno metod nauke i naučni metod po tome što je rezultat nauke, njen proizvod. Po svom suštinskom značenju, uži je od općeg pojma "način".

1. Opći pojam istraživanja i naučnih istraživanja

Opći pojam istraživanja označava proces - procese raznovrsnih aktivnosti i djelatnosti - akcija u raznim sferama ljudskog života koji su usmjereni na sticanje i potvrđivanje saznanja o bilo kom predmetu prakse.

Odnosi pojmova

Osnovni odnosi pojmova mogu biti: (1) odnosi istovremenih i (2) odnosi pojmova raznih vrsta (kategorija). Odnosi pojmova iste kategorije mogu biti: a) odnosi jednakosti; b) odnosi nadredenosti i podredenosti; c) odnosi priredenosti.

Odnosi priredenosti ili koordinacija tiču se odnosa obima i sadržaja pojma iste kategorije. To je situacija kada su dva ili više pojmova priredeni jednom višem pojmu. Npr. "čovjek" – "životinja" su koordinirani pojmom živo biće.

U logici postoji pet slučajeva koordiniranosti:

(1) odnos disjunktivne koordinacije - dva pojma se vrsno razlikuju sadržana su u istom pojmu. Npr. glasač i apsinent su nosioci biračkog prava.

(2) odnos korelativne koordinacije - uzajamna uslovljenost pojmova. Npr. stranka - član stranke - funkcioner stranke.

(3) odnos kontigentne koordinacije - članovi istog roda se medusobno dodiruju. Npr. osnovna partijska organizacija - mjesna - općinska - gradska - državna.

(4) odnos kontrarne koordinacije - maksimalno krajnja razlika članova jednog istog višeg pojma. Npr. zaposlenici u medijima:

(a) promijenio (bio zaposlen) više medija;

(b) nije sada zaposlen ni u jednom mediju;

(5) odnos interferentne koordinacije - dva pojma se medusobno djelimično poklapaju obimom i sadržajem. Npr. direktor RTV-radnik RTV-aktivan radnik RTV-a; ili predsjednik političke partije - član političke partije - politički aktivan.

Odnosi pojmova raznih kategorija mogu biti: a) odnosi uzajamne zavisnosti i b) odnosi disparatnosti.

U mišljenju i istraživanju pojmovi imaju bitnu ulogu jer oni:

(1) služe sticanju saznanja o pojedinačnim grupama, klasama i suštinskim svojstvima predmeta;

(2) oni su polazni i završni činioci formiranja naučnih principa, aksioma i svih naučnih stavova, kao i sredstvo naučnih objašnjenja.

Proces naučnog saznanja je u osnovi stalno definisanje i redefinisanje pojmova.

9.3. KAUZALNA METODA

9.3.1. KARAKTERISTIKE

Da bi se potpunije upoznale zakonitosti u pedagoškoj pojavi treba, kako je ranije naglašeno, poći dalje od deskripcije, treba istražiti i kauzalne tj. uzročno-posljedične povezanosti. Stoga većina pedagoških istraživanja ne ostaje na samoj deskriptivnoj metodi, nego primjenjuje i kauzalnu metodu, koja je upravo usmjerena k pronalaženju kauzalnih veza.

Naučne postupke kojima se ustanovljuje ta veza sistematizirao je još sredinom prošlog stoljeća poznati engleski filozof i ekonomista J. S. Mill (1806—1873). U svojem najvažnijem filozofskom djelu „Sistem deduktivne i induktivne logike" on je iznio četiri pravila (kanona) na osnovu kojih se ustanovljuje uzročno-posljedična povezanost (1885, sv. II, str. 90—103). Premda su danas neke tvrdnje J. S. Milla u vezi s primjenom tih pravila neaktuelne, što je prirodna posljedica velikog napretka nauka i njihovih metodologija od Millova vremena do danas, ovdje će se ta pravila, u skraćenom obliku ipak iznijeti jer predstavljaju osnovu svih putova kojima se ide pri istraživanju kauzalnih veza, a ujedno pokazuju da naučna misao i nije ništa drugo nego tek viši stepen logičnog zaključivanja o tačno uočenim činjenicama. To se dakako odnosi i na pedagošku naučnu misao, pa će se stoga svako od Millovih pravila ilustrirati primjerom iz nekog područja pedagogije.

Prvo pravilo (kanon slaganja) glasi:

Kada dva ili više slučajeva iste pojave imaju jednu jedinu zajedničku okolnost, onda je ta okolnost uzrok (odnosno posljedica) te pojave.

Danas se u srednje i slabije tehnički razvijenim zemljama, bez obzira na razlike u društvenim uređenjima a u vezi s time i s općim ciljevima nastave, javljaju odlučni zahtjevi da se poveća briga za školstvo i obrazovanje. Iz toga se može zaključiti da su ti zahtjevi (tj. „zajednička okolnost") posljedica potrebe za bržim tehničkim razvojem tih zemalja (u kojima se javlja ista pojava: tehnička zaostalost).

Drugo pravilo (kanon diferencije) glasi:

„Ako su okolnosti u kojima se istraživana pojava pojavljuje kao i okolnosti u kojima se ne pojavljuje, u svemu jednake osim u jednoj okolnosti, ta jedna okolnost, koja se pojavljuje samo u prvom slučaju, ta okolnost u kojoj se ta dva slučaja jedino razlikuju, jest posljedica, ili uzrok, ili neophodni dio uzroka te pojave".

U dva paralelna odjeljenja istog razreda primenjuju se razni nastavni postupci, a u svemu drugome su ta odjeljenja jednaka (po „kvaliteti" učenika i nastavnika, po uvjetima rada itd.); razlika u uspjehu između ta dva odjeljenja može se stoga pripisati razlikama u postupcima (tj. u okolnosti u kojoj se ta dva slučaja jedino razlikuju).

Treće pravilo (kanon ostataka) glasi:

„Ako se od jedne pojave oduzme onaj dio koji je ranijim indukcijama utvrđen kao posljedica određenih uslova, onda je ostatak pojave posljedica ostalih uslova".

U relativno nazadnim školskim propisima neke kapitalističke zemlje, nastojanjem naprednih snaga uvedeno je odvajanje crkve od državnog školstva, a kasnijim je izmjenama tih propisa to odvajanje ukinuto te je ostavljena široka ingerencija crkvi. Ti su preostali propisi (tj. ostatak pojave) prema tome posljedica utjecaja drugih, a ne naprednih društvenih snaga.

Četvrto pravilo (kanon usporednih promjena) glasi:

„Svaka pojava koja se mijenja kad god se neka druga pojava na određeni način mijenja, uzrok je odnosno posljedica te pojave, ili je bilo kako s njome kauzalno povezana".

Polaznici ustanova za obrazovanje odraslih, što su stariji to teže pamte gradivo koje treba da nauče. Iz toga se može zaključiti da je s promjenama dobi polaznika kauzalno povezana njihova sposobnost da zapamte novo gradivo (tj. druga pojava koja se mijenja usporedo s prvom).

Mill je pišući ta pravila mislio u prvom redu na prirodne nauke. Bila je to prva polovina XIX. stoljeća, epoha prve industrijske revolucije, koja se gradila na tehničkoj primjeni tekovina prirodnih nauka. Veća složenost društvenih pojava uslovljuje da primjeri tih pravila sa područja nauke o odgoju daju dojam izvjesne izvještačenosti. Osim toga, primjer nekog pravila bi, malo drugačije postavljen, mogao poslužiti i kao primjer za bilo koje drugo od ta četiri pravila. To ukazuje na naročito izražene međusobne veze i složenost u pedagoškim pojavama, no time se ne može poreći bazičnost Millovih pravila sa stanovišta logike kauzalnog zaključivanja. Problematika koja proizlazi upravo iz spomenute složenosti i uske međusobne povezanosti pedagoških pojava, bit će predmet slijedećih razmatranja.

9.3.2. NEEKSPERIMENTALNA PRIMJENA KAUZALNE METODE

Ponekad se kauzalna metoda poistovećuje s eksperimentom tj. s putom pedagoške spoznaje s kojim, po Schmidtu (1960, str. 77) „planski ustanovljujemo učinak odgojne akcije". Zaista, kod istraživanja savremenih pedagoških pojava kauzalna se povezanost veoma često pronalazi upravo putem eksperimenta. Ipak, ta se dva pojma ne mogu poistovjetiti. U prvom redu, u istraživanju budućih pojava bitna je primjena kauzalne metode jer se jedino na upoznavanju uzročno-posljedične povezanosti između pojava i može vršiti prognoza za budućnost. A ta se prognoza, naravno, ne može vršiti pomoću eksperimenta, nego na osnovu „vaneksperimentalnih" spoznaja o međusobnoj uslovljenosti u slijedu pojava. Slično je sa historijskim istraživanjem. Premda postoje historijsko-pedagoška istraživanja koja se služe isključivo deskripcijom, ipak u pretežnom njihovom broju nailazimo i na traženje kauzalne povezanosti među prošlim pojavama. To je uostalom i ono najvrednije u naučnim radovima iz historije pedagogije i školstva. Naravno, i ovdje ne može biti govora o nekom „eksperimentiranju s prošlim pojavama"!

Eksperimenat se dakle pojavljuje jedino u istraživanju kauzalnih povezanosti *sadašnjih* pedagoških pojava. Treba ipak istaći da i ovdje oni autori koji eksperimentom smatraju samo postupak kojim se namjerno izaziva pojava navode primjere neeksperimentalne primjene kauzalne metode. Pod tim podrazumijevaju tzv. „ex-post-facto" istraživanja (npr. Đurić, 1962, str. 209, 210). Međutim, u ovoj se knjizi, kao što je to oblazloženo na str. 76 i d., ex-post-facto istraživanja smatraju varijantom primjene eksperimenta.

3.3.1. Problem istraživanja

Budući da empirijska i teorijska istraživanja počinju postavljanjem problema, tj. njegovim formulisanjem i obrazlaganjem, o tome je potrebno obavestiti čitaoce. (*Primer:* Razlikuju li se mladi, različitog socijalnog porekla, u stavovima prema životnoj sredini?). Problem istraživanja je veza između teorijskog i istraživačkog dela naučnog dela. To je u kvantitativnim istraživanjima kriterijska ili zavisna varijabla, a u kvalitativnim istraživanjima središnje istraživačko pitanje ili fenomen. Problem istraživanja proizilazi iz teorijskih razmišljanja, do kojih se dolazi proučavanjem literature, tj dedukcijom, ali i iz praktičnih situacija koje nastaju iz ličnog iskustva. Prema Aleksandru Halmiju (2005), pri utvrđivanju problema istraživanja potrebno je: (1) problem specificirati, (2) apostrofirati relevantnost i (3) opredeliti se za verifikaciju kvantitativnim ili kvalitativnim metodama.

Problem se najčešće formuliše jednom rečenicom, u upitnom obliku, ili kao terma, koja postaje osnovna vodilja u istraživanju. Oń opredeljuje metodologiju njegovog rešavanja. Nekada se istraživački problem izlaže na početku teksta, u prvom ili drugom paragrafu uvoda, uz objašnjenje razloga njegovog izučavanja, a nekada na kraju poglavlja *Teorijski pristup problemu*. Tada ga nije potrebno izdvajati u poseban odeljak.

Za potrebe definisanja problema istraživanja najpre se objašnjava šira problematika područja koje je istraživano, ukazuje se na važnost istraživanja izabranog područja, a nakon toga se ukazuje na uži, odnosno tačno određeni parcijalni problem, na koji je bilo usmereno istraživanje. Određuje se njegov značaj u širem okviru, oblasti kojoj pripada. Značaj istraživanja se određuje iz ugla potencijalnih korisnika. Saopštava se kojim aspektima problema se istraživač bavio. Obrazloženje izabranog problema treba da je motivisano ranijim argumentacijama u odeljku *Teorijski pristup problemu*. Potrebno je navesti sve relevantne prethodne pokušaje da se problem reši. U člancima koji se objavljuju u naučnim časopisima i zbornicima radova ne izdvaja se odeljak namenjen problemu.

3.3.2. Predmet istraživanja

Problem istraživanja je u osnovi predmet istraživanja. Predmetom istraživanja se konkretizuje ono što je bilo istraživano. Potrebno je izbegavati uopšteno i neprecizno formulisanje predmeta istraživanja. Predmetom istraživanja se opisuje šta je istraživano, opisuje se pojava koja se istraživala, o kojoj se došlo do određenog saznanja. Definisanje predmeta istraživanja znači identifikovanje, određivanje konteksta, situiranje problema istraživanja, jasno razgraničavanje od drugih, sličnih problema. Predmet istraživanja može biti: problem, pitanje, aspekt, pojava, proces, stvar, koncepcija. Predmet se opisuje vremenski, prostorno i disciplinarno. Opisuje se vreme u toku koga je praćen predmet istraživanja i prostor na kome se pratila predmetna pojava. Disciplinarno opisivanje predmeta istraživanja odnosi se na naučnu disciplinu, u kojoj je problem lociran. Određuje se i uža naučna oblast, u kojoj je problem situiran. Njegovo lociranje u radovima u naukama o obrazovanju je u okviru neke od pedagoških disciplina: didaktike, metodike i dr. Proučavanje problema nekad zahteva interdisciplinarni pristup. Problem može da se odnosi na proveru onog što su drugi istraživači utvrdili, ili na proučavanje novog pitanja.

Formulacija predmeta istraživanja nije nimalo jednostavan i lak posao. Najpre zahteva od istraživača veoma solidno pedagoško i metodološko znanje. Zahteva i ste đeno istraživačko iskustvo. Zadatak je još teži, pošto formulisanje predmeta ne sme uopšteno (reč je o konkretnom pitanju i problemu), ne sme se svesti na konstataciju, u sebi (u formulaciji) mora sadržavati i problem, koji je u osnovi predmeta istraživ Nije, na primer, dovoljno reći da je predmet istraživanja bio „osmogodišnja škola". je suviše uopštena, a time i veoma neprecizna formulacija. Jer, u okviru tako formu nog „predmeta", postoje desetine i desetine konkretnih problema, pitanja i aspekata, ko ji mogu biti predmet naučnog pedagoškog istraživanja (na primer: unutrašnja struktura osnovne škole, artikulacija nastave i razreda u osnovnoj školi, odnos nastavnog i vanna stavnog rada, odnos osnovne škole i lokalne društvene zajednice, upravljanje osnovnom školom itd.). Čak ni ti pojedini konkretni aspekti, pitanja i problemi, ne bi se mogli po hvatiti kao formulacije predmeta istraživanja. Oni su čitaocu još uvek uopšteni, neodre đeni i neprecizni. Nije mu još uvek jasno na čemu je težište u naučnom istraživanju Tek kada autor utvrdi neki razlog, uzrok, stanje, rezultat, odnos koji uslovljava to i ta pa se postavi pitanje da li je to stvarno tako, on se približava pravoj formulaciji predme ta istraživanja.

U projektovanju istraživanja dobri i iskusni istraživači dugo tragaju za korekt znom, jasnom i kratkom, jezički korektnom formulacijom predmeta istraživanja. Nekad odbace i desetak mogućih, pre nego što se pronađe prava formulacija predmeta. I najmanja izmena u formulaciji predmeta istraživanja može biti veoma značajna.

Kad istraživač definiše predmet istraživanja i kad je definisao ključne termine i pojmove sadržane u toj formulaciji, on je učinio prvi korak u odgovoru na pitanje: šta je istraživano.

3.3.3. Cilj i karakter istraživanja

Sledeće pitanje s kojim čitaoce treba upoznati jeste: Zašto je preduzeto istraživanje odabranog predmeta? To se postiže, prvo, jasnim formulisanjem cilja koji se očekuje da se postigne kroz istraživanje i zadataka istraživanja, odabranog predmeta istraživanja. Za svako empirijsko istraživanje (izuzetak su složena empirijska istraživanja), utvrđuje se jedan cilj istraživanja. On se odnosi na celinu istraživanja, odabranog predmeta istraživanja. Ciljem istraživanja definiše se opšta namera istraživanja, odnosno željeno stanje na koje su usmerene istraživačke aktivnosti. Ciljem se odgovara na pitanje *zašto koja saznanja se stiču o predmetu istraživanja*. Ciljem se izražava svrsishodnost istraživačkog projekta, odnosno jasno određuje šta se istraživanjem želelo postići. Aspiracija istraživanja najčešće je okrenuta vaspitno-obrazovnoj praksi, njenom kvalitetnijem naučnom osmišljavanju. Čitaocu treba da je jasno da se istraživanjem rešavao postavljeni problem istraživanja, da bi se ostvario cilj istraživanja.

Ciljevi istraživanja mogu biti fundamentalni i aplikativni. Fundamentalni cilj podrazumeva razvoj nauke u određenom području, dok se aplikativnim ciljem unapređuje praktičan rad u određenoj delatnosti. Konkretno, ciljevi istraživanja mogu biti: (1) sastavljanje informativnog pregleda činjenica na određenu temu, (2) identifikovanje određenih problema i ponuda konkretnog rešenja, (3) iznošenje mišljenja i objašnjavanje određenog fenomena, (4) kritička procena određenog stanja ili grupe činjenica i (5)

pregled literature na određenu temu. Cilj može biti usmeren na dobijanje novih informacija ili predstavljati novi pristup već poznatim činjenicama.

Iako zadaci i cilj istraživanja odgovaraju na pitanje *zašto se odabrani predmet istražuje*, to često nije dovoljno. Pored obrazlaganja i objašnjenja, formulacijom cilja i zadataka (zašto ovako, a ne drugačije; zašto ovaj, a ne drugi aspekt i sl.), koji dovode do potpunijeg odgovora na postavljeno pitanje, nužno se govori o značaju preduzetog istraživanja za pedagošku nauku i za vaspitnu praksu, o potrebi da se to prouči u ovom momentu i u ovim uslovima. Pored toga, istraživač objašnjava u čemu vidi originalnost istraživanja koje preduzima (da li je to prvo takvo istraživanje, a ako nije, u čemu se ono razlikuje u odnosu na istraživanja koja su sproveli drugi istraživači i sl.).

Karakter istraživanja podrazumeva određivanje vrste istraživanja. Istraživanje može da bude: eksplikativno ili deskriptivno, dijagnostičko ili prognostičko, ekstenzivno ili intenzivno, terensko ili laboratorijsko, transverzalno ili longitudinalno. Potrebno je utvrditi kako će se istraživač odnositi prema pojavi koju proučava, (pasivno tj. proučava je bez mešanja u njen tok, ili aktivno, namerno i kontrolisano izazivajući izvesne pojave – eksperimentalno).

3.3.4. Zadaci istraživanja

Na osnovi cilja, formulišu se konkretni zadaci, koje je istraživač ostvario u toku istraživanja odabranog predmeta. Takvih zadataka je uvek više, a konkretan broj zavisi od složenosti predmeta istraživanja, ali i od istraživačevog nastojanja da odabrani predmet svestranije i produbljenije istraži. Svi zadaci moraju biti u okviru postavljenog cilja istraživanja. U odnosu na cilj istraživanja koji izražava opštu nameru istraživanja, zadaci istraživanja su uži, operativniji i konkretniji. Izražavaju pojedine aspekte problema. Zadacima se izražavaju zahtevi u okviru postavljenog cilja istraživanja. To su konkretna pitanja na koja se žele dati odgovori. Njih je u istraživanju istraživač realizovao da bi odabrani predmet bio istražen. Broj zadataka istraživanja zavisi od predmeta istraživanja.

Iako zadaci i cilj istraživanja odgovaraju na pitanje *zašto se odabrani predmet istražuje*, to često nije dovoljno. Pored obrazlaganja i objašnjenja, formulacijom cilja i zadataka (zašto ovako, a ne drugačije; zašto ovaj, a ne drugi aspekt i sl.), koji dovode do potpunijeg odgovora na postavljeno pitanje, nužno se govori o značaju realizovanog istraživanja za pedagošku nauku i za vaspitnu praksu, o potrebi da se to proučava u tom momentu i u tim uslovima. Pored toga, istraživač objašnjava u čemu vidi originalnost realizovanog istraživanja (da li je to prvo takvo istraživanje, a ako nije, u čemu se ono razlikuje u odnosu na istraživanja koja su sproveli drugi istraživači i sl.). Razlikovanje može biti, u odnosu na druga istraživanja, predmetno (u pogledu sadržaja) i metodološko (drugim metodama, tehnikama i instrumentima se vrši istraživanje). Ni na pitanje *zašto* ne može se odgovoriti bez solidnog poznavanja i korišćenja odgovarajuće literature (pedagoške i druge).

3.3.5. Hipoteze istraživanja

Na osnovu proučene stručne literature, istraživačkog iskustva, formulisanog cilja i zadataka istraživanja, istraživač upoznaje čitaoce sa formulacijom hipoteza predmeta istraživanja. Budući da su hipoteze pretpostavke koje su realizovanim istraživanjem bile proverljive, potvrđene (dokazane) ili opovrgnute (odbačene), one u ovom delu naučnog rada moraju biti jasno i precizno formulisane. Hipoteze, prema L. Kubi i Dž. Kokranu (2003), mogu biti postavljene u funkciji: (1) pretpostavljanja stanja ili uslova; (2) specifikacije odnosa između dve i više varijabli i (3) pretpostavljanja uslovljenosti jednog faktora drugim. „Hipoteze su skele koje se podižu pre zgrade i ruše kad je zgrada dovršena. One su radniku neophodne; samo neka skele ne smatra zgradom", kaže Gete. Hipoteza je, s pravom se konstatuje, „crvena nit" kojom je teklo svako pedagoško naučno istraživanje, pa i ono koje je neposredno realizovano. Hipoteze su pretpostavke o rešenjima određenog problema. Izvode se iz postojećih teorija, sprovedenih istraživanja i iskustva istraživača. Hipotezama se iskazuje odnos između varijabli istraživanja. Proizlaze iz formulisanog problema, cilja i zadataka istraživanja. Hipoteze treba da budu definisane na način da se mogu testirati. Empirijske hipoteze su operacionalne hipoteze. Statističke hipoteze (nulta i alternativna) predstavljaju statističku operacionalizaciju empirijskih hipoteza.

Obično se postavlja jedna opšta hipoteza, (najčešće je to pretpostavka koja proizlazi iz cilja istraživanja) i više posebnih hipoteza, koje proizilaze iz zadataka istraživanja. Potrebno ih je logički poređati prema zadacima istraživanja. U poglavlju naučnog dela *Interpretacija rezultata istraživanja,* svakoj hipotezi odgovara zasebna celina, posebno naslovljena.

Hipoteze, postavljene pre istraživanja, kojima su proveravane činjenice, a do kojih se došlo u istraživanju, nazivaju se radne hipoteze. Ukoliko se o predmetu hipoteze ne zna mnogo, onda se postavlja nulta hipoteza. Zahtevi koji se postavljaju za hipoteze su: da se odnose na predmet istraživanja, da su saznajno vredne, jezički jasne i konkretne, da su zasnovane na dotičnoj teoriji i da su praktično proverljive.

3.3.6. Varijable istraživanja

Empirijsko istraživanje nije moguće izvesti ukoliko ključni pojmovi nisu definisani. Za tu potrebu obavlja se i operacionalizacija pojmova. Posebno se moraju operacionalizovati pojmovi koji se odnose na zavisnu varijablu. Posle predočenih hipoteza, čitaoci se upoznaju sa varijablama istraživanja, koje se definišu i klasifikuju (opšte, posebne, zavisne, nezavisne, jedna ili više, njihov međusobni odnos i sl.). Klasifikacija varijabli se izvodi na opšte i posebne; zavisne i nezavisne i utvrđuje njihov međusobni odnos. Potrebno je opisati i način na koji se manipuliše varijablama, to jest objasniti način upotrebe i varijacije između varijabli.

Operacionalnim definicijama se određuju pojmovi u odnosu na postupke pomoću kojih se ti pojmovi mogu meriti (npr. ekološka kultura deteta se može definisati kao broj događaja u kojima je opaženo da jedno dete narušava životni prostor). Operacionalizacija varijabli je njihova konačna konkretizacija. Potrebno je utvrditi i indikatore varijabli, kao vidljive manifestacije.

gulacionog kruga odgojnog procesa (v. sliku). Uz dozu pojednostavljenja, koje nužno proizlazi iz svakog shematskog prikaza, istraživanja možemo, po tom kriteriju dijeliti na: ona koja se bave *a* ciljem i zadacima odgoja, *b* ličnošću i mjestom odgajatelja, *c* samim odgojnim utjecajem, *d* ličnošću i mjestom odgajanika, *e* rezultatom odgojno-obrazovnog procesa *s* obzirom na potrebu društva za građanima određenog profila (u nas: radnika-samoupravljača) te *f* vrednovanjem učenikova napretka, kako zbog dijagnoze poteškoća i pomoći tako i zbog ocjenjivanja. Konačno, posebnom se vrstom, unutar ovog kriterija diobe, mogu smatrati ona istraživanja koja u sebi obuhvaćaju sve ove elemente. U vezi, npr., s nastavom, to su istraživanja koja se bave programiranom nastavom.*

U nastavku ćemo, međutim, detaljnije razmotriti neke diobe istraživanja koje su specifično vezane na metodološku problematiku. To su diobe na:

— *fundamentalna i operativna istraživanja,*
— *transverzalni i longitudinalni pristup istraživanju* i
— *istraživanja prema njihovoj vremenskoj usmjerenosti.*

5.1. FUNDAMENTALNA I OPERATIVNA ISTRAŽIVANJA

Iz dosadašnjeg razmatranja jasno proizlazi da je konačna svrha naučnog rada u pedagogiji, tj. pronalaženja zakonitosti na tom području, unapređivanje pedagoške prakse. „Larpurlartistički" stav u nauci je neprihvatljiv. Međutim, pogrešno bi bilo iz toga izvesti zaključak da rezultat svakog naučnog, pa tako i pedagoškog, istraživanja treba da bude direktno primjenljiv u praksi. Pogledaju li se osnovne karakteristike savremene, po Friedmannu (1959, str. 229) „treće" industrijske revolucije, naći će se njene bitne oznake u primjeni atomske energije i u primjeni kibernetike. I jedno i drugo rezultat je mnogogodišnjeg naučnog rada, mnogih parcijalnih istraživanja koja, sama po sebi, nisu ništa davala praksi, no predstavljala su bitni preduvjet daljeg naučnog napretka i dostizavanje one tačke na kojoj se rezultati istraživanja već mogu izravno primijeniti u praksi. To se, u manje ili više izraženom vidu, javlja na svakom naučnom području, pa i na području odgoja. Time se dolazi do već ranije spomenute dihotomije na:

— FUNDAMENTALNA (BAZIČNA) ISTRAŽIVANJA, kojima se pronalaze osnovne zakonitosti u pojavama u prirodi i društvu, i

— OPERATIVNA (PRIMIJENJENA) ISTRAŽIVANJA, kojima se pronalaze putovi da se, polazeći od spomenutih osnovnih zakonitosti i koristeći se njima, usavrše postupci čovjeka oko mijenjanja pojava u prirodi i društvu. Kao varijanta operativnih istraživanja često se spominje i RAZVOJNA ISTRAŽIVANJA. Ona se najčešće ostvaruju u okviru uvođenja nekog odgojno-obrazovnog postupka (npr. tzv. „problemske nastave") ili razrade nekog nastavnog materijala (npr. programiranih materijala za nastavu pomoću kompjutera) ili sl. Pri tom se, za razliku od danas još čestog „impresionističkog" pristupa, uvođenje te inovacije ostvaruje uz naučnu kontrolu niza relevantnih varijabli.

Naravno, u istom naučnom projektu susrećemo se često i sa fundamentalnim i sa operativnim aspektom istraživanja, te ih ponekad i nije moguće tačno razgraničiti. Ipak o toj razlici treba voditi računa imajući pri tom uvijek u

* Pobliže o tom nastavnom sistemu, te istraživanjima s tog područja v. kod Mužića, 1968.

sredstava, raspoloživog vremena stručnjaka i sl.) pri samoj izradi projekta odlučiti da li će se ta sredstva koristiti da bi se obuhvatio veći dijapazon problema, zanemarujući njihovo dulje praćenje u vremenu, ili da će se, naprotiv, taj dijapazon smanjiti na uži krug no pri tom veću pažnju posvetiti longitudinalnom aspektu. Ipak se može ukazati da se u izvjesnoj mjeri (nipošto beziznimno) tendira više prema transverzalnom pristupu kad se zadovoljavamo deskripcijom neke pojave, a prema longitudinalnom kad težimo i za uočavanjem uzročno-posljedičnih povezanosti, jer se one naziru i iz slijeda pojava. Tu se već ulazi u razmatranje problematike osnovnih metoda pedagoškog istraživanja (v. str. 63. i d.).

5.3. VREMENSKA USMJERENOST ISTRAŽIVANJA

U svakom se istraživanju određuje i njegova osnovna vremenska usmjerenost: da li će se njime proučavati prošlost, sadašnjost ili budućnost odgoja i školstva. Pedagoško je istraživanje, s obzirom na njegovu osnovnu društvenu ulogu, pretežno usmjereno na rješavanje aktuelnih problema pedagoške prakse. Stoga je i najveći dio pedagoških istraživanja usmjeren na današnjicu. U vezi s time je i najveći dio izlaganja u ovom priručniku posvećen metodama, postupcima, instrumentima i tehnikama istraživanja kojima se u prvom redu pristupa u svrhu rješavanja aktuelnih pedagoških pitanja. Za shvaćanje sadašnjice važno je, međutim, i poznavanje puta kojim se do nje došlo. Stoga svako vrednije istraživanje aktuelnog problema ima i svoj historijski uvod, a značajno mjesto u pedagoškom istraživanju zauzimaju i radovi sa specifičnom usmjerenošću prema historijskom proučavanju pedagogije i školstva.

S druge strane, težnja za planiranjem svih društvenih a ne samo privrednih djelatnosti — i ne samo u zemljama koje namjerno i sustavno uvode socijalističke društvene forme — zahtijeva i naučne postupke kojima se proučava i pronalazi najvjerojatniji budući razvoj pojava na području školstva i pedagogije. Tu se, na primjer, pojavljuje problem buduće ekspanzije školstva — po broju škola, učenika, nastavnika, obuhvaćenosti djece školovanjem do određene dobi, produženja te dobi, djelovanja napretka nauke, proizvodnje i oblika svakidašnjeg života na sadržaj nastave, oblike i postupke u nastavi itd.

Stoga je potrebno u okviru ovog odjeljka iznijeti i neke opće misli u vezi s istraživanjima s područja historije pedagogije i školstva kao i proučavanja budućih razvojnih smjernica u školstvu i pedagogiji. Potpuna obrada te problematike prepuštena je radovima koji su specifično usmjereni na ta područja metodologije pedagogije, a koji će biti spomenuti na odgovarajućim mjestima u daljnjem razmatranju.

5.3.1. NEKI MOMENTI U VEZI S ISTRAŽIVANJEM U HISTORIJI PEDAGOGIJE I ŠKOLSTVA

ZNAČENJE

Međusobna povezanost i uslovljenost pojava ukazuje na potrebu historijskog pristupa svakoj pojavi koju proučavamo. Stoga takav pristup predstavlja jednu od značajki dijalektičko-materijalističkog pristupa. Važnost toga naglašavaju i buržoaski metodolozi pedagogije: „Što je dublje nečije poznavanje kori-

7. IZBOR PROBLEMA ZA ISTRAŽIVANJE

Na izbor pedagoškog problema za naučno istraživanje utječe čitav niz faktora. Stoga se i izbor problema sastoji u izvjesnoj mjeri u usklađivanju tih faktora. Navodeći ih, ne smije se zaboraviti da se oni nikada ne pojavljuju izolirano, nego uvijek u međusobnoj interakciji.

a) Potrebe prakse. Ovaj je faktor najznačajniji, jer predstavlja osnovni okvir pri izboru problema. Tek unutar tog okvira djeluju drugi faktori. Naravno, osnovno je pitanje kako da se najoptimalnije ostvari djelovanje ovog faktora. Ono se rješava pravilnim pronalaženjem stvarnih potreba prakse. Pri tom dolazi u obzir i subjektivni i objektivni kriteriji, s tim da se objektiviziranjem kriterija dobiva pravilnija slika o stvarnim potrebama prakse.* Subjektivni kriterij može da bude mišljenje samog istraživača o tome koji bi pedagoški problemi trebalo da imaju prednost pri odabiranju područja i teme istraživanja, a i mišljenje rukovodioca ustanove u kojoj se odvija pedagoški naučnoistraživački rad, odnosno ustanovâ koje financiraju taj rad. Naravno, i taj subjektivni kriterij uvijek je izvjestan odraz objektivne stvarnosti, i stoga mu se ne može poreći važnost. Međutim, također se ne može poreći da se u njemu pojavljuje pristranost: istraživačevo nastojanje da objektivno odgovori na pitanje o potrebama prakse često će biti pomućeno njegovim ličnim afinitetima k rješavanju određene grupe problema. Na rukovodiočevo pak mišljenje djelovat će pritisak „gorućih" problema, od kojih su mnogi veoma često, a ponekad i nužno, kampanjski, ili bar vremenski veoma ograničeni, a neki možda i neadekvatni za sistematsko rješavanje naučnoistraživačkim radom, na primjer, zbog metodoloških zapreka.

Nema sumnje da i te okolnosti predstavljaju faktore koji djeluju na izbor problema. Stoga će se problem ličnih afiniteta, kao i problem metodoloških mogućnosti, kasnije posebno razraditi. Ovdje treba težiti da se u što čistijem obliku dobije slika o samim potrebama prakse. Jedan od oblika objektivizacije kriterija kojom se nastoji dobiti takva slika jest izbor problema na osnovu pedagoške literature. Da takav kriterij izbora postigne zadovoljavajući stepen objektivnosti, treba ostvariti dva preduvjeta: (a) da pedagoška štampa (na primjer pedagoška periodika) svojim sadržajem zrcali aktuelna pedagoška zbivanja i pedagoške probleme (i to ne samo one „kampanjski" aktuelne) i (b) da se pomoću objektivnih mjerila u njoj odredi relativni stepen naglaska pojedinih problema.

---

* Za neke od ovih momenata pobližu razradu daje Furlan (1962, a)

Što se tiče prvog zahtjeva, on se najčešće ostvaruje gotovo automatski, jer su redakcije časopisa i izdavači posebnih edicija svjesni da o aktuelnosti problema koje donose ovisi ugled i proda tih edicija. Doduše, već sama činjenica da između pojave neke teme kao aktuelne i njezine obrade za članak ili posebnu ediciju prođe izvjesno vrijeme, a da uz to neko vrijeme (ponekad i nekoliko mjeseci) prođe od predaje rukopisa do objavljivanja, može negativno da djeluje na aktuelnost. S druge strane, to smanjuje utjecaj „kampanjski" aktuelnih tema.

Za ostvarenje drugog zahtjeva potrebna je analiza sadržaja pedagoške literature. Nju treba po mogućnosti provesti s kvantitativnog i kvalitativnog aspekta i u skladu sa zahtjevima naučnog rada. Razmatranje ovog postupka, koji ulazi u okvir analize pedagoške dokumentacije, daje se na str. 199 i d. Ponekad ta analiza neće biti toliko egzaktna, no onda može doći do većeg izražaja subjektivnost onoga koji uz pomoć literature određuje problem koji valja istražiti.

Ukoliko se pri tom izboru osobita pažnja pridaje onim objavljenim radovima koji i sami predstavljaju izvještaj o naučnom istraživanju, ovaj kriterij poprima i odliku da se njime omogućuje kontinuiranost istraživanja, da novo istraživanje započne tamo gdje je prethodno stalo. A time se pridonosi i većoj koordinaciji naučnog rada u pedagogiji.

Koliko god kriterij odabiranja na osnovi pedagoške literature ima veliko značenje i popularnost — već i stoga što svaki ozbiljan naučni radnik prati literaturu svog područja i pri tom se ne ograničava samo na onu specifično naučne usmjerenosti, ne smije se iz vida ispustiti jedan aspekt njegove ograničenosti: sadržaj ovdje ovisi ipak o relativno uskom krugu ljudi — pisaca i članova redakcija. Kolikogod se tu obično radi o osobama visokog stručnog i naučnog autoriteta, često upravo ta činjenica može da bude uzrokom njihove pristrasnosti, koja se može očitovati, na primjer, u pretjeranom akademizmu. Stoga se uz ovaj kriterij još primjenjuje i kriterij koji je obično najadekvatniji pri određivanju potreba prakse u vezi s odabiranjem problema istraživanja, a to je ispitivanje mišljenja reprezentativnog uzorka osoba od kojih se s opravdanjem može očekivati da mogu o tome dati adekvatan sud. To su osobe iz struke u kojoj se vrši istraživanje, tj. prosvjetni radnici (nastavnici, odgajatelji, prosvjetni savjetnici, direktori škola, službenici ustanova prosvjetne administracije i sl.), a i ostali građani koji su uže povezani s prosvjetom — u prvom redu članovi tijela društvenog upravljanja u prosvjeti, a zatim i druge kategorije osoba (na primjer oni roditelji učenika koji su u bliskoj redovitoj vezi sa školom, a poznaju i osnove pedagoške i školske problematike). Nakon što se odabere reprezentativni uzorak ovih osoba (o tome v. str. 533. i d.), pristupa se ispitivanju njihovog mišljenja pomoću nekog od postupaka i instrumenata koji se u tu svrhu upotrebljavaju (npr. intervjua — v. str. 249. i d., anketiranja — v. str. 262. i d., skale sudova — v. str. 312. i d.). Podaci dobiveni se statistički obrade (stoga se taj postupak ponekad naziva i statističkom metodom izbora problema, premda se statistička obrada vrši i prilikom analize sadržaja pedagoške štampe o kojoj je maločas bilo govora). Rezultati koji se time dobiju s jedne su strane mnogostrani jer ukazuju na eventualne tipične razlike u mišljenjima između pojedinih grupa ispitanih osoba (na primjer između nastavnika i prosvjetnih savjetnika), a s druge su strane odraz demokratičnosti postupka jer mišljenja ne potječu samo od određenog užeg kruga stručnjaka sa već priznatim autoritetom.

Određivanje potreba prakse, a time i izbor problema istraživanja, ovim se putom kod nas još ne ostvaruje, a i drugdje još nije proširen. Možda zato što zahtijeva da već i sam taj izbor predstavlja svojevrsno istraživanje. Međutim, njegove su prednosti tolike, posebno kod nas, gdje su u skladu sa demokratizacijom svih aspekata društvenog života, pa i prosvjete, da ga treba uvesti i u praksu našeg pedagoškog istraživanja. Pri tom se može dakako početi i sa ispitivanjima koja ne bi odmah odgovarala svim rigoroznim kriterijima određivanja uzorka koje traži metoda uzoraka (v. npr. Furlan, 1963. b).

Zaključujući razmatranje potreba prakse kao prvog faktora pri izboru problema istraživanja treba naglasiti ne samo njegovu važnost nego i širinu o kojoj treba pri tom voditi računa. Kad se govori o potrebama prakse, one se mogu odnositi na aktuelne potrebe, a i na perspektivne potrebe. Što se pak primjenljivosti tiče, rezultati istraživanja mogu biti, kako je već rečeno, izravno primjenljivi (u operativnim istraživanjima), a i neizravno (u fundamentalnim istraživanjima). Premda, u krajnjoj liniji, i jedna i druga istraživanja nastoje da zadovolje potrebe prakse, ipak, osobito kod bazičnih istraživanja, na izbor problema utječe u znatnoj mjeri i faktor koji slijedi.

b) Interes nauke. Primjena netom navedenih kriterija pri izboru problema ponekad automatski uključuje i taj faktor. Pri izboru osoba od kojih se traži mišljenje o tome koje bi probleme trebalo istraživati, u uzorku će se naći vjerojatno i one koje pri odgovaranju neće polaziti samo od potreba prakse nego i od interesa nauke. To će biti, na primjer, sami članovi istraživačkih institucija, nastavnici škola za obrazovanje nastavnika i drugi, koji kao prosvjetni radnici također ulaze u uzorak. Kako se među tim osobama često nalaze saradnici pedagoških časopisa i pisci pedagoških djela, taj će faktor djelovati također na rezultate analize pedagoške literature. Nema sumnje da je, općenito uzevši, korisno da se ovaj i prethodni faktor, osobito pri ispitivanju mišljenja, nastoje međusobno odijeliti u granicama u kojima je to moguće. U tu se svrhu može, na primjer, osobama kod kojih se očekuje da će djelovati i faktor interesa nauke, postaviti posebno pitanje usmjereno prema prvom faktoru, a posebno prema ovom drugom. U svakom slučaju, koliko god se u krajnjoj liniji interes nauke poklapa sa potrebama prakse, za bazično je istraživanje od osobite važnosti da se njime u značajnoj mjeri otvaraju novi putovi za dalja istraživanja i nove naučne spoznaje. Kako pri tom dolazi do jačeg izražaja faktor interesa nauke, to treba i njemu pridati potrebnu pažnju.

c) Lični afiniteti istraživača. I oni ponekad predstavljaju važan faktor pri izboru problema istraživanja. Na drugom se mjestu u ovom radu, kod razmatranja karakteristika ličnosti istraživača, naglašuje da za razliku od mnogih drugih zvanja u ovome igra entuzijazam naročito veliku ulogu. A upravo se zbog toga razloga pri izboru problema mora voditi računa i o tom faktoru. Neki se knjigovođa neće osjećati u tolikoj mjeri frustriran ako bude, umjesto na materijalnom knjigovodstvu, morao raditi na finansijskom knjigovodstvu. Naprotiv, pedagog istraživač koji ima naročiti afinitet prema problemima dječjeg umjetničkog izraza može da se osjeti u priličnoj mjeri frustriran ako bude umjesto toga morao istraživati putove usvajanja tablice množenja („malog jedanput jedan"). Posljedica toga bit će pomanjkanje entuzijazma za rad na tom problemu, a ono će nužno, i više nego u mnogim drugim zvanjima, djelovati na kvalitativni i kvantitativni aspekat produktivnosti njegova rada.

Nema sumnje, ponekad će doći do neusklađenosti između prvog i drugog faktora (potreba prakse i nauke) i ovog trećeg. U pravilu će preovladati prvi

faktori. Međutim, takva se neusklađenost neće često javljati, jer tzv. „gorućih problema" ima na svim područjima odgojne problematike, pa stoga svaki istraživač može svoje želje i afinitete uskladiti sa potrebama prakse. Zapravo, ta neusklađenost, kada do nje dolazi, posljedica je nekih drugih negativnih pojava, tzv. „kampanjskog" prilaženja rješavanju pojedinih odgojno-obrazovnih problema, koje se osobito javlja u nekim etapama školske reforme. Godinu ili dvije opći je naglasak na audio-vizuelnim sredstvima, i od svih, pa i istraživača, se traži da na tome rade kao da će se time riješiti svi problemi nastave. Zatim se, nakon tek početnih rezultata, uspjeha i neuspjeha, napušta taj problem i prelazi, npr., na proučavanje nastavnih programa i njihovog ostvarivanja. Zaboravljajući da se tu radi o trajnoj problematici, ipak se, nakon godinu ili dvije rada na tom problemu, svi prebacuju na ostvarivanje principa individualizacije nastave. Istraživači na području pedagogije treba da se uglavnom time bave, da sastavljaju nastavne listiće, da konstruiraju nizove zadataka i testova znanja, da aspekt individualizacije naglašuju u slobodnim aktivnostima, dodatnom radu i dr., da bi se nakon kratkog vremena i ovaj problem napustio i, opet kampanjski, prišlo nekom novom. Ovakav kampanjski pristup pedagoškim problemima, koji ne treba poistovetiti sa normalnim prenošenjem određenih općih težišta u rješavanju problema reforme školstva, dovodi često do toga da istraživači postaju svaštari. Međutim, to svaštarenje i, u vezi s tim, nemogućnost da se uzmu u obzir afiniteti pojedinih istraživača ima i drugi izvor: pomanjkanje kadrova. Tako se susrećemo s novim faktorom koji predstavljaju:

d) K a d r o v s k e m o g u ć n o s t i. Ako u nekoj sredini postoje samo tri ili četiri istraživača koji su ovladali svim osnovnim aspektima metodologije istraživanja pedagoške stvarnosti, teško će pojedincu biti moguće da se koncentrira na određeni problem i da ga zahvati dovoljno duboko. Naprotiv, raspolaže li se sa pedesetak istraživača, njihovim se brojem mogu pokriti sva osnovna područja pedagoške problematike a da pojedinac ne treba da se boji da će se prebacivati s problema na problem i time biti onemogućen da dâ stvaran doprinos unapređivanju odgojno-obrazovnog rada. Stoga i ta okolnost, uz sve ostale, ukazuje na hitnu društvenu potrebu stvaranja dovoljnog broja pedagoga koji su savladali osnovnu metodologiju istraživanja u pedagogiji. Postoje, doduše, individualne razlike među istraživačima koje uslovljuje nejednak stepen koncentracije na jedno određeno područje. Neki istraživači gotovo čitav život posvete proučavanju jednog, relativno uskog problema. Drugi često mijenjaju objekt svog naučnog interesa. Ipak, razvoj većine istraživača ukazuje na postepenu stabilizaciju tih objekata, te ide prema usmjeravanju svog osnovnog istraživačkog interesa na jedno, određeno područje pedagoške problematike.

e) M e t o d o l o š k e m o g u ć n o s t i. I o tome treba stalno voditi računa, jer to predstavlja ponekad značajno ograničenje pri izboru problema istraživanja. Pojedini su problemi, naime, nejednako dostupni raznim postupcima istraživanja. Pri tom su, na žalost, često važniji problemi teže dostupni od onih koji su relativno manje važni. Ipak, prilazeći najprije dostupnijim problemima, pa makar oni i ne bili od kardinalne važnosti, razvija se i metodologija, pronalaze se novi putovi kojima je zatim omogućen i pristup teže dostupnim no važnijim problemima. Stoga rang problema po društvenoj važnosti na žalost ne može biti jednak redoslijedu pristupa, jer bi time došlo do gubitka društvenih sredstava, truda i vremena istraživača, do neuspjeha, a time i do gubitka povjerenja u mogućnosti pedagoškog istraživanja. Treba biti svjestan da će se možda još dugo vremena neki problemi dijelom rješavati na osnovu subjek-

8. PROJEKAT ISTRAŽIVANJA

8.1. VAŽNOST PROJEKTA

Kad je određen problem, odnosno tema koja će se istraživanjem obraditi i hipoteza koju u vezi s tim treba verificirati, idući korak predstavlja izrada projekta istraživanja (ponekad se naziva i planom istraživanja). Svaka se ljudska proizvodnja, kako materijalnih tako i duhovnih dobara, u izvjesnoj, makar maloj, mjeri unaprijed određuje, planira, odnosno projektira. Ipak, važnost, odnosno neophodnost planiranja nije u svakoj djelatnosti jednaka. Da povučemo ponovo usporedbu s književnošću: u pravilu, i književnik, prije nego što započne pisanje romana, izradi njegovu skicu, no uvijek to ne mora da bude. Neki književnici napisat će dobar roman i bez skice. Međutim, istraživač bez izrađenog projekta svog istraživanja praktički je bespomoćan. Razlozi zbog kojih je u naučnom istraživanju projekat *neophodan* su slijedeći:

a) Prvi je razlog subjektivne prirode: projekat omogućuje organizaciju i pregled vlastitih misli. Možda izgleda neobično, no u pravilu tek stavljanjem svojih misli na papir istraživač dobiva jasnu sliku o onome što hoće i kako hoće da istražuje.

b) Stoga projekat omogućava istraživaču da uoči kako slabosti u iznesenim mislima, tako i poteškoće koje će se vjerojatno pojavljivati u njihovom ostvarivanju.

c) Projekat daje pregled što će sve biti potrebno učiniti, a u vezi s time ukazuje i na to što sve treba da prethodi samom istraživanju, npr.: koji materijal treba sakupiti, koje i kolike financijske izvore treba mobilizirati, koje i kakve suradnike potražiti itd.

d) Projekat predstavlja dokumenat koji drugi mogu komentirati i kritizirati te time pomoći istraživaču da eliminira pogreške i izbjegne poteškoće. Na osnovu usmene izjave istraživača „Učinit ću to i to" vrlo je teško, pa i nemoguće, dati neko meritorno mišljenje. Taj je aspekt neobično važan, jer se u svako pedagoško istraživanje ulažu određena društvena sredstva, pa je opravdano da određeni društveni i stručni faktori, a i široka javnost, dobiju uvid u način trošenja sredstava zajednice.

e) Konačno, projekat, odnosno nacrt projekta služi kao dokumentaciona osnova pri traženju suradnika u istraživačkoj ekipi, u traženju pomoćnog, tehničkog osoblja, zatim kod zahtjeva za administrativnom pomoći (npr. preporučnog dopisa organa prosvjetnih vlasti kako bi uprave škola dozvo-

DEMOKRACIJA I LJUDSKA PRAVA

Udžbenik za učenike srednje škole

CIVITAS

CIVITAS

@BOSNA I HERCEGOVINA

u saradnji sa
Vijećem Evrope

DEMOKRATIJA

I LJUDSKA PRAVA

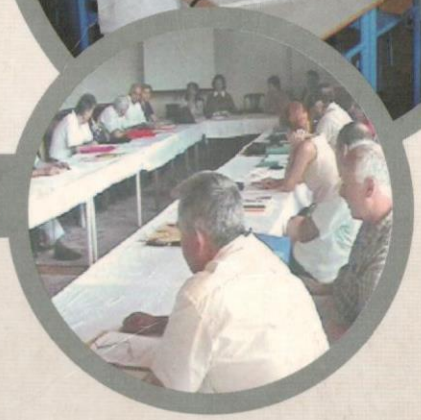

CERTIFIKACIJA

PROGRAM ZA PROFESORE SREDNJIH ŠKOLA

Hotel "Park" Vogošća, Januar 2005.

- *dostupnost* (*accessibility*) – odnosi se na obvezu vlade da osigura besplatno osnovno obrazovanje za sve, srednje obrazovanje koje je dostupno svima jednako i visoko obrazovanje koje je svima dostupno ovisno o sposobnostima, što podrazumijeva utvrđivanje i ukidanje svih pravnih, administrativnih i financijskih prepreka koje vode diskriminaciji i isključivanju pojedinca po/na osnovi spola, nacionalnosti, etniciteta, jezika, rase i drugih obilježja.
- *prihvatljivost* (*acceptability*) – odnosi se na obvezu vlade da osigura obrazovanje prema određenim standardima, uključujući slobodan izbor roditelja, kvalitetne programe, slobodu od cenzure i priznanje učenika kao subjekta prava;
- *prilagodljivost* (*adaptability*) – obvezu vlade da obrazovanje prilagodi različitim grupama djece i mladih (pripadnicima manjina, starosjedilačkog stanovništva, radničkoj djeci, djeci s posebnim potrebama, djeci migranata i djeci izbjeglicama).

Prve dvije dimenzije izravno su povezane s pravom na obrazovanje, dok se treća i četvrta odnose na ostvarenje prava u obrazovanju. Treća kategorija – prava putem obrazovanja - podrazumijeva obvezu država u ostvarenju sljedećih ciljeva:

- usklađivanje prava djeteta s njegovom dobi;
- ukidanje dječjeg rada;
- zaustavljanje spolnog i svakog drugog zlostavljanja djece;
- zaustavljanje trgovine djecom te dječje pornografije i prostitucije;
- ukidanje preranog sklapanja brakova;
- sprječavanje vojačenja djece;
- zaštita djece bez državljanstva, djece izbjeglica i djece beskućnika;
- zaštita djece stradale u ratu;
- zaštita djece koja žive u rizičnim okolnostima (oboljele od HIV-a / AIDS-a);
- zaštita maloljetnika lišenih slobode itd.

Dimenzije prava na obrazovanje
(prema K. Tomaševskoj)

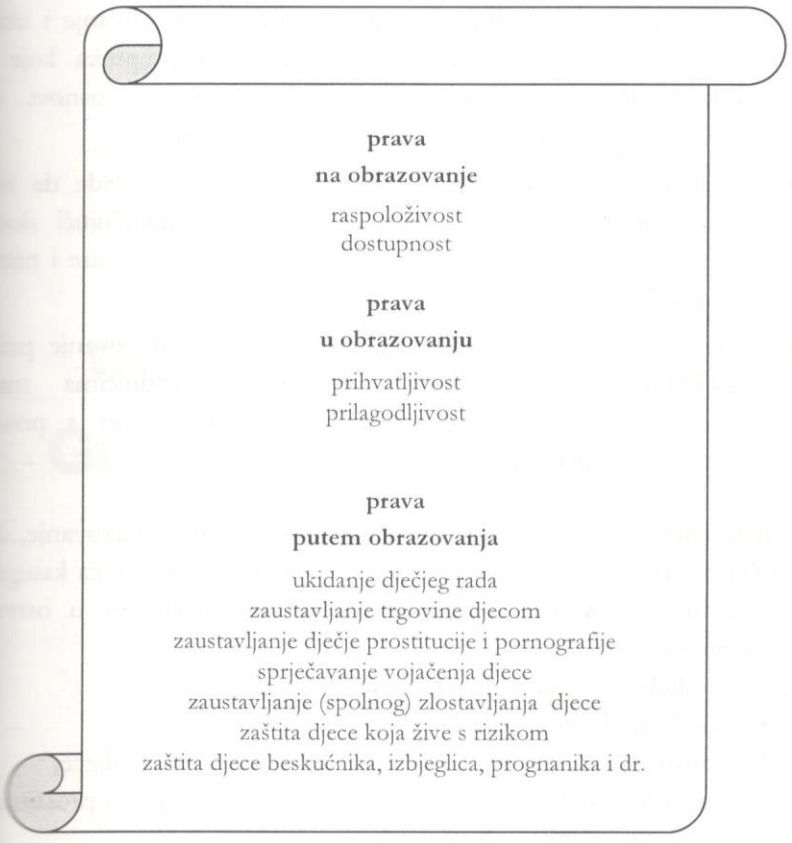

'*4A shema*' prava na obrazovanje

- *raspoloživost* (*availability*) – odnosi se na obvezu vlade da: a) osigura potrebne uvjete kako bi privatne i pravne osobe mogle samostalno osnivati obrazovne ustanove, pod uvjetom da njihov rad udovoljava minimalne nacionalne standarde u obrazovanju i b) da sama osniva i financira takve ustanove kako bi osigurala obrazovanje za sve;

CJELOVITI PRIKAZ PRAVA NA OBRAZOVANJE

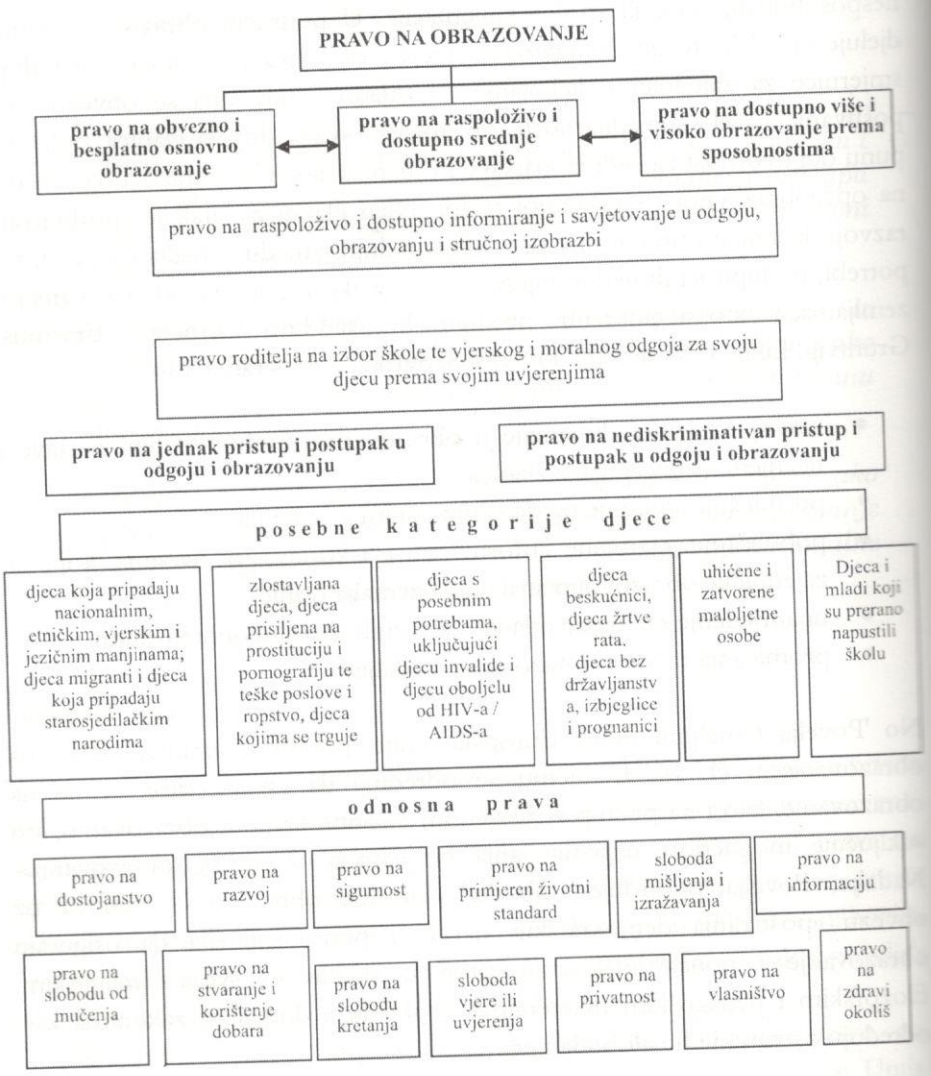

kršenja tih načela, osobito u području diskriminacije po/na osnovi manjinosti, spola, rasnog i etničkog podrijetla, vjeroispovijesti i uvjerenja, sposobnosti, dobi ili spolne orijentacije. U području obrazovanja Unija djeluje više kao forum za razmjenu ideja i iskustava na kojima se izrađuju smjernice za zajedničko djelovanje. U skladu s tim, ona se obvezuje na poštivanje načela supsidijarnosti, po kojemu svaka država članica zadržava punu odgovornost za sadržaj nastave i organizaciju svog obrazovnog sustava na općeobrazovnoj i strukovnoj razini. Njen glavni zadatak je «pridonositi razvoju kvalitete obrazovanja potičući suradnju između zemalja članica i, po potrebi, podupirući ili nadopunjujući njihove akcije», ali i surađujući s trećim zemljama, za što su pokrenuti programi SOCRATES (Comenius, Erasmus, Grundtvig, Lingua, Minerva) i TEMPUS. Svrha tih programa jest:

- razvoj europske dimenzije u obrazovanju, osobito putem nastave i učenjem jezika zemalja članica
- promicanje suradnje među obrazovnim sustavima;
- poboljšanje razmjene informacija i iskustava o temama koje su zajedničke obrazovnim sustavima zemalja članica;
- unaprjeđenje razmjene mladih i stručnih službi u obrazovanju;
- promicanja razvoja obrazovanja na daljinu.

Povelja temeljnih prava Europske unije' posebno obrađuje pravo na obrazovanje u čl. 14. U njemu se određuje da «svatko ima pravo na obrazovanje, kao i na pristup strukovnom i kontinuiranom obrazovanju, što uključuje mogućnost uspostavljanja besplatnog obveznog obrazovanja». Također, Povelja potvrđuje slobodu osnivanja obrazovnih ustanova uz uvjet poštivanja demokratskih načela i prava roditelja da osiguraju obrazovanje i poučavanje svoje djece u skladu sa svojim religijskim, filozofskim i pedagoškim uvjerenjima, u skladu s domaćim zakonima koji uređuju ostvarenje tih sloboda i prava».

Prema istom tekstu, diskriminacija se, pod uvjetom da to odobri država, ne provodi u sljedećim slučajevima:

- *osnivanje i održavanje odvojenog obrazovnog sustava za mušku i žensku djecu ako se pri tome poštuje načelo jednakosti pristupa te jamči kvalitetno nastavno osoblje i ujednačeni nastavni programi, sredstva i pomagala;*
- *osnivanje i održavanje odvojenog obrazovanog sustava iz vjerskih ili jezičnih razloga ako je to učinjeno dobrovoljno i ako sustav zadovoljava nacionalne standarde koji važe za tu razinu obrazovanja;*
- *osnivanje i održavanje privatnih obrazovnih ustanova ako njihova svrha nije izdvajanje pojedine grupe nego pružanje dodatnih mogućnosti učenja i ako one zadovoljavaju nacionalne standarde koji važe za tu razinu obrazovanja.*

Europski sustav

U sustavu Vijeća Europe pravo na obrazovanje uređeno je 1952. godine prvim protokolom kojim se nadopunjuje 'Europska konvencija o ljudskim pravima' (na snazi je od 1954.). Članak 2 protokola zabranjuje uskraćivanje prava na obrazovanje bilo kojoj osobi i određuje da «država mora poštivati pravo roditelja na takvo obrazovanje i poučavanje koje je u skladu s njihovim vlastitim religijskim i filozofskim uvjerenjima» . 'Europska socijalna povelja', pak, sadrži odredbe o pravu na strukovnu izobrazbu.
Temeljni pravni akti Europske unije posebno ne određuju pravo na obrazovanje. 'Ugovor o osnivanju Europske unije' potvrđuje da se Unija osniva na načelima slobode, demokracije, poštivanja ljudskih prava i temeljnih sloboda te vladavine prava u skladu s ustavnim odredbama zemalja članica i praksom Europskog suda pravde. Sud je zadužen za rješavanje

Posebnu pozornost dokument posvećuje priznanju prava na obrazovanje osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama, što uključuje mogućnost osnivanja posebnih škola i, «ovisno o prosvjetnoj politici svake zemlje», korištenje svog jezika ili vođenje nastave na svom jeziku, uz sljedeće uvjete:

- da se to pravo ne ostvaruje na način kojim se pripadnike manjina sprječava da razumiju kulturu i jezik zajednice kao cjeline i da sudjeluju u njenim aktivnostima ili kojim se ugrožava nacionalni suverenitet;
- da obrazovni standard tih škola nije ispod općeg standarda koji propisuju ili odobravaju nadležne vlasti;
- da je pohađanje takvih škola stvar slobodnog izbora pojedinca.

Diskriminacija u odgoju i obrazovanju

Općenito znači izdvajanje ili osporavanje prava na obrazovanje pripadnicima pojedinih grupa, ili pak osnivanje posebnih škola za takve grupe. Prema UNESCO-voj 'Konvenciji protiv diskriminacije u odgoju i obrazovanju', diskriminacija u obrazovanju obuhvaća:

- *sprječavanje pojedinca ili grupe da ravnopravno koristi postojeće obrazovane resurse;*
- *prisiljavanje pojedinca ili grupe da ostane na nižem stupnju obrazovanja;*
- *osnivanje ili održavanje posebnih školskih sustava ili škola za određene osobe ili grupe;*
- *dovođenje pojedinca ili grupe u položaj koji vrijeđa ljudsko dostojanstvo.*

Obrazovanje mora biti besplatno, barem na osnovnom i općeobrazovnom stupnju. Osnovno obrazovanje mora biti obvezno; tehničko i strukovno obrazovanje mora biti dostupno svima; više i visoko obrazovanje mora biti dostupno svima prema sposobnostima". No st. 2. određuje još i da "(o)brazovanje mora biti usmjereno punom razvoju ljudske osobe i jačati poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda. Ono mora promicati razumijevanje, snošljivost i prijateljstvo među svim narodima i rasnim ili vjerskim grupama te podupirati nastojanja Ujedinjenih naroda na održanju mira." U stavku 3. također se utvrđuje pravo prvenstva roditelja na izbor obrazovanja za svoju djecu. Ta su načela proširena i pravno uređena najprije 'Međunarodnim paktom o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima', a kasnije i 'Konvencijom o pravima djeteta'.

Međunarodna zajednica izrijekom zabranjuje svaki oblik diskriminacije u obrazovanju. UNESCO-va 'Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju' iz 1960. obvezuje države da osiguraju iste standarde i uvjete za sve javne obrazovne ustanove istog stupnja i da poduzmu sljedeće (čl. 3.):

- ukinu svaku zakonsku odredbu i upravni naputak te zaustave svaki upravni postupak koji uključuje diskriminaciju u odgoju i obrazovanju;
- osiguraju da prilikom upisa u obrazovne ustanove nema diskriminacije;
- zabrane razlike u postupku javnih vlasti prema građanima, osim onih koje se temelje na sposobnostima ili potrebama, kad su u pitanju školarine i školske stipendije ili drugi oblici potpore učenicima, uključujući dozvole i olakšice za studiranje u inozemstvu;
- spriječe da se kod davanja bilo kojeg oblika državne potpore školama na bilo koji način ograničava ili daje prednost pojedinim učenicima isključivo temeljem pripadnosti određenoj grupi;
- omoguće da strani državljani koji žive na njihovu teritoriju imaju jednak pristup obrazovanju kao i njihovi građani.

- *Društveni, politički, kulturni i gospodarski kontekst primjene prava* (osobito kulturni relativizam)
- *Većinsko odlučivanje Odvajanje moralnih od pravnih normi*
- *Jaz između međunarodnih i domaćih pravnih normi*
- *Razlike u tumačenju pravnih normi*
- *Elitistički pristup ljudskim pravima i nepripremljenost građana za korištenje svojih prava*

Ako je pojedinac jedini posjednik svojih ljudskih prava koja mu pripadaju po njegovoj ljudskoj prirodi, onda nema ništa nepravednije nego osporiti mu znanja o toj prirodi zahvaljujući kojima u njoj jedino i može uživati.

OBRADA PRAVA: PRAVO NA OBRAZOVANJE

Pravo na obrazovanje, poput još nekih prava tzv. druge i treće generacije nije jednoznačno određeno. Prema *Međunarodnom paktu o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima*, ono se smatra kulturnim ili socijalnim pravom, no u europskom sustavu zaštite ljudskih prava formalno je svrstano pod čl. 2. Prvog protokola *Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda*, kojom se uređuju građanska i politička prava, dok se pravom na strukovnu naobrazbu bavi *Europska socijalna povelja.*

GLOBALNI SUSTAV

U sustavu Ujedinjenih naroda pravo na obrazovanje shvaćeno je kao bitna pretpostavka osiguranja globalnog mira, sigurnosti i razvoja. *Opća deklaracija o ljudskim pravima* u čl. 26. određuje obrazovanje kao jedno od općih, nedjeljivih međuovisnih ljudskih prava te kao bitno sredstvo uživanja drugih prava i sloboda. Stavak 1. propisuje sljedeće: "Svatko ima pravo na obrazovanje.

Aneksu I. ovog Ustava; Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju (i posebice se treba povinovati naređenjima datim u članku 29 Statuta Tribunala); i bilo kojoj drugoj organizaciji autoriziranoj od Vijeća sigurnosti UN sa mandatom za brigu o ljudskim pravima ili humanitarnim zakonima.

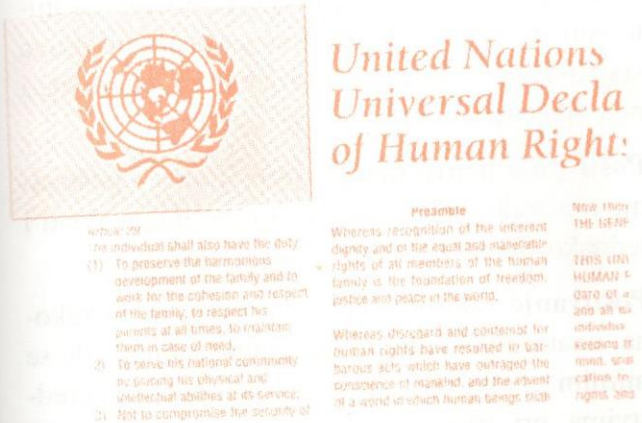
United Nations
Universal Decla
of Human Right:

Preamble

Whereas recognition of the inherent dignity and of the equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world,

Whereas disregard and contempt for human rights have resulted in barbarous acts which have outraged the conscience of mankind, and the advent of a world in which human beings shall

Zašto je u BiH relevantna Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka Ujedinjenih naroda?

Vježba kritičkog promišljanja

Navedeni članak II, stavke 5., 6., 7., i 8., pruža osnovne razlike između ovog i drugih ustava jer ovaj Ustav uključuje situacije koje su u svezi Bosne i Hercegovine. Ovaj članak govori o pravima izbjeglica i raseljenih lica, pravu povrata imovine, implementaciji i međunarodnim sporazumima u svezi Bosne i Hercegovine.

Prava navedena u članku II., stavka 3 su slična ili ista u mnogim drugim ustavima, Aneks I. Ustava navodi sve dodatne sporazume o ljudskim pravima koje je potrebno primijeniti u Bosni i Hercegovini. Sve konvencije i deklaracije navedene u Aneksu su dio Ustava Bosne i Hercegovine.

Što vi mislite?

1 U kojim okolnostima je pisan Ustav Bosne i Hercegovine?

2 Identificirajte primjere prava zaštićenih Listom prava postavljenih u aktu 3 članka 2.

3 Za koja prava mislite da su najvažnija? Zašto?

4 Objasnite zašto je dio nediskriminacije bio bitan za uključivanje u Ustav.

5 Na koji se način prava koja su zagarantirana mogu ostvariti u praksi?

Vježba kritičkog promišljanja

1 Podijelite odjel u skupine. Svaka skupina treba da dobije jedno ili dva prava sa liste i da provede slijedeću aktivnost:
Pregledajte članak II. Ustava Bosne i Hercegovine i identificirajte lokalne, entitetske i državne primjere koji pokazuju poštivanje ili narušavanje tih prava. Listovi, magazini i televizija bi mogli biti dobri izvori informacija.

2 Odaberite jedno od prava sa liste i objasnite zašto je to pravo važno za narod Bosne i Hercegovine. Također, objasnite koja bi ograničenja, ako je potrebno, to pravo trebalo imati i što sve stoji na raspolaganju građanima Bosne i Hercegovine kako bi mogli ostvariti to pravo.

Provjera razumijevanja

1 Sa kolegom, identificirajte prava garantirana Ustavom Bosne i Hercegovine.

2 Da li biste što dodali ili izbrisali iz Liste prava? Zašto?

Dodatne aktivnosti

1 Identificirajte neke od konvencija iz Aneksa I Ustava Bosne i Hercegovine. Što one znače i zbog čega su one važne? Zašto je važno da one predstavljaju sastavni dio Ustava BiH.

Uporaba lekcije

1 Na narednim satima ćete izvršit analizu nekog slučaja kršenja ljudskih prava u vašoj sredini. Vaš zadatak je da analizirate prava, mehanizme zaštite, razine vlasti i načine na koji se u praksi provodi zaštita ljudskih prava, sukladno kantonalnom/županijskom, entitetskom, državnom ili međunarodnim ustavima /konvencijama.

Prava građana su navedena u Članku II. Ustava koji glasi:

Članak II: Ljudska prava i osnovne slobode

1 Ljudska prava

Bosna i Hercegovina i oba entiteta će osigurati najvišu razinu međunarodno priznatih ljudskih prava. Zato će se oformiti Komisija za ljudska prava u Bosni i Hercegovini kao što je omogućeno u Aneksu 6 Općeg okvirnog sporazuma. (Pogledajte odjeljak 3 navedenih prava)

2 Međunarodni standardi

Prava i slobode postavljene u Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njihov Protokol direktno će se primijeniti u Bosni i Hercegovini. Oni će imati prednost u odnosu na sve druge zakone.

3 Lista prava

Svi ljudi na teritoriji Bosne i Hercegovine će uživati ljudska prava i osnovne slobode na koje se odnosi Paragraf 2 gore naveden. Prava uključuju:

A Pravo na život

B Pravo da ne budu potčinjeni torturi ili neljudskom ili ponižavajućem tretmanu ili kazni

C Pravo da ne bude u statusu roba ili da bude primoran na rad

D Pravo na slobodu i sigurnost osobe

E Pravo na pravedno saslušanje u građanskim i krivičnim parnicama, i druga prava u svezi sa krivičnim procesom.

F Pravo na privatni i obiteljski život, dom i komunikaciju

G Sloboda misli, savjesti i religije

H Slobodu izražavanja

I Slobodu mirnog okupljanja i sloboda udruživanja sa drugima

J Pravo na brak i zasnivanje obitelji

K Pravo na vlasništvo

L Pravo na obrazovanje

M Pravo na slobodu kretanja i stanovanja

4 Nediskriminacija

Uživanje prava pruženih ovim člankom ili međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I Ustava treba svim osobama u Bosni i Hercegovini osigurati bez diskriminacije na rasnoj, spolnoj, jezičkoj, vjerskoj, političkoj osnovi, ili nacionalnom ili društvenom porijeklu, udruživanju sa nacionalnim manjinama, vlasništvu, statusu po rođenju i drugo.

5 Izbjeglice i raseljena lica

Sve izbjeglice i raseljena lica imaju pravo slobodnog povratka na svoje staro mjesto prebivališta. Oni imaju pravo, po Aneksu 7 Općeg okvirnog sporazuma, na povrat imovine koja im je oduzeta tijekom neprijateljstava od 1991. godine i pravo na nadoknadu za bilo koje vlasništvo koje se ne može povratiti. Sve obveze ili tvrdnje u svezi tog vlasništva a date pod pritiskom su nevažeće.

6 Implementacija

Bosna i Hercegovina i svi sudovi, agencije, organi vlasti i sredstva kojima se upravlja ili na entitetskoj razini ili unutar entiteta, trebaju primijeniti i prilagoditi ljudska prava i osnovne slobode iz gore navedenog paragrafa 2.

7 Međunarodni sporazumi

Bosna i Hercegovina će nastaviti da bude ili će postati potpisnica međunarodnih sporazuma navedenih u Aneksu I ovog Ustava.

8 Kooperacija

Svi kompetentni autoriteti u Bosni i Hercegovini trebaju surađivati i omogućiti neograničen pristup bilo kojem međunarodnom mehanizmu za osmatranje ljudskih prava u Bosni i Hercegovini; tijelima za nadgledanje uspostavljenim bilo kojim međunarodnim sporazumom navedenim u

LEKCIJA 11

PRAVA GRAĐANA ZAŠTIĆENA USTAVOM BOSNE I HERCEGOVINE I ENTITETSKIM (ŽUPANIJSKIM USTAVIMA)

Cilj lekcije

Ova lekcija će vas upoznati sa pravima građana zaštićenim Ustavom BiH i ustavima entiteta. Kada završite sa ovom lekcijom moći ćete identificirati i objasniti građanska prava zaštićena entitetskim i Ustavom BiH. Moći ćete, također, analizirati, usporediti i primijeniti znanje o građanskim pravima kao i zauzeti, procijeniti i izraziti stav o potrebi postojanja implementacije prava građana zaštićenih ustavima.

Pojmovi

Ustav — Aneks
Zakon — Zakonodavstvo
Suverenitet — Konvencija

Kao što smo već ustvrdili u ranijim lekcijama, savremeni ustav je skup običaja, tradicija, pravila i zakona koji uspostavljaju osnovne načine na koje vlast funkcionira i kako je organizirana. Državni ustav je akt sa najvećom zakonodavnom snagom u zemlji. Uspostavilo ga je posebno ili ustavno zakonodavno tijelo i obično kroz posebnu postupak. Drugačije rečeno, ustav je akt koji definira politički i gospodarstveni sustav jedne zemlje: odnos između građana i autoriteta, organizaciju, funkcioniranje i međusobne odnose između raznih organa vlasti.

Što vi mislite?

1. Što je ustav i zašto je ustav važan?
2. Koje elemente ustav regulira?

Prava građana zaštićena Ustavom Bosne i Hercegovine

Ustav Bosne i Hercegovine je napisan 1995. godine, i nastao je kao rezultat Općeg okvirnog mirovnog sporazuma koji je potpisan u Daytonu, kojim je okončan rat u Bosni i Hercegovini. Kao što je naznačeno u preambuli, prije pisanja Ustava postojali su neki sporazumi koji su sklopljeni u Genevi i New Yorku 1995. godine, a koji su predstavljali jedan od osnovnih dokumenata na kojima je zasnovan Ustav BiH. Drugi osnovni dokumenti su međunarodne konvencije koje su sastavni dio ovog Ustava, koje su navedene u Anexu I. Ustavom Bosne i Hercegovine regulira se najveća razina ljudskih prava u Bosni i Hercegovini.

Kako Ustav određuje da naša vlast služi narodu?

Kako bi se sprječile pogreške u planiranju prodaje, potrebno je prodaju dobro poznavati, a osnova planiranja su podaci dobiveni istraživanjem tržišta prodaje.

5.2. ISTRAŽIVANJE TRŽIŠTA PRODAJE

Istraživanje tržišta prodaje je ciljno usmjereno sustavno prikupljanje i analiziranje podataka glede odnosa između proizvoda, usluga i potrošača, u svrhu stvaranja podloge za odlučivanje u procesu planiranja i ostvarenja prodaje. Dakle, istraživanje tržišta obuhvaća analizu čimbenika koji utječu na oblikovanje potreba, potražnje, potrošnje i ponude.

Cilj istraživanja tržišta je prikupiti dovoljno podataka o tržištu ponude i tržištu potražnje, da bi se mogla prognozirati budućnost i, u skladu s tim predviđanjima, planirati prodaja. Istraživanjem tržišta nastoji se smanjiti neizvjesnost budućih kretanja da bi se olakšalo strategijsko odlučivanje.

Istraživanjem tržišta prodaje trgovačkog poduzeća valja:

- utvrditi potrebe, potražnju i potrošnju
- utvrditi tržišni potencijal
- utvrditi buduće tržište i buduću prodaju
- ocijeniti vlastiti tržišni položaj na temelju udjela na tom tržištu
- utvrditi ponašanje potrošača.

Metodološki gledano, pristup istraživanju tržišta obuhvaća:

- analizu općih kretanja na nacionalnom tržištu (zaposlenost, rast proizvodnje, odnos uvoza i izvoza, kreditno-monetarnu politiku, pokazatelje kretanja troškova života, investicije u gospodarstvu itd.)
- analizu tržišta proizvoda koji se prodaju (opseg i struktura konkurencije, tendencije u prodaji proizvoda koji su predmet poslovanja trgovačkog poduzeća itd.)
- analizu vlastitog načina i strukture prodaje (rezultate prodaje po vrstama prodaje i korištenim kanalima prodaje, analiza uspješnosti asortimana prodaje po robnim skupinama itd.)

Ako se želi pripremiti dobra podloga za odlučivanje u budućnosti, istraživanje tržišta treba provoditi na sve tri navedene razine. Trgovačka poduzeća danas posluju u uvjetima jake tržišne konkurencije, pa postoji izravna ovisnost poduzeća o ukupnim gospodarskim kretanjima na globalnoj razini, na razini nacionalnog gospodarstva i, naravno, o kretanjima na lokalnoj razini.

Scanned by CamScanner

d) *Istraživanja predodžbe kupaca o poduzeću kao cjelini, predodžbe kupaca o razini cijena, kvaliteti proizvoda i razini usluga veoma su važna*, jer za uspjeh nije odlučujuće što mi znamo i mislimo o svojoj prodavaonici nego kako našu prodavaonicu (ili cijelo poduzeće) doživljavaju potencijalni i stalni kupci. Primjerice, kada prosječan potrošač vidi naziv Diskontna prodavaonica, odmah to povezuje s niskim cijenama, iako su cijene iste, ili više nego u ostaloj maloprodaji.

e) *Prodavaonice se međusobno razlikuju veličinom prodajnog prostora, širinom i dubinom asortimana, razinom usluga koje nude, visinom troškova poslovanja i značenjem na tržištu*. Istraživanje tržišta za različite tipove prodavaonica znači prikupljanje različitih informacija za potrebe različitih tipova prodavaonica, pa informacije prikupljene za potrebe jednog tipa prodavaonice mogu biti potpuno neupotrebljive za drugu prodavaonicu.

f) *U trgovini na malo* teže je nego u proizvodnji utvrditi koliko pojedinačni proizvod pridonosi stvaranju dobiti (ili gubitka). Velike robne kuće imaju i do 300 000 artikala u asortimanu prodaje, pa je i pomoću EOP-a (elektronske obrade podataka) teško pratiti uspješnost prodaje pojedinačnih proizvoda.

g) *Lokacija prodavaonice* smatra se jednim od najvažnijih čimbenika uspjeha u maloprodaji, pa je istraživanje lokacije vrlo važan dio istraživanja tržišta za potrebe prodaje. Pogodnost lokacije ocjenjuje se:

- analiziranjem čimbenika koji određuju mogućnosti prodaje (potreba, kupovne snage stanovništva, konkurencije, opsega prodaje)
- prema kriteriju posebnih zahtjeva glede poslovnog prostora (tlocrtna površina prodajnog i skladišnog prostora, blizina prometnica, javna parkirališta i sl.).

Vidimo da ima mnogo metoda i načina istraživanja pojedinih čimbenika važnih za ostvarenje prodaje u trgovini, a poduzetnici u trgovini moraju sami, u skladu sa stvarnim stanjem, odabrati vrstu i način istraživanja tržišta.

5.3. POLITIKA PRODAJE

Politika prodaje sastavni je dio poslovne politike poduzeća i sadrži ciljeve, načela, stavove i načine za postizanje ukupnih ciljeva poduzeća prodajom proizvoda na veliko, na malo ili na veliko i na malo. Budući da se u ovom udžbeniku proučava trgovačko poslovanje u maloprodaji, većina se primjera odnosi na područje maloprodaje.

Pretpostavimo da trgovačko poduzeće koje ima deset prodavaonica prehrambenih proizvoda u Splitu želi otvoriti dvije prodavaonice u Zadru i dvije u Šibeniku. Ukupan cilj poduzeća je prodaja uz dobit, a to znači da bi novootvorene prodavaonice trebale odmah po otvaranju postići što je moguće veći opseg prodaje. Politika prodaje trebala bi izgledati ovako:

Scanned by CamScanner

Smatramo da je u istraživanju tržišta prodaje vrlo važno obuhvatiti ova područja:

- istraživanje lokacije objekata
- straživanje kupaca
- istraživanje konkurencije
- istraživanje imidža poduzeća
- provođenje prodajnog testa.

Iako se istraživanjem tržišta mogu obuhvatiti proizvodi, cijene, troškovi, potrebe i potražnja, ponašanje potrošača i pronalaženje potencijalnih tržišta, istraživanja za potrebe prodajnog tržišta traže ponajprije odgovore na sljedeća pitanja:

- Kome trebaju i tko su kupci, korisnici i potrošači promatranih proizvoda?
- Odgovaraju li i koliko tržišna svojstva proizvoda potrebama, željama i kupovnoj snazi kupaca?
- Odgovara li asortiman ponude poduzeća utvrđenoj potražnji?
- Jesu li proizvodi koji čine asortiman ponude podložni sezonskim oscilacijama?
- Nudi li se uz proizvode koji se prodaju i odgovarajući asortiman prodajnih i poprodajnih usluga?

Mnogi novi poduzetnici misle da je najjednostavnije poslovati u trgovini na malo i da je za uspješnost dovoljno lijepo urediti prodajni prostor i prodavaonicu napuniti proizvodima. Međutim, gospodarska praksa pokazuje da su uspješni samo oni poduzetnici koji imaju dovoljno znanja i koji planiraju razvoj vlastitog poduzeća.

Uspješno planirati prodaju u trgovini na malo znači uvažavati sljedeće posebnosti istraživanja tržišta u trgovini:

a) *Prodajno tržište maloprodaje*, a često i veleprodaje pretežito je *mjesno ili regionalno*. To znači da se istražuju relativno pregledni dijelovi tržišta (bliza tržišta), ali je za poduzeće problem nepostojanje dovoljno detaljnih podataka u službenoj statistici. Primjerice, veći gradovi u Hrvatskoj imaju Statističke godišnjake, ali struktura i način prikupljanja podataka nisu primjereni potrebama suvremenog poslovanja. Ako se primjerice želi analizirati potrošnja automobilskih guma uz korištenje podataka o prodaji, teškoća je što se u nas prodaja statistički prati u tisućama komada (posebno vanjske a posebno unutarnje gume) te što nema strukture prodaje. Teškoća je i dobivanje podataka o kretanjima na lokalnoj razini.

b) *Zaposleni* u prodavaonicama svaki se dan susreću s kupcima, pa se *istraživanje* tržišta može *provoditi primjenom metode promatranja* (ponašanja kupaca u prodavaonici, načina odabira proizvoda, kretanja kroz prodajni prostor, prosječnog vremena zadržavanja u prodavaonici) i ispitivanja (korištenjem anketnog upitnika ili izravnim razgovorom koji se vodi tako da se dobiju željene informacije). Iz dokumentacije prodavaonice mogu se izdvojiti mnoge korisne informacije o kupcima (primjerice iz ugovora o kreditu, iz dostavnih dokumenata i sl.).

c) *Prije donošenja odluke o izgradnji većeg prodajnog objekta* (robne kuće, hipermarketa ili trgovačkog centra) mora se *istražiti šire tržište*, pa se može provesti anketa među prolaznicima, anketa u kućanstvima ili na nekom drugom tržišnom segmentu.

Scanned by CamScanner

је, има кратак рок прикупљања, што ближи критичном моменту у коме се утврђује стање појаве и непосредно прикупљање података. Сврха пописа јесте да се добију битни подаци и информације о структури и стању одређене појаве. С обзиром на то да су предмет пописа појаве које се споро мењају и што су пописи скупе акције, обављају се повремено, али периодично (понављају се увек после одређеног временског интервала, на пример: попис становништва сваке десете године).

Извештајни метод је стално организовано посматрање скупова догађаја и динамичких појава с израженим брзим, честим и јаким променама. Посматрање је тако организовано да се јединице – догађаји региструју где и када настају, а резултат срећених података исказује се у виду месечних, тромесечних, полугодишњих и годишњих извештаја. Статистички органи израђују обрасце за давање података – то су упитници који се називају извештаји. Попуњавају их извештајне јединице на крају извештајног периода и достављају заводима за статистику. Снимање и сређивање података за извештај обављају предузећа и установе, тј. њихове службе и лица надлежна за тај посао. Извештајни метод је готово увек организован тако да се статистички извештаји састављају на бази евиденције коју воде предузећа, установе или друштвене службе за своје потребе. На пример, евиденција о рођеним, умрлим, венчаним води се у матичним службама свих општина, а оне у виду статистичких извештаја достављају податке статистичкој служби . У сваком предузећу и установи води се евиденција за сваког запосленог на основу које се састављају разни статистички извештаји о запосленима. У индустријским предузећима води се евиденција на основу које се сваког месеца састављају статистички извештаји о производњи. У трговини се дају тромесечни и годишњи извештаји о обављеном промету, а у туризму и угоститељству подаци се прикупљају месечним и тромесечним извештајем. Извштајним методом посматрају се и ванпривредне делатности. Годишњим извештајима обухватају се образовање, наука, култура и уметност. Статистика правосуђа извештајним методом потпуно обухвата сваку појаву: кривична дела, привредне преступе, управне и привредне спорове, рад тужилаштва, судова и др.

Приликом допуна или замена пописног и извештајног метода користи се посматрање анкетом, односно методом узорка.

Анкета је посматрање одређеног броја намерно одабраних типичних јединица извесног статистичког скупа. Да би се извршио избор типичних јединица, потребно је добро познавати појаву која се истражује и да јединице које се посматрају анкетом имају неке важне карактеристике. Тако би се на основу њих што боље процениле карактеристике читавог скупа или ваљано могао да испита део скупа.

Посматрање анкетом изводи се редовно и повремено. Тако, на пример, познате су повремене анкете о потрошњи домаћинстава и редовна

Scanned by CamScanner

анкета о породичним буџетима трочланих и четворочланих домаћинстава или месечна анкета о сеоским индивидуалним пољопривредним домаћинствима.

Метод узорка је посматрање одређеног броја статистичких јединица једног скупа случајно изабраних. Скуп случајно одабраних јединица посматрања назива се узорак, а статистички скуп из којег је формиран узорак назива се основни скуп. Карактеристике основног скупа оцењују се на основу карактеристика откривених испитивањем узорка. Оцене карактеристика основног скупа дате на основу узорка су објективне. За те оцене се зна колико су вероватне, односно колику грешку могу да садрже. Оцене и закључци о основном скупу на основу узорка доносе се помоћу одређених статистичких метода, помоћу којих се задовољавају потребе научних испитивања.

Делимично посматрање узорком је најсавршенији облик овог вида обухватања јединица и у нашој статистичкој пракси се редовно примењује.

2.1.6. Извори и начини прикупљања података

До података се може доћи из примарних и секундарних извора.

Када се до података долази из *примарних извора* организује се прикупљане података, и то:

- непосредно, личним увидом (нпр., снимање саобраћајних удеса, провала и сл.),
- посредно, испитивањем лица којима су подаци познати (нпр., при попису становништва испитујемо старешину домаћинства, при попису станова податак можемо узети и од председника кућне управе и од власника стана, или приликом испитивања крађа и убистава испитујемо очевице).

Када се до података долази из *секундарних извора* користе се већ прикупљени – постојећи подаци, као што су: постојећи записи (нпр., у општинама књиге рођених, умрлих, венчаних, земљишне књиге; у школама главне књиге ученика, у предузећу пословне књиге и еведенције, у судовима регистри предузећа и др.).

Који ће се извор података одабрати, зависи од природе појаве и могућности њеног испитивања, као и од циља посматрања. У складу с овим условима бира се економичнији извор посматрања. Из примарних извора могу се добити квалитетнији подаци, али је посматрање скупље, док је посматрање секундарних извора јефтиније, а често даје податке задовољавајуће статистичке вредности.

Scanned by CamScanner

Из примарних и секундарних извора подаци се могу прикупити на више начина:

а) *дописни или кореспондентни начин*, састоји се у томе што се на терену ангажују кореспонденти који ће у одређеном периоду прикупити податке, уписивати их у одређене формуларе и у утврђеном року достављати статистичком заводу. Овај начин се најчешће користи у пољопривредној статистици;

б) *поштанско-телеграфски начин* прикупљања података подразумева да се поштом шаљу формулари извештајним јединицама да их попуне и врате, такође поштом. На овај начин се најчешће прикупљају подаци када је посматрање организовано извештајним методом.

Телеграфски начин састоји се у томе да се хитно – телеграфски, путем шифрованих упитника, траже и добијају подаци;

в) *прикупљање података преко пописивача може бити:*

– експедицијско, када пописивачи одлазе код извештајних јединица, узимају податке од њих и уписују их у формуларе и

– самопописивањем, када пописивачи најпре донесу извештајним јединицама формуларе да их оне попуне, а после одређеног времена долазе да проконтролишу исправност уписаних података. Оба начина примењују се при попису становништва, и то експедицијски углавном у неразвијеним земљама, због велике неписмености становништва, а самопописивање је чешће у земљама у којима је становништво писмено;

г) *пријавни начин* се састоји у томе да извештајне јединице долазе саме код надлежних органа да дају потребне податке. На овај начин до података често долазе органи службе одбране, службе безбедности, матичне службе и неке друге.

2.1.7. Статистички упитник

Упитник је штампана листа питања у виду обрасца на која треба да одговори извештајна јединица. На тај начин, коришћењем упитника, прикупљају се подаци о јединици посматрања.

Упитник садржи опште елементе и питања која представљају обележја посматрања.

Општи елементи упитника су обавештења која се односе на организацију посматрања. То су: назив органа који је издао упитник и организује посматрање (нпр. Републички завод за статистику); правни основ којим се одобрава посматрање (закон, решење или одлука); назив упитника дат у виду наслова из ког се види шта се посматра (нпр., упитник за стан или домаћинство); шифра упитника (тако је, на пример, П-1 шифра пописнице, а П-2/1 шифра упитника за стан и домаћинство).

Главни део садржине упитника чине питања о обележјима јединице посматрања. Питања морају бити формулисана јасно – разумљиво и прецизно, тако да извештајна јединица без двоумљења може да дâ прави одговор. Добра су категорична, директна и кратка питања. Упитник треба да садржи и упутства за давање одговора.

Питања у упитнику могу се технички постављати на више начина. Од врсте обележја и могућности обраде података зависи и техничка форма питања. На пример, у упитнику за стан питања су формулисана на два начина:

– формулација питања и уз њега празно место за одговор (таква су питања: укупна површина целог стана m^2_____; број соба_____; површина собе у m^2_____);

– формулација питања с модалитетима и њиховом шифром, тако да се одговор даје заокруживањем шифре или подвлачењем модалитета (у упитнику за стан такво је питање материјала спољних зидова зграде и модалитети: тврди 1, слаби 2).

Упитник може да садржи уз питања и места за одговор. С десне стране су поља резервисана за шифре, ако је планом предвиђена машинска обрада података (што је данас најчешћи случај). Добар је онај упитник који садржи питања која се односе само на битна обележја.

Према броју јединица за која се подаци записују на једном упитнику, статистички упитници могу бити: индивидуални и колективни. *Индивидуални упитници се попуњавају посебно за сваку јединицу посматрања* (као што је упитник за стан), *а колективни за више јединица* (нпр., упитник за стамбену зграду).

Да би се употпунило основно знање о статистичким упитницима, дати су примери оригиналних упитника, који су коришћени у попису у Републици Србији 2002. године.

Scanned by CamScanner

❸ кад се упоређују исте или сродне (међусобно упоредиве) друштвене појаве у разним друштвима – без обзира на историјско време и карактер структуре друштава у којима су проучаване појаве настале (на пример, упоређивање различитих ратова који се данас воде у свету или су некад вођени). Због значаја историјске димензије у наведеним истраживањима, овај истраживачки поступак понекад се назива и упоредно-историјски метод.

Метод мултиваријантне анализе је квантитативно-статистички поступак за проучавање узрочно-последичних и других детерминистичких односа у друштву, за разлику од упоредно-историјског метода, који је квалитативна техника. Примењује се у емпиријским социолошким истраживањима, где се анализирају односи већег броја променљивих (отуда израз „мултиваријантан") чинилаца (узрока) који производе неку појаву (последицу), која се сматра зависно променљивом. Тако се обично анализирају узроци криминала, корупције, самоубистава, малолетничке делинквенције и сличних појава на које утиче више различитих чинилаца у оквиру којих се трага за оним најважнијим – за узроцима. **Узрок** је чинилац који је истовремено:

1. **неопходан услов** (последица се никад не појављује пре него што он делује); 2. **довољан услов** (последица се увек појави пошто он делује).

Позитивна статистичка корелација (повезаност) две појаве, уколико је стабилна, указује на могући узрочно-последични однос међу њима, који се у природним наукама доказује **експериментом**, а у социологији тумачењем стварног међуделовања друштвених појава. Сложеност међуделовања бројних друштвених чинилаца утиче на то да се узрочно-последичне везе у друштву никад не појављују у облику апсолутне извесности, већ увек као статистичка вероватноћа.

закључак

Основно начело социолошког метода је да у свакој фази истраживања треба комплементарно користити различите поступке и технике. Сваки метод у социологији вреди онолико колико доприноси истинитом увиду у суштину друштва и међуљудских односа. Један метод (као и једна теорија) никад није довољан за целу истину о друштву – ма колико то некоме изгледало да јесте.

анализирај и истражуј

- Изаберите неки друштвени проблем у својој средини који би ваљало социолошки проучити. Сачините план његовог истраживања и поставите хипотезе које бисте при том проверавали.
- Уз помоћ наставника направите упитник и спроведите неку анкету у своме месту.
- У своме разреду урадите социометријски тест и нацртајте социограм своје одељењске заједнице.

4. Развој социологије и социолошких теорија

Социологија, као модерна научна дисциплина са одређеним предметом, методом, задацима и проблемима које проучава, има релативно кратку историју. Иако је њена историја кратка, социологија има веома дугу предисторију. Као рационално теоријско расправљање и учење о друштву, о друштвеним односима, друштвеним установама и њиховом функционисању, социологија има своје далеке и уважене претече у старим грчким филозофима, средњовековним теолошким мислиоцима, филозофима хуманизма и ренесансе, а нарочито међу нововековним филозофима просветитељског рационализма, социјалутопистима, историчарима, економистима и правницима.

Scanned by CamScanner

вања (узајамног привлачења или одбијања) појединаца у групи. Ову технику је увео бечки лекар **Јакоб Морено**, који је веровао да се социометријом може преуредити цело друштво, пошто би се међусобно дружили само они који једни према другима имају позитивну наклоност. Испоставило се да је то утопија, али се на основу социометријског теста и социограма (као графичког приказа резултата тог теста) стварно могу преуредити односи међу појединцима у малим групама, које после тога могу бити много хармоничније и успешније него што су биле раније. Тако се, примера ради, социометријски тест може применити у разним приликама – од избора председника одељењске заједнице, пословође у радној групи или капитена у спортској екипи до избора потенцијалног политичког лидера неке мање групе.

Анализа садржаја је такође квантитативна техника којом се описују учесталост и садржај порука у процесу јавног комуницирања. Мери учесталост појављивања карактеристичних речи у неком новинском тексту или јавном говору и на основу промена њихове учесталости, контекста у којем се речи појављују и начина на који се саопштавају поруке закључује се о схватањима, ставовима, вредностима, намерама одашиљача порука, о њиховим односима према другим друштвеним групама – примаоцима порука. Анализа садржаја, на пример, новинских текстова београдских листова „Политика", „Новости" или „Борба", загребачког „Вјесника", љубљанског „Дела", сарајевског „Ослобођења" непосредно пред распад Југославије дала би драгоцене податке о политичким односима и личностима које су нас одвеле у трагичне сукобе.

Методи за анализу и тумачење података

Кад се подаци прикупе, среде и прикажу, потребно је протумачити односе међу појавама на основу синтетичких показатеља о њима. Тиме се обично проверавају (потврђују или оповргавају) постављене хипотезе у научном истраживању. Нарочито је важна узрочна и функционална анализа односа међу појавама и тумачење узрочног и телеолошког деловања појединаца и група у друштву. У том смислу се разликују поједини методи који се користе и у социологији, као што су упоредни метод и метод мултиваријантне анализе. И један и други поступак у социологији добијају нарочити значај пошто она не може, као што то могу природне науке и понека од друштвених наука (психологија, педагогија), да користи експеримент (оглед) као метод вештачког изазивања појава ради доказивања узрочно-последичних односа међу њима.

Упоредни метод је употребљавао још **Аристотел** (384–322. год. пре н. е.) у проучавању разних типова држава и политичких система у старој Грчкој. Развијен је у етнологији и социјалној антропологији, где су упоређивањем проучавана неразвијена друштва и њихове културе. Овај метод у социологију је увео **Емил Диркем** (1857–1917), оснивач модерне француске социологије. Он је сматрао да су упоредна истраживања најбоља замена за експеримент у проучавању друштвене узрочности, а сам је упоредним методом проучавао узроке самоубиства као патолошке друштвене појаве.

Постоје три нивоа примене упоредног метода у социологији:

1. кад се упоређују варијетети једне појаве у оквиру једног друштва (на пример, сеоске и градске породице у нашем друштву);
2. кад се једна појава упоређује са истим појавама у другом друштву, истог нивоа историјске развијености (на пример, сеоске породице код нас и код Бугара);

Scanned by CamScanner

тих појединаца о важним друштвеним питањима. Анкета је погоднији метод када су у питању масовна квантитативна истраживања, док интервју има предност када се прикупљају подаци за квалитативну обраду.

Методи за сређивање и приказивање података

Кад се искуствени подаци прикупе посматрањем, разговором (интервјуом или анкетом), они се морају поделити на врсте (класификовати), пребројати и квантитативно упоредити (измерити).

Класификација је логичка радња којом се једна група појава (у овом случају скуп прикупљених података) дели на врсте међусобно сродних појава. Класификовање биљних и животињских врста у биологији потврдило је научну вредност овог метода, који је и у социологији неопходан у средњој фази истраживања. Логички гледано, идеална класификација има један критеријум поделе, мора бити потпуна и исцрпна (подела без остатка), са јасним границама између врста, које се не смеју преклапати (као у математици скупови без пресека).

У социологији је тешко остварити једноставне класификације због сложености друштвених појава. Зато се чешће користе **типологије**, као сложене класификације, где се разврставају појаве не на основу једног критеријума, него на основу већег броја њихових битних карактеристика. Социолошка типологија је синтетички опис неке групе друштвених појава, без којег се оне не могу научно објаснити нити разумети (пример је типологија насеља).

Мерење је квантитативно (бројчано) означавање искуствених појава на основу прецизно утврђених правила. Основни смисао мерења је повећање степена прецизности научних података. У социологији се мерење користи у комбинацији са статистичким методима, као и приликом рангирања појава по неком критеријуму (на пример, рангирање ставова приликом њиховог социолошког или социјално-психолошког проучавања). Статистика, социометријски тестови и разне **скале** типичне су технике мерења у социологији.

Статистички методи су се најпре користили у економији и демографији. Данас се примењују у свим наукама, па и у социологији. Без појединих статистичких поступака било би скоро немогуће прегледно и релативно прецизно приказати друштвене појаве које су по свом карактеру масовне, а таквих појава је веома много и њихов значај за социологију је изузетан. Статистичким пописима и извештајима статистичких служби долази се до великог броја драгоцених података, као што су: подаци о кретању привреде (производње, расподеле, размене, потрошње, прихода, расхода); подаци о кретању становништва (по броју и према разним обележјима, као што су пол, старост, занимање, образовање, имовно стање); подаци о здравству, школству, животном стандарду и многим другим друштвеним појавама. Статистичком обрадом прикупљених података долази се до синтетичких показатеља, као што су: разни статистички просеци, проценти, индекси, стопе, трендови, корелације и други, без којих нема прецизног описа и поузданог објашњења у социологији. Могућност брзе компјутерске обраде великог броја најразличитијих података знатно проширује примену статистике у социолошким истраживањима, па чак доводи и до извесних претеривања у том погледу (квантофреније).

Социометрија је специфична техника за мерење друштвених и социјално-психолошких веза и односа унутар мањих друштвених група. У ширем смислу, социометрија је израз којим се означава свако квантитативно третирање међуљудских односа, стварање модела интерперсоналног повези-

Scanned by CamScanner

Доказује се само искуствено проверена претпоставка (која је потврђена као истинита) тако што се нова истина логички повезује са старим истинама. Доказивањем се логички образлаже новооткривена истина и укључује у шири теоријски систем којим се целовито објашњава одређено подручје стварности.

Технике истраживања односе се на одговарајуће практичне радње (техничке поступке) које се предузимају и на помоћна техничка средства која се користе у различитим етапама социолошког истраживања – нарочито у фази искуственог (емпиријског) проверавања хипотеза. Тако се разликују технике (понекад називане и методи у ужем смислу): за прикупљање, за сређивање и приказивање или за тумачење података.

У чему је разлика између метода и технике истраживања?

Најпознатије технике **за прикупљање података**, које се најчешће користе у социологији, јесу **посматрање и разговор** (интервју и анкета). **За сређивање и приказивање података** служе **класификација** (типологија), **мерење** и статистички методи. **Упоредни метод** је главни поступак за тумачење односа међу друштвеним појавама. Уз наведене, користе се још неке технике, као што су социометрија или **анализа садржаја**.

Методи за прикупљање података

Искуствени подаци (емпиријске чињенице) служе за проверавање објективне заснованости и поузданости теоријских претпоставки. Подаци о друштвеним појавама најчешће се прикупљају методом социолошког посматрања или методом разговора. Ова два метода међусобно се допуњују па се обично истовремено користе; оно што се не може посматрати, о томе се (ако је могуће) разговара са учесницима и сведоцима и обрнуто.

Посматрање је основни метод за прикупљање података о друштвеним појавама путем њиховог непосредног чулног опажања. Научно посматрање се разликује од начина посматрања лаика. Оно се одвија према унапред предвиђеном плану и са унапред одређеним циљем, а то значи да стручно лице систематски прикупља и прецизно бележи битне податке који могу да послуже за научни опис и научно објашњење посматране појаве.

Шта су карактеристике научног посматрања?

Разговор понекад омогућује да се прикупе подаци до којих се не може доћи посматрањем. Увек је поузданије кад се непосредно посматра појава која се проучава, али ако то није могуће, разговара се са учесницима и сведоцима; такође, подаци о ставовима и мишљењу људи о међусобним односима не могу се прикупити само посматрањем тих односа споља, већ је потребно нарочито припремљеним и организованим разговором доћи до што објективније представе о њима.

Разговор који се води у научне сврхе мора бити плански усмерен и посебно организован, за шта се припрема тзв. основа за разговор. Кад се разговор чвршће стандардизује, припрема се упитник као скуп питања која испитивач обавезно поставља испитаницима. Два основна типа разговора су **интервју**, као облик усменог испитивања, и **анкета**, као техника за прикупљање података уписивањем одговора испитаника на питања из упитника.

Анкета је нарочито користан метод у проучавању јавног мњења, кад се од великог броја појединаца траже одговори на само неколико актуелних питања. У социологију је анкета пренета из политичких наука (позната су проучавања изборног понашања гласача која обавља Галупов институт у САД). Интервју је уведен најпре у психијатрији (психоаналитичари лече разговором своје пацијенте). У социологији се користи за прикупљање ставова истакну-

Зашто је анкета најраспрострањенија техника за прикупљање података?

Scanned by CamScanner

Чак и овако идеално објашњење само по себи не обезбеђује и прецизно предвиђање ако се при том околности и услови одвијања догађаја брзо мењају – што је у друштву више правило него изузетак. Такав је случај и са природним наукама, које се баве појавама које се брзо мењају. Метеорологи лако објашњавају зашто киша пада, али за прогнозу када, где и колико ће падати (што је практично много важније од објашњења зашто пада), потребно им је да имају прецизан опис метеоролошких услова. Савремена метеорологија се нагло развија откад је, захваљујући савременој технологији (радарима и компјутерима), у прилици да брзо сакупи и обради мноштво релевантних (значајних) података. Тиме се постиже већа прецизност описа, па се тако добија и на поузданости предвиђања.

Из овог примера се види колико су међусобно зависни научни опис, научно објашњење и научно предвиђање. Пример са метеорологијом такође оповргава све оне који одбацују социологију или је оспоравају као науку зато што она најчешће није у стању да понуди прецизну и поуздану прогнозу, до које нам је у друштву особито стало. При томе треба знати да је предвиђање људског друштвеног понашања много теже од предвиђања временских прилика. Човек, међутим, не располаже ниједним другим рационалнијим средством од науке да упозна друштво.

Методолошки поступци и истраживачке технике у социологији

Свако научно истраживање, па и социолошко, састоји се од три нераздвојно повезана аспекта: то су теоријски, логички и технички аспект научног метода или, условно речено, теорија, логика и техника научног истраживања.

Какав је однос између теорије, метода и логике истраживања?

Теорија или учење о предмету је оно што претходно знамо о појавама које треба даље и дубље истраживати. Теорија утиче на избор полазних претпоставки (хипотеза), којима свако научно истраживање почиње. Зато различите социолошке теорије и различита схватања о могућностима социолошког објашњења, предвиђања, описа и разумевања друштвених појава у великој мери утичу на методолошке поступке у конкретним истраживањима друштва.

Логика као филозофска дисциплина која утврђује правила истинитог мишљења и закључивања, препоручује нам најпоузданији и најрационалнији мисаони поступак, односно логичан редослед радњи које у истраживању треба предузети да би се дошло до истине о предмету проучавања. Логичан начин сазнавања истине, па према томе и поступак научног истраживања, јесте пут од познатог ка непознатом, које треба спознати, тј. проверити и доказати као истинито или лажно. **Поступак научног истраживања** (и у социологији) **садржи следеће главне фазе:**

Које су главне фазе научног (социолошког) истраживања?

1. *Постављање хипотеза* (претпоставки) представља на досадашњем знању засновано решење проблема или одговор на питање који би требало истраживањем проверити у пракси (примери: сукоб међу групама повећава њихову унутарњу кохезију; у граду су примарне везе слабије него у селу; кад ослабе примарне везе, друштвени поремећаји су у порасту.)
2. *Проверавање хипотезе* састоји се од (а) *прикупљања*, (б) *сређивања*, односно *приказивања*, и (в) *тумачења* што већег броја битних искуствених података (чињеница) на основу којих се јасно види да ли је хипотеза у целини или само делимично потврђена или одбачена.

Scanned by CamScanner

Refik ĆATIĆ

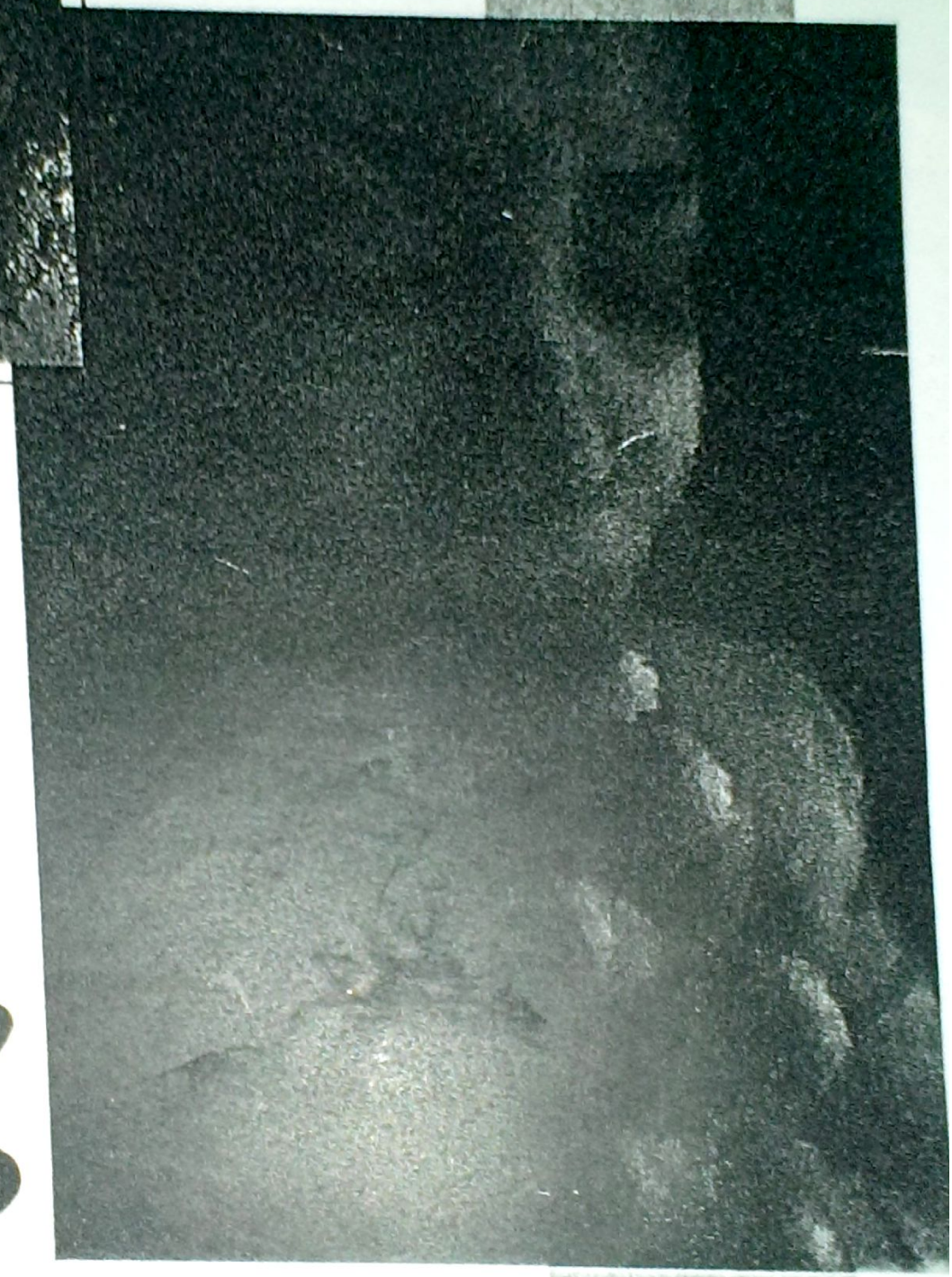

3

PSIHOLOGIJA

SVJETLOST

Scanned by CamScanner

IP "SVJETLOST" d.d.
Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
Sarajevo, 2001.

Scanned by CamScanner

- ne smiju postojati razlozi koji bi mogli utjecati na ispitanika da pogrešno i neiskreno odgovara;
- pitanja ne trebaju biti sugestibilna;
- broj pitanja ne treba biti prevelik;
- ispitanici moraju dovoljno biti motivirani da na njih odgovore.

Zadatak:

1. Anketirali ste učenike osmih razreda o njihovom stavu prema pušenju, kako ćete obraditi rezultate ankete da bi se mogli koristiti u praksi?

TEHNIKA SKALIRANJA

Tehnika skaliranja je istraživački postupak kojim se prikupljaju činjenice o stepenu, intenzitetu i kvalitetu izraženosti nekih psiholoških pojava. Pritom se koriste različite skale mjerenja uradene po nekom redoslijedu, gdje jedan ili više ocjenjivača procjenjuju neku psihičku osobinu ili proces. Procjene se mogu označavati brojevima, kategorijama i grafički. Tehnike skaliranja se koriste najčešće za ispitivanje psiholoških pojava koje je teško kvantifikovati, npr. mjerenje stavova. Školsko ocjenjivanje je također jedan vid skale procjene koja ima pet stupnjeva. Ovaj vid vrednovanja učeničkih znanja ima nedostatak što svaki nastavnik ima svoje vlastite kriterije ocjenjivanja. Numeričke skale koje se koriste u psihološkim istraživanjima preciznije određuju brojne vrijednosti ispitivane psihološke pojave. Ova tehnika omogućuje kvantifikaciju psiholoških mjerenja i na taj način daje psihologiji više egazaktnosti.

Zadatak:

1. Na grafičkoj skali od 1 do 10 procijeni objektivnost ocjenjivanja svih nastavnika koji tebi predaju!

SOCIOMETRIJSKA TEHNIKA

Ovom se tehnikom utvrđuju međusobni odnosi pojedinaca u grupi. Vrijednost ove tehnike je u tome što njome otkrivamo pojedince koji su najviše cijenjeni i koji su odbačeni. Sama tehnika kojom se utvrđuje mjesto pojedinaca u grupi, bazira se na principu izbora onih sa kojima bi najradije saradivali, odnosno da označe one sa kojima ne bi željeli saradivati. Na osnovu dobijenih rezultata možemo ustvrditi kakvi su odnosi u grupi, što se može prikazati pomoću sociograma. Sociogram je grafička shema gdje se vizualno mogu jednostavno uočiti međusobni odnosi članova u grupi. Ti odnosi mogu biti: uzajamno i jednostrano privlačenje, uzajamno i jednostrano odbijanje i indifirentnost. Odnosi u grupi se mogu iskazati i pomoću sociometrijskih matrica, gdje se statistički izračunavaju različiti indeksi – grupna kohezija, odbačenost, popularnost...

Scanned by CamScanner

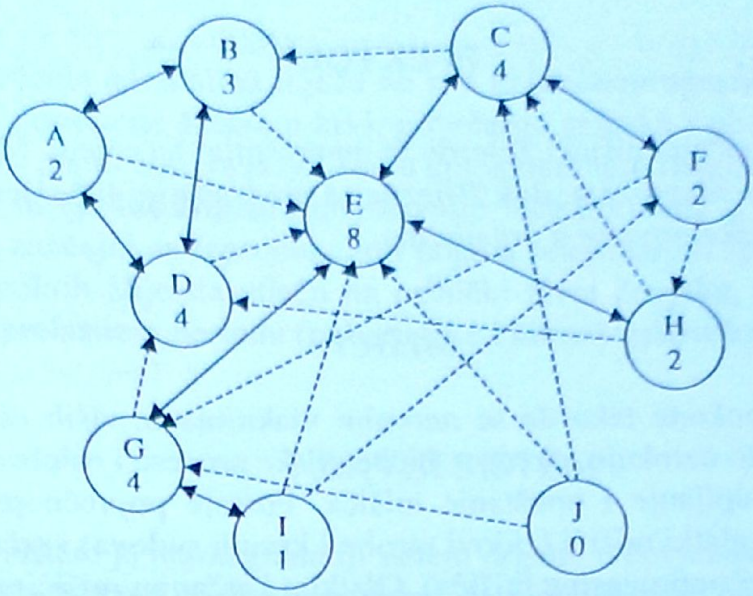

Sl. 1. *Sociogram*

Zadatak:

1. Sačini sociogram svog razreda i tekstualno objasni kako je razred socijalno struktuiran!

PSIHOLOŠKI TEST

Riječ test je latinskog porijekla – "testari" znači posvjedočiti, dokazati, dok u engleskom jeziku riječ "test" znači proba, provjeravanje, ispit. Široku primjenu u psihološkoj praksi imaju otkako je Binet zajedno sa Simonom razradio sistem testova za utvrdivanju umnog razvoja djece.

Test se sastoji od jednog ili od niza zadataka kojima se utvrđuju određene osobine ispitanika. To su sistematska ispitivanja koja kvalitativne odlike treba da kvantifikuju. Rezultati dobijeni ovakvim mjerenjem se vrednuju na standardan način, međusobnom usporedbom postignuća ostalih ispitanika. Da bi test bio standardizovan (jednak za sve ispitanike), on mora ispunjavati sljedeće mjerne karakteristike:

1. da bude **valjan,** tj. da mjeri upravo onu osobinu koju želimo utvrditi kod ispitanika.
2. da bude **objektivan,** tj. da rezultati zavise od sposobnosti ispitanika a ne od onoga koji procjenjuje rezultat (da različiti ispitivači isto ocjenjuju).
3. da bude **pouzdan,** tj. da se uzastopnim mjerenjem neke psihološke osobine kod istih ispitanika dobijaju isti ili slični rezultati.
4. da je **osjetljiv,** tj. da se njime mogu utvrditi stvarne razlike između ispitanika u osobini koju mjerimo.

Scanned by CamScanner

3. Razvojna psihologija proučava razvoj psihičkog života od rođenja do smrti, ontogenetski razvoj, kao i razvoj psihičkog života kod živih bića u toku evolucije, filogenetski razvoj. I ovdje se sve više govori o zasebnim disciplinama razvojne psihologije, pa se tako spominje psihologija djetinjstva, psihologija mladalačke dobi, psihologija zrele dobi i psihologija staračke dobi.

4. Socijalna psihologija se bavi ponašanjem pojedinca u grupi. Posebno je težište socijalne psihologije na izučavanju utjecaja društvene okoline na čovjeka i izučavanje grupne dinamike i stavova.

5. Psihologija ličnosti izučava čovjeka kao jedinstvenu cjelinu. Izolirano izučavanje pojedinih svojstava ličnosti, dobiva pravo značenje tek u cjelovitoj strukturi koju zovemo ličnost.

Primijenjene psihološke grane:

1. Školska psihologija otkriva zakonitosti koje nastaju u odgojno-obrazovnom procesu. Njen je osnovni zadatak da ustanovi što efikasnije nastavne metode u poučavanju, posebno one koje se odnose na motivaciju i učenje.

2. Industrijska psihologija izučava čovjeka u radnom procesu. Na temelju psiholoških istraživanja utvrđuju se optimalni radni uvjeti i organizacija rada, kao faktori koji utječu na uspješnost radnika na radnom mjestu. Posebno područje industrijske psihologije je profesionalna selekcija i orijentacija.

3. Klinička psihologija izučava problem ljudi sa psihološkim smetnjama i njihovom rehabilitacijom.

4. Forenzična ili kriminalistička psihologija se bavi problemom delikvenata i njihovom resocijalizacijom.

5. Psihometrija je psihološka grana koja proučava razna psihološka mjerenja i testiranja i na taj način doprinosi egzaktnosti psihologije kao nauke.

Psihologija se danas primjenjuje u mnogim oblastima ljudskog djelovanja pa bismo tako mogli govoriti o psihologiji propagande, vojnoj psihologiji itd.

METODE I TEHNIKE U PSIHOLOGIJI

Metoda je riječ grčkog porijekla – *methodos* – način istraživanja, pojava. Metoda podrazumijeva skup pravila i postupaka kako bi se izvršilo određeno istraživanje, riješio neki problem i postigao konkretan cilj. U psihologiji se pod metodom podrazumijeva put i način organizovanja istraživanja neke psihičke pojave. Metode se u nauci dijele na racionalne i empirijske. Racionalnim metodama misaono raščlanjujemo i razvijamo pojmove, dok se empirijske metode temelje na izravnom iskustvu.

U istraživanju psihičkog života najčešće se koriste metode eksperimenta, opažanja i samoopažanja.

Scanned by CamScanner

METODA EKSPERIMENTA

Eksperimentalna faza u psihologiji nastala je pred kraj ovog vijeka. Njoj je prethodio dug period tzv. **predznanstvene ili literarne faze** koja je nesumnjivo doprinijela razvoju psihologije, ali je tek uvođenjem eksperimenta u psihološko istraživanje ustoličilo psihologiju kao egzaktnu nauku.

Osnovna odlika eksperimenta je mogućnost umjetnog izazivanja neke pojave i uvjeta pod kojima se ona razvija. Uvjeti kojima se namjerno manipulira u eksperimentu, zovu se **nezavisna varijabla**, a pojava koja se mijenja pod djejstvom promijenjenih uvjeta zove se **zavisna varijabla.**

Prednost eksperimentalne metode je upravo namjerno izazivanje pojave a ne čekanje da se ona pojavi. Također eksperiment omogućuje kontrolu djelovanja nezavisnih varijabli koja se u prirodnim uvjetima ne bi mogla lako uočiti i pratiti. Manipulacija raznim nezavisnim varijablama omogućuje egzaktno utvrđivanje koliko one djeluju na zavisnu varijablu, odnosno pruža se mogućnost mjerenja učinka pojedinih varijabli. Na ovaj se način isključuje subjektivizam u interpretaciji rezultata.

Za provjeru stvarnog učinka pojedinih eksperimentalnih varijabli i **kontrolu ometajućih uvjeta** (neutralni, laboratorijski, prirodni), u eksperimentalnom se istraživanju formiraju dvije grupe. One se ujednačavaju u općim i posebnim karakteristikama, tj. onima koje mogu imati utjecaja na zavisnu varijablu. Jedna grupa se stavlja u eksperimentalnu situaciju i sistematski se prati djelovanje nezavisnih varijabli – **eksperimentalna grupa**, dok druga grupa radi u uobičajenim uvjetima, dakle, bez djelovanja nezavisnih varijabli – **kontrolna grupa**. Komparacijom rezultata u završnom ispitivanju utvrđuje se učinak nezavisne varijable na pojavu koja se mjeri.

U psihologiji postoje dvije vrste eksperimenata.

Objektivni eksperiment: prate se objektivne, uočljive manifestacije psihičkih pojava, reagovanje organizma ili pojedinih organa i receptora na podražaj.

Introspektivni eksperiment: vrši se istraživanje i utvrđuju rezultati na temelju iskaza pojedinaca.

Kako se u psihologiji eksperiment uglavnom izvodi na čovjeku, to razlikujemo tri faze njegove realizacije:

1. **faza podražaja** – draži fizičke, hemijske, fiziološke i psihološke prirode;
2. **faza doživljaja** – ispitanik registruje doživljaj u svojoj svijesti i oblikuje ga;
3. **faza izražaja** – ispitanik reagira bilo pokretom bilo riječima na draž.

Eksperimentalna metoda je najpouzdaniji naučni postupak za utvrđivanje uzročnih veza među pojavama, ali se u psihologiji ne može uvijek primijeniti. Pored toga, ova metoda ima i izvjesnih nedostataka, prije svega zato što se eksperiment ne može uvijek primijeniti i što se ljudi ne ponašaju isto u prirodnoj i eksperimentalnoj situaciji.

Zadatak:

1. Obrazloži kako bi eksperimentalno istražio djelovanje prijekora na školsko učenje!

Scanned by CamScanner

vornika dovodio do spoznaje i prevladavanja težnji potisnutih u svijesti. Slično je i Pijaže (Jean Piaget, 1896-1980) razvijao "klinički razgovor" kojim je kod djece izazivao spontane predodžbe i na taj način pedagoški djelovao na njih.

Uz navedene prednosti i mogućnosti intervjua, potrebno je istaći da rezultate dobivene intervjuom treba kombinovati sa drugim objektivnijim tehnikama psihološkog istraživanja.

Pitanja i zadaci:

1. Sačini pripremu za vođenje razgovora o nekom psihološkom problemu!
2. Vodi razgovor sa drugim učenikom prema prethodnoj pripremi!

UPITNIK

Upitnik je niz pitanja u pismenoj formi, sastavljenih prema određenom sistemu, a odnose se na ispitivanje različitih psiholoških pojava. Odgovori mogu biti u formi slobodnih i u formi alternativnog izbora. Upitnici uglavnom služe za ispitivanje masovnih pojava i obično se statistički obrađuju. Svaki upitnik ima jasno definiran cilj istraživanja i ključ na osnovu kojeg se može zaključiti o smjeru i veličini razvijenosti određene psihološke pojave.

Pitanja i zadaci:

1. Sastavi upitnik o stavovima muškaraca prema učešću žena u politici sa mogućnošću slobodnih odgovora.
2. Sastavi upitnik sa odgovorima u formi alternativnog izbora (Odgovori sa "Da" i "Ne"), kojim će se istražiti odnos mladih prema služenju vojnog roka!

ANKETA

Anketa je psihološka tehnika koja se koristi za prikupljanje određenih podataka. Riječ anketa dolazi od francuske riječi "enquete" što znači istraživanje, ispitivanje, isljeđivanje. Anketom se ispituju različiti psihološki problemi, stavovi, mišljenja, interesovanja i sl., na tačno određenom uzorku. Jednako kao i druge tehnike, anketa podrazumijeva dobru pripremu, dok se pitanja formuliraju na osnovu principa koji daju naučno validne rezultate. Rezultati dobijeni anketom se uglavnom ne zasnivaju na sistematskom praćenju ispitanika i ne dopuštaju nikakvo provjeravanje, pa stoga ti rezultati nemaju značajnu naučnu vrijednost.

Anketa može biti pismena ili usmena, javna ili anonimna, jednokratna ili višekratna. Pri sastavljanju ankete vodi se računa o sljedećem:

- pitanja moraju odgovarati cilju koji se istražuje;
- pitanja moraju biti razumljiva, jasna, da ispitanik može na njih odgovoriti;

Scanned by CamScanner

Bez obzira na navedene nedostatke introspekcije, ova metoda je osnovna u psihologiji, jer o mnogim psihičkim procesima i stanjima ne bismo mogli doznati ni jednom drugom. Kako ovo nije jedina metoda u psihologiji, njene rezultate treba provjeravati i dopunjavati drugim objektivnijim metodama.

TEHNIKE ISTRAŽIVANJA U PSIHOLOGIJI

Navedene psihološke metode koriste različite tehnike za prikupljanje i obradu podataka. Tehnike psihološkog istraživanja omogućuju sistematsko, plansko i objektivno istraživanje psihičkih pojava. Najčešće primjenjivane tehnike u psihološkom istraživanju su; intervju, upitnik, anketa, skala procjene, sociometrijski postupci i testovi.

INTERVJU

Riječ intervju potiče od engleske riječi "interview" što znači sastanak, razgovor, pitati nekoga za mišljenje. Razgovor je često primjenjivana tehnika za dobijanje podataka u psihološkom istraživanju. Razlikuje se od razgovora koji vodimo u svakodnevnom životu po svojoj organizaciji i strukturi. Svakom psihološkom intervjuu, odnosno razgovoru mora prethoditi temeljita priprema koja podrazumijeva tačno definisanje predmeta razgovora, plana razgovora i načina (taktike) kako će se voditi razgovor. Pitanja koja postavlja ispitivač trebalo bi da budu kratka i jasno formulirana. Dvosmislena, nejasna i pitanja na koja se unaprijed zna odgovor nije dobro postavljati. Ova su pitanja neka vrsta zadataka, usmjerenih na to da se ukaže na kvalitativne osobine proučavane pojave.

Intervjui se dijele na standardizovane i nestandardizovane. Kod standardnog intervjua pitanja su unaprijed pripremljena i svim ispitanicima se postavljaju u istoj formi, dok kod nestandardizovanog intrvjua ispitivač može u zavisnosti od situacije formulirati pitanja.

Za vođenje intervjua potrebno je veliko iskustvo. Tako se preporučuje da ispitivač ne zauzima stav isljednika niti pak previše familijaran stav. Obično se razgovor dijeli na dvije etape. U prvoj etapi (tzv. odleđivanje) ispitivač postavlja pitanja kojima uspostavlja kontakt. Poslije se govori o predmetu istraživanja gdje ispitivač mora imati svoju taktiku, tj. mora znati postavljati pitanja u pravi čas i tako odrediti tempo i pravac razgovora.

Tokom razgovora ispitivač prati reakcije i ponašanja ispitanika koje može registrirati u toku ili odmah po obavljenom razgovoru.

Intervju ne služi samo za dobijanje određenih podataka u psihološkom istraživanju, nego se njime može i terapeutski djelovati. Frojd (Sigmund Freud, 1856-1939) je radi psihoanalize, razvio naročitu vrstu razgovora, gdje je sago-

Scanned by CamScanner

METODA OPAŽANJA

U nauci se za ovu najrašireniju metodu koriste i nazivi promatranje, opservacija i neeksperimentalno istraživanje. Za razliku od eksperimenta, u metodi opažanja se ne manipulira nezavisnim varijablama, nego se opažaju pojave koje se spontano javljaju. Naučno promatranje se razlikuje od svakodnevnog po jasno definisanom cilju, planu i načinu registriranja.

Psihološka opservacija, odnosno opažanje može biti slobodno i kontrolirano. Kada promatramo neke pojave a ne znamo kakav učinak one mogu imati na ponašanje ljudi, koristimo se slobodnim promatranjem. Kod kontroliranog promatranja se unaprijed postavlja hipoteza o mogućim uzrocima koji djeluju na promatranu pojavu. U odnosu na slobodno promatranje, kontrolirano je sistematičnije i ima jasnije određen cilj i plan promatranja.

Mada se metodom opažanja direktno ne zahvata subjektivni, psihički život, ona može dati pouzdane rezultate ako se obavlja na reprezentativnom uzorku na sistematičan i organizovan način.

METODA SAMOOPAŽANJA

Metoda samoopažanja ili introspekcije je svojstvena samo psihologiji. Jedno vrijeme se smatralo da je to jedina metoda kojom se može istraživati psihički život čovjeka. Psiholozi eksperimentalisti, u prvom redu Wunt, kritikovali su ovu metodu kao nepouzdanu. Wunt je tvrdio da čovjek ne može istovremeno nešto doživljavati i promatrati. On je to slikovito objašnjavao: jedna ruka može hvatati drugu ruku, a ne može u isto vrijeme uhvatiti i samu sebe.

Samoopažanje se zasniva na opažanju vlastitog psihičkog života. Kod ovog opažanja ispitivač i ispitivani je jedno lice i jedino se na takav način može zahvatiti stvarno unutrašnje doživljavanje. Čovjek može suditi o doživljavanju i psihičkom životu drugih ljudi na osnovu njihovih iskaza i našeg promatranja njihovog ponašanja, ali direktno promatranje psihičkih procesa i stanja možemo shvatiti samo na temelju vlastitog samopromatranja.

Introspekcija je jedinstvena naučna metoda i zahvaljujući njoj čovjek može da shvati sve bogatstvo psihičkog života, ali ona ima i izvjesnih nedostataka. Ovom metodom se ne mogu zahvatiti intenzivna psihička stanja, posebno ona koja kratko traju. Također njome se ne mogu promatrati složeni dubinski procesi i stanja ličnosti. Slabost ove metode je i to što stvarno usmjeravanje svijesti na neki psihički proces smanjuje njegov intenzitet. Mnogi psihički procesi i stanja su toliko složeni da ih je teško jezički opisati, i otuda je teško ustvrditi vjerodostojnost i objektivnost introspektivnog izvještavanja. Konačno, najveća slabost ove metode je što se njeni rezultati ne mogu podvrći objektivnoj verifikaciji drugih istraživača.

Scanned by CamScanner

Prikupljanje ideja

Ideje se prikupljaju u svakodnevnom životu, a dobar poduzetnik prepoznat će poticaje brže i temeljitije od drugih. Ono što je za većinu ljudi običan događaj ili čak može biti nešto nepovoljno, za poduzetnika je prigoda koju neće ispustiti. Informacije o mogućnostima za uspjeh nalaze se u dnevnim novinama i stručnim časopisima, u knjigama ili u televizijskim emisijama, a najveće vrelo novih ideja zacijelo su razgovori s prijateljima i znancima koji imaju slične interese. Ako se stvaralaštvo želi posebno poticati, onda je uspjeh sigurniji kad se radi u skupinama. Tada pojedinac potiče ostale, a veći broj različitih ideja stvara nove poticaje. Postoje brojne metode i postupci poticanja skupnoga stvaralačkog mišljenja, a najpoznatije su dvije: **delfi-metoda** i **brainstorming**.

Delfi-metoda dobila je ime po Apolonovu svetištu u Grčkoj, u kojem je svećenica Pitija proricala sudbinu. Ona je bila poznata po dvosmislenim proročanstvima koja su bila izrečena tako da se uvijek moglo kazati kako je ona točno predvidjela događaj. Na primjer, njezino proricanje sudbine prije odlaska ratnika: „Ići ćeš vratiti se nećeš u ratu poginuti!" može se različito tumačiti, ovisno o tome u kojem dijelu rečenice stoji zarez. Današnja delfi-metoda nema ništa zajedničko s nagađanjem lukave proročice jer to je postupak pisanog izjašnjavanja veće skupine stručnjaka o nekom problemu (na primjer, vjerojatnost uspjeha novog proizvoda ili moguća vremenska pojava važnog, a neizvjesnog događaja). Voditelj istraživanja odabere skupinu stručnjaka, postavi im pitanja u pismu i na isti način prikupi odgovore, pa sudionici ispitivanja ne znaju što su odgovorili ostali sudionici. Na taj se način izbjegava mogućnost da ugledni pojedinac nametne svoje mišljenje cijeloj skupini. Kad se prikupljeni odgovori statistički obrade, ponovno se šalju ista pitanja, ali se daje i statistički prikaz odgovora cijele skupine. Sada svaki sudionik može svoje mišljenje usporediti s mišljenjem ostalih pa su moguće korekcije ako je netko bio neodlučan. Nakon nekoliko ponavljanja, postiže se gotovo jednoglasno mišljenje koje je vjerojatno točnije od mišljenja pojedinca. Prvi problem u provođenju ove metode je odabir skupine stručnjaka i malo je vjerojatno da bi poduzetnik – početnik mogao okupiti uglednike na svom ispitivanju. Zato tu metodu primjenjuju znanstveni instituti i sveučilišta, ali se rezultati ispitivanja objavljuju pa ih poduzetnik može upoznati čitajući stručne časopise.

Brainstorming u engleskom jeziku znači nešto poput „oluje mozgova", a naziv odgovara situaciji u kojoj desetak stvaralačkih pojedinaca sjedi opušteno i razgovara o zadanom problemu, obično ne dulje od dva sata jer takva rasprava veoma iscrpljuje sve sudionike. Voditelj rasprave ne smije prekidati ni jedno razmišljanje, a sve prikupljene ideje zapisuju se tako da ih i ostali sudionici mogu vidjeti. Nitko nema pravo izrugivati se nečijem prijedlogu jer su sve mogućnosti, čak i one koje izgledaju potpuno neupotrebljivo, zanimljive kao poticaj na nova promišljanja. Ovom se metodom može najbrže prikupiti velik broj ideja, no to ne znači da će se sve

Scanned by CamScanner

ideje moći odmah uporabiti za poduzetničke pothvate. Provodenje metode nije ni skupo ni teško, ali voditelj ipak mora biti kvalificirana osoba koja će usmjeravati raspravu i poticati kreativnost pojedinog sudionika ne ometajući pritom ostale.

U praksi se poduzetnik služi i sasvim jednostavnim metodama za prikupljanje ideja. Tako će, na primjer, **asocijacija** biti sjajno rješenje tada kad neki neočekivani poticaj (riječ ili slika) izazove uporabljivu misao, a **metafora** će pomoći kad se dva različita pojma spajanjem u istu ideju oblikuju kao nešto praktično i uporabljivo.

Bez obzira na to kako je ideja nastala, poduzetnik će prikupljene poticaje i svoje asocijacije oblikovati u studiju izvodljivosti kojom će prikazati poslovnu opravdanost daljnjih ulaganja. Svaka ideja ocijenit će se po svojim prednostima i nedostacima naspram ostalih, a pritom će pomoći ovakva pitanja:

- Koji čimbenici vode do većeg uspjeha?
- Što je potrebno za uspjeh u nekoj djelatnosti?
- Koje su čimbenike već iskoristile uspješne tvrtke na tržištu?
- Kako se osobna očekivanja podudaraju s mogućim čimbenicima uspješnosti?
- Mogu li očekivana ulaganja dati bolji učinak negdje drugdje?
- Zanima li me posao i poznajem li dovoljno tu djelatnost?
- Hoću li imati kakvu pomoć ili ću naići samo na otpore u poslu?

Razlike koje proizlaze iz ovih usporedaba upozoravaju na slabosti koje valja istražiti, a sličnosti pokazuju snagu prema kojoj se treba orijentirati. Sve čimbenike mogućeg uspjeha potrebno je s vremena na vrijeme preispitati jer oni isto tako trpe zbog promjena na tržištu.

Odabir ideje

Prikupiti različite ideje nije lako, a još je teže ocijeniti koja je od svih njih najprikladnija za poslovni uspjeh. Veći broj ideja u početku može čak i zbuniti neodlučnog poduzetnika. Zato je vjerojatno da svaku ideju prati i poseban osjećaj koji se ne može izraziti ni brojkom ni preciznim opisom. To je „ono nešto" po čemu se ravna samo poduzetnik, preuzimajući samostalno i rizik i odgovornost za rezultate svoje odluke. Prije tog subjektivnog osjećaja i te kako je važno prikupiti sve dostupne informacije koje moraju biti utemeljene na ozbiljnim i pouzdanim prosudbama. Isto kao što postoje brojne metode za oblikovanje ili **generiranje** stvaralačkih ideja, postoje i metode za odabir između više mogućih rješenja. Budući da odabir između većeg broja mogućnosti predstavlja problem, metode odabira nisu jednostavne. To su vrlo komplicirane matematičke metode višekriterijskog odlučivanja za čiju primjenu je potrebno veliko znanje stručnjaka, iskustvo u radu i svakako dobro računalo jer bi bez takvog pomagala proračuni mogli trajati godinama.

Scanned by CamScanner

Osnovna ideja u primjeni metoda višekriterijskog odlučivanja je ova: istodobno postoji veći broj mogućih rješenja koja uglavnom zadovoljavaju, i veći broj različitih mjerila (kriterija) po kojima se ocjenjuje prikladnost rješenja. Svako mjerilo može se još i rangirati u odnosu prema važnosti koju ima upravo to mjerilo. Kombinacija koja najviše zadovoljava jest **optimum**, ali je teško zamisliti da bilo koje rješenje može osigurati najveće zadovoljstvo po svakom od predvidenih mjerila. Dobra ilustracija za primjenu tih metoda je situacija u kojoj se donosi odluka o kupnji automobila. Neka od brojnih mjerila koja privlače mogućeg kupca jesu:

- najveća moguća brzina
- ubrzanje i športske osobine vozila
- elegancija
- veličina
- sigurnost
- udobnost
- potrošnja goriva
- način plaćanja
- cijena.

Nakon odabira različitih mjerila (kriterija), mora se odrediti koje mjerilo je najvažnije, a koje je najmanje važno. Može se dogoditi da su neka mjerila jednako važna ili da se ne može procijeniti što je važnije (na primjer, najveća brzina ili ubrzanje). Nakon postavljenih mjerila, uzimaju se u obzir postojeće mogućnosti (u ovom primjeru to su svi automobili koji postoje na tržištu) i tada se svaka od tih mogućnosti procjenjuje u odnosu spram zadanih mjerila. Može biti da jedan automobil potpuno zadovoljava mjerilo udobnosti i veličine, ali da ne odgovara njegova potrošnja ili cijena. Pronaći konačno rješenje, čak i u ovom jednostavnom primjeru, doista nije lako. Proračun koji se obavlja primjenom matematičkih metoda daje pouzdanu ljestvicu mogućih rješenja, no ipak će odluka o konačnom rješenju biti pitanje poduzetnikove odgovornosti za posao i njegovo samostalno preuzimanje rizika.

Odabir ideje ovisit će o brojnim čimbenicima. Ponekad će to biti naše želje i sklonosti, a ponekad će to biti mogućnosti koje su zadane mimo naše volje. Nije neobično da odabir ideje bude kompromis koji neće zadovoljiti ni jedno od naših iščekivanja u punoj mjeri, ali će ipak dati prihvatljivo rješenje.

Primjena ideje

Primjena poduzetničke ideje u praksi znači njezino oživotvorenje koje se postiže početkom obavljanja zamišljene poduzetničke djelatnosti. Sasvim je razumljivo da ulazak u posao donosi mnoge neizvjesnosti i rizik, ali to je ujedno prilika da se potvrde sve poduzetnikove osobne i stručne vrline. Primjena ideje može značiti potvrdu poduzetnikove ideje, ali može značiti i

Scanned by CamScanner

ског знања на виши ниво. Зато научни метод није само саставни део науке већ јој и претходи, односно садржи и раније добијена сазнања. Ту и јесте нераскидива веза између метода и предмета изучавања.

У друштвеним наукама (па самим тим и у правној науци) чињенице и сазнања нису количински мерљиви као у природним наукама, за које се каже да су *егзактне науке* и у којима се одређена сазнања могу, мање-више, квантитативно изразити, а могу се математички или експериментима доказивати, односно излагати. То у друштвеним наукама није могуће. Отуда се у друштвеним наукама, па и у правној науци, до сазнања долази углавном *поимањем, схватањем и тумачењем* друштвених (у овом случају правних) појава, творевина и процеса, али научно провереним методима и методолошким поступцима.

Може се, дакле, закључити да научни метод садржи три основне групе проблема. Једну групу чине проблеми *теоријског прилаза* питању које се истражује. Другу групу чине проблеми *истраживачке технике*, која обухвата скуп истраживачких поступака, тј. прикупљање, класификацију и сређивање изворних података и чињеничног материјала. Најзад, трећу групу проблема чини сама *интерпретација* (научно објашњење) резултата научног истраживања.

У науци (у истраживању одређеног проблема и тумачењу резултата до којих се дошло) примењују се две врсте научних метода – *општи и посебни методи.*

Општи метод

Општи метод у проучавању појединих врста појава и процеса у природи и друштву је, пре свега, филозофски проблем. То важи и за изучавање права и правног система. Овде ће се указати само на два могућа филозофска (општеметодолошка) приступа (без улажења у дубља и подробнија разматрања појединих филозофских категорија које су предмет других наука), на материјалистички и на идеалистички приступ друштвеним појавама.

Материјалистичко схватање полази од тога да, у крајњој линији, материјални услови одређују и путеве друштвеног развоја, па самим тим и развоја и садржаја права и правног система. Тако се, кад се пође од материјалистичког схватања, држава и право истражују и посматрају као део материјалног живота једног друштва, као део друштвене стварности. Другим речима, објашњења за државу и право, као друштвене појаве, треба тражити пре свега у *условима материјалног (економског) живота друштва.*

Разуме се, материјалистичко схватање друштва и друштвених појава, као и државе и права, не негира утицај *духовне сфере* (идеја) на друштво у целини, па и на државу и право. Напротив, само што материјалистичко схватање полази од тога да и идеје настају у одређеној друштвеној стварности, у одређеним материјалним условима друштвеног живота, који су примарни. А то су, пре свега, начин производње и расподеле материјалних добара.

Насупрот материјалистичком схватању, *идеалистичко схватање* појава у друштву, па и у области државе и права, не истражује и не посматра као нешто што извире и настаје из саме друштвене стварности, а пре свега из материјалне (економске) основе друштва. Уместо таквог приступа, идеалистичко схватање изучава и посматра друштвене појаве (па и државу и право) као „израз народног ду-

Scanned by CamScanner

филозофија права. Успостављањем капиталистичког друштвеног уређења и буржуаске државе брже се развија правни систем па самим тим и наука о праву, односно правна наука. У ствари, општи развој привреде и науке, као и друштва у целини, доводи до стварања нових правних наука. Појава устава, крајем XVIII и почетком XIX столећа, утиче, на пример, на развијање нове правне науке – уставног (државног, односно јавног) права. Колико напредак науке и технике, па самим тим и друштва, утиче на развој права, показује на пример, појава ваздухопловног почетком XX столећа и развој једне специјализоване гране права – ваздухопловног права. Данас се већ почела изграђивати и потпуно нова грана права – космичко право, које је настало услед усавршавања космичких летилица, све чешћег лета човека у космос и правних проблема у вези са тим.

Све правне науке могу се поделити – већ према томе да ли се баве општим проблемима, историјом права или позитивним (важећим) правом – на три основне врсте: 1) *теоријскоправне* (општа теорија права теорија државе, наука о политичким системима и др.); 2) *историјскоправне* (општа историја државе и права, историја државе и права одређене државе, историја државе и права одређеног периода и др.); 3) *позитивноправне* науке (уставно право, управно право, грађанско право, породично право, кривично право, међународно право, процесно право и др.).

Правне науке се могу делити још и на опште и на посебне. *Опште правне науке* изучавају сва права (бивша и постојећа, важећа), а *посебне правне науке* – поједина права (права појединих држава) или поједине делове права (појединне правне гране, као што су наука о кривичном праву, наука о грађанском праву, наука о уставном праву и др.)

3. Метод правне науке

О научном методу уопште

Свака наука, поред предмета истраживања и изучавања, има и свој научни метод.

Шта је метод у науци? Научни метод би се могао дефинисати као скуп основних принципа, тј. теоријски приступ и аналитички оквир једне науке, али и као истраживачки поступак („техника") помоћу кога се у оквиру одређене науке, а у овом случају – правне науке, истражују и решавају одређени проблеми, а такође и начин научне интерпретације (објашњења) и експликације (излагања) истраживањем добијених података, нпр. о одређеном правном односу или другој некој правној творевини.

Из све дефиниције се може закључити да је научни метод, у ствари, научни прилаз појавама и проблемима који се истражују. Осим тога, то је начин истраживања и начин интерпретације и експликације научних чињеница. Али, научни метод је исто тако и средство помоћу кога се долази до одређених научних чињеница, односно до одређених научних сазнања.

Међутим, било би веома упрошћено (па самим тим и погрешно) када би се под методом подразумевала само средства, путеви и начин долажења до научних сазнања. Напротив, да би се дошло до једног (научног) сазнања, потребно је да постоје реалне претпоставке о предмету истраживања на основу раније извршених истраживања и већ добијених научних резултата и сазнања. Јер наука није само један систем знања већ и сталан процес долажења до нових сазнања, процес сталног подизања људ-

Scanned by CamScanner

пре свега, зато што су појаве везане за државу и право – специфичне, па се морају истраживати и *посебним методима*. Ти посебни методи су: социолошки, историјски, нормативни и логички метод. Размотрићемо сваки од њих посебно.

Социолошки метод у правној науци полази од тога да право увек има одређену садржину која се у свакодневном животу остварује у датим *друштвеним односима*, у односима међу људима на које се то право и односи. Отуда овај метод полази од права као скупа правних норми (правила, прописа), па и државе као друштвене појаве (творевине) која настаје под утицајем више других друштвених појава (односа, процеса), у одређеним друштвеним условима, итд. Применом социолошког метода посматра се, на пример, однос друштва и права, однос између друштвених процеса и стварања, односно примене права. Тај однос се састоји у утицају који друштво (односно поједини његови делови) има на право као специфичну друштвену појаву, али и у утицају права на промене и друге процесе у друштву. Иако се социолошки метод у последње време много примењује, не може се суштина права спознати само његовом применом, на пример без примене историјског, нормативног и логичног метода.

Историјски метод посматрања, изучавања и тумачења појава у области државе и права полази, пре свега, од друштвених услова и историјских околности у којима је настала једна правна творевина, односно један правни систем, у односу на оне правне творевине које су касније настајале, све до времена кад се те творевине посматрају и изучавају. Без сагледавања историјских услова у којима одређени правни систем настаје и развија се – не могу се правилно схватити и протумачити ни правне појаве.

Нормативни метод помаже да се утврди састав, елементи норме (правила) па и целог скупа правних норми (прописа). Наиме, како право чине правне норме сврстане у одређене скупине норми (законе, уредбе, правилнике), то се применом овог метода утврђује и сагледава њихова логичка веза и тачно значење, тј. прави смисао норме, као специфичне творевине људског духа, њена веза са правним системом као целином. Ово је истовремено и метод тумачења права. Међутим, било би једнострано ако би се применио само овај метод у правној науци, без сагледавања друштвених услова и историјских околности, јер се може упасти у формализам који води рачуна само о ономе „што пише у закону".

Логички метод подразумева право као мисаону појаву, као мисаону творевину. Отуда је то метод рашчлањавања појмова у једној норми или скупу норми и њихово логично повезивање у једно значење, односно схватање, повезивање сазнања са искуством. Све се то одвија кроз мисаони процес и повезивање тих схватања и сазнања (добијених на овај начин) у једну мисаону целину. При томе се полази од тога да је норма – логички исказ, па треба утврдити њен логички смисао. Отуда је овај метод у много чему сличан и близак нормативном, па се може рећи да са њим чини јединствен *нормативно-логички метод*.

Из свега реченог за правилно поимање, схватање и тумачење појава везаних за државу и право неопходно је, у мањој или већој мери, применити, поред општег метода, и све поменуте посебне методе.

Scanned by CamScanner

ли", односно као резултат „дијалектичког самокретања идеја", и да као такви представљају „вишу силу", „виши интерес", да држава и право постоје независно од појединаца и друштва, па и да су и изнад појединаца и друштва. Они који полазе од оваквог схватања друштвених појава служе се *спекулативним методом*, тј. методом апстрактног умовања, по коме се предност у тумачењу друштвених појава (па и државе и права) даје духовној сфери (уму, мишљењу, идеји), као примарним, доводећи – у крајњој линији – све те појаве у везу са натприродним (божанским) силама. При свему томе, материјалној сфери се даје секундарни значај, а неки чак и негирају постојање објективне стварности, тј. свега онога што је изван људске свести.

Са гледишта *путева и начина* сазнавања друштвених појава и процеса, примењује се углавном један од ова два методска: дијалектички или метафизички метод.

Суштина *дијалектичког метода* је у томе што се појаве у природи и друштву (а то се подједнако односи и на државу и право) посматрају у сталном *кретању и мењању*. Стари грчки филозоф Хераклит је истицао: „Све се мења", а више од две хиљаде година касније Фридрих Енгелс је писао: „За дијалектику нема ничег коначног, апсолутног, светог, она на свему и у свему открива пролазност, и ништа пред њом не може постојати сем непрекидног процеса настајања и нестајања..." Под променом се увек разумеју кретање и развој у природи и друштву. При томе тај развој не иде праволинијски и у непрекинутом континуитету, без унутрашњих противречности, „скоковитих" (квалитативних) промена. У том процесу старо се замењује новим када се за то створе услови.

Применом дијалектичког метода долази се до сазнања да су појаве и процеси у природи и друштву *међусобно повезани и зависни*, као што су зависни и од услова, места и времена у којима настају.

Када се примени дијалектички метод на изучавање државе и права, долази се до закључка да објашњења за државу и право, као друштвену појаву, треба тражити у условима материјалног (економског) живота друштва, да се појаве везане за државу и право морају посматрати у сталном мењању и развоју, да те појаве нису изоловане, већ су повезане са осталим друштвеним појавама, а пре свега са односима у производњи, са структуром друштва и др. Све у свему, држава и право се посматрају као *историјска појава*, дакле као појава која није увек постојала, већ је настала у одређеним условима и на одређеном ступњу друштвеног развоја. А то значи да држава и право нису вечни и непроменљиви, да се могу стећи услови да држава нестане, да „одумре".

Метафизички метод, који је изградио још велики грчки филозоф Платон, полази од *статичности и непроменљивости* у природи и друштву, дакле од апсолутности и вечности ствари и појава. Ако се и признаје да се нешто мења, онда се тврди да то није битно, односно да су промене резултат деловања виших (божанских) сила. Појаве и процеси у друштву (као и они који се односе на државу и право) међу собом су неповезани, изоловани су, без утицаја једни на друге. Свет је хармоничан, без унутрашњих противречности, итд.

Посебни методи

Применом општих метода не мо се докраја објаснити све појаве у друш ву, па ни у области државе и права. То

Scanned by CamScanner

PROCES I METODE ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se kao cjelovita aktivnost ostvaruje kroz tri faze: pripremu, istraživanje i primjenu.

Kod **PRVE FAZE, PRIPREME**, riječ je o poticaju za istraživanje koji netko u tvrtki pokreće. Najčešće je to sama služba marketinga. Tu je osobito važno da se što preciznije odredi tko treba podatke i za koju svrhu, da se ne bi tražilo premalo (jer se ne bi zadovoljile potrebe) ili previše (podaci se ne bi rabili, a troškovi bi bili uzaludni i previsoki).

DRUGA FAZA sastoji se u istraživanju u punom smislu riječi. Objasnimo u najkraćem obliku njezine glavne etape.

Analiza situacije (nazvana još i utvrđivanje problema). U znanstvenom istraživanju marketinga ta etapa obuhvaća razmatranje raspoloživih podataka i informacija vezanih za probleme proizvođača, njegovih proizvoda, proizvodnje, tržišta, trgovine i gospodarskog oglašavanja. Informacije se crpe iz rasprave s voditeljima, iz internih evidencija poslovne aktivnosti i iz stručnih publikacija. U toj etapi istraživač nastoji prikupiti sve one informacije koje mu pomažu da uoči problem tvrtke, u svezi s gospodarskom situacijom, koji treba detaljno istražiti.

Neformalno istraživanje potrebno je da bi istraživač u potpunom izravnom dodiru s tržištem, u nizu neformalnih razgovora s potrošačem, s prodavačem u trgovini ili s odgovornom osobom u industrijskoj organizaciji, stekao neposredan uvid u žarište problema. Takvo istraživanje omogućuje da se u vrlo kratkome vremenu prikupe vrlo važne informacije o problemu i da se postave radne hipoteze koje će formalno istraživanje potvrditi ili oboriti.

Plan istraživanja ili projekt vrlo je važna etapa u kojoj se vrlo detaljn utvrđuju svi osnovni elementi i organizacija istraživanja. Osim što se plano operacionaliziraju ciljevi (zadaće) istraživanja, utvrđuju izvori podatak

Scanned by CamScanner

metode koje će se u istraživanju primijeniti, plan sadrži i organizaciju, termine i troškove istraživanja. Tim je svatko kroz istraživanje kojega se svi uključeni u taj rad moraju strikno pridržavati.

Prikupljanje i registracija podataka jest etapa u kojoj se provode akcije na terenu (tržištu) da bi se utvrdile činjenice ispitivanjem ili promatranjem, ili se organizirano prikupljaju sekundarni podaci.

Obrada i analiza provode se prema unaprijed pripremljenim programima (koji su sastavni dio plana istraživanja). Podaci se obrađuju tako da tablični rezultati omogućavaju stvaranje statističkih pregleda prikladnih za analizu i za zaključivanje o činjenicama i o pojavama.

Interpretacija se zasniva na rezultatima statističke analize i na odgovarajućim zaključcima, a u skladu s analizom problema i poslovnom politikom tvrtke. Njome se potvrđuje opravdanost (ispravnost) postojeće poslovne politike ili se pak ističe nužnost njezine izmjene. Rezultat interpretacije ogleda se u specifičnim preporukama u svezi s istraživanim problemima.

Izvješće ima važnu ulogu u cjelokupnome procesu istraživanja marketinga. To je pisani dokument o provedenom istraživanju koji se uručuje korisnicima (inicijatorima) istraživanja. Stoga je vrlo važno da izvješće bude potpuno, kratko i jasno, kako bi se rezultati do kojih se došlo lako prihvatili i korisno primijenili.

TREĆA FAZA, kao što smo već rekli, sastoji se od primjene rezultata. Iako bismo u ovome slučaju mogli reći da ta faza nije dio istraživanja, istraživač ne može biti ravnodušan prema daljoj sudbini rezultata istraživanja. Zbog toga mora biti povezan s vodstvom marketinga, odnosno korisnicima istraživanja, mora bdjeti nad primjenom rezultata i biti aktivan sudionik u kreiranju poslovne politike. Utoliko je njegova odgovornost pojačana. Time se ta faza nužno uključuje u proces cjelovitog istraživanja marketinga.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA sadržava cjelokupan proces istraživanja. Na nju možemo gledati sa sadržajnog ili s organizacijskog stajališta. Metodologija obuhvaća čitav niz programsko-analitičkih poslova koji su sistematizirani u nekoliko etapa ili faza. Obavljanje svakog od njih zahtijeva najveću moguću ozbiljnost.

Izvanrednu ulogu u cjelokupnom istraživanju marketinga imaju metode istraživanja. Izbor metode koja će se u istraživanjima primijeniti utvrđuje se unutar izrade plana istraživanja. Za istraživanje postoje mnogobrojni izvori podataka. Svi se izvori mogu svrstati u ove četiri skupine:

- podaci iz tvrtke (knjigovodstvo, bilance, evidencija, ugovori itd.)
- službeni podaci (statistike, planovi banaka itd.)

Scanned by CamScanner

PROCES I METODE ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se kao cjelovita aktivnost ostvaruje kroz tri faze: pripremu, istraživanje i primjenu.

Kod **PRVE FAZE, PRIPREME**, riječ je o poticaju za istraživanje koji netko u tvrtki pokreće. Najčešće je to sama služba marketinga. Tu je osobito važno da se što preciznije odredi tko treba podatke i za koju svrhu, da se ne bi tražilo premalo (jer se ne bi zadovoljile potrebe) ili previše (podaci se ne bi rabili, a troškovi bi bili uzaludni i previsoki).

DRUGA FAZA sastoji se u istraživanju u punom smislu riječi. Objasnimo u najkraćem obliku njezine glavne etape.

Analiza situacije (nazvana još i utvrđivanje problema). U znanstvenom istraživanju marketinga ta etapa obuhvaća razmatranje raspoloživih podataka i informacija vezanih za probleme proizvođača, njegovih proizvoda, proizvodnje, tržišta, trgovine i gospodarskog oglašavanja. Informacije se crpe iz rasprave s voditeljima, iz internih evidencija poslovne aktivnosti i iz stručnih publikacija. U toj etapi istraživač nastoji prikupiti sve one informacije koje mu pomažu da uoči problem tvrtke, u svezi s gospodarskom situacijom, koji treba detaljno istražiti.

Neformalno istraživanje potrebno je da bi istraživač u potpunom izravnom dodiru s tržištem, u nizu neformalnih razgovora s potrošačem, s prodavačem u trgovini ili s odgovornom osobom u industrijskoj organizaciji, stekao neposredan uvid u žarište problema. Takvo istraživanje omogućuje da se u vrlo kratkome vremenu prikupe vrlo važne informacije o problemu i da se postave radne hipoteze koje će formalno istraživanje potvrditi ili oboriti.

Plan istraživanja ili projekt vrlo je važna etapa u kojoj se vrlo detaljn utvrđuju svi osnovni elementi i organizacija istraživanja. Osim što se plano operacionaliziraju ciljevi (zadaće) istraživanja, utvrđuju izvori podatak

Scanned by CamScanner

metode koje će se u istraživanju primijeniti, plan sadrži i organizaciju, termine i troškove istraživanja. On je vodič kroz istraživanje kojega se svi uključeni u taj rad moraju striktno pridržavati.

Prikupljanje i registracija podataka jest etapa u kojoj se provode akcije na terenu (tržištu) da bi se utvrdile činjenice ispitivanjem ili promatranjem, ili se organizirano prikupljaju sekundarni podaci.

Obrada i analiza provode se prema unaprijed pripremljenim programima (koji su sastavni dio plana istraživanja). Podaci se obrađuju tako da tablični rezultati omogućavaju stvaranje statističkih pregleda prikladnih za analizu i za zaključivanje o činjenicama i o pojavama.

Interpretacija se zasniva na rezultatima statističke analize i na odgovarajućim zaključcima, a u skladu s analizom problema i poslovnom politikom tvrtke. Njome se potvrđuje opravdanost (ispravnost) postojeće poslovne politike ili se pak ističe nužnost njezine izmjene. Rezultat interpretacije ogleda se u specifičnim preporukama u svezi s istraživanim problemima.

Izvješće ima važnu ulogu u cjelokupnome procesu istraživanja marketinga. To je pisani dokument o provedenom istraživanju koji se uručuje korisnicima (inicijatorima) istraživanja. Stoga je vrlo važno da izvješće bude potpuno, kratko i jasno, kako bi se rezultati do kojih se došlo lako prihvatili i korisno primijenili.

TREĆA FAZA, kao što smo već rekli, sastoji se od primjene rezultata. Iako bismo u ovome slučaju mogli reći da ta faza nije dio istraživanja, istraživač ne može biti ravnodušan prema daljoj sudbini rezultata istraživanja. Zbog toga mora biti povezan s vodstvom marketinga, odnosno korisnicima istraživanja, mora bdjeti nad primjenom rezultata i biti aktivan sudionik u kreiranju poslovne politike. Utoliko je njegova odgovornost pojačana. Time se ta faza nužno uključuje u proces cjelovitog istraživanja marketinga.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA sadržava cjelokupan proces istraživanja. Na nju možemo gledati sa sadržajnog ili s organizacijskog stajališta. Metodologija obuhvaća čitav niz programsko-analitičkih poslova koji su sistematizirani u nekoliko etapa ili faza. Obavljanje svakog od njih zahtijeva najveću moguću ozbiljnost.

Izvanrednu ulogu u cjelokupnom istraživanju marketinga imaju metode istraživanja. Izbor metode koja će se u istraživanjima primijeniti utvrđuje se unutar izrade plana istraživanja. Za istraživanje postoje mnogobrojni izvori podataka. Svi se izvori mogu svrstati u ove četiri skupine:

- podaci iz tvrtke (knjigovodstvo, bilance, evidencija, ugovori itd.)
- službeni podaci (statistike, planovi banaka itd.)

Scanned by CamScanner

tanske ankete, primjenom potpunog ili djelomičnog ispitivanja metodom statističkog (slučajnog ili namjernog) uzorka.

Metoda promatranja osigurava marketinške podatke pomoću utvrđivanja i registracije situacije i događaja u različitim marketinškim okolnostima. Njome se mogu utvrditi isključivo činjenice (registriranje izloženosti i prezentacije proizvoda u prodavaonici, stanje proizvoda određenih marki u smočnici potrošača, inventura kretanja zaliha u trgovini i sl.), ali ne i mišljenja, uvjerenja i namjere ispitanika.

Eksperimentalne i laboratorijske metode omogućavaju specifična ispitivanja, u pravilu na manjim uzorcima, ali s produbljenim sadržajem pa su najpodesnije za utvrđivanje motiva ponašanja kao važnog činitelja koji djeluje na akcije ispitanika. Te se metode dijele na neizravne intervjue (dubinski intervjui, tehnika lijevka, skupni intervjui), izviđajne intervjue (testovi, asocijacije i projektne tehnike) i na ekstenzivne testove (baterije stavova i testovi proizvoda).

Primjena eksternih (terenskih) metoda istraživanja danas preteže u metodama istraživanja marketinga. Razlog je tome što raspoloživi podaci (tj. podaci sekundarne konstatacije kojima se služi povijesna metoda) nisu dovoljni, niti su prilagodljivi za rješavanje konkretnih marketinških problema, dok primarni podaci koje daju terenska istraživanja osiguravaju potrebnu podlogu za kvantitativnu analizu, i to uvijek najuže povezano s problemom koji treba riješiti.

PITANJA ZA PROVJERU ZNANJA

1. Objasnite zašto treba istražiti tržište.
2. Što je marketinški informacijski sustav (MIS)?
3. Kakav je odnos između istraživanja tržišta i MIS-a?
4. Što je informacija? Objasnite njezin pojam i smisao.
5. Kako dolazimo do informacija? Kako ih promatramo sa stajališta MIS-a (ulaz u sustav)?
6. Tko su korisnici izlaz
7. Što

Scanned by CamScanner

FAZE I FAZE ISTRAŽIVANJA	OSNOVNI ELEMENTI ISTRAŽIVANJA			
	problem istraživanja	metoda	podaci	rezultati
a) priprema (inicijativa)				
b) istraživanja				
1. analiza situacije	definiranje			
2. neformalno istraživanje	provjera i oblikovanje hipoteza	eksperimentiranje pomoću intervjua		
3. plan istraživanja	operacionalizacija u obliku oblika	izbor	definiranje izvora	
4. prikupljanje i registracija podataka		primjena odabranih	aktiviranje izvora	
5. obrada i analiza			primjena plana obrade	razrada
6. interpretacija				povezivanje
7. izvještaj	opis	opis	opis	opis
c) primjena rezultata	rješenje			

Slika 16. Metodologija istraživanja marketinga

- neslužbeni podaci (sve ostale publikacije i informacije) i
- specijalno prikupljeni podaci s terena.

Uporaba odredenih izvora podataka određuje primjenu metoda istraživanja. Kada istraživač rabi prva tri navedena izvora podataka (podatke tvrtke, službene i neslužbene podatke), tada primjenjuje tzv. *povijesnu* ili *internu metodu istraživanja*. Medutim, za specijalno prikupljanje podataka s terena primjenjuju se eksperimentalne metode istraživanja koje se dijele u tri skupine:

- metodu ispitivanja
- metodu promatranja te
- eksperimentalne i laboratorijske metode.

Metoda ispitivanja obuhvaća primjenu različitih tehnika kojima se prik pljaju informacije izravno od pojedinih ispitanika (proizvođača, dobavlja stručnjaka, korisnika, potrošača ili distributera) pomoću intervjua ili p

Scanned by CamScanner

Izvorni znanstveni članak
321.728:341.231.14

Svijest o ljudskim pravima

VLADIMIR VUJČIĆ*

Sažetak

Razvoj svijesti o ljudskim pravima važan je dio procesa demokratizacije – razvoja građanske participacije, civilnog društva, samozaštite, samorazvoja i samoostvarivanja ljudi. Svijest o pravima treba shvatiti kao svijest o 'pravima na mogućnost' osobnog djelovanja, a ne samo kao pravo na djelovanje 'bez ograničenja'. Ljudska prava treba shvatiti kao ovlasti za mogućnosti ostvarivanja slobode za nešto, a ne samo slobode od nečega. Zato svijest o pravima postaje sve više dio građanske i demokratske političke kulture ljudi. Istraživanja u svijetu pokazala su kako svijest o ljudskim pravima povećava potencijal za procese demokratizacije u svakoj zemlji. Ona su pokazala kako razvoj ove svijesti nije toliko ovisan o socijalnoj demografiji (klasi, spolu, obrazovanju, dobi), makar postoje neke međunacionalne razlike, koliko o političkoj kulturi ljudi – potpori demokraciji i njezinim vrijednostima, te o lijevim političkim tendencijama. To je potvrđeno i u našem istraživanju hrvatskih studenata. Istraživanja, također, pokazuju kako je prosječni broj podržavanih prava u mnogim zemljama relativno visok, ali da postoje i značajne razlike s obzirom na određena prava.

Koliko nam je poznato, J. L. Gibson i R. M. Duch (1993.) prvi su svijest o ljudskim pravima (ili građansku potporu ljudskim pravima) osmišljeno uveli u političku znanost kao dio političke kulture demokracije. To su gradili na tezi u sklopu svoga političko-kulturalnog pristupa demokraciji – kako je demokracija mnogo više od političkih struktura i institucija sustava. Ona mora počivati i na određenom sustavu vjerovanja samih građana, tj. sustavu vrijednosti i vrijednosnih orijentacija koje ne samo da "vode" ponašanje građana već i osiguravaju legitimaciju sustavu, njegovu stabilnost, promjenu i tsl. U okviru toga, naravno, ni ljudska prava ne mogu se više zaobilaziti kao dio političke kulture ljudi općenito. Navedeni autori naglašavaju da je jedna od "najvažnijih, ali zapostavljenih dimenzija demokratske političke kulture upravo svijest građana o ljudskim pravima".[1]

Ljudska prava određuju se, dakle, kao sadržajni dio demokratske političke kulture ljudi. Ovdje se, prema tome, postavlja pitanje odnosa između ljudskih prava i političke

* *Vladimir Vujčić*, redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetima Opća pedagogija, Didaktika i Metodika političkog obrazovanja.

[1] Gibson, J. L.., Duch, R. M., Support for Rights in Western Europe and the Soviet Union: An Analysis of the Beliefs of Mass Publics, u F. D. Weil (ur.), *Research on Democracy and Society*, JAI Press Inc., Vol. 1, 1993., str. 242.

kulture općenito i posebno demokratske političke kulture. Ona kao takva postaju "objekt" političke kulture građana, ali i kao komponenta njihovih uvjerenja i ukupnoga vrijednosnog sustava. Univerzalnost, egalitarnost i obvezatnost ljudskih prava koja "daju" i "štite" važne slobode, identitete, šanse, ovlasti, koristi, usluge itd., čini ih sastavnicom političke kulture demokracije. I sam način egzistencije ljudskih prava govori o tome da su ona prije svega dio političke kulture ljudi. Prema J. W. Nickelu (1987.), ljudska prava postoje na više načina: 1. kao legalno ozakonjena prava, 2. kao sastavni dio moralnog sustava (moralnih normi), 3. kao obrazložena (opravdana) moralnost, i 4. kao minimalni standardi dobrog života o kojima brinu vlasti i pojedinci sami. Iz ovakve egzistencije ljudskih prava očito je da se u procesu primjene ljudskih prava upotrebljavaju dvije strategije: socijalne i legalne[2]. Socijalne strategije temelje se na uvjerenju (moralnom i političkom) ljudi, a legalne na pozitivnom zakonodavstvu države. Njegova teza o budućnosti ljudskih prava u smislu njihova prihvaćanja kao standarda za osiguravanje "minimalno dobrog života" svim ljudima i kao racionalnih "standarda" za kritiku socijalnih i političkih institucija[3], kako bi se stalno unapređivala mogućnost "minimalno dobrog života" svih, kao i teza o načinu njihove egzistencije, te kriterijima za rješavanje društvenih konflikata i tsl., pokazuje kako su ljudska prava nužno dio političke kulture građana.

Nas, međutim, ovdje ne zanima ukupna teorija ljudskih prava (njihov povijesni razvoj, način egzistencije, odnos kolektivnih i individualnih prava, struktura, mehanizmi zaštite i ostvarivanja, itd.), koliko nas zanima pitanje građanske svijesti o pravima ili potpore takvim pravima.

1. Svijest o ljudskim pravima

Svijest o ljudskim pravima može se definirati na različite načine. Može se definirati kao znanje o pravima (o njihovoj povijesti, vrstama, itd.), ali i kao vjerovanje o njihovoj potrebi, važnosti, nužnosti. Ukoliko ljudi masovno nisu uvjereni da svatko ima pravo na slobodu savjesti, vjeroispovijesti, na slobodu govora i mišljenja, na slobodu udruživanja i djelovanja itd., teško je i najsvjesnijim vladama efikasno, razborito i stabilno vladati u pojedinim zemljama. Zato je vrlo važno koliko su ljudska prava postala dio političke kulture građana, tj. koliko su oni spremni podržavati ta prava, a ne samo formalno više ili manje o njima nešto znati.

Svijest o ljudskim pravima može se definirati različito. Smatramo, naime, da svijest o ljudskim pravima odražava povijesne etape njihova razvoja i ukupni društveni kontekst u kojem ljudi žive. U povijesnom smislu ljudi su najvjerojatnije ostvarena prava doživljavali kao izvjesna ograničavanja državne vlasti u odnosu prema njihovim pravima na život, vlasništvo, itd. Tako se, na primjer, u Magna Carta iz 1215. u Engleskoj kaže da kralj mora tražiti mišljenje i pristanak plemića u svim važnim stvarima države, uključujući i povećavanje poreza[4]. Tako se zapravo ograničava kraljeva vlast

[2] Nickel, J. W., *Making Sense of Human Rights*, University of California Press, 1987, str. 54-55.

[3] Nickel, J. W., 1987., op. cit., str. 177.

[4] Vidjeti o tome u *What is Democracy* , United States Information Agency, October, 1991., str. 12.

(samovolja), ali se i "podanici" na taj način transformiraju u izvjesnoj mjeri u subjekte politike i vlastite životne sudbine. Čini nam se da su upravo J. Gibson i R. Duch svijest o pravima (*rights consciousness*) pokušali odrediti baš u smislu svijesti građana da oni imaju prava u raznim područjima života koja ne bi trebalo kršiti. Radi se o tome kako bi građani trebali biti tretirani od socijalnih i političkih institucija. Demokracije kao sustavi ograničene vlasti, te vlasti temeljenoj na vladavini prava, cvjetaju i razvijaju se kad prava postanu važan dio masovne svijesti[5].

Kao što se svijest o pravima razvijala u smislu koncepcije "negativne slobode", tj. slobode ili djelovanja bez ograničenja, a ne "pozitivne slobode" (slobode za nešto), tako su se postupno prava ljudi kao pojedinaca sve više širila u sadržajnom smislu. Na primjer, od zahtjeva za ograničavanjem "nameta", do slobode vjeroispovijesti, slobode govora i udruživanja, političkih prava žena, jednakosti pred zakonom, prava nacionalnih manjina i manjina općenito, do raznih socijalnih, kulturoloških, ekoloških prava bio je dug i veoma težak put. Dakle, paralelno sa zahtjevima za ograničavanjem vlasti (samovolje) širila se osnova i šansa za demokraciju (reprezentativnu vlast), ali su se širila i područja prava (građanska, politička, socijalna, kulturološka, ekonomska, ekološka). Širenjem prava u smislu ograničavanja vlasti kralja (monarha), aristokracije itd., širio se i okvir za reprezentativnu i participativnu demokraciju, a to je dalje širilo okvir za ukupnu građansku participaciju – za pojavu civilnog društva. Dakle, proces "ograničavanja vlasti" izgleda da je širio osnove za pretvaranje podanika u građane, a građane je opremao sve širim pravima. Građanin tako postaje subjekt u političkom i socijalnom smislu. U političkom smislu on postaje participant procesa konstituiranja vlasti i odlučivanja, a u socijalnom smislu on zahtijeva razne zaštite i šanse koje će mu omogućiti samoostvarenje svoje ličnosti. Prema tome, svijest o pravima danas ne bi mogla biti više samo svijest o "ograničenjima države" u odnosu prema slobodi građana nego i svijest o slobodama kao opunomoćenim mogućnostima za samoostvarivanje ličnosti svakog pojedinca u različitim područjima življenja i ljudskog djelovanja.

Svijest o ljudskim pravima, prema svemu sudeći, utječe na procese i način vladanja u društvu. Ona potiče procese demokratizacije demokracije. Gibson i Duch smatraju da svijest o pravima doprinosi demokraciji zato što ona rezultira u sve veće zahtjeve građana za unapređivanjem i zaštitom individualnih i kolektivnih socijalnih, političkih i ekonomskih prava. Oni smatraju da je demokracija ugrožena ukoliko građani nekritički, submisivno, prihvaćaju autoritete vlasti. Smatraju da je jedan od najvažnijih odnosa između građana i države u opsegu i razini prava koje građani traže za sebe. Visoki nivoi svijesti o pravima "ograničavaju institucije u demokracijama", ali i definiraju građane "kao aktivne participante u vlasti, a ne kao pasivne recipiente vlasti"[6]. Zato je razvoj svijesti o pravima u građana važan dio procesa demokratizacije demokracije.

Svijest o pravima, prema tome, znači svijest o slobodi djelovanja bez ograničenja državne vlasti (sloboda govora, savjesti i vjeroispovijesti itd.), ali i svijest o pravima na nešto (pravo na obrazovanje, na socijalnu zaštitu itd.), te svijest o pravu na mogućnost osobnog djelovanja radi ostvarivanja sebe kao subjekta, a ne podanika, u društvu. Ova

[5] Gibson, J. L.., Duch, R. M., 1993., op. cit. str. 242.

[6] Gibson, J. L., Duch, R. M., 1993., op. cit., str. 244.

svijest o "pravu na mogućnost" osobnog djelovanja složena je pojava – ona se sastoji od osiguranih uvjeta za djelovanje, ali i od razvijenih kapaciteta ljudi (sposobnosti) za djelovanje. Autonomija nije nešto što postoji kao takvo, jer kako reče P. Freire, nitko nije najprije autonoman pa da tek zatim odlučuje. Autonomija je po njemu uvijek rezultat procesa uključivanja u razne i bezbrojne odluke[7]. Ona je proces postajanja ljudskog bića i ujedno proces ostvarivanja slobode u društvenom i povijesnom kontekstu koji ne treba shvatiti deterministički, već probabilistički. Drugim riječima, čovjek nije determiniran, nego uvjetovan. Zato ni njegova sloboda nije bez limita. Sloboda bez limita je nemoguća kao sloboda. Kada bi mogla biti bez limita, ona bi stavila čovjeka izvan sfere ljudskog djelovanja, intervencije ili borbe. Neograničenost slobode je negacija ljudskog uvjeta čovjekove nedovršenosti i nesavršenosti.

Sve ovo je bilo potrebno reći kako bi se naglasila složena svijest o ljudskim pravima. Ona se ne mogu shvatiti samo u smislu "imati nešto", nego i u smislu "biti nešto". Upravo zato nam se čini da je i sama egzistencija ljudskih prava (u smislu pravnih normi, moralnih normi, obrazložene moralnosti, itd.) ujedno i pravo i omogućenost na nešto i za nešto. Ona su kao takva ne samo slobode od ograničenja, već su i "projekti minimalno dobrog života" ili "projekti boljeg života", ali i "projekti samoostvarenja osobe". Radi se naprosto o tome da se ljudska prava mogu shvaćati kao ovlasti na djelovanje bez ograničenja, ali i kao ovlasti na mogućnosti ostvarivanja slobode. Kada se ne bi ovako shvaćala ljudska prava, onda bi se mogla shvatiti samo kao prava na "imati nešto", a ne i "biti nešto", kao prava na posjedovanje nečega, a ne i kao prava na ostvarivanje sebe. Ukoliko pojedinci i države shvaćaju ljudska prava primarno u smislu "zaštite" ili "jamstava"oni onda uglavnom razvijaju koncept građana kao "ovisnika" o nekome, a ne u smislu građana kao "poduzetnika" za nešto. Međutim, kako god se ljudska prava shvaćala, ostaje teza da je visokorazvijena svijest ljudi o njima, tj. o njihovoj potrebi, bitan uvjet za njihovo cjelovito ili cjelovitije ostvarivanje u svakoj pojedinoj zemlji. U ovome radu i njihovo empirijsko mjerenje bit će prilagođeno ovoj tezi.

Ova analiza svijesti o ljudskim pravima bila je potrebna kako bi se pokazalo da je svijest o njima moguće i različito mjeriti. Mi smo u literaturi ustanovili dvije mogućnosti: jednu koju su razradili Gibson i Duch, te drugu koju su razradili (makar ne kao primarni zadatak) R. I. Hoffferbert i H.-Dieter Klingemann (1999.). Zato slijedi analiza mogućnosti mjerenja svijesti o ljudskim pravima.

2. Mjerenje svijesti o ljudskim pravima

Pokušaji mjerenja svijesti o ljudskim pravima (ili potpore ljudskim pravima) novijeg su datuma, tako da tu još nema dovoljno iskustava i akumulacije mjernih instrumentarija. Problem mjerenja ljudskih prava sigurno je povezan ne samo s konceptom tih prava nego i s načinom klasifikacije ili s razradom taksonomije samih prava. Bez razrađene taksonomije (kategorizacije) teško je razraditi mjerni instrumentarij i provoditi istraživanje svjesnosti i potpore ovim pravima.

[7] Freire, P., *Pedagogy of Freedom – Etics, Democracy, and Civic Courage*, Rowman & Litlefiled Publishers, Inc., 1998., str. 98.

No, unatoč navedenom problemu, neki su znanstvenici pokušali razraditi mjerni instrumentarij za ispitivanje svjesnosti ljudskih prava. Svjesni da nemaju uzora za razradu mjernih instrumentarija, Gibson i Duch su pošli od teze da je "svijest o pravima" stav građana da oni imaju pravo na jamstva svojih prava u širokim područjima socijalnog i političkog života. U skladu s takvom definicijom svijesti o pravima oni su se odlučili da ovaj koncept mjere kao opću svijest da prava trebaju biti zaštićena, tj. kao sklonost obrani prava. Tako su oni u upitniku pitali ispitanike misle li oni da bi dvanaest specifičnih prava trebalo "uvijek" poštivati, ili da to "ovisi o situaciji". Na taj su način ispitivali stavove prema sljedećim pravima: slobodi govora, osobnoj sigurnosti, slobodi udruživanja, kulturnoj autonomiji, slobodi savjesti, jednakosti pred zakonom, pravu na azil, pravu na rad, pravu na vlasništvo, pravu na obrazovanje, slobodi informiranja, pravu na privatnost. Jesu li to najvažnija ljudska prava i pokrivaju li ova prava sve konstituirane (legitimne) vrste ljudskih prava, otvoreno je pitanje. No, to pitanje možda i nije toliko bitno za pokušaje mjerenja ljudskih prava, ali je svakako teorijski i metodološki značajno.

Smatramo, naime, da bi cjelovito mjerenje ljudskih prava zahtijevalo razrađenu taksonomiju ovih prava. Takva bi taksonomija morala obuhvatiti barem tri skupine takvih prava: 1. civilne slobode i politička prava, 2. socijalna i ekonomska prava i 3. kulturološka i ekološka prava. *Civilne slobode i politička prava* morali bi obuhvatiti sljedeće skupine posebnih prava: pravo na život, slobodu i sigurnost osobe; pravo na slobodu od diskriminacije; slobodu religije i vjeroispovijesti; slobodu mišljenja i izražavanja; slobodu medija i informiranja; slobodu okupljanja i udruživanja; slobodu od torture i oštrih kazni; jednakost pred zakonom; slobodu od arbitrarnih uhićenja; pravo na sudski postupak; pravo na privatnost; slobodu kretanja; pravo na samoodređenje; pravo na azil itd. *Socijalna i ekonomska prava* obuhvaćaju barem sljedeća prava: pravo na brak i obitelj; sloboda od prisilnog braka; pravo na obrazovanje; pravo na rad i zaposlenje; pravo na poduzetništvo; pravo na vlasništvo; pravo na socijalnu pomoć i zaštitu; nacionalnu i internacionalnu solidarnost, itd. *Kulturološka i ekološka prava* obuhvaćaju prava nacionalnih manjina; pravo na kulturnu autonomiju; pravo na zdravu okolinu, zdravu prehranu, itd. Ovo svakako nije potpuna taksonomija, ali ona upozorava na nužnost njezine razrade, kako bi se mogli mjeriti stavovi građana prema bitnim pravima i kako bi se obuhvatila sva važnija prava iz sve tri navedene skupine tih prava.

Jedan drugi pokušaj učinili su R. I. Hofferbert i H.-Dieter Klingemann (1999.)[8]. Oni nisu mjerili svijest o pravima kao takvima, već što građani misle koliko se u njihovoj zemlji respektiraju ljudska prava u cjelini. Tako su oni, naime, htjeli vidjeti kako građani percipiraju odnos vlasti prema individualnim ljudskim pravima, tj. koliko po mišljenju građana vlasti u njihovoj zemlji poštuju i štite individualna ljudska prava. Ova mjera svakako sadrži i aspekt svijesti o ljudskim pravima, ali prije svega odnos vlasti prema pravima građana. Ovom se mjerom, dakle, procjenjuje razina zaštite i poštivanja ljudskih prava u nekoj zemlji, a ne sam odnos građana prema ljudskim pravima u cjelini

[8] Hofferbert, R. I., Klingemann, H.-D., Remembering the bad old days: Human rights, economic conditions, and democratic performance in transitional regimes, *European Journal of Political Reserach*, Vol.36, 1999.

i posebno prema pojedinim pravima. Odmah recimo kako je njihovo istraživanje pokazalo da su procjene ljudskih prava u tranzicijskim zemljama (pa tako i Hrvatskoj) imale veći značaj za ocjenu zadovoljstva s demokracijom nego ocjene o osobnom ekonomskom prosperitetu. Pokazali su da je respekt za individualna ljudska prava gotovo dvostruko važniji za generiranje potpore za demokraciju, nego su procjene o personalnim ekonomskim očekivanjima. Iz toga su izveli zaključak kako je u tranzicijskim zemljama demokratska legitimacija više ovisna o svijesti o ljudskim pravima i njihovoj zaštiti, nego o individualnim ekonomskim okolnostima i izgledima. U novim demokracijama građani će više vrednovati zaštitu ljudskih prava nego uspjehe u ekonomskom području, ali će tek postupno i u proporcionalno ostvarenom razvoju doći do obrnutih tendencija.

U našem istraživanju koristili smo na stanoviti način oba pristupa. Prvi pristup mjeri svijest ispitanika o ljudskim pravima, tj. njihovu osviještenost o značenju pojedinih ljudskih prava. Ovaj pristup istovremeno mjeri i potporu pojedinaca određenim pravima. U našem istraživanju ispitanike smo pitali, baš kao što su činili Gibson i Duch, misle li da bi navedene slobode i prava (navedeno je ukupno njih 14) trebalo "uvijek štititi" ili to "ovisi o situaciji", a između ova dva odgovora nalazio se i odgovor "ne znam". Uvođenjem odgovora "ne znam" omogućilo se ispitanicima odgovarajuće rješavanje moguće dileme između dvije krajnosti "uvijek štititi" i to "ovisi o situaciji". Postoji i izvjesna sadržajna razlika između naših istraživanja. U našem istraživanju nema prava na azil, ali smo uveli neka dodatna prava – prava žena, pravo na socijalnu zaštitu starih i ugroženih, te slobodu medija. Dok su Gibson i Duch u svome upitniku imali pravo na kulturnu autonomiju, mi smo umjesto toga uveli prava nacionalnih manjina. Mislimo da je to u velikoj mjeri analogno pravo. Drugi pristup mjeri procjenu statusa ljudskih prava u nekoj zemlji. Ovaj drugi pristup neizravno mjeri i svijest pojedinaca o važnosti ljudskih prava općenito. U našem istraživanju imali smo jednu sličnu mjeru za procjenu statusa ljudskih prava u našoj zemlji. Umjesto pitanja o količini respekta za individualna ljudska prava u zemlji, mi smo pitali koliko je aktualna Vlada uspješna u razvoju ljudskih prava.

U svakom slučaju problem mjerenja ljudskih prava postoji. To još nije razrađeno pitanje, te na njemu valja raditi. Mogu se poboljšati "stare mjere", ali i uvesti nove mogućnosti.

3. Empirijska analiza svijesti o ljudskim pravima

Analiza mjera o ljudskim pravima temeljit će se na komparaciji naših rezultata s rezultatima sličnih istraživanja u svijetu. Naše je istraživanje ograničeno na uzorak studentske populacije (oko 870 studenata Sveučilišta u Zagrebu i Splitu), a ispitivanje je provedeno 1998./99. Cilj nam je najprije prikazati strukturu ljudskih prava (tj. kako je svijest o pravima strukturirana), zatim komparativno prikazati razinu mjera o ljudskim pravima (distribuciju svijesti o ljudskim pravima), te konačno pokušati vidjeti koji faktori najbolje objašnjavaju razinu navedenih mjera o ljudskim pravima.

3. 1. Struktura svijesti o ljudskim pravima

Kako je rečeno, najprije ćemo prikazati unutrašnju strukturu svijesti o ljudskim pravima u hrvatskih studenata. Moglo bi se, naime, poći od hipoteze da je svijest o ljudskim pravima strukturirana jednodimenzionalno, tj. tako da oni koji podržavaju jedno pravo podržavaju u jednakoj mjeri (ili slično) svako drugo pravo. Tako bi se dobila jednodimenzionalna struktura svijesti o ljudskim pravima ili jednodimenzionalna potpora tim pravima. Međutim, može se poći od hipoteze da ta svijest nije jednodimenzionalno strukturirana. Može se, naime, pretpostaviti da ne postoji jednaka osviještenost o značenju svih ljudskih prava ili da iz nekih razloga pojedinci smatraju kako neka prava treba bezuvjetno štititi, a neka ovisno o situaciji. Možda je to i posve normalno ako imamo u vidu već obrazloženu koncepciju o načinu egzistencije ljudskih prava (kao legalnih prava, kao moralnih normi, kao obrazložene moralnosti, te kao minimalnih standarda dobrog života). Ako prava mogu postojati u vidu obrazložene moralnosti (smatramo da to odgovara Rawlsovoj koncepciji pravde), zašto bi onda sva prava morala biti bezuvjetno štićena. Pretpostavljamo da se takve dileme javljaju i u svijesti običnih građana, te da to uvjetuje njihove odgovore u smislu "ne znam" ili to "ovisi o situaciji". A to se nesumnjivo reflektira na to kako će se ta ukupna svijest na kraju pokazati. Da bi pokazali kako se svijest studenata o ljudskim pravima strukturira, proveli smo faktorsku analizu njihovih odgovora na 14 skala procjene različitih ljudskih prava.

Tablica 1: Faktorska struktura svijesti hrvatskih studenata o ljudskim pravima

Prava	**Faktor 1**	**Faktor 2**	**Faktor 3**
1. Sloboda govora		,64	
2. Sloboda udruživanja		,45	,55
3. Jednakost pred zakonom	,45		
4. Pravo na rad	,61		
5. Pravo vlasništva			,77
6. Pravo na privatnost			,54
7. Sloboda medija		,71	
8. Pravo na informiranost		,61	
9. Pravo na obrazovanje	,66		
10. Prava žena	,41	,47	
11. Prava nacionalnih manjina		,53	
12. Sloboda savjesti	,41		
13. Osobna sigurnost	,69		
14. Socijalna zaštita starih i ugroženih	,71		
Objašnjene varijance:	28%	10%	8%

Napomena: Navedeni su samo koeficijenti veći od ,40. Ukupno objašnjene varijance 46%.

Iz navedene tablice očito je kako stavovi studenata o zaštiti navedenih prava nisu jednodimenzionalni (tj. istoznačni). Faktorska analiza glavnih komponenti (rotirano rješenje) pokazuje da postoje tri relativno nezavisna faktorska stava potpore navedenim pravima. Prvim faktorom su naročito dobro zasićene (opterećene) varijable kao što su socijalna zaštita ugroženih, osobna sigurnost, pravo na rad i pravo na obrazovanje. Nema sumnje da upravo ova prava spadaju u kategoriju socijalnih prava. Zato se prvi faktor može gotovo jednoznačno definirati s naznakom "socijalna prava". A to, pak, znači da oni studenti koji visoko vrednuju "socijalnu zaštitu starih i ugroženih" također visoko vrednuju "osobnu sigurnost", "pravo na obrazovanje", itd. Prema tome, postoji skup socijalnih prava koja bi studenti štitili visoko i istovremeno zajedno. Tako se na neki način potvrđuje relevantnost testa konzistencije o značenju i važnosti ljudskih prava. J. W. Nickel je predložio tri testa za utvrđivanje značenja i prioriteta prava, a to su testovi konzistencije, važnosti i efektivnih troškova[9]. Test konzistencije kaže da smanjivanje jednog prava utječe na smanjivanje drugih prava. Mi bismo mogli reći da ovaj test također govori kako podržavanje jednog prava utječe na podržavanje nekih drugih prava.

Drugi faktor obuhvaća prava koja nesumnjivo ulaze u skupinu civilnih sloboda (neki ova prava nazivaju građanskim pravima)[10], a to su sloboda medija, sloboda informiranja ili pravo na informiranje i sloboda govora. Uz ova prava idu i prava nacionalnih manjina, prava žena i sloboda udruživanja. Ali ova prava nisu tako dobro saturirana navedenim faktorom kao prva tri navedena prava. Zanimljivo je da prava žena podjednako (relativno slabo, iako ne neznačajno) saturiraju (teže) na prvom i drugom faktoru. No, u svakom slučaju ovaj drugi faktor uputno je definirati kao faktor "civilnih sloboda".

Treći faktor objašnjava najmanje zajedničke varijance, ali je statistički značajan, i obuhvaća prije svega pravo na vlasništvo, zatim slobodu udruživanja i pravo na privatnost. Ovaj faktor nema tako solidnu unutrašnju konzistenciju kao prva dva, jer je pravo na vlasništvo relativno dobro saturirano ovim faktorom, ali se u sklop (*patern*) ovoga faktora ne uklapaju tako dobro druge dvije varijable (sloboda udruživanja i pravo na privatnost). Unatoč tomu, ovaj faktor bi se mogao definirati u smislu "prirodnih prava" (iako ovaj termin nije više primjeren). Ovo je faktor koji obuhvaća prava iz različitih skupina prava – iz civilnih, političkih i ekonomskih prava. Zato bi se moglo reći da je ovdje riječ o jednom mješovitom faktoru. Pojedinci koji relativno visoko cijene potrebu zaštite prava na vlasništvo također tendiraju da cijene slobodu udruživanja i pravo na privatnost. Zanimljivo je da sloboda udruživanja ne kotira visoko ni na jednom od tri faktora – na prvom faktoru (faktoru "socijalnih prava") ne kotira uopće značajno, na drugom faktoru ima određenu težinu, a na trećem teži najviše (ali ne jako značajno).

Prema tome, faktorska analiza je pokazala da se stavovi studenata o ljudskim pravima strukturiraju multidimenzionalno, a ne jednodimenzionalno. Na prvoj dimenziji su oni koji relativno visoko cijene zaštitu socijalnih prava, na drugoj oni koji visoko

[9] Nickel, J. W., 1987., op. cit., str. 116.

[10] Mislimo da je civilna prava bolje zvati tako nego građanskim pravima, jer bi moglo ispati da politička prava (pravo glasa, politička jednakost, itd.) nisu građanska prava.

vrednuju civilne slobode, a na trećoj oni koji naročito cijene neka "prirodna prava" (zapravo neka prava iz različitih skupina prava).

3. 2. Distribucija svijesti o ljudskim pravima

Sada ćemo pokazati distribuciju svijesti o ljudskim pravima za zemlje Europske unije, za Rusiju i za hrvatske studente. Naravno, ovdje ćemo pokazati rezultate koji se odnose na kategoriju odgovora da pojedina ljudska prava treba "uvijek štititi", dok ćemo ostale kategorije odgovora ("to ovisi o situaciji" i "ne znam") zanemariti.

Tablica 2: Svijest o ljudskim pravima za zemlje Europske unije (1988.), za Rusiju (europski dio, 1990.) i za hrvatske studente 1998./99.

Prava	Europska unija (sve zemlje)	Rusija	Hrvatska (studenti)
Sloboda govora	78,4	73,8	84,3
Sloboda udruživanja	64,9	45,4	60,6
Jednakost pred zakonom	90,0	96,0	93,9
Pravo na rad	91,9	95,1	95,1
Pravo na vlasništvo	82,0	93,3	86,2
Pravo na privatnost	94,1	85,0	91,4
Sloboda medija	–	–	81,6
Sloboda informiranja	85,1	–	88,3
Pravo na obrazovanje	95,5	96,9	96,8
Prava žena	–	–	90,8
Kulturna autonomija	82,0	–	–
Prava nacionalnih manjina	–	–	67,5
Sloboda savjesti	85,9	91,7	80,4
Osobna sigurnost	88,8	91,9	94,8
Pravo na azil	55,1	–	–
Socijalna zaštita starih i ugrož.	–	–	94,9
Prosječni broj podržanih prava*	9,7	–	10,17
Postotak koji podržava sva prava	25,7	–	33,4

Napomena: Ovdje su prikazani samo postotci odgovora da ljudska prava treba "uvijek štititi": *radi lakše komparacije prosječnog broja podržavanih prava (ona koja treba "uvijek štititi") mi smo i za naš uzorak uzeli samo 12 prava (sve osim prava žena i socijalna zaštita ..., jer ova dva prava nisu bila navedena u europskim istraživanjima).

U Tablici 2. prikazani su samo prosjeci za 12 zemalja Europske unije, ali bi prikaz po pojedinim zemljama pokazao kako postoji značajna varijabilnost u svijesti o ljudskim pravima (tj. o spremnosti na njihovu bezuvjetnu zaštitu) među ovim zemljama.

Tako, na primjer, u ovim zemljama postoji visoka suglasnost za pravo na obrazovanje, pravo na privatnost, rad i jednakost pred zakonom, ali postoji i značajna nesuglasnost oko prava na azil i slobodu udruživanja. Zanimljivo je kako je prosječni broj zahtijevanih prava (da prava treba uvijek štititi ili respektirati) najveći u manje razvijenim i kasnije uključenim zemljama (Grčka, Španjolska, Portugal), dok je najmanji u razvijenijim zemljama Europske unije (Britanija, Danska, Francuska, Njemačka, Nizozemska)[11]. Prema tome, može se zaključiti da postoji značajna varijabilnost među zemljama Europske unije u svijesti o ljudskim pravima, naročito o nekim pravima, te da postoji i značajna razlika u broju prava koja se navode kao ona koja treba uvijek štititi – u razvijenijim zemljama taj je broj manji. Vjerojatno je razlog tome što u tim zemljama postoji visok stupanj zaštićenosti tih prava (sloboda govora, udruživanja, itd.) pa se građani tako "opuste" u odnosu prema mišljenju o njihovoj zaštiti. Raspon u prosječnom broju podržavanih prava na ljestvici od ukupno 12 takvih prava kreće se između 8,7 (V. Britanija) i 10,7 (Portugal), a raspon u postotku onih koji zahtijevaju svih 12 prava kreće se između 9,5% (Britanija) i 56,3% (Portugal). Hrvatski studenti zauzimaju poziciju u prosječnom broju zahtijevanih prava i postotku zaštite svih prava otprilike istu kao nacionalni uzorak građana u Luksemburgu (prosječni broj 10,5, te postotak koji zahtijeva sva prava 34,2%). Ako je, dakle, suditi prema ovim pokazateljima, onda nema sumnje da se ne razlikuju samo građani u svijesti o potrebi zaštite svih prava nego se u tome razlikuju i zemlje.

3. 3. Izvori svijesti o ljudskim pravima

Ovdje nas ponajprije zanimaju izvori (faktori, determinantne) svijesti o ljudskim pravima. Pokušat ćemo, koliko je to moguće, uskladiti istraživanje izvora svijesti o navedenim pravima u hrvatskih studenata s onima koje su u svojim istraživanjima kontrolirali Gibson i Duch. Oni su, naime, u svoj model svijesti o ljudskim pravima uključili nekoliko sociodemografskih i nekoliko političko-kulturalnih varijabli. Kontrolirali su sljedeće sociodemografske varijable: spol, dob, obrazovanje i socijalno-klasni identitet, a od kulturalnih i političko-kulturalnih varijabli proučavali su religioznost, ideološko (lijevo-desno) opredjeljenje, potporu za demokraciju i njezine vrijednosti, te liderstvo u javnom mišljenju.

Oni su pošli od pretpostavke da su ovo ključne varijable koje bi mogle dobro objasniti razlike ili sličnosti u svijesti o ljudskim pravima. Prvo su pretpostavili da bi oni koji jače podržavaju demokraciju kao oblik vladavine i njezine vrijednosti mogli biti svjesniji ljudskih prava. Smatrali su,naime, da je svijest o pravima samo ekstenzija "osnovnih predanosti demokratskim institucijama i vrijednostima"[12]. Jednako tako su smatrali da će oni koji su više lijevo orijentirani biti spremniji zahtijevati više prava za sve. Smatrali su također da će obrazovaniji biti spremniji na potporu većem broju prava za sve ljude, jer su oni svjesniji humanih problema života, jednakosti svih ljudi, smisla života, itd. Pošli su i od hipoteze da će lideri mišljenja (oni koji su skloni utjecati na javno mišljenje drugih ljudi) biti skloniji ljudskim pravima nego ostali građani. Među-

[11] Gibson, J. L., Duch, M., 1993., op. cit., str. 246.

[12] Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 246.

tim, smatrali su da će religiozni biti manje skloni podržati ljudska prava, jer ljudska prava spadaju u proces modernizacije društava i pojedinaca, a religiozna svijest spada u sferu tradicije. Važno je još istaknuti kako su oni pretpostavili faktore socijalne demografije (spol, dob, obrazovanje, klasni identitet) kao važne izvore varijabilnosti u svijesti o pravima, ali tako da će oni koji su socijalno, politički i ekonomski više marginalni u društvu steći ili naučiti "manje ekspanzivnu definiciju o pravima"[13] na koja oni i svi drugi imaju stanovito pravo.

U našem istraživanju pokušali smo kontrolirati, koliko je bilo moguće, sličan skup sociodemografskih i kulturoloških varijabli. Naravno, mi nismo mogli kontrolirati dob i obrazovanje, jer se radi samo o studentima kao homogenom segmentu ukupne populacije. Nismo u cjelini imali iste indikatore o podržavanju demokracije, pa smo zbog toga ovu varijablu dopunili podatcima o civilnim slobodama (podržavanje slobode govora, mišljenja i demonstriranja), o zadovoljstvu s načinom funkcioniranja demokracije u Hrvatskoj, te o lijevo-desnom materijalizmu i materijalističko-postmaterijalističkoj orijentaciji. Smatrali smo, naime, da sve ove dopunske varijable na određeni način definiraju potporu demokraciji ili njezinim vrijednostima. Naravno, kontrolirali smo spol, te obrazovni smjer (društveni ili prirodoslovno-tehnički) studenata. Pretpostavili smo da bi možda studenti društveno-humanističkih smjerova mogli biti više osjetljivi na ljudska prava i njihovu zaštitu od ostalih studenata. Za indikator SES-a uzeli smo školovanje oca. Lijevo-desno ideološko opredjeljenje mjerili smo na standardnoj skali od deset stupnjeva, a religiozno usmjerenje na skali o važnosti religije u osobnom životu (radi se o religiozno-sekularnoj orijentaciji).

Ovdje ćemo pokazati rezultate izvora svijesti o ljudskim pravima za hrvatske studente, ali radi izvjesne komparacije i rezultate istraživanja Gibsona i Ducha iz 1988. za samo tri karakteristične europske zemlje (ondašnju Z. Njemačku, Luksemburg i Portugal).

Gibson i Duch su na osnovi regresijskog modela izvora svijesti o pravima za 12 zemalja Europske unije zaključili da neke njihove hipoteze moraju biti odbačene. Oni su, naime, pokazali kako obrazovanje, spol, klasna samosvijest i liderstvo mišljenja nemaju značajnijeg utjecaja na iskazivanje potpore ljudskim pravima. Religioznost također nije pokazala neku veću važnost osim u Portugalu i Nizozemskoj. Oni smatraju da je odsutnost utjecaja obrazovanja i klasne samosvijesti vrlo važno, jer to pokazuje da svijest o pravima prožima sve socijalne slojeve u društvu. Mišljenja su tako da učenje (odgajanje) o pravima najvjerojatnije reflektira "difuzno socijalno i kulturalno učenje prije nego formalno obrazovanje"[14]. Međutim, proces ukupne socijalizacije (formalne i neformalne) zahtijeva podrobnije istraživanje[15].

Tablica 3: Izvori svijesti o pravima (regresijski koeficijenti: bete)

[13] Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 247.

[14] Gibson, J. L., Duch, M., 1993., str. 249.

[15] Vidjeti o tome opširnije projekat Torney-Purta, J., Schwille, J., Amadeo, J.-A., (ur.), *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, IEA, 1999., str. 1-621.

Varijable	Hrvatska (studenti)	Z. Njemačka	Luksemburg	Portugal
Školovanje oca	,03			
(Socijalno klasni ident.)		,02	,09	,03
Dob	–	-,05	,16*	,01
Spol	,03	,04	-,07	-,01
Religioznost	,02	,06	-,08	-,19*
Ideologija (lijevo-desno)	-,09*	-,10*	-,02	-,16*
Podrška za demokraciju	,11*	,25*	,25*	,02
Zadovoljstvo s demokracijom	-,11*	–	–	–
Liderstvo mišljenja	–	,04	,08	,02
Lijevi-desni materijalizam	-,06	–	–	–
Materijalizam-postmaterijalizam	,17*	–	–	–
Civilne slobode	,18*	–	–	–
R (kvadrirano)	0,12	0,09	0,13	0,07

* p< 0,05, izvor za zemlje Europe J. Gibson i M. Duch, 1993., (str. 248)

Ono što je ovdje važno naglasiti jest to da su oni utvrdili kako su uglavnom dvije varijable odlučujuće za objašnjenje varijabilnosti u svijesti o pravima među ispitanim zemljama, a to su podržavanje demokracije i njezinih vrijednosti, te ideološko (lijevo-desno) opredjeljenje. Doduše, dob je imala stanoviti utjecaj u Francuskoj, Britaniji i Luksemburgu, a religioznost (tj. sekularnost) u Portugalu i Nizozemskoj, ali je potpora demokraciji i lijevom opredjeljenju imala značajnu ulogu u većini zemalja. Zaključili su kako oni koji ne prihvaćaju demokraciju kao superiorni (najbolji) oblik vladavine zahtijevaju manje prava za sebe, a to je tako u gotovo svakoj ispitanoj zemlji. Jednako tako čine i oni koji sebe vide desno na ideološkoj ljestvici. Prema tome, lijevo opredjeljeni kao da zahtijevaju više prava za sebe, pa onda i za druge, nego oni koji su više desno (konzervativno) opredijeljeni građani. Tako izgleda da u Europi potpora za demokraciju ide zajedno s lijevim opredjeljenjem, a ovo zajedno s razvojem potpore ljudskim pravima. Prema tome, čini se da "prava i demokracija idu zajedno u glavama mnogih Europljana"[16].

Naše istraživanje je također pokazalo da socijalna demografija (spol, SES, obrazovno usmjerenje) nema utjecaja na objašnjenje razlika u svijesti o pravima u hrvatskih studenata. To je u skladu s glavnim tendencijama u Europi. Gibson i Duch kažu kako su iznenađeni slabim utjecajem ovih varijabli. A to govori o tome da se svijest o pravima probija kroz hijerarhizirane socijalne strukture i da tako zahvaća sve socijalne slojeve u

[16] J. L. Gibson, J. L., Duch, M., 1993., op. cit., str. 249.

društvu. Moglo bi se reći da se ona sve više univerzalizira i kolektivizira – kako o tome govori Nickel. Svijest o pravima tako postaje sve više horizontalna svijest, a sve manje vertikalna svijest u društvu. To će, prema svemu sudeći, pridonositi boljoj kulturološkoj integraciji unutar pojedinih zemalja, ali i u europskoj zajednici naroda i država također. Svijest o pravima postat će faktor razumijevanja i povezivanja među narodima.

Ono što je važno istaknuti jest činjenica da je i naše istraživanje pokazalo kako su upravo opredjeljenje hrvatskih studenata za demokraciju i njezi vrijednosti (a to se očituje kroz podršku demokraciji kao najboljem obliku vladavine, te kroz postmaterijalističko vrijednosno usmjerenje i potporu civilnim slobodama), kao i za lijevo usmjerenje (makar u nešto blažem obliku, a tako je i u Europi), ključne varijable za objašnjenje razine svijesti o ljudskim pravima (tj. svijesti da navedena prava treba uvijek poštivati i štititi u društvu). Slični rezultati su se pokazali i u "ruskom istraživanju" koje su proveli Gibson i Duch. Njihovo je, pak, istraživanje pokazalo kako sociodemografske varijable u Rusiji imaju malu ulogu, dok potpora demokraciji i lijevom opredjeljenju ima dosta značajnu ulogu.

4. Zaključak

Analiza je pokazala kako je posve opravdano svijest o ljudskim pravima tretirati kao dio demokratske političke kulture građana i zemalja. Pokazano je kako svijest o pravima povećava procese demokratizacije u svakoj zemlji, jer se tako povećavaju zahtjevi građana prema vlastima, zahtjevi koji znače poticanje mogućnosti za ostvarivanje "minimalnih" ili "većih" standarda kvalitetnog života. Svijest o pravima razvija odnos između građana i države: građani tako sve više postaju subjekti politike i kvalitete života, a država sve odgovornija za njihove zahtjeve i potrebe.

Ovi procesi odnosa između građana i države kroz razvoj svijesti o ljudskim pravima i potrebi njihove zaštite utječu na proces demokratizacije demokracije u svim zemljama – u starim i novim demokracijama. Svijest o pravima se razvijala kao borba za slobodu djelovanja bez ograničenja države, ali se postupno razvoj konstituirao kao zalaganje za nešto. Zalaganje za djelovanje bez ograničenja vlasti bilo je na tragu borbe za negativno ostvarenje slobode (slobode bez ograničenja), dok je zalaganje za nešto (na primjer, za obrazovanje, rad, zdravu okolinu, itd.) upravo na tragu borbe za pozitivno ostvarenje slobode – za samoostvarenje ljudskog bića u svim njegovim mogućnostima i potencijalima.

Moglo bi se, dakle, reći da se svijest o pravima razvijala kao pravo na slobodu od vanjskih (državnih i autoritativnih) ograničenja, te da se danas razvija kao svijest o pravima za nešto ili kao pravo na mogućnost kvalitetnog života i samoostvarenja vlastitog ljudskog potencijala. Ona se, dakle, razvijala kao pravo na slobodu i sve se više danas razvija kao pravo na mogućnost slobode.

Ovakav razvoj svijesti o ljudskim pravima ne samo da ide paralelno s razvojem demokracije nego je i u funkciji razvoja demokracije – demokratizacije demokracije. Razvoj svijesti o pravima potiče razvoj kvalitetnijih odnosa između građana i države, a to skupa vodi k pomicanju reprezentativne demokracije prema participativnoj, a ovo

prema konstituiranju civilnog društva. Civilno društvo nije dodatak demokraciji, a još manje njezin ukras, nego je njezina komplementarna sastavnica.

Istraživanja u svijetu su pokazala kako razvoj svijesti o pravima nije toliko ovisan o socijalnoj demografiji (klasnoj poziciji, spolu, obrazovanju, dobi) koliko o političkoj kulturi građana – o potpori demokraciji i njezinim vrijednostima, te o lijevom ideološko-političkom usmjerenju (nagibu ulijevo). To isto je potvrđeno u našem istraživanju svijesti o pravima hrvatskih studenata. Sve to implicira tezu da je podržavanje ljudskih prava i svijest o njihovoj zaštiti, bar na današnjem stupnju razvoja demokracije i njezine ekonomije, bitniji uvjet za demokratsku legitimaciju od samih ekonomskih učinaka vlasti i osobnih ekonomskih očekivanja. Međutim, kad se ljudi postupno naviknu na ostvarena prava, kad ona postanu dio načina života, kad postanu navika, tada će se vjerojatno odnosi promijeniti – tada će možda više misliti na ekonomsku ili neku drugu performansu sustava (to navedena istraživanja i potvrđuju). Ali put prema ljudskim pravima i njihovom ostvarenju nije jednostavan i lagodan. To je unatoč tomu put slobode, dostojanstva i samoostvarenja svakoga ljudskog bića. Zato se za njihovo ostvarenje valja boriti.

Vladimir Vujčić

HUMAN RIGHTS AWARENESS

Summary

The development of awareness of human rights is an important part of the process of the democratization of democracy: the development of citizens' participation, civil society, people's self-protection, self-development and self-fulfilment. The awareness of rights should be understood as an awareness of "the right to the possibility" of personal action, and not only as the right to "unbounded" activity. Human rights should be understood as being empowered to realize the freedom for something and not only the freedom from something. That is why the awareness of human rights is increasingly becoming part of people's civic and democratic political culture. The research has shown how the human rights awareness increases the democratization potential of any country and that the development of this awareness does not depend so much on social demography (class, gender, education, age) – though there are some inter-ethnic differences – as on the leftist political inclinations. This has been corroborated by our survey of Croatian university students. The research has also shown that the average number of respected rights is relatively high in many countries, but that there are significant differences regarding certain rights.

NENAD FANUKO "SOCIOLOGIJA"
FV
ŠK 95, 26B

živanje pokazalo je znatne razlike u vrijednostima koje su u govorima zastupali Roosevelt i Hitler: 35 posto naglašenih dijelova Hitlerovih govora imalo je »snagu« kao poželjnu vrijednost nasuprot 15 posto Roosveltovih. Analizom sadržaja mogu se otkriti propagandne tehnike, čitljivost ili stilističke osobine nekoga komunikacijskog materijala. To posljednje se npr. ponekad primjenjuje da se utvrdi autorstvo teksta.

b) Drugi pristup usredotočuje se na pokušaj da se na osnovi analiziranog sadržaja izvedu pouzdani **zaključci o pošiljaocima ili uzrocima komunikacije.** Istraživanje pozdravnih govora što su ih 1949. godine održali članovi sovjetskog rukovodstva u povodu Staljinova rođendana pokazalo je vrlo različite stavove prema Staljinu između starih boljševika i ostalih govornika. Zaključci o pošiljaocima i uzrocima imaju iznimnu obavještajnu vrijednost, pa nije čudo što se analiza sadržaja široko koristi u obavještajnoj djelatnosti. Tako je npr. CIA pretpostavila da se u SSSR-u dogodila nesreća u nuklearnoj elektrani na osnovi povećanog broja članaka u sovjetskim medicinskim časopisima o bolestima uzrokovanima radioaktivnim zračenjem.

c) Treći pristup analizi sadržaja usmjeren je na dobivanje **podataka o publici** kojoj je sadržaj upućen. Pretpostavlja se da sadržaj komunikacije u određenoj mjeri odražava stavove, interese i vrijednosti (kulturne obrasce) društvenih skupina. Tako je istraživanje popularnih časopisa u SAD između 1900. i 1930. godine pokazalo smanjen utjecaj religije i povećanu tolerantnost prema seksualnoj slobodi.

Budući da treba biti sustavna i objektivna, analiza sadržaja pretpostavlja pažljivu izradu analitičke matrice – skupa kriterija prema kojima se kodira analizirani materijal. Ta matrica najčešće sadrži dvije skupine kriterija: *što* je rečeno (o čemu je komunikacija, da li je stav pozitivan ili negativan, na osnovi kojih standarda je zauzet takav stav, koje se vrijednosti zagovaraju, u čije ime se to čini, izvor komunikacije, cilj komunikacije itd.) i *kako* je rečeno (forma komunikacije – književnost, vijest, televizija i sl., gramatički i sintaktički oblik, emocionalni naboj, retorički ili propagandni karakter itd.).

želi promatrati i postaje njezin član i uglavnom ne otkriva svoj identitet. Istraživanja narkomana, uličnih bandi ili nekih etničkih skupina provode se uglavnom tako da se istraživač prikriva kao član grupe i promatra je »iznutra«. Jedno od najpoznatijih istraživanja o tome kako duševne bolnice depersonaliziraju svoje pacijente i pridonose razvoju bolesti umjesto da ih liječe izveo je sociolog koji je u duševnim bolnicama mjesecima radio kao bolničar. Promatranjem se uglavnom provode kvalitativna istraživanja koja neku društvenu skupinu nastoje što preciznije opisati i objasniti.

Promatranje otvara neka etička pitanja. Ponekad sociolozi promatrajući ljude saznaju podatke koje bi mogli zloupotrijebiti odaju li identitet ili aktivnosti svojih ispitanika (kriminalaca, narkomana i sl.). U promatranju uz sudjelovanje istraživač krije svoj identitet, pa mora kriti i samo istraživanje, te stoga promatra bez dozvole i pristanka ispitanika. Ponekad je promatranje bez privole ispitanika nasrtaj na privatni život pojedinaca u koji se nitko nema prava miješati. Sociolozi nekiput istražuju pojave koje bi pojedinci radije zadržali za sebe. Kako privolu ne mogu ni očekivati ni dobiti, istraživanja ponekad provode nelegalno.

2.5.4. Eksperiment

Eksperiment ili pokus u sociologiji ima ograničenu upotrebu već i zbog razloga koje smo naveli: jer su eksperimenti s ljudima ograničeni. Ponekad je eksperiment nezaobilazan i samo se pomoću njega mogu otkriti neke važne činjenice. U stvarnosti se mnogo toga događa odjednom i ne može se uvijek kazati što je uzrok a što posljedica. U pokusu, gdje se promjene odnosno nezavisne varijable pažljivo uvode i razdvajaju jedna od druge, moguće je stvoriti zaključke koji se drukčije ne bi mogli postići. Eksperiment se uglavnom provodi na dvije grupe ispitanika, kako smo već objasnili govoreći o eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi, a može se izvesti u laboratoriju i na terenu. Eksperimenti na terenu i u pravim životnim situacijama imaju veću važnost jer se tamo ispitanici ponašaju prirodnije i manje se obaziru na samu činjenicu eksperimenta.

Eksperiment može nekiput, unatoč svim mjerama opreza, dati sasvim pogrešne ishode jer se njime zapravo stvara umjetna situacija. U sociologiji je poznat tzv. *hawthorneski efekt*, čime se označava pojava da na eksperiment utječe ispitanikovo mnijenje o tome što se eksperimentom želi postići. Efekt je dobio ime po tvornici u kojoj je obavljen eksperiment kojom prilikom su mijenjani uvjeti rada radi postizanja što veće proizvodnosti. Istraživači su izdvojili skupinu žena i neprestano mijenjali uvjete rada: odmore, rasvjetu, načine plaćanja. Isprva su istraživači bili oduševljeni: svaka promjena donijela bi povećanje produktivnosti. Uskoro se ispostavilo da se proizvodnost povećava nakon bilo koje promjene, čak i onda kada bi se uvjeti rada vratili na prethodne uvjete nakon kojih je produktivnost već bila porasla. Zavisna varijabla rasla je bez obzira na to koja je nezavisna varijabla uvedena i tek nakon dugo vremena istraživači su shvatili da je produktivnost rasla zato što se grupa osjećala vrlo povezanom, kooperativnom grupom, koja je znala što istraživač očekuje i koja se trudila da u tom smislu dā sve od sebe.

2.5.5. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja *(content analysis)* koristi se ponajviše za istraživanje verbalnoga, ali i drugoga simboličkog materijala. Sustavnim i objektivnim proučavanjem govornih, pisanih i slikovnih informacija može se mnogo doznati o značajkama, pošiljaocima i primaocima komunikacije.

U analizi simboličkog materijala razlikujemo tri pristupa:

a) U prvom je istraživač zainteresiran ponajprije za **karakteristike samog sadržaja ili pak za njegovu formu.** Na primjer, istraživanje o prvomajskim parolama u bivšem Sovjetskom Savezu pokazalo je da su se tijekom godina simboli korišteni u parolama promijenili od »univerzalno revolucionarnih« prema »nacionalnima«. Jedno drugo istra-

zentativan. Časopis je, međutim, svoj uzorak ograničio na vlasnike telefona i automobila. Budući da su u to vrijeme telefone i automobile imali samo bogatiji građani i kako su viši slojevi glasovali uglavnom za republikance, niži slojevi, koji svoj glas pretežno daju demokratima, bili su isključeni iz uzorka. Uzorak je stoga bio nereprezentativan i pogrešan zaključak posljedica je činjenica da je časopis anketirao uglavnom republikance. Taj primjer pokazuje da veličina uzorka ne jamči uspjeh i točnost istraživanja.

2.5.2. Intervju

Ako anketa ima uglavnom značajke metode koja se ubraja u kvantitativna istraživanja, intervju ima značajke kvalitativnog istraživanja. Intervjuom je obuhvaćeno manje ispitanika; pitanja su podrobnija i usmjerena uglavnom na prikupljanje podataka o ispitaniku i teže podrobnije osvijetliti problem koji istražuju.

I u anketi (upitniku) i u intervjuu važno je na koji se način pitanja postavljaju i kakvi se odgovori dopuštaju. U anketi ispitaniku je ostavljena mogućnost da na pitanja odgovori jednim od unaprijed danih odgovora, npr.: »da«, »ne« i »ne znam«, ili: »potpuno se slažem«, »slažem se«, »ne slažem se« i »uopće se ne slažem«. U intervjuu se postavljaju pitanja na koja ispitanik odgovara slobodno. Nekada je to jedna rečenica, a ponekad je odgovor cijela priča.

Pitanja moraju biti jednoznačna i jasna, neopterećena emocijama i razumljiva svim ispitanicima. Pitanja poput »Da li ste religiozni?« nemaju nikakve svrhe jer razni ljudi različito tumače religioznost. Zato pitanja trebaju biti preciznija i odnositi se na učestalost odlaska u crkvu, vjere u Boga, prihvaćanja pojedinih vjerskih učenja itd. Isto tako, pitanja trebaju izbjegavati negaciju, dvosmislenosti i svaku drugu stvarnu ili stilsku nijansu koja može utjecati na rezultate. Koliko je za rezultate važan način na koji se pitanja postavljaju, pokazalo je istraživanje javnog mišljenja o legalnosti pobačaja. Na pitanje »Smatrate li da u Ustav treba dodati amandman kojim se zabranjuje pobačaj?« 29 % ispitanika odgovorilo je potvrdno, a 62 % nijekno; na pitanje »Smatrate li da u Ustav treba dodati amandman kojim će se zaštititi život nerođene djece?« 50 % je odgovorilo »da«, a 39 % »ne«, tako da su istraživači dobili oprečan iskaz stava javnosti o istom problemu.

Poznata antropologinja Margaret Mead razgovara s domorocima na Baliju

2.5.3. Promatranje

Promatranje je metoda kojom se koriste i druge znanosti, a osobito antropologija, etnologija i sociologija. Promatranje se provodi na dva načina: uz sudjelovanje istraživača i bez njegova sudjelovanja. U promatranju bez sudjelovanja istraživač – bez obzira na to provodi li se istraživanje u laboratoriju ili na terenu – stoji po strani, a u promatranju uz sudjelovanje istraživač ulazi u skupinu koju

rije na temelju već postignutih rezultata davno provedenih istraživanja ili zanemaruju čak i to. Model međutim prikazuje kako se najčešće provode istraživanja.

2.5. Metode i tehnike sociologijskih istraživanja

U sociologiji je poznato nekoliko osnovnih metoda i tehnika istraživanja. To su standardne istraživačke procedure, od kojih svaka ima svoju optimalnu primjenu, svoje prednosti i svoje nedostatke.

2.5.1. Anketa

Najjednostavniji način da saznamo nešto o ljudima jest da ih pitamo. U tome je sociolog u prednosti pred astronomom ili zoologom, kojima je ova metoda nemoguća. Anketom se skupljaju informacije tako da se ljudima postavi određen broj pitanja i zabilježe njihovi odgovori. Pitanja su postavljena na upitniku; anketar bilježi odgovore ispitanika ili ispitani i sami ispunjavaju upitnik. Ako ispitanici sami ispunjavaju upitnik, postoji bojazan da ga neće ispuniti kako valja, te stoga u načelu upitnik ispunjavaju anketari na temelju ispitanikovih odgovora.

Budući je nemoguće ispitati sve članove grupe, a osobito ako je ona brojna, sociolozi se koriste uzorkom. Uzorak je manji broj ispitanika izdvojenih iz populacije koja se želi istražiti. Da bi istraživanje bilo valjano, uzorak mora biti reprezentativan: ispitanici obuhvaćeni uzorkom moraju biti odraz cjelokupne populacije, odnosno grupe koja se istražuje. Reprezentativnost uzorka ovisi o dva elementa: načinu na koji je uzorak odabran i njegovoj veličini. To znači da zastupljenost najvažnijih značajka cjelokupne populacije (spol, dob, obrazovanje, nacionalna i religijska opredijeljenost, ekonomski status itd.) mora odgovarati značajkama uzorka. Ako u ukupnoj populaciji birača u jednoj državi ima 15% osoba starijih od 65 godina, toliki ih postotak mora biti i u uzorku; ako u populaciji ima 43% ljudi koji su završili samo osnovnu školu, taj

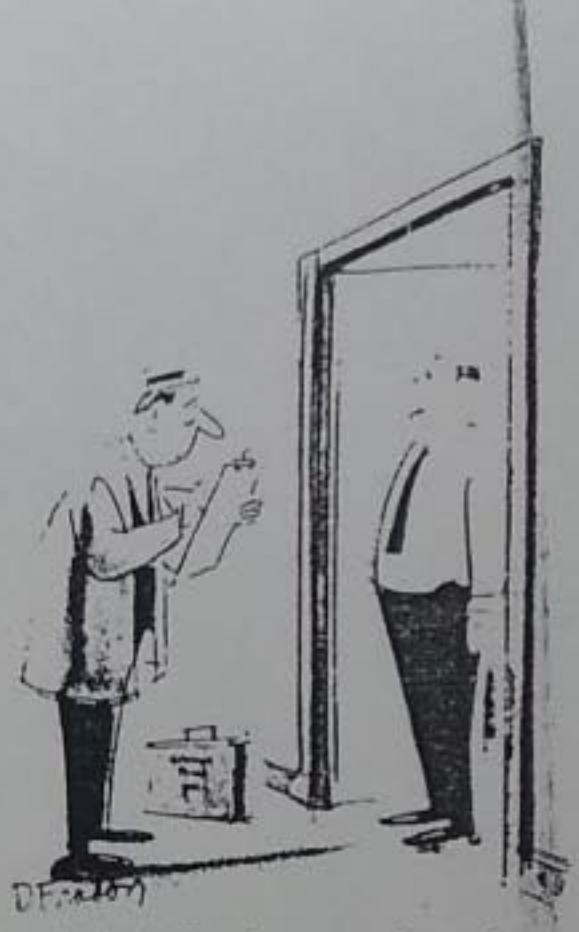

»Kako želite da vam odgovorim na to pitanje: kao pripadnik etničke skupine, obrazovne skupine, platnog razreda ili kao vjernik?«

se isti postotak mora pojaviti u uzorku. Budući da takvih karakteristika – koje u nekom istraživanju mogu odigrati ulogu nezavisnih varijabla – ima mnogo, »slaganje« uzorka koji će odraziti karakteristike cjelokupne populacije neobično je složeno, ali i izuzetno važno, jer uspjeh istraživanja veoma ovisi o tome koliko je uzorak sličan populaciji.

Nestručnost i nepažljivost pri konstrukciji uzorka imaju kao posljedicu neuspjeh i neupotrebljivost velikih i skupih istraživanja. Godine 1936, uoči predsjedničkih izbora u SAD, jedan je američki časopis anketirao 2 milijuna ispitanika, dobivši njihove adrese iz telefonskih imenika i iz policijskih podataka o vlasnicima automobila. Na temelju istraživanja časopis je predvidio da će na izborima pobijediti republikanski kandidat Landon. No na izborima je Landon do nogu poražen od demokratskoga kandidata i kasnije znamenitog predsjednika Franklina D. Roosevelta. U isto vrijeme točan ishod izbora predvidio je George Gallup, i to na temelju vrlo malog uzorka. Zašto je Gallupovo istraživanje bilo valjanije?

Odgovor je jednostavan: Gallupov uzorak, iako neusporedivo manji, bio je repre-

samo kao prvu fazu u procesu istraživanja. Naprotiv, na njega treba gledati i kao na najatraktivniji posao u ukupnom istraživanju. Koliko se značenje pridaje upravo uočavanju problema pokazuje i podatak da ga mnogi smatraju bitnijim čak i od samog rješenja.

Izbor predmeta istraživanja uključuje dvije bitne komponente: traženje znanstvenih informacija, te formuliranje predmeta istraživanja. Traganje za **znanstvenim informacijama** u vezi s problemom kojeg se želi istraživati je, prema tome, prva bitna pretpostavka, ali i prva faza formuliranja i definiranja predmeta istraživanja. Znanstvene informacije se mogu pojaviti u više relevantnih formi. Za znanstvene radnike, međutim, posebno značenje imaju dvije vrste znanstvenih informacija: one, koje se tiču rezultata novih istraživanja, te znanstvene informacije koje se odnose na već prihvaćene spoznaje.

Neovisno o tome radi li se o jednoj ili drugoj vrsti znanstvenih informacija, bitno je da se do njih može doći na različitim mjestima, odnosno da se može govoriti o postojanju različitih centara za prikupljanje znanstvenih informacija. Među njima se ističu osobito biblioteke, dokumentacijski centri i arhive, a danas ulogu najznačajnijeg centra za prikupljanje znanstvenih informacija sve više preuzima internet.

Drugu fazu izbora predmeta istraživanja predstavlja samo **formuliranje predmeta istraživanja**. Putevi i načini dolaska do spoznaje o izabranom i definiranom problemu su dosta različiti. Postoji, međutim, suglasje o tome da najdjelotvorniji i najprihvatljiviji put i način treba tražiti u izražavanju uočenog problema u obliku pitanja jer se i istraživanje, u tom slučaju, javlja kao svojevrsno traganje za adekvatnim odgovorom. Razlog tome je u činjenici da dobro postavljeno pitanje znači mnogo, ponekad čak i polovicu odgovora.

b) Određivanje ciljeva istraživanja. Cilj svakog znanstvenog istraživanja je spoznaja, dakle otkrivanje onoga što je definirano kao problem, kao nepoznato. U znanstvenom istraživanju mogu se praviti razlike između raznih vrsta znanstvenih ciljeva. Ipak, svi se oni mogu grupirati u dvije skupine: pragmatične (društvene) i znanstvene (spoznajne).

Pragmatični (društveni) ciljevi, zapravo, upućuju na koristi koje iz istraživanja mogu proisteći. Naravno, oni govore i o korisnicima koji se razultatima istraživanja mogu služiti, pa i o načinu na koji to mogu činiti. Utvrđivanje svih tih elemenata - društvene koristi, mogući korisnici i način korištenja - bitna je pretpostavka da bi neko znanstveno istraživanje uopće bilo društveno poduprto.

(spoznajni) ciljevi određuju razinu spoznaje do koje u procesu istraživanja treba doći. Ovisno od zadane razine spoznaje, **znanstveni** se ciljevi mogu razvrstati u pet skupina, i to:

a) *Znanstvenu deskripciju* ili opis pojava. Radi se, zapravo, o osnovnom cilju znanstvenog istraživanja, koji omogućuje najnižu razinu spoznaje. Znanstvenom se deskripcijom postiže opći uvid u pojavu ili proces koji je predmet istraživanja. Drugim riječima, opisom pojave, njezinog nastanka, razvoja i nestanka, ali i njezinog izravnog doživljavanja stječu se elementarne pretpostavke za postavljanje viših razina znanstvenih ciljeva kao zadatka istraživača. Stoga je bitno da opis pojave bude što objektivniji, detaljniji, svestraniji i potpuniji;

b) *Znanstvenu klasifikaciju*, kojom se, na temelju definiranja onoga što se želi, dolazi do bližih spoznaja o pojavama i procesima koji su predmet istraživanja. Osnova klasifikacije može biti dvostruka. Njome se mogu pojave sređivati po nekom njihovom unutarnjem svojstvu, obliku ili fazi razvoja, kad se govori o takozvanoj unutarnjoj klasifikaciji pojava, a mogu i po njihovom mjestu i redoslijedu pojavljivanja u okviru nekih drugih pojava ili viših razina klasifikacija;

c) *Znanstveno otkriće*. Otkrivanje i spoznaja pojave koja se istražuje zapravo je i prvi bitan cilj znanstvenog istraživanja. Moguće je razlikovati četiri vrste znanstvenog otkrića:

- otkriće činjenica postojanja nekih pojava, njihovih kvalitativnih i kvantitativnih svojstava, međusobnih odnosa itd.,
- otkrivanje uvjeta, uzroka i motiva ljudskog ponašanja,
- otkrivanje zakona nastanka, razvoja i nestanka istraživanih pojava, te
- otkrivanje znanstvene teorije o nekoj vrsti prirodnih ili društvenih pojava kao najviša razina znanstvenog otkrića;

d) *Znanstveno objašnjenje* ima za cilj otkrivanje povezanosti među pojavama, ali i smjera i intenziteta te povezanosti. Međutim, najbitniji je smisao znanstvenog objašnjenja u otkrivanju uzročno-posljedičnih veza među pojavama, koje su predmet znanstvenog istraživanja. U društvenim znanostima to znači otkrivanje uzroka i motiva ljudskog djelovanja uopće, čime su, praktički, stvorene pretpostavke za znanstveno objašnjavanje povijesnog gibanja;

e) *Znanstveno predviđanje* je - uz znanstveno otkriće i znanstveno

objašnjenje pojava - treći bitni cilj svakoga znanstvenog istraživanja. Ono, zapravo, prodire u dinamiku društvene pojave, koja je predmet istraživanja, a motivirano je, najjednostavnije rečeno, potrebama ljudi da predvide postojanje nepoznatih stvari i procesa, njihovih tijekova i stanja, te ishoda i rezultata odgovarajućih akcija i djelovanja.

Često se, upravo zbog toga, može postaviti teorijsko pitanje: Što je, uistinu, najviši cilj znanstvenog istraživanja? Je li to znanstveno otkriće ili, možda, znanstveno predviđanje? Odgovor nije nimalo jednostavan. Zapravo, odgovor može biti samo kompleksno izražen. Naime, znanstveno se predviđanje javlja, na izvjestan način, kao prethodnica znanstvenog otkrića. U njemu se postavljaju hipoteze o još nepoznatim pojavama, njihovim svojstvima i odnosima s drugim pojavama. U njemu se, dakle, predviđa. Ali, i svako znanstveno predviđanje polazi od nekog, već dostignutog, znanstvenog otkrića bez kojega i ne bi bilo moguće. Iz tog bi se uklona moglo ustvrditi da je znanstveno otkriće prethodnica, dakle niža razina cilja znanstvenog istraživanja od znanstvenog predviđanja. Iz svega rečenog slijedi da je jednoznačan odgovor na prethodno postavljeno pitanje naprosto nemoguć. Znanstveno otkriće i znanstveno predviđanje nalaze se, drugim riječima, u odnosu obostrane uzajamnosti, i jedno bez drugog ne ide.

2. Postavljanje hipoteza i sređivanje varijabli istraživanja. Postavljanje hipoteza je jedan od najznačajnijih dijelova ukupnog procesa istraživanja. Stoga i ne čudi da metodolozi određenju pojma hipoteze posvećuju posebnu pozornost. Ali, iz te činjenice proizlazi i podatak o postojanju istinske raznolikosti i u pitanju definiranja ovog pojma. U kontekstu ove analize nudi se samo dio najzanimljivijih određenja: "Hipoteza je teorija u koju istraživači nisu sigurni", "Hipoteza predstavlja ono što predviđamo", "Hipoteza je neki teorijski stav ili zaključak koji ima izvjestav stupanj vjerojatnoće", "Hipoteza je više ili manje vjerojatna pretpostavka da postoji neka pojava kao uzrok ili kao posljedica neke druge pojave", "Hipoteza je misaona pretpostavka o predmetima koji se istražuju, o njihovim svojstvima, ustroju, funkciji, stanju i odnosima s drugim predmetima", "Hipoteza nije drugo do li jedno pretpostavljeno objašnjenje koje izražavamo u obliku suda (pozitivnog ili negativnog) a koje moramo tek provjeriti" itd. Iz navedenih definicija se može izvući i zajednički imenitelj u odnosu na shvaćanje pojma hipoteze.

2.3.2.4. Metoda sinteze

Metoda sinteze je po svome značenju, zapravo, metoda sa sasma drugačijom suštinom u odnosu na metodu analize.

Stvarnost i pojave u njoj ova metoda objašnjava logikom spajanja, objedinjavanja jednostavnijih predmeta i pojava u složene i složenih u još složenije.

No, i u nastojanju da se nju definira postoje različiti pristupi. Za jedne je ona proces uopćavanja u kojem nastaju sve apstraktniji pojmovi u usporedbi s prethodnima. Za druge je naprosto povezivanjem analizom dobijenih elemenata. Treći u njoj vide proces spajanja dijelova i elemenata u cjelinu. Svaka od ovih definicija može zadovoljiti osnovne teorijske zahtjeve dobre definicije.

2.3.3. Tehnike sociološkog istraživanja

U istraživanju sociooloških pojava koristi se veći broj tehnika znanstvenog istraživanja, odnosno istraživačkih procedura i postupaka na putu do novih znanstvenih spoznaja. Među njima se, svojim značenjem, ističu anketa, intervju, promatranje, eksperiment i analiza sadržaja. Stoga im, i ovdje, treba posvetiti više pažnje.

2.3.3.1. Anketa

Anketa je pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima, koje se uz pomoć upitnika provodi na reprezentativnom uzorku.

Iz te se definicije dosta zorno može uočiti da anketu određuju dvije bitne značajke:

a) podaci o stavovima i mišljenjima prikupljaju se pismenim putem uz pomoć upitnika,

b) za prikupljanje podataka, budući da se oni najčešće odnose na velike populacije kod kojih je gotovo nemoguće pribaviti podatke od svih članova, koristi se uzorak, dakle manji broj ispitanika koji se izdvajaju iz ukupne populacije.

Sve one, u krajnjem slučaju, pod hipotezom podrazumijevaju svojevrsni misaoni odgovor o problemu istraživanja, manje ili više vjerojatnu pretpostavku da postoji neka pojava kao uzrok ili kao posljedica neke druge pojave.

Iz ponuđene definicije daju se "izvući" i svi mogući izvori hipoteza. Postoji potreba apostrofiranja najmanje tri takva izvora:

a) nužnost da se, a radi zadovoljavanja sve raznovrsnijih i sve većih potreba čovjeka i društva, postojeće spoznaje prošire,

b) potreba da se valjanost stečenih spoznaja stalno provjerava. Ova potreba je, a zbog naglašene promjenljivosti društvenih pojava, izražena posebice u društvenim znanostima, dakle i u istraživanju javnog mnijenja.

c) potreba da se nadvladaju nedostaci već stečenih spoznaja.

Pretpostavka (hipoteza) se, dakle, mora odnositi na problem koji je predmet istraživanja. Budući da je problem uvijek određena vrsta pitanja koje se nameće istraživaču, hipoteza je, po prirodi stvari, traganje za adekvatnim odgovorom. Naravno, hipoteza mora pojmovno biti potpuno jasno istaknuta, ne smije ostavljati ni malo prostora alternativnim tumačenjima. Konačno, ona mora biti i u vezi s teorijom, ali i iskustveno provjerljiva. Postoje različiti kriteriji razlikovanja hipoteza.[4] Bez pretenzija da se tom pitanju posvećuje posebna pozornost, u okviru ove analize ističu se samo neki bitni tipovi hipoteze. Takve su hipoteze:

- *radne*, tj. hipoteze koje se koriste u slučajevima kada nismo u mogućnosti dati precizan sud o problemu pa nam ovaj tip hipoteze služi kao svojevrsna orijentacija u istraživanju;

- *pomoćne*, dakle hipoteze koje nekoj široj i značajnijoj hipotezi pomažu da se održi. Takva je svaka hipoteza koja ranije postavljenoj hipotezi pomaže da se objasni neka pojava;

- *preliminarne*, odnosno općenite hipoteze, za koje znamo da nisu dovoljne, pa ih naknadno možemo dopuniti ili ispraviti.

4. Bogdan Šešić, primjerice, vrši podjelu hipoteza na osnovi četiri kriterija: a) po njihovu predmetu (teorijske, empirijske i fiktivne), b) po njihovoj logičkoj prirodi (prosto-implikativne, induktivne, reduktivne i deduktivne itd.), c) po stupnju njihove općenitosti (opće, posebne i pojedinačne), i d) po njihovoj spoznajnoj ulozi (hipoteze ad hoc, radne, pomoćne, znanstvene).

Iz prezentiranog jasno slijedi da se u svezi s anketom moraju temeljitije razjasniti dva pojma. Jedan je pojam upitnika, a drugi pojam uzorka.

Upitnik nije ništa drugo nego tehničko sredstvo za prikupljanje podataka, a sastoji se od niza pitanja u svezi s predmetom istraživanja na koja se traži odgovor.

Pitanja u upitniku mogu biti postavljena, u biti, na dva načina: kao otvorena i kao zatvorena (pitanja fiksiranog izbora). U čemu su njihove specifičnosti i međusobne razlike?

Osnovno obilježje otvorenih pitanja je u činjenici da se njima ne nude nikakvi odgovori. Ispitaniku je, dakle, ostavljena potpuna sloboda u kreiranju odgovora.

Za razliku od njih, zatvorena ili pitanja "fiksiranog izbora" ispitaniku nude izvjestan broj odgovora između kojih treba da se opredijeli. Ali, time se istovremeno smanjuje i sloboda ispitanika u odgovaranju. Prema tome, upitnikom sa zatvorenim tipom pitanja se i dobiva, ali i gubi. Dobitak je u činjenici da je primjenom takva upitnika mnogo lakše i jednostavnije srediti dobivene odgovore, izvršiti njihovu sistematizaciju i klasifikaciju. Ali, gubitak može biti i veći. Tim tipom pitanja smanjuje se sloboda odgovaranja, ispitaniku se nude odgovori koji ga često ne mogu zadovoljiti. Time i dobiveni rezultati postaju problematični.

Postoji, međutim, još jedna podjela koja se tiče načina postavljanja pitanja. Naime, pitanja u upitniku mogu biti postavljena kao:

- *izravna*, dakle kao pitanja kojima se pita točno ono što se želi znati, i

- *neizravna*, odnosno pitanja kojima se do odgovora dolazi zaobilaznim putem.

Bez obzira na tip pitanja - jesu li ona otvorena ili zatvorena, izravna ili neizravna - u njihovu formuliranju moraju se koristiti riječi koje će biti jamstvo da će pitanje razumjeti svi ispitanici. Istovremeno, mora se obratiti pažnja da postavljena pitanja ne sugeriraju odgovore.

Anketu je moguće realizirati na više načina. Ističu se, ali i prakticiraju, prije svega, četiri:

1. *Individualni dodir s ispitanikom*. On pruža mnogo veću vjerojatnoću da su dobiveni podaci vjerodostojni, ali je i mnogo skuplja. Stoga se prakticira samo u slučajevima kada se radi s malim uzorkom;

pri tome je bitno voditi računa da se u statističkoj obradi primijene adekvatni statistički postupci

5. Znanstveno tumačenje i interpretacija podataka. Podaci koji su prikupljeni, sređeni i statistički obrađeni, služe kao dokazni materijal kojim se postavljena hipoteza potvrđuje ili odbacuje. Zapravo, znanstveno tumačenje i interpretacija dobijenih rezultata istraživanja obvezuju istraživača da vodi računa posebice o nekim momentima:

- prvo, da dobijene podatke dovede u vezu s postavljenim hipotezama i ustanove da li ih ti podaci potvrđuju ili pobijaju,
- drugo, da dobijene podatke dovede u vezu s podacima sličnih istraživanja, a time vrši i njihovo testiranje, bilo da osnaži njihovu valjanost ili izrazi sumnju u njihovu vrijednost,
- treće, da dobijene podatke dovede u vezu s primijenjenim postupcima u istraživanju, te
- četvrto, da potvrđenu hipotezu dovede u vezu s teorijom od koje je pošao u istraživanje.

6. Izvještaj o rezultatima istraživanja. Cilj je izvještaja, zapravo, da se javnost upozna što je i na koji je način rađeno u istraživačkom procesu, do kojih se rezultata u tom poslu došlo, kako su rezultati dobiveni, obrađeni i tumačeni. Ono, dakle, ima informativnu funkciju, ali mora slijediti i uobičajenu strukturu. To znači da osim rezultata istraživanja, interpretacije i zaključaka kao središnjih dijelova, mora imati sažetak i informaciju o primijenjenim metodama i tehnikama, ali i bibliografiju i potrebne priloge.

2.3.2. Metode znanstvenog istraživanja

Može se praviti razlika između općih i posebnih metoda znanstvenog istraživanja. Pod općim metodama se podrazumijevaju metode koje su općeprimjenljive, općevažeće u svim znanostima. Takve su metode analize, sinteze, apstrakcije, konkretizacije, generalizacije, specijalizacije, indukcije, dedukcije, klasifikacije, komparacije, deskripcije, metoda idealnih tipova, metoda modeliranja, historijska metoda, genetička metoda itd. Za razliku od njih, pod posebnim se metodama podrazumijevaju metode specifične samo za određene znanosti. U nastavku analize našu pažnju želimo zadržati na eksplikaciji najznačajnijih općih metoda znanstvenog istraživanja, koje se koriste u području društvenih znanosti uopće, u sociološkim istraživanjima.

b) metode znanstvenog istraživanja (metode u užem značenju),

c) tehnike i instrumenti prikupljanja empirijskih podataka, te

d) tehnike obrade prikupljenih podataka.

2.3.1. Faze procesa znanstvenog istraživanja

Znanstveno istraživanje je kompleksan proces koji obuhvaća veći broj, međusobno povezanih radnji. Sve radnje, koje obuhvaća proces znanstvenog istraživanja, mogu se klasificirati u šest različitih faza. To su:

1. Izbor i definiranje predmeta istraživanja,
2. Postavljanje hipoteza i sređivanje varijabli istraživanja
3. Izrada projekta istraživanja,
4. Prikupljanje, sređivanje i obrada empirijskih podataka
5. Znanstveno tumačenje i interpretacija podataka,
6. Izvještaj o rezultatima istraživanja.

1. Izbor i definiranje predmeta istraživanja. Pod izborom i definiranjem predmeta istraživanja podrazumijevamo dvije skupine radnji:

a) Izbor predmeta istraživanja, koji uključuje traženje znanstvenih informacija, te formuliranje predmeta istraživanja

b) Određivanje ciljeva istraživanja

a) Izborom predmeta istraživanja započinje svako istraživanje. Kao predmet istraživanja uvijek se uzima problem koji se ne može riješiti ni učenjem, ni studiranjem. U protivnom, dakle, ukoliko se znatiželja može zadovoljiti na taj način, problem koji je predmet znatiželje ne može biti i predmetom znanstvenog istraživanja. O njemu je potrebna spoznaja dokučena, a do nje se može doći studiranjem već dostignutog znanja o predmetu. Drugim riječima, predmetom istraživanja može biti samo problem o kojemu nema dovoljno spoznaja. Put do spoznaja o njemu vodi jedino preko novog istraživanja.

Doduše, nedovoljnost spoznaje o određenom predmetu ne znači da se o njemu nema baš nikakvog znanja. Ali, ono još uvijek nije dovoljno što je, samo po sebi, već dostatan razlog realizacije novog istraživanja.

S druge strane, uočavanje problema, kojeg treba istražiti, ne treba promatrati

U okviru ove, dakle, druge faze istraživanja je i potreba **identifikacije i operacionalizacije varijabli**. Već je istaknuto da je varijabla svaka veličina koja se može mijenjati ili razlikovati u vremenu ili prostoru. Ona je, zapravo, promjenljiva značajka neke pojave ili procesa o kojima se u hipotezi nešto tvrdi, a da bi se ta tvrdnja provjerila, promjenljiva se značajka (varijabla) dovodi u uzročno-posljedični odnos s nekom drugom. Ako među njima postoji takav odnos, jedna se od njih nužno javlja kao uzrok, a druga kao posljedica. Ovisno u kojemu se od dva navedena svojstva javlja, razlikuju se nezavisne i zavisne varijable. Zadaća koja se postavlja pred istraživača je da identificira nezavisnu varijablu, uzrok, i jednu ili više zavisnih varijabli, posljedica, koje se s njom stavljaju u korelativan odnos.

Svako znanstveno istraživanje, osim te dvije temeljne vrste varijabli - nezavisne i zavisne - poznaje i druge. Bez nakane da se ulazi u njihovu detaljniju elaboraciju, spominjemo samo neke od njih: *intervenirajuće*, koje se uvode kao svojevrsna veza između dviju temeljnih, *kondicirajuće* (specifikatorne), koje uvjetuju intenzitet veze između nezavisnih i zavisnih, itd.

Kada je završeno s identifikacijom varijabli, koje su odlučujuće za postupak istraživanja, nužno je izvršiti i njihovu *operacionalizaciju*. Radi se, naime, o postupku u kojem se teorijski postulati empirijski provjeravaju pomoću pokazatelja ili indikatora koji se odnose na datu teoriju. Pri izboru indikatora za operacionalizaciju varijabli nužno je voditi računa da budu valjani, objektivni, pouzdani, jednoznačni i precizni. Tek postupkom operacionalizacije dovode se u vezu teorija i objektivna stvarnost, teorijska i empirijska razina istraživanja, što je temeljna pretpostavka valjanosti i jednog i drugog.

3. Izrada projekta istraživanja. Svako istraživanje, po prirodi stvari, prati i određeni projekt istraživanja. Ukoliko se radi o manjim istraživanjima, njihove potrebe može zadovoljiti takozvani orijentacijski projekt istraživanja. U principu se, međutim, može govoriti o dvije vrste projekata koji prate najveći dio istraživanja: idejnom i izvedbenom projektu istraživanja. U čemu je njihova suština? Postoji li među njima kakva razlika?

I) Idejni projekt istraživanja. Istraživanje je kreativan i visokointelektualni posao. Da bi ono uopće bilo moguće nužno je osiguravanje najmanje dvije vrste pretpostavki: spremnost i potrebna motiviranost, ali i neophodna znanstvena osposobljenost istraživača s jedne, te osiguravanje potrebnih, materijalnih i drugih, uvjeta istraživanja s druge strane.

Iako je zabluda općenito štetna za ljude, nekima može koristiti, pa se osim ponavljanja, zablude stvaraju i na druge načine. Najčešće se koriste dijelovi procesa istraživanja koji bi mogli laži dati privid istinitosti. Recimo, kad se radi o općeprihvaćenoj zabludi, može dobro poslužiti ispravno zaključivanje. Ispravan zaključak iz lažnog mišljenja koje nam se čini istinitim bit će lažan, a činit će nam se istinitim.

Isto tako može poslužiti i točan podatak čak i više njih, ali uz uvjet da nisu reprezentativni. Točan podatak može biti u suprotnosti s tendencijom većine podataka iste vrste. Točan podatak o visini žene više od dva metra nije dokaz da su žene više od muškaraca. Kaže se da iznimka potvrđuje pravilo, ali moramo znati što je iznimka. Iznimka je podatak koji odudara od tendencije većine podataka iste vrste. Je li nešto iznimka ili nije, možemo znati tek kad znamo tendenciju, istinu. Prema tome, iznimka ne može ni potvrditi ni pobiti pravilo. Budući da znanost zanimaju pravilnosti, iznimke je ne interesiraju.

Zablude se stvaraju namjerno i nenamjerno. Namjerno nastaju kad zastupamo neku ideologiju ili osobni interes, pa se namjerno koristimo prividnim dokazima. Zablude se stvaraju nenamjerno kad smo i sami u zabludi. Ako ne znamo što je istina i izjednačujemo je s ispravnim mišljenjem ili točnim podatkom, ne možemo doći dalje od zabluda.

U nas se često čuje i riječ poluistina. Iako je nitko nije definirao, upotrebljava se u smislu misli koja u sebi ima i istinitih elemenata. Prema tome, mogla bi se odnositi na neopravdanu generalizaciju. Recimo da netko na uzorku Istre zaključuje o političkoj orijentaciji Hrvata. Ako je istraživanje dobro provedeno, uopćavanje je opravdano samo za Istru.

Takvih je pogrešaka mnogo, a najčešće ih rade novinari koji na brzinu žele doznati mišljenje građana o nekom pitanju, pa stanu na neko prometno mjesto i postavljaju pitanja. Ako to rade za radnog vremena, zaposleni građani nemaju priliku iznijeti svoje mišljenje, ako to rade u pothodniku ispod željezničkog kolodvora, oni koji žive u sjevernom dijelu Zagreba neće moći iznijeti svoje mišljenje.

Pojam istine svakom se čini samorazumljiv. Vidjeli smo koliko se zabluda pojavljuje uz taj pojam. Zbog toga je u znanosti nužno precizno definirati taj pojam kako bismo se uz pomoć znanstvenih istraživanja mogli boriti protiv laži, zabluda i poluistina. Zabluda je da se do istine može doći samo logičkim zaključivanjem ili samo prikupljanjem podataka. Znanost do istine dolazi istraživanjem koje povezuje mišljenje i iskustvo, brinući pritom o ispravnosti mišljenja, kao i broju i točnosti podataka.

1.9. Istraživanje

Iako imaju isti korijen, riječ istraživanje i traženje imaju različito značenje. Kad tražimo, tražimo uvijek nešto određeno. Dakle, znamo što tražimo, ali ne znamo gdje je to. Recimo, da dijete traži svoju izgubljenu loptu. Kad predoči tu svoju loptu ono neće

reći da ju je našlo. Neće reći da je našlo svoju loptu ako mu damo drugu loptu. Tek onda će reći da je nađena lopta kad se sadašnje iskustvo o lopti (percepcija) podudara s prethodnim iskustvom o toj lopti (predodžbom). Prema tome, o nalaženju se ne može govoriti samo na osnovi percepcije ili samo na osnovi predodžbe. Nalaženje je u podudarnosti predožbe i percepcije. Ako nemamo predodžbu predmeta koji tražimo, ne možemo ga naći.

Traženjem nalazimo ono što znamo, a istraživanjem otkrivamo ono što ne znamo. Dok je nalaženje u podudarnosti predodžbe i percepcije, otkriće je u podudarnosti mišljenja (pojma) i percepcije (iskustvenog doživljavanja). Otkriće nije niti sama zamisao niti samo iskustvo, ali put prema otkriću vodi od iskustva do mišljenja ili od mišljenja do iskustva. Prema tome, istraživanje je proces kojim se iskustvo osmišljava ili misao iskustveno provjerava. Moguće je da u istraživanju ne raspolažemo ni s mišljenjem ni s iskustvenim doživljajima. Recimo da želimo znati uzrok nekoj pojavi. U takvoj je situaciji moguće da nemamo misli koje bi nas vodile iskustvu niti iskustvo koje bi nas vodilo prema mišljenju.

Sada smo u težoj situaciji. Ako ne znamo ništa o uzroku, nešto znamo o posljedici, jer nije moguće postaviti pitanje o nečem o čemu ništa ne znamo. To je znanje o neznanju, pa ono može biti početak istraživanja. Mišljenje ima mogućnost uspostavljanja novih veza, pa na postavljeno pitanje možemo dati bezbroj odgovora. Iako mišljenjem ne možemo provjeriti istinitost takvih odgovora, ispravnim zaključivanjem možemo doći do onih mišljenja koja imaju veću vjerojatnost da budu istinita. Prema tome, istraživanje je proces koji se odvija u mišljenju i koji ide dalje od mišljenja. Isto tako, iskustveno doživljavanje je proces u kojem ispravnim postupanjem povećavamo vjerojatnost da dođemo do istinitog mišljenja. Nema otkrića bez logičkog mišljenja i njemu adekvatnog iskustvenog doživljavanja. Općosti mišljenja treba odgovarati reprezentativnost iskustvenog doživljavanja.

Prema tome, nema otkrića bez istraživanja. Otkriće ne može biti spontano, jer između iskustvenog doživljavanja i pojma ne postoji neposredna veza. Mi ne možemo iskustvom doći do biti pojava i procesa. To možemo samo razmišljanjem na osnovi reprezentativnog broja iskustvenih doživljaja. Do zamisli biti možemo doći i bez iskustvenih doživljaja ili na osnovi ograničenog (nereprezentativnog) broja iskustvenih doživljaja, ali ta zamisao neće odgovarati stvarnoj biti onoga o čemu mislimo. Istraživanje nije veza bilo koje misli s bilo kakvim i bilo kojim brojem iskustvenih doživljaja. Istraživanje je složen proces povezivanja mišljenja i iskustva, u kojem se u teorijskom dijelu brine o ispravnosti mišljenja, a u empirijskom dijelu o ispravnosti praktičnog postupanja.

Pojam je zamisao biti istovrsnih pojava i procesa. On može biti istinit i lažan. Istinit je kad zamisao biti odgovara stvarnoj biti. Lažan je kad zamisao biti ne odgovara stvarnoj biti. Znanost teži da njezine zamisli biti odgovaraju stvarnim bitima. Zato ona do svojih zamisli biti ne dolazi samo mišljenjem već istraživanjem. Ako želi da joj misao istinito i uopćeno odražava pojave i procese, onda znanstvena misao mora biti temeljena na reprezentativnom iskustvu.

Prema tome, da bi se došlo do istinite zamisli biti pojava i procesa, potrebno je provesti istraživanje. Isto tako, da bi se došlo od zamisli biti do pojava i procesa o kojima mislimo, potrebno je istraživanje. Istraživanje je moć i sudbina djelatnog čovje-

Prema tome, misao je opća informacija o zajedničkim obilježjima određene vrste pojava. Misao može biti istinita ili lažna. Istinita je kad odgovara stvari o kojoj se misli. Tako znamo što je istina, ali ne znamo kad je neka misao istinita. Podudarnost misli i stvari ne može se odrediti samo pomoću misli, mimo informacija o stvari. Informacije o stvarima dobivamo preko svojih osjetilnih organa. Kad pojave i procesi (stvari) djeluju na naše organe, dolazi do iskustvenog doživljaja tih stvari.

Treba razlikovati stvari, iskustveni doživljaj o stvari i misao o stvari. Stvari su dio zbilje koja postoji izvan nas i neovisno o nama. Iskustveni doživljaji nastaju kad stvari djeluju na naše osjetilne organe i izazivaju osjetilne doživljaje tih stvari. Iskustveni doživljaj je informacija o konkretnoj stvari, informacija o pojedinačnome. Misao transcendira pojedinačne informacije pronalazeći u njima zajednička obilježja, pravilnosti.

Stvari iste vrste imaju mnoštvo različitih obilježja, a samo su im neka zajednička. Koja su im zajednička, nije moguće odrediti bez mišljenja. Mišljenjem uspoređujemo doživljaje, zanemarujemo one koji nisu zajednički određenoj vrsti, utvrđujemo zajedničke i pomoću njih obilježavamo cijelu vrstu. I misaone i iskustvene informacije mogu biti vjerodostojne i nevjerodostojne.

S obzirom na vjerodostojnost, misli mogu biti istinite i lažne. Vjerodostojnost iskustvene informacije nije isto što i vjerodostojnost mišljenja. Često se to ne razlikuje. To, međutim, treba razlikovati riječju i značenjem. Hegel slaganje predodžbe i predmeta zove „točnost" (Filipović, 1984:55) pa bismo, prema tome, vjerodostojne i iskustvene doživljaje mogli nazvati točnima. Misli, dakle, mogu biti istinite i lažne, a iskustveni doživljaji mogu biti točni i netočni.

Znanost traga za vjerodostojnom mišlju o njezinu predmetu. Prema tome, znanosti odgovara definicija istine kao podudarnost mišljenja i stvari. Međutim, u znanosti se vrlo često prave pogreške. „Teoretičari" misle da do istine mogu doći samo racionalnim putem, brinući o ispravnosti mišljenja. Tako oni postižu podudarnost jedne misli s drugom misli. Podudarnost među mislima nije isto što i podudarnost misli i stvari, pa se ispravnost mišljenja ne smije izjednačavati s njegovom istinitošću.

„Empiričari" misle da se do istine može doći iskustvenim putem, imajući na umu točnost iskustvenih doživljaja. Oni tako izjednačuju istinitost mišljenja i točnost iskustvenog doživljaja. Znanost u traganju za istinom (istraživanju) treba povezivati mišljenje i iskustvo brinući i o ispravnosti mišljenja i o točnosti iskustvenih doživljaja. Budući da je misao opća informacija, ona se odnosi na mnoštvo istovrsnih stvari, pa se u istraživanju mora povezivati s reprezentativnim brojem iskustvenih doživljaja o stvarima iste vrste.

Znanstvena istina nije refleksija zbilje već je misaona kreacija zasnovana na istraživanju. Ona mora biti jezično strukturirana, ali istina nije jezično pitanje. Ona je korisna, ali se istinitost mišljenja ne određuje korisnošću. Ona je apstraktna, ali je najpraktičnija istinita teorija. Istina je i vrijednost, ali treba razlikovati vrijednost neke misli od njezine istinitosti. Njome se otkriva bivstvovanje, ali nije isto što i bivstvovanje, omogućuje ljudsku praksu, ali nije praksa, iako praksa istraživanja vodi istini.

Znanstvena istina je objektivna. Njezin je sadržaj određen objektom spoznaje, a ne obilježjima subjekta koji spoznaje. Budući da se u predmetu spoznaje događaju

promjene, mora se mijenjati i misao o predmetu ako želi biti istinita. Istina u znanosti ne može biti apsolutna, jer svaka znanost istražuje dio zbilje. U dijelu zbilje koji je predmet neke znanosti mnoštvo je pojava i procesa. Svakoj vrsti pojava i procesa u znanosti trebala bi odgovarati istinita misao.

Budući da predmet pojedine znanosti treba predstavljati logičku cjelinu, znanstvene misli o predmetu znanost oblikuje u logički sustav. Apsolutna istina u nekoj znanosti bila bi cjelovit logički sustav misli koji odgovara pojavama i procesima unutar njezina predmeta. Apsolutna istina u jednom i u drugom slučaju ideal je koji se ne može dostići, ali mu se asimptotski približavamo.

1.8.1. Točno, ispravno i istinito

Istina se ne može vidjeti, čuti, omirisati, opipati ... „Nju nipošto ne spoznaje osjetilo" (Akvinski, 1990:212). Vid, sluh, miris, opip su iskustveni doživljaji. Oni su pojedinačne informacije i mogu biti točne i netočne. Kada bi čovjek spoznavao samo pomoću osjetila, „vrste stvari primale bi se u mojem i tvojem umu individualno, ali to se protivi pojmu uma koji spoznaje općenitost" (Akvinski, 1990:51).

Treba razlikovati pojam od činjenica, vjerodostojnost pojma od vjerodostojnosti činjenica. U nas se to često ne razlikuje. U našem jeziku riječ kuća može označavati pojam kuće i jednu konkretnu kuću. U engleskom jeziku to se razlikuje uz pomoć neodređenog i određenog člana (a i the). Nerazlikovanje pojma od činjenice dovodi do krivog izjednačavanja istine s vjerodostojnom činjenicom. Točan podatak može biti u suprotnosti s tendencijom većine podataka, pa jednim ili ograničenim brojem točnih podataka nije moguće potvrditi ni osporiti istinitost mišljenja.

Mišljenje je opća informacija. Istina je obilježje mišljenja, ali se samim mišljenjem ne može doći do istine. Zato treba razlikovati ispravno mišljenje od istinitog mišljenja. Ispravno je mišljenje ono koje se pridržava logičkih pravila. Ispravan zaključak iz neistinitog mišljenja ne postaje istinito mišljenje. Istinito je mišljenje ispravno i utemeljeno na reprezentativnom broju točnih iskustvenih podataka. Zbog toga se do istine može doći samo istraživanjem.

1.8.2. Laž, zabluda, poluistina

Laž, zabluda i poluistina su neistinite misli. Laž je neistinita misao. Onaj koji laže svjestan je neistinitosti laži, ali ipak laže da bi postigao određeni cilj. Međutim, ne govori narod slučajno da su u laži kratke noge. Kad je onaj tko laže toga svjestan, a stalo mu je da postigne određeni cilj, on laž prikriva na različite načine kako bi kod onog komu je upućena izazvala dojam istinitosti.

Lažna misao koja se doima poput istine jest zabluda. Zabluda izaziva posljedice kao da je istinita. Kome istina ne izazove željenu posljedicu, može se odlučiti za stvaranje zablude ponavljanjem laži. Kaže se: ako laž ponovimo sto puta, postat će istina. To nije moguće, ali ako povjerujemo da je laž istinita, postat će zabluda i izazvat će posljedice kao da je istina.

ka. Ni u jednom području stručnog djelovanja čovjek ne može biti uspješan ako djelatnost u struci ne zasniva na istraživanjima. Zato postoje različite vrste istraživanja, ovisno o području u kojem se obavljaju i o cilju zbog kojeg se obavljaju, pa imamo istraživanja unutar pojedinih znanosti i nauka (tehnike). S obzirom na cilj, u svakom području imamo znanstvena (tehnička) i stručna istraživanja.

1.9.1. Znanstveno istraživanje

Znanost otkriva zakonitosti.

Kako bi se mogla utvrditi podudarnost općeg mišljenja i pojedinačnog iskustvenog doživljavanja, u istraživanju se misao mora povezivati s većim brojem iskustvenih doživljaja. U znanstvenom istraživanju na osnovi reprezentativnog broja iskustvenih doživljaja razmišljamo tako da uspoređujemo te doživljaje, da odvajamo bitno od nebitnoga, da nebitno zanemarujemo (apstrahiramo), a bitno uopćavamo (generaliziramo). Tako, na osnovi ograničenog broja iskustvenih doživljaja, dolazimo do nužnih i zajedničkih obilježja pojava određene vrste. Znanstveno istraživanje traga za zakonskim objašnjenjem mnoštva pojedinačnoga. Obilježava ga generalizacija. Zato su znanstvene spoznaje opće dobro koje obogaćuje kulturnu stvarnost. One su za čovjeka „poput nekog organa, sposobnost koja mu omogućuje prilagodbu, opstanak, ali neusporedivo s bilo kojim organom ili sposobnošću u drugih živih bića, jer je tom sposobnošću omogućena jedna nova zbilja ..." (Kale, 1977:59). Rezultati znanstvenog istraživanja povećavaju potencijalne sposobnosti ljudskog roda. Iako do znanstvenih otkrića dolaze pojedinci, ona imaju potencijalnu vrijednost za sve ljude. Znanstveno istraživanje bez otkrića, jalovo je. Istinita spoznaja ne može biti jalova. To može biti praksa koja se s tom spoznajom ne koristi. Ako se neka spoznaja ne koristi, to ne mora značiti da nema praktičnu vrijednost. Praktična se vrijednost postiže primjenom znanstvenih spoznaja. Zato nije slučajno što su mnogi znanstvenici ostajali siromasi i unatoč svojim otkrićima kojima su obdarili čovječanstvo. Praktična primjena otkrića je neograničena. No, unatoč tome, znanost teško osigurava svoj materijalni položaj, jer se potencijalna vrijednost otkrića ne vrednuje. Ako je znanstveno otkriće opće dobro, onda ulaganje u znanstvena istraživanja treba biti problem svih. Ni znanstveni djelatnici ne bi smjeli ostati samo na otkriću, već bi i sami trebali potencijalnu vrijednost otkrića pretvarati u stvarnu. Tako bi poboljšali materijalni položaj znanosti, a doprinijeli bi i praktičnoj provjeri otkrića.

Međutim, primjenjivanje znanstvenih spoznaja nije isto što i znanstveno istraživanje, pa je to potrebno zvati drugim imenom. Diobu rada treba prevladavati, ali njezino prevladavanje nije u imenovanju različitih poslova istim imenom, već u bavljenju iste osobe različitim poslovima. Otkriće bez primjene neće unaprijediti ljudsku praksu. Otkriće lijeka i liječenje imaju istu svrhu, ali to su dvije posve različite aktivnosti. Otkriće lijeka plod je znanstvenog (tehničkog) istraživanja, a liječenje je stručna aktivnost. Kako bi bila uspješna, stručna se aktivnost mora temeljiti na rezultatima znanstvenog i stručnog istraživanja. Prema tome, uspjeh liječenja ovisi, o znanstvenom otkriću bolesti, dijagnozi bolesti i adekvatnom izboru i primjeni načina liječenja.

Znanstveno istraživanje je proces povezivanja mišljenja i iskustva kojem je cilj otkrivanje zakonitosti u pojavama i procesima, a pisani izvještaj o tom procesu i rezultatima do kojih se je došlo nazivamo znanstvenim radom. Znanstvena aktivnost završava znanstvenim radom, ali se ne iscrpljuje samo u pisanju.

1.9.2. Tehničko istraživanje

Treba razlikovati otkriće od izuma.

Kazali smo da znanstveno otkriće zadovoljava znatiželju, ali može imati i veliku instrumentalnu vrijednost. Tehniku zanima potencijalna vrijednost znanstvenih otkrića, pa ona svojim istraživanjima potencijalnu vrijednost otkrića pretvara u stvarnu. Cilj znanstvenog istraživanja je otkriće, a tehničkoga je izum. Znanstveno istraživanje brine o istinitosti otkrića, a tehničko o efikasnosti izuma. Izum je tvorevina ljudskog uma zasnovana na otkrićima s kojom se poboljšava efikasnost čovjekova djelovanja.

Čovjek može znanstvena otkrića stavljati u različite odnose. Svaka tvorevina ljudskog uma nije izum. Izumom se nazivaju plodovi ljudskog uma koji su se potvrdili u praksi. Prema tome, i tehničko je istraživanje proces povezivanja mišljenja i iskustava. U misaonom se dijelu taj proces temelji na znanstvenim spoznajama i zakonitostima istinitog mišljenja (logici). Izum nema korelat u objektivnoj stvarnosti dok ga čovjek ne stvori. Dok čovjek ne stvori u praksi korelat izumu, nije riječ o izumu već o ideji izuma (hipotezi). Ideja izuma u tehnici (hipoteza) ne može se provjeriti dovođenjem u vezu s objektivnom stvarnošću, već oblikovanjem stvarnosti u skladu s hipotezom. Zato su tehnička istraživanja pretežno eksperimentalna.

I tehničko i znanstveno istraživanje povezuje misao i iskustvo. Tehničko istraživanje pretežno ide od zamisli prema iskustvu (deduktivno), a znanost ide od objektivne stvarnosti do mišljenja (induktivno). Misao ima mogućnost uspostavljanja nadiskustvenih veza (stvaralaštvo). Stvaralaštvo nije samo u uspostavljanju misaonih veza, u misaonoj djelatnosti, već u uspostavljanju takvih veza koje su moguće, praktične i efikasne. U tehničkom istraživanju misaona se djelatnost provjerava djelatnom mišlju.

U tehničkim se istraživanjima često koriste modeli.

Modeli su pojednostavljene realizacije zamisli. Prema tome, izum (hipoteza) može se provjeriti na modelu prije primjene u praksi. Upotreba modela omogućuje poboljšanje zamisli i djelotvornosti izuma. Postoje različite vrste modela: model predmeta, model akcije, pa čak i model mišljenja. Idealan je tip, zapravo, model maksimalno racionalnog mišljenja. Tehnička se istraživanja temelje na znanstvenim, a i znanstvena na tehničkim. I znanstveno je istraživanje dio čovjekove prakse koje se efikasnost može povećati. Na koncu, to je i cilj ove knjige koja obrađuje tehniku znanstvenog istraživanja.

Tehnika se temelji na znanosti, a znanost na tehnici. Istraživanja su im u osnovi slična, pa se pisani izvještaji o tehničkim istraživanjima također nazivaju znanstvenim radovima. Ti su radovi po svom stvaralaštvu istog ranga kao i znanstvena istraživanja, pa ih treba podjednako vrednovati. No, nije ih dobro miješati.

1.9.3. Stručno istraživanje

Treba razlikovati otkriće od dijagnoze.

Stručna istraživanja također uspostavljaju vezu između mišljenja i iskustvenog doživljavanja, a razlikuju se i od znanstvenih i od tehničkih istraživanja. Znanstvena istraživanja vode generalizaciji, tehnička efikasnosti, a stručna konkretizaciji. Ne postoji neposredna veza između iskustvenih doživljaja i spoznaje koja ih objašnjava, pa se zakonitost ne može vidjeti, čuti ... Zato je moguće da znamo zakonitost, a ne vidimo i ne čujemo pojave i procese na koje se ona odnosi. Između znanstvenog otkrića i iskustvenih doživljaja na koje se ono odnosi postoji distanca istraživanja. Prema tome, kao što je potrebno istraživanje da dođemo do generalizacije, isto je tako potrebno istraživanje da se dođe do njezine konkretizacije.

Primjerice liječenje nije moguće samo na osnovi teorijskog poznavanja bolesti. Osim toga, potrebno je i dijagnosticirati bolest. Međutim, nije moguće dijagnosticirati bolest koju ne poznajemo. Stručna aktivnost (liječenje), dakle, nije moguća bez rezultata znanstvenog istraživanja (spoznaje) i rezultata stručnog istraživanja (dijagnoze). Nijedno se područje ljudskog djelovanja ne može razvijati ako uza znanstvena istraživanja ne prakticira i stručna.

U području društvenih struka mnogo je manje stručnih istraživanja nego u području prirodnih i tehničkih struka. Ako politolozi žele stručno pripomoći boljem funkcioniranju demokracije, nije dovoljno da općenito znaju koji činitelji općenito pridonose boljem funkcioniranju demokracije. Osim toga, oni moraju doznati kako su ti činitelji zastupljeni u sredini u kojoj rade. Recimo, povećanjem informiranosti pomoći će boljem funkcioniranju demokracije samo ovisno o tome je li i koliko informiranost u njihovoj sredini prepreka uspješnijem funkcioniranju demokracije. To ne mogu doznati iz literature niti mogu procijeniti odoka, pa je nužno provesti stručno istraživanje.

Mali broj stručnih istraživanja u društvenim znanostima nije uzrokovan manjom potrebom za ovakvom vrstom istraživanja. Dok bolesnik sam ide liječniku i moli ga za razne pretrage, sociolozi i politolozi bit će ometani u stručnom istraživanju. Demokraciju najviše ometaju oni koji su uzurpirali moć. Takvi su, dakako, zainteresirani za očuvanje te moći, pa ometaju otkrivanje onoga što bi htjeli prikriti.

Stručna su istraživanja društvenih i političkih pojava pod još većim pritiskom nego znanstvena istraživanja. Otkriće opće zakonitosti nikog konkretno ne pogađa. Ako smo otkrili da vladajuća struktura uvelike ometa funkcioniranje demokracije, to konkretno nikog neće pogoditi. Međutim, ako smo stručnim istraživanjem utvrdili konkretne ljude, doći ćemo u sukob s onima čija je moć mnogo veća od naše. Takav sukob, na žalost, završava najčešće tako da se stručna istraživanja, ako ih ima, svode na ona koja pomažu očuvanju ili povećanju moći onih koji je ionako imaju previše. Tako je sudbina sociologa i politologa i novinara da u situacijama u kojima su najpotrebniji iznevjere ili napuštaju svoju struku.

U mnogim su se područjima stručna istraživanja afirmirala i dobila specifičan naziv. U medicini se zovu *pretrage*, u pravu *istraga* (istražni postupak), u pedagogiji *ispitivanje*. U nekim su područjima dobro razvijena a nemaju specifično ime. Obično se zovu *dijagnostika*, a za njih se osposobljava na posebnim kolegijima. U psihologiji je to psihometrija, u ekonomiji ekonometrija. U sociologiji se sociometrijom zove samo

jedna metoda, a u politologiji ne postoji naziv koji bi upućivao na stručna istraživanja. U novinarstvu je to *„istraživačko novinarstvo"*.

Bez obzira na razlike u cilju, stručna su istraživanja po logičkoj strukturi slična znanstvenim i tehničkim istraživanjima. U istraživanju društvenih i političkih pojava razlika se može zamijetiti u veličini i strukturi uzorka, pa se znanstvena istraživanja zovu makroistraživanja, a stručna mikroistraživanja. Stručna istraživanja mogu biti dobra osnova za znanstvena istraživanja i teško je zamisliti daljnji razvitak politologije bez stručne afirmacije politologa, novinarstva bez „istraživačkog novinarstva".

Pisani izvještaj o stručnom istraživanju zove se stručni rad. U praksi se često ne razlikuje stručni rad od znanstvenog rada. A kada se i pokušavaju razlikovati, uzima se pogrešan kriterij, pa se kvalitetniji radovi svrstavaju u znanstvene, a manje kvalitetni u stručne radove. Međutim, zaboravlja se da su znanstveni i stručni radovi pisani izvještaji o dvije bitno različite istraživačke aktivnosti, pa znanstveni rad može biti manje kvalitetan od stručnoga. Znanstveni rad je pisani izvještaj o istraživanju kojem je cilj otkrivanje zakonitosti, a stručni je rad pisani izvještaj o istraživanju kojem je cilj konkretizacija zakonitosti (dijagnoza).

1.9.4. Akcijska istraživanja

Znanstvena su istraživanja u području društvenih znanosti slabije razvijena, a njihovi rezultati nemaju utjecaja na društveno-političku praksu. Društvena se akcija gotovo redovito odvija mimo spoznaje o njoj. Stoga nije čudno što je već Marx upozoravao kako su filozofi svijet različito tumačili, a stvar je u tome da se on izmijeni. Ta revolucionarna misao imala je velik utjecaj i na znanstvene djelatnike. Tako Mills ističe: „Ako težnja za tim da se bude informiran potpuno potisne zahtjev da se informacija pretvori u djelo, znanje ljudi – umjesto da bude aktivno – postaje pasivno i gubi svoju ulogu u preobražaju života" (Heler, 1978:347). Slično naglašava i Pečujlić kako „glavno pitanje ipak nije kako ćemo više znati o društvu, već kako ćemo živjeti" (Pečujlić, 1976:49).

Takva su se gledišta odrazila i na shvaćanje znanstvenog istraživanja, pa umjesto tradicionalnih istraživanja neki zagovaraju takozvana akcijska istraživanja. Zagovornici akcijskih istraživanja upozoravaju da tradicionalna znanstvena istraživanja ostaju na otkriću koje završava u ladici, a akcijska istraživanja idu dalje i traju sve dok se situacija ne promijeni (Gilli, 1974). Vidjeli smo da su rezultati znanstvenih istraživanja opće dobro s velikom potencijalnom vrijednošću. Da bi se ta vrijednost pretvorila u stvarnu vrijednost, potrebna su tehnička i stručna istraživanja, kao i stručna aktivnost koja će se na svemu tome temeljiti.

Primjer iz medicine najbolje će ilustrirati te odnose. Upala pluća otkrivena je i opisana kao specifična bolest. Teorijsko znanje o toj bolesti nije dovoljno da bi se ona počela liječiti. Prije toga treba dijagnosticirati tu bolest. Bolest se ne može dijagnosticirati bez teorijskog znanja o njoj, ali to znanje nije dovoljno za dijagnozu, pa se to čini na osnovi pretraga (stručnih istraživanja). Tek nakon dijagnoze, može početi liječenje (stručna aktivnost). Znanstvena spoznaja i dijagnoza su neophodne, ali nisu dovoljne za liječenje. Osim toga, treba znati kako se neka bolest liječi i u skladu s tim valja po-

broj elemenata, ona time omogućuje nove sinteze. Teško bi Mendeljejev došao do periodnog sustava da je raspolagao s manje opisa elemenata. Njihovim ustavljivanjem došlo je do velikog skoka u objašnjavanju predmeta fizike i kemije.

Budući da znanost logički objašnjava svoj predmet, ona svoje spoznaje izražava logičkim kategorijama (pojmom, zakonom, teorijom, sustavom). Za razliku od logike koja se zasniva na zakonima ispravnog mišljenja, znanost usto svoje mišljenje i iskustveno provjerava.

1.11. Znanstvena metoda

Uz pomoć znanstvene metode provjerava se istinitost znanstvenog mišljenja. Međutim, društveni se dualizam odrazio i u području znanstvenih metoda, tako da se suprotstavljaju teorijska i empirijska verifikacija. No znanstvena je misao samokorektivna, jer ljubav prema istini (znatiželja) „razvija intelektualnu hrabrost da se suočimo s teškoćama i da svladamo iluzije koje su privremeno ugodne, ali na kraju štetne" (Koen – Nejgel, 1965:407). Znanstvena metoda ne može se svesti ni na logičke ni na empirijske metode. Ujedinjuje ih u jedinstvenom spoznajnom procesu i tako zbližava ljude, za razliku od drugih oblika mišljenja.

Logika znanstvenom mišljenju daje formu, teorija sadržaj, a empirijski postupci sadržaj teorija povezuju s činjenicama stvarnosti na koje se odnose. Oni koji odbacuju ići dalje od činjenica, i ne dopiru do pravih činjenica, ističe Cohen. Svako je otkriće anticipacija prirode, pa se do istinite spoznaje i ne može doći samo proučavanjem činjenica. Istraživanje počinje problemom. Na osnovi teorijskog znanja, inteligencije, intuicije i mašte dajemo misaoni odgovor na problem. Taj nas odgovor usmjerava prema određenim činjenicama koje trebamo prikupiti radi provjeravanja naših hipoteza. Međutim, prikupljanje, obrada i interpretacija činjenica poslovi su u znanstvenom istraživanju koji moraju udovoljavati određenim znanstvenim kriterijima.

Istraživanje se sastoji od većeg broja aktivnosti logički ujedinjenih u jedinstvenom procesu znanstvenog istraživanja. U njemu se koriste različite metode koje se odabiru i prilagođavaju specifičnostima tih aktivnosti. Znanstvenim metodama rješavamo pojedinačne probleme unutar procesa istraživanja, pa je potrebno razlikovati metode od procesa istraživanja. Korištenje pojedinačnih metoda dovelo je do mnogih pogrešaka u znanosti, ali pojedinačne su se metode koristile i namjerno kako bi se dobio privid znanstvenog istraživanja. Zato je umjesto višeznačnog izraza „znanstvena metoda" bolje rabiti izraz *„proces istraživanja"*.

Već smo rekli da metoda istraživanja ovisi o onome što se istražuje. Objektivna je stvarnost vrlo kompliciranа, pa i istraživački postupci moraju biti kompliciranі. Proces istraživanja sastavljen je od velikog broja različitih aktivnosti koje su međusobno povezane istraživačkom idejom. Da bi istraživanje bilo uspješno, svaka faza tog procesa treba biti svjesno, svrhovito i planski razrađena. To, međutim, nije moguće učiniti ako se istraživanje ne temelji na poznavanju predmeta istraživanja. Kako nas u ovom slučaju zanimaju društvena istraživanja, prije razrade faza procesa istraživanja usmjerit ćemo se na specifičnosti društvenih znanosti.

2. DRUŠTVENE ZNANOSTI – SPECIFIČNOSTI

Što se penješ na veći vrh, vidiš veće
prostranstvo koje treba istražiti.
Taku-An

Bez obzira na svoje specifičnosti i društvene su znanosti pojmovna interpretacija društvene stvarnosti zasnovane na činjenicama te stvarnosti. Prirodne su znanosti bile već vrlo razvijene kad su se društvene znanosti tek počele konstituirati. Razlog tome je što su prirodne pojave zbog svojih specifičnih obilježja dostupnije znanstvenom istraživanju, a tome su pridonosili i društveni odnosi, koji su u cijeloj povijesti bili takvi da su se nastojali prikrivati, a ne otkrivati.

Ni danas društvene pretpostavke ne idu u prilog razvitku društvenih znanosti. Povijest ne može bez vremenske distance. Sociologija i politologija potiskuju se. Njihova legalizacija uzimala se kao kriterij demokratičnosti nekog društva. Nedemokratska društva samo formalno ih legaliziraju kako bi poslužile kao demokratski dekor, bez stvarnih mogućnosti za istraživanje. Pritisak na društvene znanosti postojat će sve dotle dok je nedemokratskih elemenata u društvu. Dakako, veći će pritisak biti ondje gdje je tih elemenata više.

Društvene su se znanosti počele pojavljivati u vrijeme kada su se prirodne znanosti već dobro razvile i afirmirale svojom sistematičnošću, preciznošću i egzaktnošću. Zbog toga je pojam znanosti bio zasićen značenjem prirodne znanosti, pa se društvena znanost dočekala i počela odmjeravati kriterijima prirodnih znanosti. Pri tome se nije imalo na umu da se prirodne i društvene znanosti razlikuju u predmetu svojeg istraživanja, pa postupci pomoću kojih se istražuje njihov predmet moraju biti drukčiji.

Sveukupni razvoj išao je od anorganske stvarnosti preko organske, psihoorganske do superorganske stvarnosti. Prema tome, išao je od nižih razina prema višima.

RAZINE, TIPOVI POJAVA I ZNANOSTI KOJE IH ISTRAŽUJU

RAZINA	TIP POJAVA	ZNANOST
IV. superorganske	kultura	kulturna antropologija, sociologija, socijalna psihologija, znanost o politici, ekonomija, povijest, komunikologija
III. psihoorganske	psihički doživlj.	psihologija –
	neryni sustav	neurologija
II. organske	tjelesna građa ljudi, životinje, biljke	fizička antropologija – zoologija, botanika, fiziologija, organska kemija, biofizika
I. anorganske	zemlja, voda, zrak, svemirska materija	kemija, fizika, geologija – kemija, fizika, geologija, astronomija

kvalitativne i kvantitativne metodologije. Metodologija znanstvenog istraživanja jedinstvena je, kao što je jedinstvena i znanost. Znanost se razvija povezujući teoriju i iskustvo, kvalitativno i kvantitativno. Kvantofrenija i kvantofobija koče razvitak znanosti suprotstavljajući ono što znanost nastoji povezati. Teoretičari, usmjeravajući se na kvalitativnu metodologiju i heuristički aspekt istraživanja, upadaju u kvantofobiju, a empiričari, usmjeravajući se na kvantitativnu metodologiju i verifikacijski aspekt istraživanja, upadaju u kvantofreniju.

2.7. Društvena znanost i politika

Treba razlikovati istinu od interesa.

Društvena znanost, istražujući društvo, otkriva odnose koji u njemu vladaju. Politika je otuđena sila koja vlada nad ljudima. Uz pomoć nje vladajuća klasa regulira i usmjerava globalne društvene procese u skladu sa svojim posebnim interesima. Vladajuća klasa prikriva svoje posebne interese i uz pomoć ideologije i propagande prikazuje ih kao opće. Iako je propaganda prisila s anestezijom, klasni sukob ne jenjava. U klasnom je društvu neizbježan sukob između društvene znanosti i politike, jer znanost otkriva stvarne odnose u društvu, a politika to nastoji prikriti.

To je jedan od razloga da se društvene znanosti kasno pojavljuju, a kada se i pojave brzo se ideologiziraju, jer postaju instrumentom vladajuće klase. Institucionalizirana znanost o društvu u klasnom se društvu uglavnom pretvara u ideologiju. Međutim, to ne znači da u tom društvu nema znanstvenih istraživanja društva. Ima ih, unatoč pritisku, jer znanstveno istraživanje zadovoljava individualne potrebe znatiželjnih talenata. Znatiželja je opća ljudska potreba koja mnoge znanstvene istraživače izdiže iznad potreba njihove klase. Znatiželja pokatkad biva jača i od nagona za samoodržanjem.

Prema tome, znanost je mogla biti potiskivana i potisnuta, ali ne i zauvijek uništena. Zato se ona razvijala unatoč društvenim uvjetima koji joj nisu bili naklonjeni. Sukoba između znanosti i politike bit će i u demokraciji sve dok se to društvo ne riješi autokratskih elemenata, uključujući ostatke autoritarne svijesti kojih se tako lako ne oslobađaju ni političari ni znanstveni radnici. Do sukoba između znanstvenih radnika i političara može doći i kada su im ciljevi isti, jer im put za ostvarenje tih cijeva može biti različit. Ljudi mogu težiti istim ciljevima, a da se bitno razlikuju u načinu njihova postizanja.

Političari su pretežno voluntaristi jer smatraju da za postizanje određenih ciljeva treba ljude za njih pridobiti. Zato oni veličaju postavljene ciljeve i postignute rezultate kako bi podignuli moral i ponešto rekli o svojoj efikasnosti. To može dovesti do zablude koja se u uzročnoposljedičnom lancu pojavljuje kao kočnica u postizanju ciljeva za koje se i sami zalažu.

Društvena se znanost bori protiv zabluda i otkriva stvarne društvene odnose. Odnosi do kojih dolazi znanost redovito su mnogo lošiji od onih kako ih prikazuje politika. To izaziva sumnju političara u znanstvene radnike, pa oni u njima zbog toga često vide ljude s drugim ciljevima.

Ustanovljavanje stvarnog stanja u društveno-političkom životu političari često smatraju kao vrednovanje njihova rada. Svi ljudi pružaju otpor pokušajima da se vrednuje njihov rad, a naročito onda kad osjećaju da bi rezultati tog posla mogli biti slabi. Jedna slabost obično izaziva drugu, pa umjesto da se radi na poboljšanju stanja, zabranjuje se njegovo otkrivanje. Političari probleme vide u znanstvenicima, a znanstvenici u političarima, tako jedni i drugi, umjesto da rješavaju probleme, otvaraju nove.

I znanstvenici često griješe, posebice kada se bave političkom aktivnošću. Oni zaboravljaju granicu između znanstvenog i političkog rada pa ne razlikuju demokraciju od scijentokracije. Politička aktivnost je izvan znanstvenog rada, pa im znanstveni autoritet ne daje veća građanska prava. Iako otkrivanje treba djelovati na odlučivanje, te dvije aktivnosti nisu iste i ne treba odlučivati onaj tko je otkrio ili tko više zna. Odlučivanje je problem svih, pa otkrića i znanja treba učiniti dostupnima svima da bi na njima mogli zasnivati svoje odlučivanje.

Pojam znanosti često se ne razlikuje od pojma politike, pa se događa da se u znanosti postupa politički, a u politici znanstveno. Međutim, dok u znanosti istinitost mišljenja nije moguće dokazati brojem ljudi koji ga prihvaćaju, u politici se ispravnost postupka može ocijeniti brojem ljudi koji ga odobravaju. Verifikacija u znanosti i politici nije ista. U znanosti možete biti usamljeni i biti u pravu, a u politici to nije moguće. Ispravnost politike provjerava se plebiscitom, referendumom i izborima, a istinitost znanstvenog mišljenja – znanstvenim istraživanjem.

Pritisak politike osobito je velik na nastanak i razvitak društvenih znanosti. U autoritarnim društvima interesi vlasti proglašavali su se općim interesima. Nezadovoljstvo takvom politikom proglašavalo se društvenom patologijom.

Znanstvenim istraživanjem došlo se do spoznaja o čovjeku kao biću s mogućnošću slobode izbora. Sloboda izbora jednih ničim ne smije biti ograničavana osim slobodom izbora drugih ljudi. Slobodu izbora ograničavala je politika nametući svoj izbor služeći se sredstvima fizičke i simboličke prisile. Kad se nametnuti izbor ne bi propagandom učinio prihvatljivim, prisila bi se „humanizirala" izgovorom kako je u interesu onoga koji se prisiljava.

Sloboda izbora ne jamči uvijek najbolji izbor. Izbor može biti i pogrešan. Pogrešan izbor nikad ne može biti tako štetan kao ukidanje slobode izbora. Nedostatak znanja može uzrokovati pogrešku izbora, ali onaj tko više zna nema pravo nametati izbor. Ni znanost ne smije nametati izbor. Ona treba podržavati slobodu izbora i pomagati da izbor bude što kvalitetniji, osiguravajući potrebne informacije za kvalitetan izbor, pronalazeći sve bolje oblike društvenog života u kojem bi sloboda jednih što manje ograničavala ili ugrožavala slobodu drugih.

U odnosu na anorgansku, organsku i psihoorgansku stvarnost superorganska stvarnost kasnije se pojavila i predstavlja složeniju stvarnost. Isto tako, kasnije su se pojavile znanosti koje istražuju tu stvarnost. Slično se događa i sa znanstvenicima. Znanstvenici prirodnih znanosti vrhunac u svojem razvitku dostižu prije svoje pedesete godine, dok znanstvenici u društvenim znanostima vrhunac dostižu, u pravilu, nakon svoje pedesete godina. Prema tome, postoji razlika u filogenezi pojava i znanosti koje ih istražuju. Čini se da je razvitak znanstvenika kratka rekapitulacija razvitka znanosti. U prirodnim znanostima snaga duha rano dovodi do vrhunca, dok je u društvenim znanostima usto potrebna i zrelost.

II. dio

PROCES ISTRAŽIVANJA DRUŠTVENIH POJAVA

Misao o istraživanju nije se razvijala *pravolinijski*. Ona je bila opterećena različitim jednostranostima koje se i danas osjećaju, tako da se proces istraživanja izjednačavao s upotrebom metoda logičkog mišljenja, upotrebom općih teorija ili primjenom metoda empirijske verifikacije. Međutim, proces istraživanja mnogo je kompliciraniji od svakog od tih pokušaja i od svih njih zajedno.

Da bismo izbjegli zamke jednostranosti u znanstvenom istraživanju društvenih pojava, prije razrade tog procesa ukratko smo objasnili temeljne znanstvene pojmove i upozorili na specifičnosti društvenih pojava o kojima moramo voditi brigu prilikom njihova istraživanja.

Vidjeli smo da znanost objedinjuje misaone i iskustvene informacije u istraživanju svoga predmeta. Budući da su misaone informacije općenite, potrebno ih je povezivati s reprezentativnim brojem iskustvenih informacija koje su pojedinačne. Znanost istraživanjem dolazi do zakonitosti u svom predmetu koje izražava pojmovima, zakonima, teorijama koje objedinjuje u logički jedinstveni sustav. Znanost podrazumijeva nastojanje da se istraživanjem i ustavljivanjem rezultata istinito objasni njezin predmet.

Zbog specifičnosti društvenih pojava društvene znanosti imaju svoje specifičnosti i u istraživanju i u ustavljivanju. Društvene su pojave kompliciranije, pa je složeniji proces istraživanja i logičko ustavljivanje rezultata istraživanja. Zato društvene znanosti imaju manji broj rezultata istraživanja. Zbog dinamične strukture tih pojava rezultati društvenih istraživanja brzo zastarijevaju, pa društvene znanosti više obilježava napor da se istinito objasni njihov predmet nego rezultat koji bi bio logički ustavljen. Prema tome, potreba za istraživanjima u društvenim znanostima veća je jer su kompliciranije, manje istražene, a spoznaje u njima brzo zastarijevaju. Zbog toga spoznaje o umijeću istraživanja čine bitan dio strukture društvenih znanosti, pa i edukacija u društvenim znanostima treba biti više usmjerena prema umijeću istraživanja nego prema usvajanju ustavljenih spoznaja o predmetu koje brzo zastarijevaju.

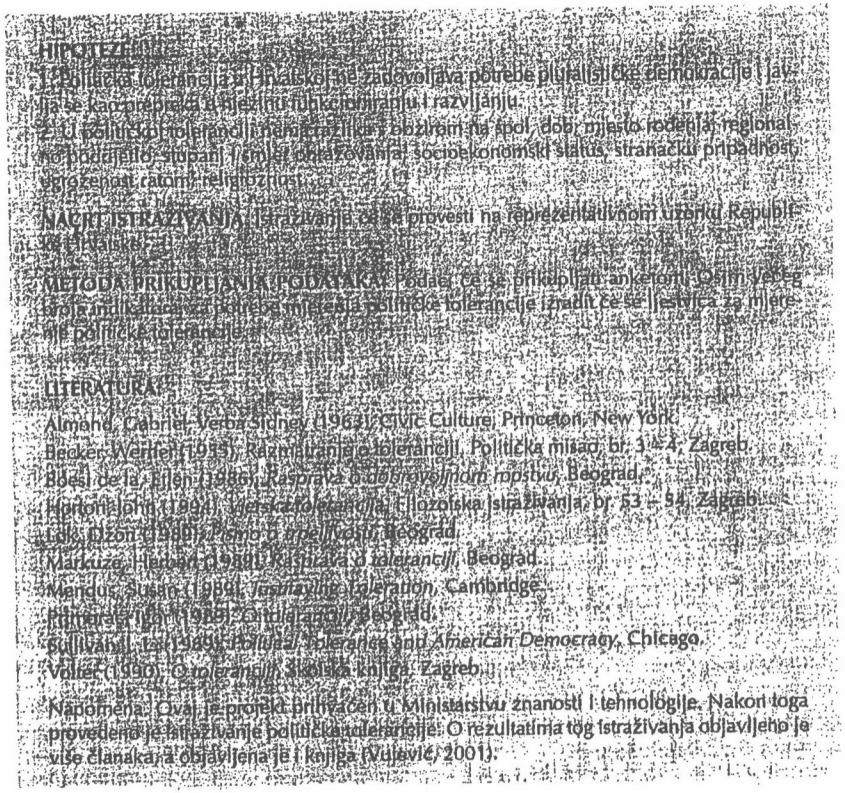

HIPOTEZE:

1. Politika tolerancija u Hrvatskoj ne zadovoljava potrebe pluralističke demokracije i javlja se kao prepreka u slobodnom funkcioniranju i razvijanju.
2. U političkoj toleranciji manjinskih uzoraka s obzirom na spol, dob, mjesto rođenja, regionalno podijeljeno stupanj i smjer odražavanja, socioekonomski status, stranačku pripadnost, obrazovanost, ratom, religioznost...

NAČIN ISTRAŽIVANJA: Istraživanje će se provesti na reprezentativnom uzorku Republike Hrvatske.

METODA PRIKUPLJANJA PODATAKA: Podaci će se prikupljati anketom. Osim već gotovih indikatora za potrebe mjerenja političke tolerancije izradit će se i testovi za mjerenje političke tolerancije.

LITERATURA:

Almond, Gabriel, Verba Sidney (1963) Civic Culture, Princeton, New York.
Becker, Werner (1995), Razmatranje o toleranciji, Politička misao, br. 3 – 4, Zagreb.
Boeši de la, Ejen (1980) *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu*, Beograd.
Horton John (1994) *Vrste tolerancija*, Filozofska istraživanja, br. 53 – 54, Zagreb.
Lok, Džon (1980) *Pismo o verskoj toleranciji*, Beograd.
Markuze, Herbert (1980) *Kritika čistog tolerancija*, Beograd.
Mendus, Susan (1984) *Justifying Toleration*, Cambridge.
Rot, Igor (1988) *Tolerancija*, Beograd.
Sullivan, Tim (1989) *Political Tolerance and American Democracy*, Chicago.
Volter (1990) *O toleranciji*, Školska knjiga, Zagreb.

Napomena: Ovaj je projekt prihvaćen u Ministarstvu znanosti i tehnologije. Nakon toga provedeno je istraživanje političke tolerancije. O rezultatima tog istraživanja objavljeno je više članaka, a objavljena je i knjiga (Vujević, 2001).

IZVEDBENI PROJEKT ISTRAŽIVANJA

Kad društvena sredina prihvati idejni projekt i kad se osiguraju drugi uvjeti za izvođenje određenog istraživanja, istraživač prelazi na izradu izvedbenog projekta istraživanja. Istraživanje je vrlo zahtjevna aktivnost koja se ne može s uspjehom obaviti ako unaprijed nismo dobro pripremljeni za njezino izvođenje. Zbog toga prije provođenja istraživanja treba detaljno razraditi sve poslove koje treba obaviti u tijeku istraživanja. Unaprijed razrađene aktivnosti koje u jednom istraživanju treba obaviti višestruko su korisne.

1. Istraživaču omogućuju pregled misli i aktivnosti koje u tijeku istraživanja treba obaviti.
2. Izvedbeni projekt omogućuje poboljšavanje zamisli i aktivnosti, ali i uočavanje i uklanjanje slabosti.

3. Izvedbeni projekt je materijalni dokument koji omogućuje i drugim istraživačima da o njemu iznesu svoje mišljenje i time pomognu eventualnom uklanjanju teškoća i pogrešaka.
4. Izvedbeni projekt služi kao dokumentacijska osnova na temelju koje će se izvoditi svi poslovi u tijeku istraživanja, počevši od priprema istraživanja do objavljivanja znanstvenog izvještaja (Mužić, 1968:57 – 58).

Izvedbeni projekt istraživanja čini detaljno razrađen cjelokupan proces istraživanja u kojem je složena istraživačka aktivnost artikulirana i razrađena u sklopu većeg broja specifičnih aktivnosti koje je potrebno obaviti da bi se s uspjehom izvršilo cjelokupno istraživanje. Opis tih specifičnih aktivnosti ujedno je i opis poslova koje valja razraditi u izvedbenom projektu istraživanja.

FAZE PROCESA ISTRAŽIVANJA

Budući da su ljudi bili više usmjereni na rezultate znanstvenog rada nego na načine pomoću kojih se dolazilo do otkrića, spoznaje o znanstvenoj aktivnosti nisu tako sređene kao spoznaje o predmetu pojedinih znanosti. Zbog toga su mnoga istraživanja manjkava, a u društvenim istraživanjima česta je jednostranost koja se očituje u zanemarivanju jednog konstitutivnog dijela spoznajnog procesa: misaonog ili iskustvenog. Tako imamo „teoretičare" koji misle o stvarnosti mimo iskustva o njoj i „empiričare" koji iskustvo ne osmišljavaju.

Međutim, u posljednje se vrijeme za tim osjeća sve veća potreba. Znanstveni rad se demokratizirao, a znanosti su se toliko razvile da se ni najveći talenti ne mogu baviti znanstvenim istraživanjem ako nisu upućeni u tu aktivnost. Put do otkrića je put u nepoznato. U nepoznatom se čovjek najlakše izgubi. Zbog toga se u istraživanju čovjek mora maksimalno koristiti mišljenjem kao najvišim adaptivnim procesom. Istraživanje ne može biti improvizacija. Ono je visokoorganizirana aktivnost visokoorganizirane materije – mozga.

Kao što su se pojedine znanosti razvijale dolazeći do novih spoznaja, tako se i znanstveno istraživanje usavršavalo i obogaćivalo novim iskustvima. Osim toga što je ujedinilo teorijsku i empirijsku aktivnost, znanstveno je istraživanje artikulirano u više specifičnih aktivnosti. Međutim, nema nekog slaganja u vezi s brojem i vrstom tih aktivnosti, jer se u konkretnim istraživanjima ne moraju pojavljivati uvijek iste aktivnosti. U istraživanju društvenih pojava pojavljuje se veći broj aktivnosti i u teorijskom i u empirijskom dijelu procesa istraživanja. Svaka aktivnost koja se zasebno ispoljava kao specifična aktivnost posebno je izdvojena i razrađena kao posebna faza u procesu istraživanja. Određen je i redoslijed njihova pojavljivanja, ali to ne znači da se u svakom istraživanju moraju pojaviti sve aktivnosti i da redoslijed njihova pojavljivanja ne može biti i drukčiji.

Zbog specifičnosti društvenih pojava treba imati na umu da sve aktivnosti koje ćemo opisati nisu nužne nego samo moguće u konkretnom istraživanju. Isto tako,

razrada i primjena tih aktivnosti ne smije biti šablonska, već treba maksimalno poticati stvaralačku misaonu aktivnost.

Prema tome, u cjelovitom istraživačkom procesu moguće su sljedeće aktivnosti:

1. Izbor i definiranje problema istraživanja,
2. Određivanje područja znanstvene analize,
3. Definiranje pojmova i pojmovna analiza,
4. Određivanje ciljeva istraživanja,
5. Postavljanje hipoteza,
6. Identifikacija i klasifikacija varijabli,
7. Operacionalizacija varijabli,
8. Utvrđivanje nacrta istraživanja,
9. Izbor i razrada metoda za prikupljanje podataka,
10. Planiranje i provođenje terenskog dijela istraživanja,
11. Sređivanje i obrada podataka,
12. Interpretacija podataka,
13. Pisanje znanstvenog izvještaja.

Prvih pet faza istraživanja čini teorijska aktivnost. Od šeste do jedanaeste faze razrađene su empirijske aktivnosti u istraživačkom procesu. Interpretacija podataka i pisanje znanstvenog izvještaja faze su koje povezuju teorijski i empirijski dio procesa istraživanja. Teorijski dio procesa istraživanja počinje problemom istraživanja, a završava hipotezama. Hipoteze su teorijski odgovor na pitanje u problemu koji ćemo provjeriti u empirijskom dijelu istraživanja. U hipotezama tvrdimo nešto o objektivnoj stvarnosti, pa u verifikacijskom dijelu identificiramo ono o čemu nešto tvrdimo (varijable) kako bismo ih mjerili i tako empirijski provjerili istinitost misaonog iskaza (hipoteza).

Istraživački je proces jedinstvena aktivnost u kojoj teorijski dio određuje što će se empirijski mjeriti, a rezultati empirijskog mjerenja određuju istinitost teorijske misli. Istraživački proces se ne može temeljiti samo na mišljenju ili samo na podacima. U istraživanju se uvijek prikupljaju određeni podaci kako bi se provjerilo određeno mišljenje, pa znanstveno istraživanje ne može ostati na prikupljenim podacima, ili na postavljenim hipotezama. Zbog toga je u cjelokupnom procesu istraživanja nužna interpretacija koja povezuje određenu misao s odgovarajućim podacima, i tako provjerava hipoteze uz pomoć podataka, ne ostajući na podacima. Znanstvenim istraživanjem podatke pretvaramo u mišljenje, a hipoteze u zakone i teorije.

Znanstveno je istraživanje cjelovit istraživački proces koji uključuje i povezuje teorijsku i empirijsku aktivnost. Prilog znanosti moguće je dati u obavljanju i razvijanju specifičnih znanstvenih aktivnosti, pa i to može biti samostalan znanstveni rad. Posebice vrijedni teorijski radovi mogu se napraviti na području pojmovne analize logičkog uređenja i sistematizacije spoznaja na nekom području. U sklopu empirijskih aktivnosti vrijedni prilozi znanosti mogu se napraviti osobito na području operacionalizacije varijabli.

1. IZBOR I DEFINIRANJE PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Tko zna da ne zna, najviši je.

Leo Tse

Oni koji su davali prednost indukciji smatrali su da istraživanje započinje prikupljanjem činjenica. No započeti indukcijom „značilo bi skupljati činjenice prije nego što je poznato koje bi među neodređenim brojem činjenica u svemiru trebalo prikupiti". Isto tako, započeti istraživanje dedukcijom „značilo bi prihvatiti nepouzdana i vjerojatno tradicionalna nagađanja prije nego što se zna karakter problema" (Nortrop, 1968:29). Stoga s pravom upozorava Cohen da istraživanje ne počinje ni indukcijom ni dedukcijom već problemom koji izaziva teškoće u praktičnoj i teorijskoj situaciji.

Istraživanje, prema tome, počinje problemom istraživanja. Čovjek se susreće s mnogo problema i rješava ih, ali samo neki od njih problemi su istraživanja. Čak se mogu provoditi istraživanja, a da nisu potaknuta problemom istraživanja. Recimo, istraživanja koja su vezana za izradu diplomskoga, magistarskog rada ili doktorske teze više su vezana za rješavanje statusnog problema kandidata nego što su istraživački problem.

Problem istraživanja je specifičan problem. On se zasniva na znatiželji, a nastaje ako o nečemu nemamo dovoljno znanja. Ako znatiželju možemo zadovoljiti učenjem, onda to još nije problem istraživanja. Tek ako učeći i studirajući ne možemo doći do željenih znanja o nečem, tada to može biti problem istraživanja. Teško je povući oštru granicu između problema učenja, studiranja i istraživanja. Ako učeći i studirajući ne možemo naći eksplicitne odgovore na pitanje koje nas muči, možda ćemo naći implicitne odgovore koji će nas zadovoljiti.

Ako svoju znatiželju nismo mogli zadovoljiti učenjem i studiranjem, tada ono što želimo znati može biti problem istraživanja. Prema tome, problem istraživanja je problem koji ne možemo riješiti učenjem ni studiranjem, već je potrebno provesti istraživanje da bi se došlo do novih spoznaja. Te spoznaje nisu nove samo za istraživača koji istražuje, nego trebaju biti nov prilog znanosti.

Problem istraživanja proistječe iz neznanja ili nedovoljnog znanja. Međutim, neznanje i nedovoljno znanje nisu automatski problemi istraživanja, jer naše je neznanje toliko veliko da ga znanost nikad neće riješiti. Razvitkom znanosti povećava se naše znanje, ali se povećava i znanje o neznanju, pa se tako povećava i broj problema u znanosti. Neznanje koje nam je poznato nije isto što i problem istraživanja, jer konkretno istraživanje može obuhvatiti samo mali dio onoga što ne znamo. Početnici ne misle tako pa za problem istraživanja uzimaju preširoko područje. Međutim, navođenjem širokog područja koje je potrebno istražiti nismo odredili problem istraživanja.

Pogriješit ćemo ako i preusko područje odredimo kao problem istraživanja, jer tada spoznaje do kojih ćemo doći mogu ne imati teorijsku ili praktičnu vrijednost. Preširok problem bio bi istraživanje naših radnika na privremenom radu u inozemstvu, a preuzak, ako bismo željeli istražiti kako su dvadesetogodišnje djevojke upoznate s radom organizacije mladeži.

Stvarni problem u znanosti koji nije ni preširok ni preuzak može biti neprikladan za nas. Prema tome, ni njega nećemo uzeti za problem istraživanja. Sve što može biti

su u sličnim istraživanjima došli naši prethodnici mogu nam pomoći da dođemo do relevantnijih hipoteza.

5. Nema faze istraživanja u kojoj ne bi mogla pomoći iskustva prethodnih istraživanja, pa pri obradi literature treba to imati na umu i usmjeravati se posebice na iskustva u vezi s izborom i primjenom metoda za prikupljanje podataka, način operacionalizacije varijabli, vrstu nacrta i istraživanja kojima su se koristili u sličnim istraživanjima, iskustva u terenskom provođenju istraživanja, obradi i interpretaciji podataka.

Tako usmjeren rad na literaturi mnogo će nam više pomoći nego čitanje bez specificiranih zadataka. Tako ćemo na vrijeme prepoznati relevantne informacije za svoje istraživanje. Nije dovoljno biti usmjeren, već treba i bilježiti relevantne informacije kako bismo izbjegli da je ponovno tražimo, na što se nepotrebno gubi vrijeme.

2.2. Problem interdisciplinarnih istraživanja

Kompleksnost društvenih pojava govori o potrebi interdisciplinarnih istraživanja. Unatoč tome, takvih je istraživanja vrlo malo. A ako se i provode, više su plod svaštarenja pojedinaca nego organiziranog timskog rada.

Više je razloga za to. Prije svega, znanstvenici se slabo pripremaju za znanstvena istraživanja. Gotovo da i nema aktivnosti koju čovjek obavlja, a da nije potrebno da uči kako bi je s uspjehom obavljao. Što je aktivnost kompliciranija, potrebna je veća priprema. Znanstveno istraživanje spada među najzamršenije čovjekove aktivnosti, a znanstvenici su većinom samouci u istraživačkoj aktivnosti. Oni studiraju teoriju određene znanosti, ali se u tijeku studija ne upoznaju s istraživačkom aktivnošću. Prema tome, teško je ostvariva suradnja u poslovima u koje smo slabo upućeni.

Usto, interdisciplinarna suradnja je otežana različitim vrijednostima od kojih se polazi, različitim pogledima na proces istraživanja, različitim shvaćanjem uloge znanosti i slično. Svaka pojedina znanost ima specifične teorijske orijentacije, svoje pojmove i svoj specifični jezik, koji nije ili je slabo razumljiv istraživačima s drugog znanstvenog područja.

Iako je znanost samokorektivna, u njoj su česti i neznanstveni elementi. Znanstvena praksa je dio društvene prakse, pa se društveni rivalitet često osjeća i u području znanosti. To većinom ometa interdisciplinarna istraživanja. S dosta sumnje dočekuju se nove znanosti, posebice znanstvenici čija je znanost bliska novoj znanosti, jer smatraju da znanost s kojom se oni bave može dobro objasniti sve probleme. Jedna isključivost rađa drugu, pa pristaše nove znanosti ignoriraju stare znanosti jer u njima vide samo probleme koje one nisu mogle objasniti. Zaboravlja se da svaka znanost proučava dio objektivne stvarnosti, pa na osnovi dijela pokušava izvoditi opće zaključke.

3. DEFINIRANJE POJMOVA I POJMOVNA ANALIZA

Nema znanstvenog otkrića bez povezivanja određenih činjenica s odgovarajućim pojmovima. Ako netko nema pojam stola, ne može ga ni percipirati. Goethe je upozoravao da „čovjek vidi ono što znade" (Horvat – Pintarić, 2001:189). Osjetilni organi mogu dati informacije o boji, veličini, tvrdoći, materijalu, obliku itd., ali će izostati cjelovit doživljaj, bez obzira na broj osjetilnih informacija. Onaj tko ima pojam stola i manji broj osjetilnih doživljaja nekog stola interpretirat će kao stol.

Znanost spoznaje uz pomoć pojmova i rezultate svojih otkrića izražava uz pomoć pojmova. Pojmovno bogatstvo neke znanosti, znanost logički organizira u sustav znanosti. Razvijenost neke znanosti očituje se u broju, jasnoći i logičkoj sređenosti njezinih pojmova. To je pretpostavka i razvoja znanosti. U pojmovno bogatijim znanostima veći je broj otkrića. Pojmovi su sredstvo i rezultat u znanstvenom istraživanju, zato im u svakom istraživanju treba posvetiti izuzetnu pozornost.

3.1. Pojam

Pojam je zamisao biti pojava i procesa. *Bit* je *u logici* ono čime se *jedan* pojam razlikuje od drugog pojma, a *u znanosti je bit* ono čime se jedna *vrsta* pojava i procesa razlikuje od druge vrste pojava i procesa. Pojave i procesi unutar neke vrste mogu se veoma međusobno razlikovati, ali ne po bitnim obilježjima. Kit se mnogo razlikuje od drugih sisavaca, pa isto spada u sisavce. Oblikom je sličniji ribi, a ipak nije riba. Pojam sisavca nije određen oblikom. Sisavca karakterizira disanje plućima, rađanje i dojenje mladunčadi. Ribe dišu na škrge i razmnožavaju se pomoću jajašaca (ikre).

Disanje plućima, rađanje i dojenje mladunčadi *oznaka* je pojma „sisavac". Skup bitnih oznaka čini *sadržaj* pojma. Pojmovi koji objašnjavaju veći broj pojava i procesa imaju veći doseg. Pojmovi mogu imati takav doseg da obuhvaćaju pojave i procese koji su u sklopu nižeg pojma. Viši pojam koji obuhvaća niže pojmove naziva se *rodnim* pojmom. Niži pojmovi obuhvaćeni višim pojmom zovu se vrsni pojmovi. Pojam Hrvat rodni je pojam u odnosu prema pojmovima Dalmatinac, Istranin, Ličanin, Slavonac, Zagorac ... Što je više pojmova koji su obuhvaćeni višim pojmom, to je tom pojmu veći *opseg*.

Relativan je odnos između viših i nižih pojmova. Hrvat je rodni pojam u odnosu prema Ličaninu, a vrsni u odnosu prema Europljaninu. Kada su pojmovi u odnosu roda i vrste, sadržaj i opseg su im obrnuto proporcionalni. Što je sadržaj veći, to je opseg manji.

Pojmovi mogu biti u različitom međusobnom odnosu.

Isti sadržaj i opseg pojma može imati različito ime. Grupa i skupina su dva termina koja označavaju isto. Zato tu nije riječ o dva pojma, već o *istoznačnicama* ili *sinonimima*.

Grafički prikaz sinonima

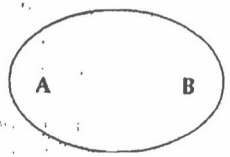

Već smo govorili o *superordiniranim* i *subordiniranim* pojmovima. Primjerice, pojam „političke aktivnosti" nadređen je pojmu „referendum". Pojam referendum podređen je pojmu politička aktivnost.

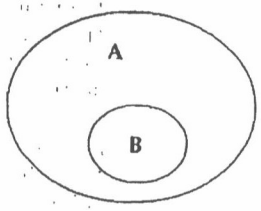

Korelativni ili ukršteni pojmovi djelomično imaju zajednički sadržaj i opseg. U takvu su odnosu pojmovi „političar" i „radnik".

Grafički prikaz ukrštenih pojmova

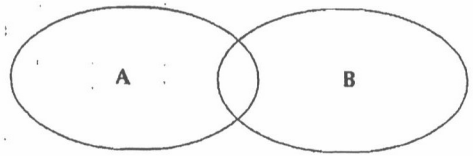

Subordinirani pojmovi jednom višem pojmu koji u svom sadržaju imaju međusobno nespojive oznake, nazivaju se *supodređenim* ili *koordiniranim* pojmovima. Pojmu „nacionalnost" supodređeni su pojmovi „Hrvat", „Srbin", „Nijemac", „Francuz". Onaj tko je „Hrvat" ne može biti „Srbin" itd.

Grafički prikaz supodređenih pojmova

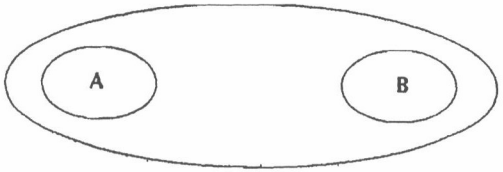

Niži pojmovi koji se međusobno najviše razlikuju nazivaju se *suprotnim* ili *kontrarnim* pojmovima. U sklopu pojma „politička aktivnost" suprotni su pojmovi „legalna aktivnost" i „ilegalna aktivnost".

Grafički prikaz kontrarnih pojmova

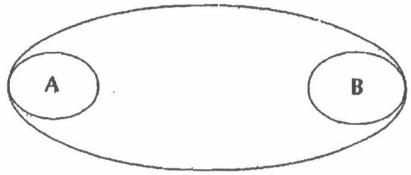

Često se nekim društvenim aktivnostima želi istaknuti nepolitički karakter, pa se za njih kaže da su nepolitičke aktivnosti. Prema tome, pojam „politička aktivnost" *kontradiktoran* je pojmu „nepolitička aktivnost".

Grafički prikaz kontradiktornih pojava

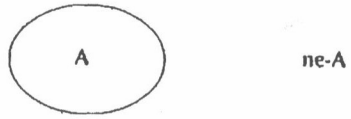

Iako svi odnosi nisu usporedivi, navedeni su pojmovi *usporedivi*. Međutim, ima pojmova koje ni po čemu ne možemo usporediti. Zovu se *disparatni*. Takvi su pojmovi „demokracija", „kamen".

Grafički prikaz disparatnih pojava

Vrlo je teško naći pojmove koji su neusporedivi, koji se ne mogu podvrstati pod neke vrlo općenite pojmove. Pa čak i oni pojmovi koje smo naveli kao primjer disparatnih pojmova imaju viši pojam. I pojam „demokracija" i pojam „kamen" pojmovi su. Pojmove nad kojima nema viših pojmova nazivamo *kategorijama*. Kategorijama se pokatkad naziva svaki općenitiji pojam koji označava vrstu predmeta. Tako se kategoriziraju stanovi, boksači, šahisti, sadržaji u analizi sadržaja i slično. Prema tome, riječju kategorija označavaju se različiti pojmovi, pa je ona *homonim* ili *istozvučnica*.

U svakom pojmu treba razlikovati:

1. *riječ* kojom se označava,
2. *značenje* ili njegov sadržaj,
3. *dio objektivne stvarnosti* na koji se pojam odnosi.

Riječ „olovka" označava sredstvo za pisanje, a odnosi se na sve olovke. Treba razlikovati misao o nečem od onoga o čemu se misli. Nerazlikovanje značenja od onoga što ono označava naziva se *pogreškom reifikacije*. Ta je pogreška česta, pa se zbog toga često izvode pogrešni zaključci. Evo jednog primjera o zaključivanju po analogiji. Kaže se: kao što drvo ima mogućnost da postane statua, čovjek ima mogu-

Recimo, diobeno stajalište pojma „politička stranka" može biti progresivnost, pa ih dijelimo u „stranke desnice", „stranke ljevice" i „stranke centra". Taj se pojam može analizirati s više diobenih stajališta. Isto tako niži pojmovi mogu biti diobena cjelina. Sustav u kojem je jedan širi pojam sređen pomoću niža divizija naziva se *klasifikacijom*. Poznata je klasifikacija zanimanja. Postoje različite klasifikacije znanosti.

Diviziju treba provoditi po jedinstvenom načelu, ne smije biti preuska ni preširoka. Diviziju treba provoditi postupno. To znači da pojam treba dijeliti na njegove najbliže vrste. U društvenim znanostima sadržaj pojmova se brže mijenja. To otežava jednoznačno određivanje pojmova, a bez toga je teško napraviti diviziju koja ne bi bila konfuzna. Zato je u društvenim znanostima potrebna osobita pozornost pri redefiniranju pojmova i u skladu s tim propitivanju divizija i klasifikacija koje su provedene. Znanost ne objašnjava svoj predmet samo sadržajem pojmova već i međusobnim odnosom.

3.4. Pojmovna analiza

Logika definira pojam kao zamisao biti istovrsnih pojava i procesa. To je pojam pojma. Znanost ne objašnjava svoj predmet logičkim pojmovima, već vlastitim pojmovima. Znanstveni pojmovi objašnjavaju pojave i procese unutar predmeta koji je neka znanost uzela za predmet svojeg istraživanja. Svaka znanost traga za biti pojava i procesa u vlastitom predmetu istraživanja. Međutim, ne može se uz pomoć logike dokazati da je bit nekog znanstvenog pojma upravo ono što smo odredili, a ne nešto drugo. Pojmovi nisu jednostavan odraz pojava i procesa. Oni su plod na iskustvu zasnovanog mišljenja kojim „gradimo takve skupove iskustvenih elemenata koje nikad nismo aktualno doživjeli" (Marković, 1971:272). Bit je iza pojavnog, pa je u traganju za biti moguće otići i mimo pojavnoga.

Misao se može odvojiti od stvarnosti. Može se usmjeriti na stvarnost o kojoj ne misli. Recimo, o vodi znamo da je tekućina bez boje i mirisa, da služi za piće, da je hladna, da na njoj plivaju neki predmeti, da je molekula koja se sastoji od dva atoma vodika i jednog atoma kisika (H_2O). Smatra se da to posljednje čini bit ovog pojma. Dok logičari vode rasprave o tome je li H_2O bit pojma voda, dotle praksa na području kemije na tom i na takvim pojmovima bilježi neviđen uspjeh, a uspjeh ljudske prakse najbolji je dokaz istinitosti spoznaje.

Međutim, čovjekova praksa je širok pojam, pa voda u njoj može poslužiti na različite načine u različitim aktivnostima. Zato će ljudi u konkretnoj situaciji na vodu gledati sa stajališta aktivnosti koju namjeravaju poduzeti, pa će sa stajališta različitih aktivnosti biti bitna različita svojstva vode. Za žedne je bitno da može utažiti žeđ. Za poljoprivrednike da može poslužiti za natapanje, za vatrogasce da može gasiti vatru, za brodograditelje da na njoj tijela mogu plivati i da im dok plove pruža otpor itd.

Pojave i procesi imaju više obilježja kojima se razlikuju od drugih pojava i procesa. Sva ta obilježja čine njihovu bit. Sva su ta obilježja važna za cjelokupnu čovjekovu praksu. U jednom području čovjekova djelovanja neka su od tih svih obilježja važna, a neka nevažna. Zato treba razlikovati opći pojam od specifičnog pojma. Opći

pojam vode sadrži sve što znamo o tom pojmu, a čime se razlikuje od drugih pojmova. Specifičan pojam vode usmjerava se na neka obilježja tog pojma koja su relevantna za određenu vrstu aktivnosti. Svaka znanost proučava objektivnu stvarnost sa svojeg aspekta. Zato sveukupni sadržaj pojma određenih pojava i procesa nije jednako važan za svaku znanost.

Prema tome, mi ne možemo logički dokučiti bit određenog znanstvenog pojma. To je moguće jedino istraživačkom praksom u području određene znanosti. Neka se misao može učiniti logičnom, ali ako praksa pokazuje nešto drugo takvu misao ne možemo prihvatiti kao istinitu. Istina je u podudarnosti logosa i praksisa, a ako to nije tako, manje ćemo pogriješiti ako se odlučimo za praksis. No ni to ne do kraja, jer svijest nije „odraz" samo vanjskog svijeta; ona „na izvjesnom visokom nivou svog razvitka počinje da se kreće po svojim vlastitim zakonima, relativno nezavisnim od zakona koji djeluju u materijalnom svijetu" (Marković, 1971:270). Zbog toga čovjek ne samo da može objasniti odnose koji djeluju u materijalnom svijetu već ih on može i promijeniti. Zahvaljujući mišljenju, čovjek ima dvostruku mogućnost prilagodbe: (1) mijenja sebe u skladu sa zakonima prirode i (2) mijenja prirodu u skladu s vlastitim zakonima, na osnovi zakona prirode.

Budući da se svijest kreće po vlastitim zakonima, ona može otići i mimo zakona prirode. To se može odraziti i na njihovu specifikaciju značenja. Zbog toga su mogući i neznanstveni pojmovi (koji nemaju empirijski korelat), kao i pogrešne specifikacije značenja znanstvenim pojmovima. U pojmovnoj analizi zainteresirani smo za specifikaciju značenja znanstvenim pojmovima. Za vodu smo, primjerice, kazali da može poslužiti za natapanje, da pruža otpor tijelu koje kroz nju ide i sl. Agronomu ne može poslužiti znanje o otporu koji pruža voda. Isto tako brodograditelju neće ništa pomoći znanje da voda može poslužiti za natapanje. Obojica su izabrala po jedno obilježje iz sadržaja biti pojma vode, ali obojica su izabrala nebitna obilježja za svoju djelatnost.

Prema tome, u znanstvenom istraživanju nije dovoljno samo definirati pojam. Osim jednoznačnosti, u istraživanju je važno da baratamo pojmovima koji su bogati relevantnim sadržajem znanosti u kojoj obavljamo istraživanje. Znači, pojmovnom analizom tragamo za znanstveno relevantnim sadržajem nekog pojma. U traganju za znanstveno relevantnim sadržajem pojma nije dovoljno znanje iz logike, već se na njega treba nastaviti teorijsko znanje o području u kojem se istražuje. Prema tome, pojmovna analiza bi bila put do znanstveno relevantnog sadržaja pojma koji završava preciznom definicijom pojma koji se analizira.

Nema nekog razrađenog postupka koji je općeprihvaćen u pojmovnoj analizi, ali pojedini autori daju određene preporuke. *Good i Hett* preporučuju da se (1) pažljivo odabere popis pojmova koji su važni u istraživanju. Zatim (2) za svaki pojam treba odrediti smisaone elemente kako ih mi stvarno upotrebljavamo. (3) Korisno se obratiti objavljenoj literaturi i otkriti različite upotrebe izraza koje želimo definirati. (4) Pojam koji želimo definirati treba povezati s drugim pojmovima koji su mu slični u istoj ili u drugim znanstvenim područjima. (5) Na kraju, treba odrediti višu i nižu razinu generalizacije i povezati ih (Gud – Het, 1966:48 – 53).

Da smo slijedili te preporuke, došli bismo do sadržajnijih i preciznijih pojmova koji se u nas često upotrebljavaju u posve različitim značenjima, i tako, umjesto da

nam pomažu u objašnjavanju naše društvene stvarnosti, vode teorijskoj konfuziji i stvaranju problema u društvenoj praksi.

Istraživanje počinje i završava pojmovima. U početku istraživanja moramo poći od poznatog sadržaja pojma. Otkrića nisu ništa drugo do obogaćivanje sadržaja postojećih pojmova i povećanje njihova broja. Razvijenost neke znanosti mjeri se njezinim pojmovnim bogatstvom i njihovom logičkom sređenošću zakonima teorija i sustava znanosti. Znanost je primijenjena logika u području istraživanja svog predmeta, zato je opća logika idealan tip svakoj znanosti. Stoga je posve razumljivo što su mnogi metodolozi posebnu pažnju posvećivali pojmovnoj analizi.

Ackoff smatra da pojmovnoj analizi treba pristupiti ovako:

1. Iz literature treba skupiti što više definicija pojma koji želimo analizirati, brinući o vremenu i mjestu njihova nastanka.
2. Zatim treba odrediti jezgru smisla kojem tendiraju sve definicije ili većina njih.
3. Na osnovi jezgra smisla prethodnih definicija treba dati pokusnu definiciju.
4. Nakon toga valja vidjeti može li nas pokusna definicija zadovoljiti u našem istraživanju. Ako ne zadovoljava, treba napraviti potrebne korekcije.
5. Takvu definiciju treba dati na kritičku ocjenu stručnjacima različitih znanstvenih područja.
6. Potom, na osnovi svega, treba dati konačnu definiciju koja će biti sadržajno bogata, precizna i primjenljiva. U tijeku cijelog istraživanja moramo se konzekventno pridržavati te definicije (Ackoff, 1955:56 – 57).

Ackoffov pristup analizi pojmova logičan je, kritičan i respektira znanost kao kumulativan proces. On je vrlo prikladan kad je riječ o analizi pojmova koji se mijenjaju samo pod utjecajem spoznaje. Primjer kojim se autor koristio na pojmu „socijalna grupa" potvrđuje logiku ovog postupka. Međutim, ima pojmova na koje se ovaj postupak ne može primijeniti. Upravo je to slučaj s pojmom „radnička klasa". Pojam „socijalna grupa" mijenjao se samo pod utjecajem naše spoznaje, a pojam „radnička klasa" više se mijenjao pod utjecajem svoje predmetne osnove. Radnička klasa bitno je promijenila svoja obilježja u kasnom kapitalizmu u odnosu prema ranom kapitalizmu. Međutim, pod utjecajem ideologije naša se spoznaja o tome nije bitno promijenila. Iako smo zastupali dijalektiku, „truli" kapitalizam izjednačavali smo s njegovom ranom fazom.

Kad dođe do velikih promjena u društvu, mora se bitno promijeniti značenje pojmova koji to društvo objašnjavaju, tada moramo odbaciti jezgru smisla prethodnih definicija i dati novu definiciju koja je zasnovana na predmetnoj osnovi pojma. Očito da nije isto zastupati dijalektiku i dijalektički se ponašati. No, nakon velikih društvenih promjena ne mora doći do velikih promjena značenja svih pojmova. Definicija da je „socijalna grupa" dvoje ili više ljudi koji se nalaze u socijalnoj interakciji podjednako je vrijedna u svakom društvenom uređenju. To međutim nije slučaj s pojmom „radnička klasa". On ima bitno drukčije značenje u ranom kapitalizmu, kasnom kapitalizmu i socijalizmu. Do tih novih značenja ne možemo doći na osnovi starih određenja, pa je potrebno provoditi nova istraživanja.

U jednom slučaju Ackoffov postupak može biti dobar, a u drugom loš. Zato u znanstvenom istraživanju tehnika i rutina nikad ne može zamijeniti mišljenje. Uvijek treba dobro promisliti koji ćemo postupak izabrati u svakoj konkretnoj istraživačkoj situaciji.

Do znanstveno relevantnog sadržaja pojma može se doći i tako da damo *najopćenitiju definiciju* koju na osnovi primjene *dopunjujemo* sve dotle dok ne dođemo do definicije koja nas može zadovoljiti. Za ilustraciju takva postupka koristit ćemo se pojmom „roba" iz političke ekonomije.

„Najprije se kaže da je ona korisna stvar koja je sposobna da podmiri neku ljudsku potrebu, jer ako nije korisna stvar, tj. ako nema upotrebnu vrijednost, ona ne može biti roba. Međutim, iz ovog ne treba izvući zaključak da svaka korisna stvar, tj. svaka upotrebna vrijednost mora biti roba, jer, npr. i zrak na otvorenom prostoru zadovoljava određenu ljudsku potrebu, ali nije roba.

Stoga se obično spominje da je roba takva korisna stvar, odnosno upotrebna vrijednost, koja je proizvod ljudskog rada. Ali i ovo samo po sebi nije dovoljno za definiranje robe, prosto zbog toga što svaki proizvod ljudskog rada koji je sposoban da podmiri neku ljudsku potrebu ne mora biti roba. Tako, npr. upotrebne vrijednosti koje neposredni proizvođači proizvode za podmirenje vlastitih potreba nisu roba.

Zbog toga se precizira da je roba takav proizvod ljudskog rada koji ima upotrebnu vrijednost za druge, a ne za njezina proizvođača. Međutim, i ovo je samo djelomično točno, jer svaki proizvod ljudskog rada koji ima upotrebnu vrijednost za one koji ga nisu proizveli ne mora uvijek biti roba. Na primjer, proizvodi kmetovog rada koje je trošio feudalac imali su upotrebnu vrijednost za njega, ali nisu bili roba jer ih je on dobio od kmeta, ne dajući za njih nikakvu protuvrijednost.

Iz svih tih razloga izgleda da je najadekvatnije reći da je roba takva upotrebna vrijednost, odnosno takav koristan proizvod ljudskog rada koji je proizveden za to da bude razmijenjen, tj. sa ciljem da se za njega dobije odgovarajuća protuvrijednost.

Ova definicija jasno pokazuje da već sam pojam robe kao ekonomske kategorije predstavlja misaoni izraz čitavog spleta realno postojećih odnosa u kojima se ljudi nalaze u procesu proizvodnje i razmjene proizvoda svoga rada" (Koral – Vlaškalić, 1996:66).

Navedeni primjer logički nas vodi do karakeristične definicije. Roba je proizvod ljudskog rada (*genus proximum*) s namjerom da bude razmijenjen (*differentia specifica*). Osim toga, štiti nas od mogućih nesporazuma. Takvom logičkom obradom upozoreni smo na slična značenja s kojima se najčešće miješa ovaj pojam. Ta značenja nisu „vidljiva" samo iz karakteristične definicije. Iako definicija ne smije biti negativna, dobro je, i uz karakterističnu definiciju, upozoriti na znanstvena značenja koja se najčešće miješaju s prvim značenjem. Nema dobrog istraživanja ako u njemu ključni pojmovi nisu bogati znanstveno relevantnim sadržajem, ako nisu precizno definirani i ako se tijekom cijelog istraživanja ne pridržavamo konsekventno tako određenih značenja.

Međutim, nije lako doći do takvih definicija, pa ćemo se u istraživanju često naći u situaciji da moramo dati definiciju i onih pojmova o kojima u znanosti postoje dileme. Istraživanje se ne može započeti s dilemama i nejasnim i nepreciznim pojmo-

Na ordinati su nanijete ocjene od 1 do 5, a na apscisi SU = srednjoškolski uspjeh, rimski brojevi označavaju godine studija, a M označava prosječan uspjeh u cjelokupnom studiju.

Rezultati pokazuju da nema gotovo nikakve razlike u uspjehu u studiju između studenata iz većih središta i manjih provincijskih mjesta. To znači da će učenici jednakog uspjeha u srednjoj školi imati jednak uspjeh u studiju, bez obzira na to gdje su školu završili i na trenutne razlike u znanju. To znači da je srednjoškolski uspjeh dobar kriterij za prognozu uspjeha u studiju, bolji nego prijamni ispiti koji su zapravo socijalna selekcija, jer u uvjetima istog uspjeha trenutno više znaju oni koji su imali bolje uvjete za stjecanje znanja (Vujević, 1969).

Grafički prikaz rezultata

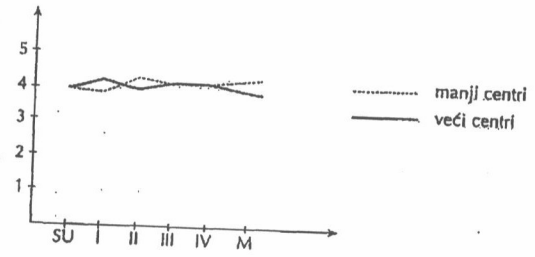

8.6. Eksperiment

Eksperimentom se nazivaju različite stvari. Neki svako znanstveno istraživanje nazivaju eksperimentom. Drugi samo neka istraživanja zovu tim imenom, obično ona u kojima se provodi kauzalna analiza. Neki, pak, o eksperimentu govore kao o posebnoj metodi za prikupljanje podataka. Unatoč tome što se eksperiment različito shvaća, njemu se daje veliko značenje u znanstvenom istraživanju.

Kako bismo odredili mjesto i važnost eksperimenta u procesu znanstvenog istraživanja, trebamo prije svega odrediti značenje tog pojma. Pojam eksperiment je povijesna kategorija. On se najprije pojavljuje u prirodnim znanostima, u kojima označava namjerni pothvat čovjeka kojim se na umjetan način u strogo kontroliranim uvjetima izaziva određena pojava da bi se opisala i objasnila.

Društvene pojave nije lako ni poželjno umjetno izazivati (rat, revolucija, kriminal, sklapanje braka, demonstracije, štrajkovi ...), a upravo su te i takve pojave u središtu zanimanja društvenih znanosti. Zbog toga znanstvenici nastoje da te pojave istražuju na najbolji mogući način. Ako ih ne možemo izazvati i ako nije poželjno namjerno ih izazivati, one se ipak događaju, pa ih je moguće istraživati. Prema tome, iako ne

možemo izazvati i mijenjati uvjete pojavljivanja društvenih pojava, možemo pratiti one koje su se već u određenim uvjetima pojavile.

Zbog toga u društvenim znanostima eksperiment dobiva specifično značenje, pa se eksperimentom naziva svako istraživanje u kojem se proučava određena pojava u kontroliranim uvjetima, bez obzira na to kako je nastala, prirodno ili umjetno. Za eksperiment je važna kontrola uvjeta, ali i to je velika teškoća u društvenim znanostima, jer je zbog složenosti društvenih pojava vrlo teško iz uzročnog kompleksa izdvojiti jednu nezavisnu varijablu i ispitati njezino specifično djelovanje na zavisnu varijablu. Uzročni kompleks nije zbroj utjecaja nezavisnih varijabli, već nova kvaliteta. Zato se u društvenim znanostima treba usmjeriti na istraživanje većeg broja nezavisnih varijabli, prateći njihov pojedinačni utjecaj na zavisnu varijablu, brinući i o njihovu međusobnom odnosu i zajedničkom utjecaju na zavisnu varijablu.

Ako je kontroliranje uvjeta istraživanja najvažnija karakteristika eksperimenta, onda je o eksperimentu opravdano govoriti u sklopu nacrta istraživanja. Stoga i nije slučajno da se *kauzalni nacrt* istraživanja naziva i *eksperimentalnim nacrtom*. Izjednačavanje eksperimenta i cijelog istraživanja dovodi do miješanja projekta i nacrta istraživanja. Međutim, projekt istraživanja razrađuje cjelokupnu istraživačku zamisao, a nacrt je dio projekta kojim se planiraju uvjeti prikupljanja podataka koji će nam omogućiti provjeravanje naših hipoteza.

Eksperiment nije ni metoda za prikupljanje podataka. U svakom se eksperimentu upotrebljava jedna od metoda za prikupljanje podataka: promatranje, anketa, analiza sadržaja ili njihova kombinacija. U eksperimentu se mogu upotrijebiti i sekundarni podaci. Zato se *ex post facto* istraživanje katkad naziva nacrtom, pokatkad eksperimentom.

Nacrt istraživanja određuje uvjete prikupljanja podataka koji omogućuju logičko zaključivanje o međusobnom odnosu među varijablama. Međutim, treba imati na umu da zaključci nikad nisu sigurni „već predstavljaju aproksimacije izražene u pojmovima vjerovatnoće", (Good – Hett, 1966:86). Nacrtom smanjujemo neizvjesnost u zaključivanju pa se trebamo služiti svim da je povećamo. Zato se, uz osiguravanje optimalnih uvjeta istraživanja, analiziraju devijantni slučajevi, utvrđuje vrijeme pojavljivanja pojedinih varijabli, primjenjuju različiti statistički postupci i uspoređuju rezultati koje smo dobili rezultatima drugih sličnih istraživanja kako bismo smanjili neizvjesnost zaključivanja.

9. METODE PRIKUPLJANJA PODATAKA

Znanost je teorija o objektivnoj stvarnosti zasnovana na činjenicama stvarnosti. Svaka je znanstvena teorija zasnovana na ograničenom broju činjenica i odnosi se na ograničen broj pojava u objektivnoj stvarnosti. Hipoteze su misaona izvođenja novog odnosa na osnovi ograničene teorije i ograničenog iskustva. Ona nikad nije jedino moguća zamisao novog odnosa koji se može izvesti iz raspoloživih teorija i iskustva.

na razinu koja je bila prije pokusa, registrirana je veća produktivnost od one koja je zabilježena u inicijalnom mjerenju, na početku eksperimenta. To povećanje nije moguće pripisati većem intenzitetu rasvjete. Tu se pojavljuje neka druga (intervenirajuća) varijabla kakva je zadržala višu produktivnost. Eksperimentalna situacija izazvala je psihološki osjećaj kod radnica da se o njima brine i to je bio razlog veće produktivnosti i onda kad je rasvjeta vraćena na početni intenzitet.

Zato se u kontrolni eksperimentalni nacrt istraživanja uvodi takozvana *slijepa varijabla* koja bi izjednačila utjecaj eksperimentalne situacije u kontrolnoj i u eksperimentalnoj grupi.

Shema sa slijepom varijablom

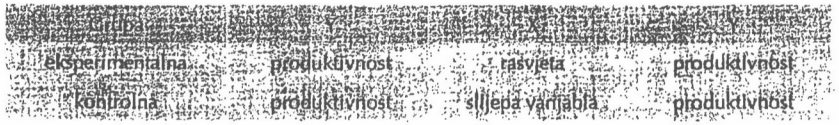

Slijepa varijabla treba djelovati na kontrolnu grupu psihološki jednako kao i nezavisna na eksperimentalnu grupu, ali ona sama po sebi ne bi smjela imati utjecaja na zavisnu varijablu. U kontrolnoj bi se grupi mogle mijenjati žarulje istog intenziteta. Dobar ili loš izbor slijepe varijable može također utjecati na rezultate istraživanja, pa je dobro uz pomoć predispitivanja provjeriti vrijednosti slijepe varijable.

5. *Transverzalni nacrt istraživanja* uz pomoć presjeka u istraživanju neke pojave ili procesa omogućuje njihovo praćenje u vremenu. Ako nas zanima razvoj političkih stavova mladih, onda bismo, uz pomoć ovog nacrta ispitali političke stavove svake dobne skupine od 15. do 27. godine. Dakako, u svakoj dobnoj skupini mora biti reprezentativan uzorak ispitanika. Na osnovi presjeka po godinama, mogli bismo zaključiti o razvoju političkih stavova s obzirom na godine. Međutim, teško je zaključiti o razvitku nekog obilježja na osnovi podataka o različitim grupama, pa te razlike ne moraju biti rezultat samo utjecaja dobi. Ovaj način omogućuje brzo prikupljanje podataka pa se često koristi, ali se zato ne smije smetnuti s uma da brzina povećava rizik u istraživanju.

6. *Longitudinalni nacrt istraživanja* prati određeno obilježje kod istih ispitanika u vremenu i tako kontrolira različite utjecaje. U istraživanju razvitka političkih stavova mladeži uzela bi se jedna grupa petnaestgodišnjaka koja bi se, s obzirom na političke stavove, pratila sve do 27. godine. Taj nacrt daje bolji uvid u razvitak nekog obilježja, ali zahtijeva dosta vremena i napora da se u tako dugom razdoblju prate odabrani ispitanici. Zbog toga se češće koristimo transverzalnim nacrtom, iako ne daje mogućnost sigurnijeg zaključivanja.

8.5. „EX POST FACTO" istraživanje

Ex post facto istraživanjima u posljednje se vrijeme pridaje dosta pozornosti, jer mogu na jeftin i jednostavan način dovesti do vrlo dobrih rezultata istraživanja. U tim se

istraživanjima na poseban način upotrebljavaju rezultati najrazličitijih mjerenja koja se vrše za najrazličitije potrebe. U društvenom životu se obavljaju različite procjene i mjerenja. O tome postoje sačuvani podaci. Ti se podaci mogu stavljati u međusobne odnose i na osnovi njihove obrade moguće se provjeravati određene hipoteze.

Svi prethodni nacrti istraživanja odnose se na buduće aktivnosti koje istraživač treba napraviti da bi došao do podataka potrebnih za provjeravanje njegovih hipoteza. U njima istraživač sam prikuplja podatke jednom od metoda za prikupljanje podataka: promatranjem, anketom ili analizom sadržaja. Prema tome, u znanstvenom se istraživanju možemo koristiti dvjema vrstama podataka. To su primarni i sekundarni podaci. *Primarni* su oni koje istraživač sam prikuplja uz pomoć metoda za prikupljanje podataka za potrebe provjeravanja određenih hipoteza. *Sekundarni* su podaci oni koji su prikupljeni za neke druge potrebe, a kojima se istraživač koristi u svojem istraživanju.

Ex post facto istraživanje koristi se sekundarnim podacima. U prošlosti su se događale različite pojave o kojima postoje sačuvani podaci koji mogu poslužiti za provjeravanje određenih hipoteza. Na osnovi tih podataka mogu se obavljati različite kombinacije, kao i u prethodnim nacrtima istraživanja. Tako simboličkom manipulacijom možemo izjednačavati ispitanike, kontrolirati uvjete i pratiti promjene koje nas zanimaju. Život je veliki prirodni eksperiment koji raspolaže dobrim i jeftinim podacima, pa bi bila velika šteta ne koristiti se tim mogućnostima u znanstvenom istraživanju. Takvih je istraživanja malo, iako su mogućnosti za njih velike. Razlog je nedovoljna usmjerenost istraživača na takva istraživanja, a i nedovoljna prilagođenost podataka za potrebe znanstvenog istraživanja. U vezi s tim može se dosta učiniti. Recimo, prikupljanje statističkih podataka može se bolje prilagoditi potrebama društvenih znanosti.

Evo jednog *ex post facto* istraživanja u kojem se željelo doznati: kakva je povezanost srednjoškolskog uspjeha i uspjeha u studiju? O tome su postojale različite hipoteze na kojima se zasnivala praksa primanja studenata na studij. Uvođenje prijamnih ispita i ne vođenje računa o uspjehu u srednjoj školi zasnivalo se na hipotezi: isti školski uspjeh ne znači da učenik ima jednako znanje, a znanje je pretpostavka uspjeha na studiju. Istraživanja su pokazala da se učenici bitno razlikuju u znanju, iako imaju isti uspjeh, ako dolaze iz različitih sredina. Učenici iz većih središta imali su mnogo veće znanje od učenika s istim uspjehom koji su školu završili u manjim mjestima iz provincije. Zbog toga smo htjeli provjeriti: kakav uspjeh u studiju postižu učenici istog srednjoškolskog uspjeha koji su završili škole u većim središtima i manjim mjestima iz provincije?

Da bismo dobili odgovor na to pitanje, obratili smo se kartoteci Fakulteta političkih znanosti. Metodom ekvivalentnih parova odabrali smo 20 studenata iz većih središta i 20 studenata iz manjih provincijskih mjesta. Parove smo izjednačili po vrsti srednje škole koju su završili, uspjehu, spolu, zanimanju oca i drugome. Među grupama bila je razlika samo u veličini mjesta u kojem se pojedinac rodio i završio srednju školu. Svi studenti uključeni u tu analizu pripadali su prvoj generaciji studenata FPZ-a koja nije trebala polagati prijamni ispit za upis na studij.

Za svaku grupu izračunali smo prosječnu ocjenu za svaku godinu studija, kao i srednju ocjenu cjelokupnog uspjeha na studiju.

Za ilustraciju donosimo podatke o broju prihvaćenih prijedloga članova SK i onih koji nisu članovi SK u odlučivanju o osobnim dohocima.

	Članovi SK	Nisu članovi SK
Broj prihvaćenih prijedloga	80,9%	19,1%
Zastupljenost	12,9%	87,1%

Poželjno je bilo da se podjednako prihvaćaju prijedlozi članova SK i onih koji to nisu. Međutim, rezultati pokazuju da malobrojno članstvo SK (13%) daje 81% prihvaćenih prijedloga, a 87% onih koji nisu članovi SK daje samo 19% prijedloga koji su prihvaćeni. Očevidna je dominacija članova SK u ovom obilježju, a smisao samoupravljanja je bio u uklanjanju svake dominacije. Međutim, o kakvoj je dominaciji ovdje riječ?

Iz samih podataka to se ne može vidjeti, jer je moguće da članovi SK nameću prijedloge koji se samo formalno izglasavaju. Moguće je da članovi SK daju konstruktivne prijedloge koje svi rado prihvaćaju. Nije isključeno da oni koji nisu članovi SK daju malo prijedloga pa se oni malo i prihvaćaju itd. Prema tome, pri istoj participaciji moguća su posve različita ostvarenja dominacije. Nije isto kad 13% članova kolektiva nametne 81% svojih prijedloga ili kad 13% članova kolektiva daje kvalitetne prijedloge koji se sa zadovoljstvom prihvaćaju.

Prema tome, veća participacija ne znači ujedno i bolje samoupravljanje, pa su rezultati ovog istraživanja upozorili na potrebu razlikovanja tih pojmova. Obradović u generalizaciji nije išao izvan mogućnosti koje su mu pružali podaci do kojih je došao opažanjem. On je vrlo dobro mjerio participaciju u samoupravljanju i nije je miješao sa samoupravljanjem. Zato je njegova studija „metodološki najbolja na tom području" (Županov, 1977:198).

Obradović je metodom promatranja dobro zahvatio participaciju u samoupravljanju, ali uz pomoć te metode nije mogao doći i do podataka o tome kako članovi samoupravnih organa doživljavaju tu participaciju, je li ona prihvaćena ili nametnuta. Svakako, uz podatke koje je dobio ti bi podaci bili dragocjeni, a mogao ih je dobiti drugom metodom. Nakon trogodišnjeg promatranja mišljenje sudionika o procesu odlučivanja moglo se prikupiti za manje od jednog sata. Podaci o doživljaju pri odlučivanju zajedno s podacima o participaciji bitno bi pridonijeli osvjetljavanju procesa odlučivanja. Zato se u istraživanju društvenih pojava treba koristiti s više metoda za prikupljanje podataka kako bi se što više iskoristile njihove prednosti, a uklonili njihovi nedostaci. Nedostak je metode promatranja što se pomoću nje teže može doći do podataka o doživljaju. No ono što je nedostatak promatranja, to je prednost ankete.

9.2. Anketa

Anketa je posebna metoda za prikupljanje podataka pomoću koje možemo doći do podataka o stavovima i mišljenjima ispitanika. Stavovi i mišljenja miješane su činjenice. One se „razlikuju od mišljenja o činjenicama (koje često nisu dostojne povjerenja)"

(Good – Scates, 1967:491). Zato mišljenje o činjenicama treba provjeravati činjenicama mišljenja, jer do miješanih činjenica drugih ljudi ne možemo doći samo na osnovi vlastitog mišljenja. To nije moguće ni pomoću metode promatranja, ali je to moguće doznati pomoću pitanja i odgovora.

No anketa u znanstvenom istraživanju nije samo postavljanje pitanja i traženje odgovora na ta pitanja. To je postavljanje određenih pitanja određenoj vrsti i broju ljudi, na određeni način da bi se dobili točni odgovori. Od velikog broja različitih definicija ankete najprikladnija nam se čini ova: „Anketa je tehnički postupak za prikupljanje činjeničnog materijala kombinacijom statističke metode uzorka s metodom intervjua ili upitnika" (Mozer, 1962:5).

U *širem smislu* anketa je svako prikupljanje podataka uz pomoć postavljanja pitanja. Međutim, pitanja se mogu postavljati na različite načine i o različitim stvarima, pa u vezi s tim razlikujemo:

1. anketu (u užem smislu),
2. intervju,
3. test.

U *užem smislu* anketa je pismeno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima na reprezentativnom uzorku ispitanika uz pomoć *upitnika*. *Intervju* je vrsta ankete u kojoj se usmeno postavljaju pitanja i daju odgovori. *Testovi* su specifična vrsta ankete u kojoj se uz pomoć konstruiranih pitanja prikupljaju podaci o znanju, sposobnostima i ineresima ispitanika.

U usporedbi s metodom opažanja u anketi je produžen put do podataka. Uz istraživača obvezno je tu *ispitanik*, a redovito i *anketar*. Dodamo li tome i *naručitelja* istraživanja u anketnom istraživanju, tada su četiri uloge koje mogu obavljati četiri različite osobe. Te su uloge: naručitelj, istraživač, anketar i ispitanik. Kada te uloge imaju različite osobe, mogu nastati problemi.

Uloge i komuniciranje među njima u anketnom istraživanju (Ackoff, 1955:9)

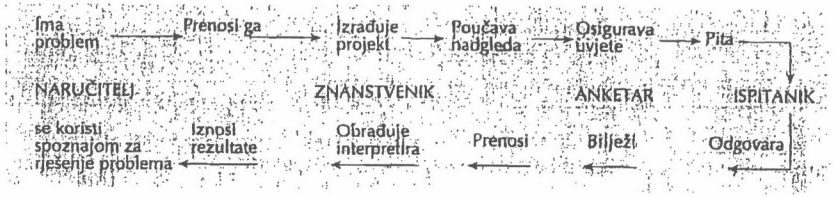

Ako su u anketnom istraživanju nosioci pojedinih uloga različite osobe, najčešće se pojavljuju problemi u komuniciranju. Velike teškoće mogu biti pri komuniciranju naručitelja i istraživača. Problem za naručitelja nije isto što i problem za istraživača. Naručitelj obično ima praktički problem, pa od istraživanja očekuje praktične prijedloge za rješavanje tog problema. Istraživač se usmjerava na otkrivanje problema istraživanja unutar tog praktičnog problema kako bi došao do spoznaja na kojima bi se trebala zasnivati akcija za rješavanje tog praktičnog problema. Spoznaja nije dovoljna

da bi se neki praktični problem riješio, pa naručitelj može biti nezadovoljan i s dobrim istraživanjem. Problem naručitelja nije isto što i problem istraživača, ali i jedan i drugi problem moraju biti u međusobnoj vezi. Zato istraživač mora pokazati razumijevanje za problem naručitelja i upozoriti ga na značenje rezultata istraživanja u rješavanju tog praktičnog problema. Dobro bi bilo da formulacija problema istraživanja bude rezultat zajedničkog posla naručitelja i istraživača.

Kada se istraživač sporazumio s naručiteljem, obavio je vrlo važan posao u istraživanju kojem se vrlo malo posvećuje pažnje. O tom poslu često ovisi hoće li se neko istraživanje provesti ili neće, pa nije dovoljno da znanstvenici vladaju teorijom i tehnikom znanstvenog rada, već moraju biti osjetljivi i za probleme prakse.

Kad se istraživač sporazumio s naručiteljem, on ima situaciju u svojim rukama. Izradom projekta istraživanja riješit će probleme koji su vezani za pojedine zadatke u procesu istraživanja, kao i probleme koji mogu nastati u komuniciranju između ostalih sudionika istraživanja. O tome će kasnije biti posebno govora.

9.2.1. Anketa (u užem smislu)

Kada se govori o anketi, tada se misli na anketu u užem smislu, ili na ispitivanje stavova i mišljenja uz pomoć upitnika. Anketa je najčešće upotrebljavana metoda za prikupljanje podataka u društvenim znanostima. Od svih istraživanja u 90% primjenjuje se anketa kao metoda za prikupljanje podataka. Zato i nije čudno što se ona pokatkad izjednačuje s cijelim istraživanjem (Mozer, 1962, Enciklopedija LZ, 1966:132/3). Takvo izjednačavanje obično dovodi do štetnih posljedica za samo istraživanje. Oni koji anketu ne shvaćaju kao fazu za prikupljanje podataka unutar kompleksnog procesa istraživanja, svoje istraživanje započinju izradom ankete. Tako oni prikupljaju podatke, iako prije toga nisu odredili problem, cilj, hipoteze, varijable, indikatore, pa dobivaju gomilu podataka iz kojih se često ne može izvući ništa. Ako se u prikupljanju podataka ne ide od neke teorije, teško je te podatke podignuti na razinu teorije.

Anketa može služiti i kao metoda *otkrića*. Tada se pomoću nje prikuplja velik broj podataka kako bi se došlo do kristalizacije problema i hipoteza. Međutim, anketa se najčešće upotrebljava kao metoda *verifikacije*, pa se pomoću nje prikupljaju podaci koji služe za provjeru određenih hipoteza. Zato je ona uvijek prikupljanje određenih podataka kako bi se mogle provjeriti određene hipoteze. Anketa, prema tome, i ne može biti istraživanje. Ona je prikupljanje podataka, a „prikupljanje činjenica ne može biti zamjena za razmišljanje i istraživanje ..." (Mozer, 1962:5).

Anketa se s mnogo uspjeha primjenjivala u istraživanju društvenih pojava. Zato čak i oni koji se anketom ne koriste, pozivaju se na nju, a da je i ne provedu, pa kažu: kada bismo proveli anketu, sigurno bismo dobili takve i takve rezultate. Pozivanje na anketu, dakako, nije nikakav dokaz, jer mišljenje o činjenicama treba provjeriti činjenicama mišljenja. Čak ni provođenje ankete to ne mora biti, pa treba razlikovati dobro provedenu anketu od loše provedene ankete.

Kao što je bilo uspješnih primjena ankete, isto je tako bilo i neuspješnih. Stoga nije čudno da postoje i protivnici te metode. Dakako, protivnici ankete tu metodu izjednačuju s njezinom lošom primjenom. Kao dokaz njezine slabosti često se navodi njezina

pogreška u prognoziranju Rooseveltova uspjeha na prvim njegovim predsjedničkim izborima. U tom ispitivanju javnog mišljenja napravljena je pogreška od 20% i dana je pogrešna prognoza da Roosevelt neće dobiti na izborima. Pogreška je napravljena zato što su u uzorak tog ispitivanja uključeni samo ispitanici s popisa vlasnika telefona i automobila. U to vrijeme (1932. god.) na tom su popisu samo bogati, a upravo su siromašni Amerikanci pridonijeli njegovoj pobjedi. Sadašnja su ispitivanja javnog mišljenja s pogreškom manjom od 1%, jer se posebna pozornost pridaje reprezentativnosti uzorka.

Pogreška u anketi najčešće je uzrokovana pogreškom uzorka. Evo još jednog primjera. Jedna radiopostaja u Engleskoj obratila se svojim slušaocima sa zahtjevom da joj pišu koju glazbu žele slušati. Velika većina slušalaca koja je pisala toj radiostanici predlagala je da se poveća vrijeme emitiranja ozbiljne glazbe. Kad je to radiostanica učinila na prijedlog svojih slušalaca, uslijedili su protesti slušalaca da je previše ozbiljne glazbe. Razlog je bio to što su na poziv radiostanice, koji je upućen svim slušaocima, reagirali većinom ljubitelji ozbiljne glazbe, a oni čine selekcioniran uzorak. Prema tome, u anketnom istraživanju nije važno samo planirati reprezentativan uzorak, već treba nastojati da se on i realizira. Međutim, realizacija uzorka je mnogo teža, pa se zbog toga često griješi. Zato smatramo da je Mozer s mnogo opravdanja u definiciju ankete uključio reprezentativnost uzorka.

Da bismo mogli provesti dobro anketno istraživanje, treba dobro poznavati problematiku koja se istražuje, relevantna obilježja ispitanika, kao i samu anketu. U razradi procesa istraživanja prije izrade ankete nužno se upoznati s teorijskim spoznajama koje su važne za istraživanje problema koji smo odabrali. Radeći teorijski na problemu, doći ćemo i do metodoloških iskustava koja će nam pomoći da razradimo svoju anketu, tako da se što više koristimo njezinim prednostima, a da pri tome izbjegnemo njezine nedostatke.

Anketa ima više prednosti.

1. Anketom možemo saznati podatke o *doživljaju*. Čovjekovo se ponašanje ne može objasniti samo pomoću podražaja i reakcije, jer ono ovisi o većem broju činitelja koji se nalaze u organizmu, npr. o sposobnosti, stavovima, mišljenju, pogledu na svijet, emocijama, karakteru, vrijednostima i slično. To su vrlo važni podaci do kojih uglavnom možemo doći anketom.

2. Anketom možemo dobiti podatke o *prošlosti, sadašnjosti* i planovima za *budućnost*. Dok opažanjem možemo prikupljati podatke o onome što je nazočno u momentu opažanja, anketom možemo pitati ljude o pojavama koje su prošle i o kojima nije ostao nikakav trag osim u njihovu sjećanju. Možemo ispitati sadašnje stavove i mišljenja kao i planove za budućnost.

3. Anketa je *ekonomična*, jer se pomoću nje u kratkom vremenu može doći do velikog broja podataka, što ujedno smanjuje i troškove istraživanja.

No postoje i teškoće u dobivanju i interpretiranju podataka koji se dobivaju anketom. U anketi možemo postavljati pitanja o svemu i svačemu, ali iskrene odgovore dobivamo samo na ona pitanja na koja ispitanici *mogu* i *žele* odgovoriti. Teškoće u dobivanju podataka pomoću ankete mogu se svrstati u tri grupe (Milić, 1965:391 – 395).

1. *Epistemološke teškoće* nastaju zbog različite stručnosti ispitanika, jer zbog toga njihovi odgovori ne mogu imati jednaku vrijednost, a ravnopravno ulaze u statističku obradu. Stručnost ispitanika djeluje na točnost i iskrenost njihovih odgovora. Ispitanici s većom naobrazbom izjavljuju da su sredstva javnog obavješćivanja manje razumljiva nego oni s nižom naobrazbom. Razlog nije u njihovu slabijem razumijevanju, već u većoj kritičnosti (Vujević, 1976:83/4).

2. *Psihološke teškoće* nastaju zato što je anketu teško prilagoditi svim ispitanicima. Jednima ista anketa može biti teška, a drugima prelagana. Osim razumijevanja, problem može biti i u nejednakom odnosu prema anketi koju ispunjava. Zbog toga mnogi pogrešno smatraju da anketu treba prilagoditi prosjeku, jer se tako iz uzorka eliminiraju oni koji su ispod prosjeka. Zato anketu treba prilagoditi *najnižoj* razini. Viša razina ispitanika može razumjeti anketu prilagođenu nižoj razini, a niža razina ne može razumjeti ako je anketa prilagođena višoj razini ispitanika. Tu je teškoću teško otkriti, jer ispitanici često daju odgovor i na pitanja koja ne razumiju.

3. *Društvene teškoće* zasnivaju se na tendenciji ispitanika da u anketi daju odgovore u skladu s društvenim vrijednostima, pa se zbog toga dobivaju rezultati koji su bolji od stvarnog stanja. Ako se o tome ne vodi računa dobivaju se pogrešni podaci. Zbog toga treba ispitanicima omogućiti da bez teškoća daju odgovor i kad on nije u skladu s društvenim vrijednostima. To se postiže anonimnom anketom i indirektnim pitanjima.

Anketom se, osim stavova i mišljenja, prikupljaju i drugi podaci kako bi se ustanovilo njihovo djelovanje ili povezanost sa stavovima i mišljenjima. Prema tome, stavovi i mišljenja su u središtu anketnog istraživanja, pa da bi se došlo do valjanih podataka o njima, nije dovoljno poznavati samo tehniku postavljanja anketnih pitanja. Osim toga, treba biti upoznat sa stavovima i mišljenjima i mogućnostima njihova mjerenja. Upravo zbog toga mnoga istraživanja nisu imala uspjeha.

Četiri su razine stavova i mišljenja. Eysenck ih je ovako grafički prikazao. (Eysenck, 1954:112).

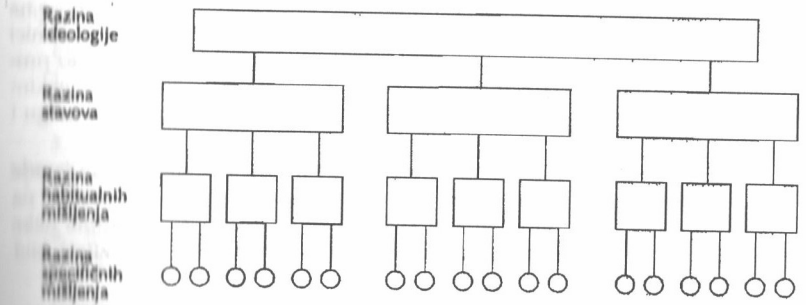

Najnižu razinu čine *specifična mišljenja*. Ona su dostupna empirijskom istraživanju, ali zbog svoje promjenljivosti ne mogu biti predmet znanstvenog istraživanja. Ona se mijenjaju od vremena do vremena i od situacije do situacije, pa ne mogu biti temelj za bilo kakvo uopćavanje.

Drugu razinu čine *habitualna mišljenja*. Ta su mišljenja karakteristična za pojedinu vrstu ljudi i dostupna su empirijskom istraživanju. Zbog toga mogu poslužiti kao indikator u istraživanju stavova.

Treću razinu čine *stavovi*. Oni nisu izravno dostupni empirijskom istraživanju, jer predstavljaju generalizaciju habitualnih mišljenja na kojima se temelji spremnost da se reagira na određeni način. Zato odgovor na pitanje o stavu prema nečem najčešće nije valjan indikator tog stava, jer su mišljenja o stavu „više objašnjavanja i opravdavanja vlastitih stavova pojedinaca nego stvarne tendencije djelovanja" (Zvonarević, 1976:246). Zato oni koji odgovore na izravno pitanje da imaju pozitivan stav prema tržišnim odnosima, mogu istodobno reći da mi još nismo zreli za takve odnose, da bi cijene trebalo kontrolirati, plaće ograničavati i slično, a upravo to su pokazatelji negativnog stava prema tržišnim odnosima.

Isto bi tako bilo kada bismo izravno pitali za religioznost. Mnogi koji idu u crkvu, vjenčaju se u njoj, krste djecu i slave vjerske blagdane odgovorit će da nisu religiozni. Uz tendenciju opravdavanja izravno pitanje stavlja ispitanika da na osnovi vlastite definicije religioznosti procjenjuje svoju religioznost. Definicije religioznosti razlikuju se od ispitanika do ispitanika, pa se iza istih odgovora kriju različiti sadržaji. Te razlike nisu uvjetovane većom ili manjom iskrenosti ispitanika. Zato ispitanik posve iskreno može odgovoriti da nije autokrat, ali da je potrebna čvršća ruka, da nije nacionalist, ali je protiv prava nacionalnih manjina i slično. Zato nije dobro izravno pitati o stavu. Pitanja treba postavljati na razini habitualnih mišljenja, jer ona govore o ponašanju koja su pokazatelj stava.

Najvišu razinu čini *ideologija*. Ne možemo doznati kakva je nečija ideologija izravnim pitanjem o tome, jer možemo dobiti odgovor od nekog da prihvaća građansku ideologiju, a da je protiv vlšestranačja, privatnog vlasništva, tržišnih odnosa. Prema tome, odgovor ispitanika na takvo pitanje nije valjan, iako može biti iskren, jer oni koji usvajaju građansku ideologiju pristaše su višestranačja, privatnog vlasništva i tržišnih odnosa. Nečiju ideologijsku orijentaciju možemo doznati na osnovi većeg broja habitualnih mišljenja koja su indikatori pozitivnih stavova prema tržištu, privatnom vlasništvu i višestranačju.

Eysenck je do te četiri razine stavova i mišljenja došao faktorskom analizom, koja „smatra da je raznolikost pojava unutar nekog područja povezana i da je ta povezanost određena, barem dijelom relativno malim brojem funkcionalnih jedinica ili faktora" (Thurstone, 1967:283). Kad toga ne bi bilo, ne bi bilo ni znanosti jer „svaka se znanost nada da se neograničen broj pojava može sažeti u ograničen broj pojmova" (Thurstone, 1967:279). Međutim, treba razlikovati pojmove do kojih dolazi znanost od uopćenih izjava ispitanika.

Prema tome, anketna se pitanja moraju postavljati na razini habitualnih mišljenja, bez obzira na to što smo zainteresirani za više razine. Ako smo zainteresirani za određene stavove, odabrat ćemo više indikatora za te stavove, a ako smo zainteresirani za ideologiju, odabrat ćemo veći broj indikatora stavova koji karakteriziraju ideologiju. Ideologija je najopćenitija spremnost da se reagira na određeni način. Pogled na svijet strukturiran je specifičnim stavovima prema religiji, naciji, demokraciji, privatnom vlasništvu, tržištu ..., a svi ti stavovi očituju se u za sebe karakterističnim habitualnim mišljenjima.

Habitualno mišljenje je verbalna izjava o određenoj vrsti ponašanja koje je karakteristično za ljude određenog stava. Njih treba razlikovati od verbalnih izjava o stavu i o ideologiji, jer ljudi dobro mogu opisati svoje ponašanje, a ozbiljni problemi nastaju kad je u pitanju izjava o vlastitom stavu i ideologiji. Unatoč tome, ankete vrve takvim pitanjima. Stoga nije čudno što se društvena praksa muči s problemima koje takva istraživanja uopće ne registriraju. Dok su američki sociolozi dobivali odgovore od svojih ispitanika da nisu rasisti, tamo je bilo linčovanja Crnaca. Oni koji su izjavljivali da nisu rasisti, istodobno su izjavljivali da Crnci trebaju ići u posebne škole, restorane, autobuse i slično.

Baš zbog toga što se uz pomoć ankete mogu dobiti podaci koji su bolji od stvarnog stanja, one su se koristile u ideologijske svrhe. Ankete su pogodne za uljepšavanje društvenih stanja i veličanja postignutih rezultata i još pri tome stvaraju privid znanstvene egzaktnosti. Što odgovara ideologiji, za znanost je fatalno, pa se u znanstvenom istraživanju treba koristiti anketom, tako da se pomoću nje ustanovi stanje kakvo jest. Prema tome, pitanja moramo postavljati na razini habitualnih mišljenja, jer o stavu ne možemo ništa doznati na osnovi mišljenja o ponašanju koje obilježava određeni stav. Ideologijska orijentacija i stavovi operacionaliziraju se na razini habitualnih mišljenja. Habitualna mišljenja su, dakle, indikatori stavova i ideologijske orijentacije, jer oni nisu izravno mjerljivi.

9.2.1.1. *Izrada upitnika*

Kako se anketa izjednačuje s cijelim istraživanjem, tako i istraživanje često započinje izradom anketnog upitnika. Čak i naručitelj istraživanja svoju želju izražava narudžbom ankete. Poduzeti izradu ankete bez precizno formuliranog problema istraživanja, bez sadržajno i precizno definiranih ključnih pojmova, bez određenih ciljeva, hipoteza, varijabli, indikatora i nacrta istraživanja jest posao naslijepo. Takav posao nije teško prepoznati, jer su takve ankete sastavljene od velikog broja logički nepovezanih pitanja. Obrada takvih anketa ne ide dalje od postotka, a interpretacija ne ide dalje od podataka.

Znanstveno istraživanje nije isto što i prikupljanje podataka. To je samo jedna faza u procesu istraživanja koja je logički povezana s ostalim fazama tog procesa. Zato i samo prikupljanje podataka u znanstvenom istraživanju nije bilo kakvo prikupljanje podataka, niti bilo kojih podataka. Na osnovi vrste podataka odlučujemo se za najprikladniju metodu kojom ćemo ih prikupljati. Vrstu podataka odredili smo indikatorima. Ako smo se odlučili da anketa bude najprikladnija metoda za prikupljanje podataka, onda je operacionalizacija varijabli ona koja određuje sadržaj anketnih pitanja. Vrsta pitanja ovisi, osim sadržaja, o obilježjima onih koji će odgovarati na pitanja, kao i o mogućnostima koje nam pruža sama metoda.

Ako je sadržaj pitanja takav da ispitanici nerado odgovaraju na pitanja, postavljat ćemo neizravna pitanja. Ako se, pak, radi o ispitanicima koji nisu dovoljno pismeni, odabrat ćemo pitanja koja ne traže veću pismenost.

Pitanja se u upitnik ne uvrštavaju slučajno. Svako se od njih odnosi na indikator. Indikator se odnosi na varijablu, varijabla na hipotezu, a hipoteza na problem. Pri izradi anketnih pitanja pojavljivat će nam se nove ideje. U istraživanju nikad ne

smijemo biti zatvoreni prema novim idejama. Međutim, te ideje treba dovesti u vezu s cjelokupnim istraživanjem. Recimo, ako se pri izradi upitnika nametne neko zanimljivo pitanje, treba vidjeti u kakvu je odnosu ono prema drugim indikatorima, na koju se varijablu i hipotezu odnosi. Ako se odnosi na neku novu hipotezu, treba je formulirati i iz nje izdvojiti varijable. Zatim treba vidjeti što još treba učiniti za mjerenje te varijable, jer jedno pitanje obično nije dovoljno za mjerenje jedne varijable.

Prema tome, u anketnom upitniku svako pitanje mora biti vezano za neku hipotezu. Budući da podatke prikupljamo radi provjeravanja svojih hipoteza, to određuje i način obrade podataka. Na podacima i njihovoj obradi ne zaustavljamo se jer to činimo radi provjere svojih hipoteza, pa se od podataka preko obrade vraćamo hipotezama. Uz pomoć odgovarajuće obrade doznajemo možemo li svoju hipotezu prihvatiti ili ne možemo. Budući da smo hipoteze postavljali na osnovi neke teorije, treba dati objašnjenje što potvrda ili odbacivanje hipoteze znači za teoriju od koje smo pošli. Istraživanje počinje i završava teorijom. Na temelju teorije misaono izvodimo novi odnos – hipotezu koju empirijski provjeravamo da bi postala teorijska, jer, kako smo već više puta istaknuli, znanost je teorija o objektivnoj stvarnosti zasnovana na činjenicama te stvarnosti.

Najčešći propust anketnih istraživanja jest to što upitnik nije *teorijski zasnovan*. Teorijska zasnovanost upitnika obuhvaća tri područja:

1. teorijsku zasnovanost na *spoznajama o predmetu* koji se istražuje,
2. teorijsku zasnovanost na *spoznajama psihologije* stavova i mišljenja,
3. teorijsku zasnovanost koja se brine o *metrijskim obilježjima* svake varijable.

Anketa je teorijski zasnovana na spoznajama o predmetu koji se istražuje, ako su pitanja zasnovana na valjanim indikatorima varijabli koje su izvedene iz hipoteza i ako su hipoteze odgovor na precizno formuliran problem i zasnovane na teoriji znanosti unutar kojih se istraživanje provodi. To znači da se svako pitanje mora odnositi na određeni indikator ili varijablu koja nije operacionalizirana.

Anketa je zasnovana na spoznajama psihologije stavova i mišljenja ako su pitanja postavljena na razini habitualnih mišljenja, to jest ako se pitanja odnose na ponašanje koje je pokazatelj stavova. Potrebno je također poznavati kako ispitanici doživljavaju sadržaj pitanja. Drukčije ćemo postavljati pitanja ako ispitanici bez problema odgovaraju na takva pitanja, a drukčije ako ispitanici imaju teškoća pri nekim odgovorima. Prema tome, pitanja moraju biti postavljena tako da ispitanici mogu i žele dati odgovor na postavljena pitanja.

U anketi uzima se u obzir metrijska definicija varijable kad se prilikom izrade pitanja vodi računa o teorijskim i praktičnim mogućnostima variranja varijable na koju se pitanje odnosi. To znači da kod kvalitativnih varijabli ne ispustimo neke modalitete, kod kvantitativnih da precizno i ravnomjerno zahvatimo intenzitete, kod bipolarnih da ne ispustimo smjer i intenzitet.

9.2.1.2. *Vrste pitanja*

U anketnom se istraživanju koristimo s više vrsta pitanja. Svaka vrsta pitanja ima svoje prednosti i nedostatke. Kad to znamo, onda za potrebe konkretnog istraživanja

izabiremo ona anketna pitanja koja će nam omogućiti da dođemo do što je moguće boljih podataka za provjeru svojih hipoteza.

Pitanja u anketi možemo podijeliti na dvije osnovne vrste.

1. otvorena pitanja,
2. zatvorena pitanja.

Otvorena su ona pitanja na koja ispitanik odgovara svojim rječima. Prema tome, osim pitanja, ostavlja se prazan prostor u koji ispitanik upisuje odgovor.

Prednosti otvorenih pitanja jesu:

1. lako ih je sastaviti,
2. ne usmjeravaju ispitanike na određeni odgovor,
3. odgovori mogu dobro poslužiti za sastavljanje zatvorenih pitanja,
4. imaju veću heurističku vrijednost.

Nedostaci otvorenih pitanja jesu:

1. zahtijevaju dobru *pismenost* ispitanika,
2. dobije se *malo odgovora*,
3. imaju *malu verifikacijsku vrijednost*, jer se sve kategorije ispitanika ne suzdržavaju jednako u davanju odgovora na otvorena pitanja. Na takva pitanja manje odgovaraju ispitanici slabije pismenosti i negativnijih stavova prema sadržaju pitanja, pa se neproporcionalno smanjuje reprezentativnost uzorka,
4. ispitanika stavljaju pred *teži zadatak*; ta težina nije podjednaka za sve ispitanike, pa to može različito djelovati na motivaciju ispitanika,
5. *nije moguće* postaviti *veći broj pitanja*,
6. *teža obrada* jer se otvorena pitanja obrađuju pomoću metode analize sadržaja koju ćemo kasnije posebno razraditi.

Zatvorena pitanja su pitanja u kojima su i ponuđeni odgovori. Prema tome, kod tih pitanja ispitanik odgovara tako da izabere jedan ili više odgovora koji su mu ponuđeni.

Prednosti zatvorenih pitanja jesu što i nedostaci otvorenih:

1. ne zahtijevaju veću pismenost ispitanika,
2. na njih odgovara velik broj ispitanika,
3. ispitanici su pred lakšim zadatkom jer je lakše zaokružiti odgovor nego ga ispisati svojim riječima,
4. može se postaviti veći broj pitanja,
5. lakše ih je obrađivati,
6. veća im je verifikacijska vrijednost.

Nedostaci zatvorenih pitanja jesu:

1. *teže* ih je *sastaviti*,
2. *ispitanik je ograničen* u davanju odgovora, štone mora uvijek biti nedostatak, jer ako istraživač usmjerava ispitanika prema odgovorima koji su relevantni za istraživanje problema koji se istražuje, to može biti i prednost,

3. mogu *pasivizirati* ispitanike,
4. imaju *manju heurističku vrijednost*.

Otvorena pitanja dobro je postaviti u pripremnim fazama procesa istraživanja, jer imaju veću heurističku vrijednost, pa mogu pomoći u otkrivanju problema istraživanja, postavljanju hipoteza i konstrukciji zatvorenih pitanja. Ona, također, mogu pomoći u interpretaciji podataka kada se kombiniraju sa zatvorenim pitanjima, ali tu treba biti oprezan jer nas lako mogu navesti na pogrešnu generalizaciju.

Zatvorena pitanja treba upotrijebiti u verifikacijskim istraživanjima. Ona omogućuju generalizacije, pa je pomoću njih moguće provjeravanje određenih hipoteza. Prema tome, konačni je upitnik u verifikacijskim istraživanjima, u pravilu, sastavljen od zatvorenih pitanja.

Razlikujemo dvije vrste zatvorenih pitanja:

1. pitanja s ponuđenim odgovorima *nabrajanja*,
2. pitanja s ponuđenim odgovorima *intenziteta*.

Zatvorena pitanja *nabrajanja* mogu imati velik broj ponuđenih odgovora. Ako nas, recimo, zanima što ispitanik ima u svojem kućanstvu, možemo ponuditi sve što nas zanima, od automobila do mlinca za kavu. Ispitaniku nije teško odgovoriti na to pitanje jer mu nije teško zaokružiti ono što posjeduje. Svaki ponuđeni odgovor je zapravo jedno dihotomno pitanje. Zaokruživanje ponuđenog odgovora znači „da", nezaokruživanje znači „ne". U statističkoj se obradi takvi odgovori i tretiraju kao posebna pitanja, pa ih je u izradi upitnika dobro numerirati kao posebna pitanja.

Ako mjerimo kvantitativnu varijablu, poslužit ćemo se zatvorenim pitanjima *intenziteta*. Ne preporučuje se više od pet intenziteta, jer ispitanici nisu osjetljivi za bolje nijansiranje. Isto tako, nije dobro ići ni na manje od pet intenziteta, jer su varijable promjenljive, a smisao mjerenja je u registriranju tih promjena. Katkad možemo biti i nezainteresirani za veće nijansiranje, ali ako hoćemo računati korelacije između odgovora na pitanja smanjenje broja ponuđenih odgovora djelovat će na smanjenje korelacije.

Kvantitativne varijable mogu varirati u jednom ili u dva smjera, pa o tome treba voditi računa pri izradi anketnih pitanja. Ako varijabla varira samo u jednom smjeru, onda trebamo paziti da su nam stupnjevi jednakog razmaka i da zahvaćaju cjelokupnu varijaciju. Znanje je varijabla koja varira u jednom smjeru od nikakvog do maksimalnog znanja, a obično se ocjenjuje na ljestvici od pet stupnjeva koja varira od nedovoljnog do odličnog znanja.

Zadovoljstvo je varijabla koja varira u dva smjera, od neutralnog do maksimalnog zadovoljstva i od neutralnog do maksimalnog nezadovoljstva. I u tom razmaku treba precizno formulirati pet intenziteta podjednakog razmaka. Prema tome, trebaju biti dva intenziteta koja razlikuju zadovoljne i dva koja razlikuju nezadovoljne te u sredini neutralni. Nije dobro ponuditi mogućnost potpuno zadovoljan i potpuno nezadovoljan te djelomično zadovoljan, jer je najmanje onih koji su potpuno zadovoljni i potpuno nezadovoljni, a za sve koji se nalaze između tih dvaju ekstrema možemo reći da su djelomično zadovoljni. Dio je svaka veličina manja od cjeline, a veća

od nule, pa je vrlo neprecizan ponuđeni odgovor „djelomično". Formulacije odgovora trebaju biti takve da ispitanike možemo međusobno razlikovati.

Primjer formulacije odgovora

Katkad je potrebno odstupiti od tog pravila. Recimo kada među ispitanicima nema nezadovoljnih, onda je maksimalan interval variranja te varijable od neutralnog do maksimalnog zadovoljstva. Tada bi se taj interval trebao podijeliti na pet stupnjeva jednakog razmaka, jer ako slabije registriramo promjene u veličini varijable, onda ćemo zbog toga naći manju povezanost među varijablama. Prema tome, izradom anketnih pitanja možemo utjecati na veličinu dobivene veze među varijablama. Zato u izradi anketnih pitanja moramo biti pedantni, jer mali propusti mogu uzrokovati velike posljedice.

Ispitanici *ne mogu* dati izravan odgovor o svojem stavu ili o svojem pogledu na svijet. U procjeni *ne mogu* razlikovati više od pet intenziteta. Međutim, ispitanici često kad i mogu dati odgovor, to *ne žele* učiniti, pa je zbog toga potrebno postaviti zaobilazna pitanja. Prema tome, u anketi možemo razlikovati direktna i indirektna pitanja.

Direktna su ona pitanja kad ispitanika pitamo upravo ono što želimo od njega saznati. Takva se pitanja postavljaju kad nema teškoće u davanju iskrenog odgovora. To su pitanja na koja nema boljih i lošijih odgovora, ali kad se pita o čitanju knjige, posjećivanju kazališta, o političkim mišljenjima i slično, onda nije jednako vrijedan odgovor kad čitamo knjige, posjećujemo kazalište ili imamo pozitivno mišljenje o političkim procesima i kad ne čitamo, ne posjećujemo kazalište ili imamo negativno mišljenje. Ti drugi teže daju iskren odgovor, jer se žele prikazati u boljem svjetlu.

Kad pretpostavljamo da će ispitanici imati teškoća u davanju iskrenih odgovora, trebamo postavljati indirektna pitanja. *Indirektna* pitanja omogućuju istraživaču da zaobilazno dođe do točnog odgovora. U vezi s čitanjem knjiga i posjećivanjem kazališta postavili bismo ovakva indirektna pitanja: Koliko knjiga stignete pročitati u tijeku jedne godine? Uspijete li od svog slobodnog vremena izdvojiti vrijeme za odlazak u kazalište? Indirektnim pitanjima olakšavamo ispitanicima davanje iskrenog odgovora. No, to nije uvijek lako učiniti, posebice kad ispitanici trebaju iznijeti negativno mišljenje o političkim zbivanjima. Naši se ljudi prilično suzdržavaju u iznošenju takvih mišljenja, pa se preporučuje u takvim situacijama postavljanje projektivnih pitanja.

Projektivna su *pitanja* ona koja ispitanicima omogućuju da iskreno iznesu svoje mišljenje identificirajući se s određenom grupom. Ako nas zanima mišljenje radnika o nekim direktorovim akcijama nije dobro postaviti direktno pitanje: Što mislite o direktorovim poduzetim akcijama? Točnije mišljenje dobit ćemo ako postavimo *projektivno* pitanje: Što *radnici* misle o direktorovim poduzetim akcijama? U ovom drugom slučaju radnici lakše odgovaraju jer svoje mišljenje projiciraju u radnike.

Treba istaknuti da anonimnost ankete ne povećava mnogo iskrenost direktnih odgovora. Unatoč tome, u znanstvenom istraživanju svaka anketa treba biti anonimna. Znanost teži uopćenim spoznajama, pa je ime i prezime za nju irelevantno. Druga je, međutim, stvar u stručnim istraživanjima u kojima se objašnjava pojedinačno. Osim toga, ne bi bio moguć ni stručni zahvat da se pomogne pojedincu ako mu ne bismo znali ime. Ime i prezime nisu varijable, pa zato i nisu zanimljivi u znanstvenom istraživanju.

9.2.1.3. *Pogreške u postavljanju anketnih pitanja*

Najveća je pogreška ako anketno pitanje nije teorijski utemeljeno. Međutim, ono se može odnositi na hipoteze i može biti indirektno postavljeno na razini habitualnih mišljenja, a da i unatoč tome, napravimo veći broj „sitnih" pogrešaka koje mogu dovesti do velikih posljedica. Te su pogreške nenamjerne, pa ih je teže kontrolirati. Zato ih se pri izradi upitnika treba prisjetiti i upitnik proanalizirati sa stajališta svake od njih.

1. *Pogreška eksperta* vrlo je česta u anketnom istraživanju, a nastaje zato što se u pitanjima koristimo riječima koje ispitanici ne razumiju. Istraživač se u postavljanju anketnih pitanja obično koristi svojim svakodnevnim rječnikom koji je velikom dijelu populacije nerazumljiv. Jezik ankete treba biti prilagođen najnižoj razini populacije, a anketu sastavljaju obično pripadnici viših obrazovnih razina. Zato treba posebno paziti na razumljivost ankete. Sastavljači upitnika nisu pogodni da prosuđuju razumljivost jezika ankete, pa je dobro provesti predispitivanje na dijelu uzorka.

Istraživanja razumijevanja pojedinih riječi dala su rezultate koji su kudikamo ispod očekivanih. U jednom istraživanju (Vujević, 1976) odabran je određeni broj izraza koji su ključni za razumijevanje društvenopolitičkih informacija. Istraživanje je provedeno na uzorku Zagreba uz pomoć anketnih pitanja zatvorenog tipa. U narednoj tablici prikazani su neki ključni društvenopolitički izrazi u tom vremenu s postotkom točnih odgovora za cijeli uzorak i za nekvalificirane i polukvalificirane radnike. Danas su se ključni društvenopolitički izrazi bitno promijenili, ali njihovo razumijevanje nije bitno bolje.

Prikupljanje podataka anketom komuniciranje je koje mora biti razumljivo. Međutim, kako se iz navedenih podataka vidi ono je mnogo manje razumljivo nego što se očekuje. Odgovore u anketi daju i oni koji ne razumiju pitanje, samo ti odgovori nisu u vezi s njihovim mišljenjem, a mi ih uzimamo kao da jesu i na osnovi njih obavljamo razna „uopćavanja". Jeziku ankete, dakle, treba pridati osobitu pozornost, jer ispitanici mnogo slabije razumiju pojedine riječi nego što se to čini, a i kad ne razumiju, odgovaraju na postavljeno pitanje.

2. *Nedovoljno sažeti ponuđeni odgovori* mogu poremetiti preglednost, tako da se ispitanik odluči za odgovor koji je u obuhvatu njegove pozornosti i memorije, a ispusti one koji su izvan tog obuhvata, iako su bliži njegovu mišljenju. Kako bismo skratili ponuđene odgovore, treba što više elemenata unijeti u pitanje.

Razumijevanje društvenopolitičkih izraza

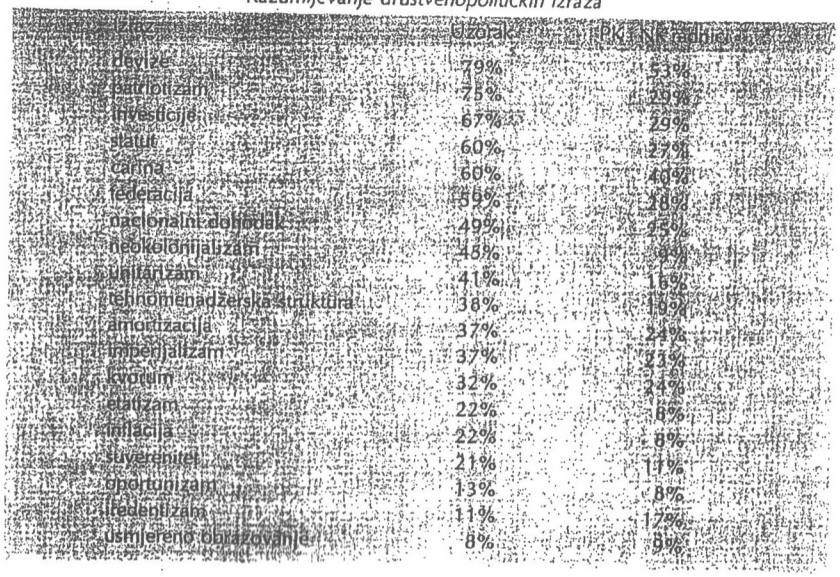

Vujević, 1976.

3. *Ne uključivanje svih mogućnosti odgovaranja* usmjerava ispitanike prema odgovorima koji su im ponuđeni. Ako sastavljač upitnika nije zadovoljan onim o čemu ispituje zadovoljstvo, ponudit će više mogućnosti koje su indikator nezadovoljstva. Isto tako, često se izostavlja srednja vrijednost (ni zadovoljan ni nezadovoljan). Kad znamo da će velika većina ispitanika zaokružiti srednji odgovor, a stalo nam je da ispitanike razlikujemo s obzirom na zadovoljstvo, možemo namjerno izostaviti srednju vrijednost.

4. *Upotreba emocionalno obojenih i stereotipnih riječi* može djelovati na smjer odgovora ispitanika. Ne dobivamo iste podatke kad u pitanjima upotrebljavamo riječi: domovina, upotrijebiti armiju, ne dopustiti, dodati zakon, kao kad upotrijebimo: ova zemlja, ući u rat, zabraniti, mijenjati ustav, iako je značenje pitanja posve isto.

5. *Sugestivna pitanja* usmjeravaju ispitanike prema određenim odgovorima. To se postiže upozoravanjem na konzekvence odgovora, isticanjem nekih problema koji usmjeravaju prema željenom odgovoru ili stavljanje nekih odgovora na mjesto gdje je veća vjerojatnost da budu zaokruženi. Opširnije o pogreškama čitalac može naći u: Supek, 1961.

Te su pogreške nenamjerne, jer se nitko neće upustiti u istraživanje da dobije pogrešne rezultate kad do njih može doći lakše i jeftinije tako da ih jednostavno izmisli i dobije željene rezultate, umjesto pravih rezultata.

9.2.1.4. *Redoslijed pitanja u upitniku*

Kada smo sastavili anketna pitanja i analizirali ih kako bismo uklonili eventualne pogreške koje se pojavljuju pri njihovoj izradi, nalazimo se pred problemom određivanja redoslijeda anketnih pitanja. O redoslijedu pitanja u upitniku moramo brinuti jer i o njemu ovisi vrijednost dobivenih podataka. Recimo, ako neka delikatna pitanja stavimo na početak upitnika, dio ispitanika može odbiti da ispunjava anketu. Budući da ispitanici lakše odbijaju sudjelovanje u anketi nego što prekidaju započetu anketu, na početak upitnika treba stavljati atraktivna pitanja.

Pri određivanju redoslijeda pitanja u upitniku treba brinuti:

1. o tome kako ispitanik *doživljava* sadržaj anketnih pitanja,
2. o sadržajnoj *logici* pitanja.

Prema tome, razlikuju se dvije vrste redoslijeda pitanja u upitniku:

1. psihološki redoslijed,
2. logički redoslijed.

1. *Psihološki redoslijed* vodi računa o tome kako ispitanik doživljava sadržaj o kojem treba dati odgovore, kako bi se ispitanici oslobodili i pridobili na suradnju. Zato pristupna pitanja trebaju biti u obliku „traženja savjeta" od ispitanika, a osjetljiva pitanja treba staviti pri kraju upitnika. Osim toga, treba paziti na prijelaz od lakših na teža pitanja, ili na ona koja mogu izazvati zabunu ispitanika. Recimo, ispitanik koji nije bio na izborima nerado to izjavljuje, ako mu se ne pruži prilika da se „opravda", pa ako nas to i ne zanima, možemo nakon toga postaviti pitanje u kojem se traži razlog.

Dalje, treba paziti na prijelaz s jedne skupine pitanja na drugu. Nama koji znamo teorijski okvir to se može činiti logičnim, a ispitaniku nesuvislo, jer se indikatori kojima se koristimo u istraživanju mogu i drukčije interpretirati. Zato je potrebno ispitanike uvesti u novu skupinu pitanja kako se ne bi sustezali u davanju odgovora na postavljena pitanja.

2. *Logički redoslijed* više je usmjeren na samu logiku sadržaja. Ako ispitanike postupno uvodimo u sadržaj koji nas zanima, takav se redoslijed naziva redoslijedom u obliku lijevka. On ide od općih pitanja prema specifičnim pitanjima, tako da se ispitanici postupno uvode u sadržaj i postupno opuštaju, pa na specifična pitanja slobodnije odgovaraju nego da smo takva pitanja stavili na početak.

Kad smatramo da ispitanici nemaju izgrađen stav, bolje je primijeniti redoslijed okrenutog lijevka. Recimo, ako ispitanik nema određeno mišljenje o nekim općim pitanjima, bolje ga je prije pitati o konkretnim situacijama koje će ga voditi prema općim mišljenjima.

Da bi se došlo do što boljih odgovora ispitanika, obično se kombinira psihološki i logički redoslijed. U anketni se upitnik mogu uvrstiti pitanja koja imaju poticajnu funkciju, jer to može pridonijeti kvaliteti odgovora na pitanja za koja smo zainteresirani. Redoslijed pitanja može dosta pomoći u dobivanju kvalitetnih odgovora, pa nije čudo da su pojedini istraživači njegovali specifične vrste redoslijeda. Tako je Gallup razvio svoj redoslijed (Supek, 1961:157/159). U nas je Supek razvio vrlo zanimljiv redoslijed koji zavrjeđuje da se posebno opiše.

Supekov polideterministički redoslijed pitanja želi dublje zahvatiti stavove i mišljenja uz pomoć pet modaliteta.

„1. Smjer

Primjer: Smatrate li radnu akciju nečim dobrim ili lošim?

2. Intenzitet

Primjer: Da li ste čvrsto ili slabo uvjereni da radna akcija ima odgojnu vrijednost?

1. veoma jako, 2. jako, 3. slabo, 4. nikako, 5 ne znam.

3. Reverzibilnost kriterija

Treba li radne akcije smatrati trajnim ili privremenim fenomenom omladinske aktivnosti?

a) po tvom mišljenju T P
b) po mišljenju tvojih drugova T P
c) po mišljenju tvojih roditelja T P
d) po mišljenju tvojih nastavnika T P

4. Temporalna dimenzija

Primjer: Da li smatraš da je disciplina na radnim akcijama u prošlosti bila veća?
Da li smatraš da je disciplina sada prevelika?
Da li smatraš da disciplinu na budućim radnim akcijama treba ublažiti?

5. Reverzibilnost situacija

Primjer: Da li smatraš da akcija razvija drugarske odnose? (institucionalna razina)
Da li smatraš da su odnosi u tvojoj brigadi bili dobri? (grupna razina)
Da li si našao dobrog druga na radnoj akciji? (individualna razina)."

(Supek, 1961:63/4.)

Navedeni primjer pokazuje kako se redoslijedom pitanja može dosta pomoći dubljem zadiranju u stavove i mišljenja, ako je on zasnovan na teorijskom poznavanju predmeta istraživanja, metoda istraživanja i psihologije ispitanika. Kada ne bismo pretpostavljali da ispitanik može promijeniti kriterij prosuđivanja određene situacije, ne bismo trebali tražiti procjenu s različitih gledišta. Stavovi i mišljenja nisu određeni samo trenutnom situacijom, već su pod utjecajem prošlosti i zamisli o budućnosti.

Ako u anketi zanemarimo redoslijed pitanja, može biti više posljedica:

1. ispitanici mogu odbiti ispunjavanje ankete,
2. ispitanici mogu prekinuti započetu anketu,
3. ispitanici mogu izbjeći davanje točnog odgovora,
4. nećemo zahvatiti dubinu stavova i mišljenja.

9.2.1.5. *Ljestvice u anketi*

Instrumenti ankete određena su kombinacija pitanja sastavljena tako da omogućuju valjanije, objektivnije i preciznije mjerenje varijable koju želimo izmjeriti. Takva kombinacija pitanja posebno se izrađuje i zasebna je cjelina s određenim mjernim karakteristikama, pa se može koristiti u različitim anketama. Ima ih više vrsta.

I. *Bogardusova ljestvica socijalnog rastojanja*

Socijalno je rastojanje varijabla koja varira od bliskih i toplih odnosa preko ravnodušnih do neprijateljskih. Bogardusova ljestvica socijalnog rastojanja upotrebljava se za mjerenje socijalnog rastojanja prema:

1. društvenim *grupama*,
2. *vrijednostima*,
3. *pojedincima*.

Od ispitanika se traži da socijalne grupe prema kojima želimo ispitati socijalno rastojanje razvrstaju u jednu od sedam kategorija koje su pokazatelj socijalnog rastojanja. Evo primjera.

	Kontinuum socijalnog rastojanja						
Socijalna grupa	1. bradni druč	2. drug u klubu	3. susjed	4. suradnik	5. građanin u mojoj zemlji	6. turist u mojoj zemlji	7. želim da isključiti iz zemlje
Englez	X						
Poljak		X					
Nijemac			X				
Francuz				X			
Švedanin					X		

Kada se ovakva ljestvica uvrsti u anketu, od ispitanika se traži da uza svaku socijalnu grupu stave znak X ispod one kategorije u koju razvrstavaju tipičnog predstavnika te socijalne grupe.

II. *Ljestvica Thurstonova* tipa služi za mjerenje stavova i mišljenja. Može imati različit broj stupnjeva. Obično ih ima 11, a izrađuje se ovako:

1. Prikupi se velik broj izreka koje mogu biti indikator stava i mišljenja o onome za što želimo napraviti ljestvicu.

2. Ako smo se odlučili da ljestvica ima 11 stupnjeva, svaku izreku dat ćemo većoj grupi ocjenjivača da je ocijene ocjenom od 1 do 11 s obzirom na njezino mjesto u ljestvici. Izreke koje su indikator najpozitivnijeg stava dobivat će ocjenu 1, a izreke koje su indikator najnegativnijeg stava dobivat će ocjenu 11. Ocjenu 6 dobit će izreke koje su indikator neutralnog stava. Ostale će ocjene dobivati izreke koje se, po mišljenju ocjenjivača, nalaze između tih ekstrema.

3. Odbacit ćemo izreke kod kojih nismo našli slaganje među ocjenjivačima, a za svaku preostalu tvrdnju odredit ćemo ljestvičnu vrijednost pomoću medijana.

4. Konačan izbor tvrdnji napravit ćemo tako da izaberemo 11 tvrdnji koje će predstavljati stupnjeve od jednog do drugog kraja ljestvice. Pri konačnom se izboru uzima u obzir ljestvična vrijednost tvrdnje i slaganje među ocjenjivačima.

Tako izrađena ljestvica uvrsti se u upitnik, a ispitanik zaokružuje one tvrdnje s kojima se slaže. Istraživač na osnovi odgovora ispitanika lako određuje intenzitet i smjer stava.

Po istom je načelu izrađena ljestvica političke tolerancije koju donosimo i rezultate koji su dobiveni 1994. na uzorku 772 ispitanika.

Ljestvica političke tolerancije

1.	Treba slijediti političkog vođu.	4.2
2.	Treba izolirati ljude koji ne misle kao mi.	2.2
3.	Ljudi još nisu zreli za demokraciju.	12.2
4.	U svemu se treba pokoravati većini.	1.1
5.	Nema reda bez strogih zakona.	11.2
6.	Predsjednik ne bi trebao biti biran više od dva puta.	9.6
7.	Stranka na vlasti treba uvažavati oporbu.	24.6
8.	Treba biti strpljiv s ljudima koji nisu u pravu.	3.8
9.	U sredstvima javnog obavještavanja ne bi trebalo biti kontrole.	9.9
10.	Demokracije je uvijek previše.	9.0
11.	Ne bi trebalo zabraniti nijednu stranku.	7.2

Vujević, 2001:73

Iz sadržaja tvrdnji može se zaključiti da 1. tvrdnja izražava najmanju, 11. najveću toleranciju. Iako je upitno može li se po načelu izrade ljestvice stavova izraditi ljestvica političke tolerancije, utvrđena je visoka korelacija rezultata dobivenih na ovoj ljestvici i rezultata koji su dobiveni na pitanjima koja se odnose na klasične indikatore političke tolerancije. Iz dobivenih podataka može se zaključiti da je riječ o prosječnoj političkoj toleranciji.

III. *Ljestvica Likertova tipa* također se upotrebljava za mjerenje stavova i mišljenja. Uvijek ima pet intenziteta, a sastoji se od većeg broja tvrdnji koje su pokazatelj određenog stava. U izradi te ljestvice ima nekih sličnost s Thurstonovom ljestvicom.

1. Prikuplja se veći broj tvrdnji koje bi mogle biti pokazatelj određenog stava.

2. Te se tvrdnje daju ispitanicima da na ljestvici od 1 do 5 izraze svoje slaganje, odnosno neslaganje s njima. Stupnjevi su pravilno raspoređeni i numerirani: 1. vrlo se slažem, 2. uglavnom se slažem, 3. nit se slažem nit se ne slažem, 4. uglavnom se ne slažem, 5. vrlo se ne slažem.

3. Za svakog ispitanika zbrojimo brojeve odgovora koje je dao pojedinim tvrdnjama.

4. Tako smo dobili dva niza podataka. Za svakog ispitanika znamo kako je odgovorio na svaku tvrdnju i ukupan zbroj, pa možemo izračunati korelaciju između odgovora na svaku tvrdnju i ukupnog rezultata.

5. Tvrdnje koje nisu u korelaciji s ukupnim rezultatom odbacujemo, jer opravdano pretpostavljamo da sve tvrdnje bolje mjere određeni stav nego samo jedna od njih.

Likertova ljestvica određuje valjanost svake tvrdnje korelacijom koju su ispitanici dali pojedinoj tvrdnji i njihova ukupna zbroja. U Thurstonovoj ljestvici valjanost se određuje mišljenjem žirija, jer su ocjenjivači zapravo žiri. Prema tome, pri samoj izradi ljestvica pazi se na najvažniju mjernu karakteristiku – valjanost. Naknadno je lako odrediti i druge mjerne karakteristike, tj. pouzdanost i objektivnost. Osjetljivost je Thurstonove ljestvice veća, jer ima 11 stupnjeva, a Likertova ih ima samo pet.

Tako izrađene ljestvice mogu upotrebljavati i drugi istraživači. U SAD postoji mnoštvo ljestvica izrađenih za mjerenje najrazličitijih stavova. Nažalost, nije ih dovoljno samo prevesti i primjenjivati, jer zbog kulturnih razlika njihove tvrdnje mogu imati druga značenja. Mogu se kombinirati Thurstonova i Likertova ljestvica. Više o tim ljestvicama u: Supek, 1961:247 – 313.

IV. *Metoda semantičkog diferencijala* nastala je na osnovi grafičkih ljestvica koje pomoću crte predočuju promjene varijable. Krajevi crta predočuju maksimalne promjene varijable, a svaki položaj između označava međuintenzitet. Ispitanik oznakom na crti određuje intenzitet i smjer svojega stava.

Metoda semantičkog diferencijala određene pojave i procese vrednuje većim brojem grafičkih ljestvica koje na svojim krajevima imaju kontrastne atribute: dobar – loš, društven – nedruštven, svijetao – taman, lak – težak i slično. Kontinuum obično predočuje isprekidane crte koje se sastoje od sedam dijelova. Ispitanik prema svom doživljaju križićem označava svoj odnos prema određenoj pojavi i procesu na svakom od ponuđenih kontinuuma.

Ovom se metodom mogu zahvatiti tri dimenzije: evalutivna (dobar – loš), aktivnost (aktivan – pasivan) i sposobnost (jak – slab). Na krajeve kontinuuma mogu se stavljati različiti crteži ili boje. Međutim, istraživač predispitivanjem treba odrediti psihološko značenje ponuđenih modaliteta. Ova metoda osigurava spontanost ispitanikovih odgovora, pa je pogodna za ispitivanje stavova i mišljenja o različitim stvarima.

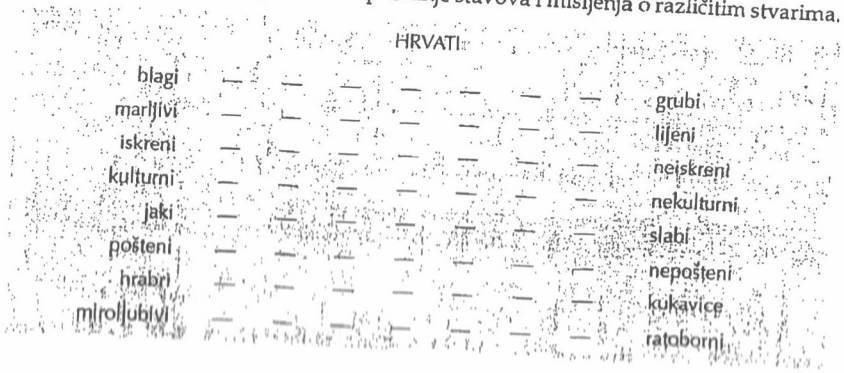

Svakoj crtici može se dati određeni broj, pa se podaci mogu različito obraditi. Rezultati se mogu prikazati pomoću semantičkog profila. Tijekom Domovinskog rata (1993/1994) ovom je metodom provedeno istraživanje odnosa prema Hrvatima, Muslimanima, Slovencima i Srbima (N = 772). Rezultate donosimo na sljedećoj slici.

Semantički profil Hrvata, Slovenaca, Muslimana i Srba

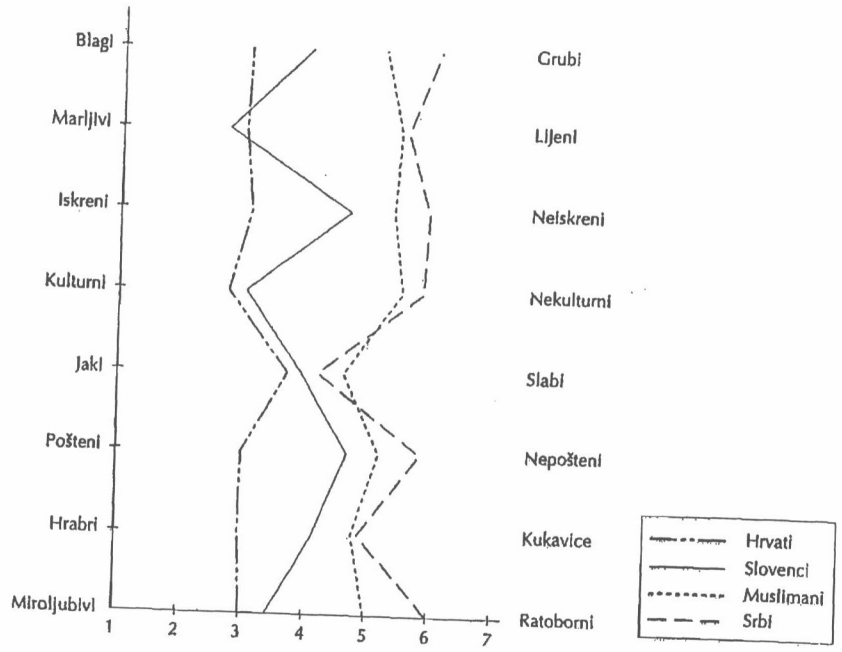

Vujević, 2001:99

Treba imati na umu da su ovi rezultati dobiveni u vrijeme Domovinskog rata za trajanja muslimansko-hrvatskog sukoba.

V. *Sociometrijska metoda* uz pomoć određenih pitanja omogućuje da dođemo do mikrostrukture manjih grupa. Ta pitanja mogu biti: s kim bi najviše želio raditi?, s kim bi najradije pošao na izlet?, tko bi bio najbolji vođa grupe?

Odgovore na takva pitanja možemo prikazati pomoću *sociograma*. U njemu pojedince u grupi prikazujemo kružićem, a u kružić se upisuje broj biranja. Punom se strelicom može označiti uzajamno biranje, isprekidanom kad je izbor jednosmjeran. Tako se vidi popularnost svakog pojedinca. Osoba s najviše biranja zove se *zvijezda*, a s najmanje biranja *usamljenik*. Uzajamna biranja otkrivaju klike unutar grupe.

Sociogram

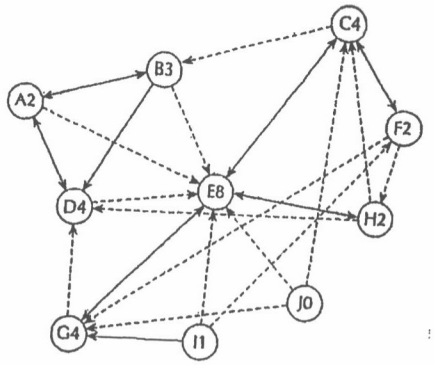

Otkrivši ovaj način proučavanja grupa, Moreno je smatrao da je pronašao metodu pomoću koje će ljudi moći rješavati najveće konflikte – ratove. Ratovi, međutim, nisu intragrupni, već intergrupni konflikti, pa je ta metoda u tom pogledu iznevjerila očekivanja svojega autora.

No, ona može izvrsno odrediti sociometrijsku strukturu malih grupa. Na toj se osnovi mogu formirati razne operativne grupe koje postižu bolje rezultate od grupa formiranih na klasičan način. Ova bi se metoda mogla upotrebljavati u istraživanju sociometrijske strukture upravnih organa, pa bi se mogla dovesti u vezu s drugim obilježjima tih organa, kao što su efikasnost, zadovoljstvo članova kolektiva s njihovim radom i slično. Opširnije o metodi čitalac će naći u knjizi Moreno, 1962.

9.2.1.6. *Uvod u anketu*

Anketu ne čini samo upitnik. Prije svakog ispunjavanja anketar nešto kaže ispitanicima. To što se kaže prije ispunjavanja ankete može utjecati na rezultate. Zbog toga treba nastojati da ispitanike privolimo na suradnju i potaknemo da nam daju iskrene odgovore. Prema tome, anketa se sastoji od upitnika i uvoda. O upitniku smo dosta govorili, pa ćemo sada nešto reći o uvodu u anketu.

Anketno istraživanje jedan je oblik komunikacije među ljudima, pa ono mora udovoljavati kriterije dobroga komuniciranja. Zato se anketar mora predstaviti i istaknuti instituciju koja provodi istraživanje. Nije dobro da nosilac istraživanja bude politička organizacija, jer to može utjecati na smjer odgovora ispitanika. Najbolje je da nosioci istraživanja budu znanstveni instituti ili visokoškolske institucije, jer u njih ispitanici imaju najviše povjerenja. Iskreni se odgovori daju samo onome u koga se ima povjerenja.

Kad se je predstavio, „sugovornik" ispitanicima treba reći temu razgovora koja je naznačena u nazivu ankete. Naziv ankete treba pokrivati sadržaj ankete i buditi znatiželju ispitanika. Zato u njemu treba izbjegavati riječ „ispitivanje", da ispitanika ne podsjeća na neugodno školsko ispitivanje.

Nakon toga dolazi tekst kojim se ispitanici uvode u anketnu situaciju. U vezi s tim ispitanicima treba reći:

1. *što* se anketiranjem želi postići,
2. *zašto* se anketa provodi,
3. zašto se ispitanik treba potruditi da sudjeluje u anketi i da dade *iskrene* odgovore,
4. *uputa* kako se ispunjava upitnik,
5. istaknuti *anonimnost* i opisati kako je ona osigurana,
6. zahvaliti ispitanicima na suradnji.

U uvodu u anketu koristimo se trima vrstama motivacije ispitanika.

1. *Altruistička motivacija* je kad ispitanike zamolimo za suradnju, naglašavajući njihovu pomoć u znanstvenom osvjetljavanju problema koji se istražuje.

2. *Pragmatička motivacija* je kad ispitanici od ispunjavanja ankete imaju određenu korist, pa se to naglašava. Ta korist može proistjecati iz samog istraživanja, a može biti određena naknada za trud koji je vezan uz ispunjavanje ankete. U ovom drugom slučaju rizik je da se dobiju konformistički odgovori. Ovom vrstom motivacije koristimo se u ispitivanju javnog mišljenja na stalnom uzorku.

3. *Katartička* se *motivacija* može primijeniti kad anketa zahvaća tabu teme. Uz isticanje anonimnosti, garanciju njezina osiguranja i upotrebu indirektnih pitanja, ispitanicima se može reći kako im se pruža prilika da slobodno i iskreno kažu svoje mišljenje. Iznošenje mišljenja nema samo informativnu ulogu. Ono može biti i olakšanje, pa se time treba koristiti kao poticajem da se dođe do iskrenijih odgovora u anketi.

Evo kako je izgledala prva strana ankete koja je primijenjena u istraživanju razumijevanja društvenopolitičkih izraza, koju smo prije spominjali.

INSTITUT ZA POLITIČKE ZNANOSTI I
NOVINARSTVO FAKULTETA POLITIČKIH
NAUKA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ANKETA

GRAĐANI I SREDSTVA MASOVNOG INFORMIRANJA

Često se čuje kako sredstva masovnog informiranja (novine, radio i televizija) ne donose političke informacije na način koji bi bio razumljiv što većem broju naših građana. Ovim istraživanjem želimo znanstveno provjeriti takva mišljenja. U tom poslu Vi nam možete najviše pomoći, slobodno i iskreno odgovarajući na postavljena pitanja. Na svako pitanje daje se samo jedan odgovor, i to tako da se zaokruži broj kraj ponuđenog odgovora koji je najbliži Vašem mišljenju.

Rezultati ovog istraživanja koristit će se u približavanju političkih informacija o masovnim medijima što većem broju građana. Hvaljujte se da ste za to zainteresirani i što ćete svojim slobodnim i iskrenim odgovorima dati svoj prilog tim nastojanjima. Anketa je anonimna, pa se nije potrebno potpisati. Zahvaljujemo na suradnji.

INSTITUT

9.2.1.7. ***Predispitivanje***

Za izradu ankete često je potrebno provesti više različitih predispitivanja, kao što su provjeravanje valjanosti indikatora, primjena otvorenih pitanja radi izrade zatvorenih anketnih pitanja, izrada instrumenata koji će se koristiti u anketi i slično.

Međutim, i kad imamo gotovu anketu, potrebno je provesti predispitivanje (generalnu probu). Ono treba dati konačne odgovore na mnoga važna pitanja koja su vezana uz njezino provođenje, kao što je dolazak do ispitanika, osiguranje uvjeta za provođenje anketiranja, motivacija ispitanika, njihovo razumijevanje uputa i pojedinih pitanja, trajanje ankete, potreban broj anketara, cijena terenskog dijela istraživanja i slično.

Mala pogreška u planiranju može dovesti do velikih posljedica u anketnom istraživanju. Recimo, da smo planirali da anketa traje 45 minuta, a na terenu se ustanovi da treba 10 minuta više. To može uzrokovati ozbiljne teškoće u njezinom provođenju. Na osnovi planiranog trajanja, ako se anketa provodi u školi, zamolit ćemo upravu škole za jedan školski sat. Ako anketa traje duže, može uzrokovati nervozu i kod učenika i kod nastavnika, što može bitno djelovati na vrijednost odgovora. Predispitivanje se provodi da takvih situacija ne bi bilo.

9.2.1.8. ***Provođenje ankete (anketiranje)***

Provođenje ankete je postupak o kojem ovisi vrijednost dobivenih podataka i troškovi ispitivanja. Recimo, ako želimo prikupljati podatke koje ispitanik ne želi reći, onda individualno anketiranje može utjecati na podešavanje odgovora, jer se ispitanik ne osjeća anoniman koliko god ga mi uvjeravali da nas njegovo ime i prezime ne zanima. U takvu je slučaju bolje grupno anketiranje.

Anketa se može provesti na više načina:

1. *individualnim* anketiranjem,
2. *grupnim* anketiranjem,
3. anketiranjem putem *pošte*,
4. anketiranjem *telefonom*.

1. *Individualno anketiranje* je anketiranje samo jednog ispitanika. Ono ima prednosti i nedostataka. Prednosti su što se svakom ispitaniku možemo prilagoditi, dajući mu dodatna objašnjenja, tako da se dođe do kvalitetnijih odgovora. Tim se načinom lakše realizira uzorak. Nedostaci su što je individualno anketiranje mnogo skuplje, sporije, uvjeti su manje standardizirani i nije moguće osigurati anonimnost.

2. *Grupno anketiranje* je kad istodobno anketiramo veći broj ispitanika. Takva su anketiranja jeftinija, brža i provode se u standardnijim uvjetima. Međutim, vrlo je teško okupiti ispitanike koji trebaju biti obuhvaćeni istraživanjem, pa se često pravi pogreška jer se anketiraju oni do kojih je lakše doći. Tada umjesto reprezentativnog uzorka dobivamo selekcionirani uzorak koji nije pogodan za uopćavanja. Tako se anketiraju studenti koji posjećuju predavanja, građani koji dolaze na sastanke, a uopćavanje se odnosi i na one koji ne dolaze na predavanja i na one koji ne dolaze na sastanke, iako ih je više i iako se oni po mnogim obilježjima bitno razlikuju od onih koji

dolaze na sastanke i predavanja. Selekcionirani uzorak daje selekcionirane podatke, a stvarati sliku na osnovi onih koji dolaze na predavanja i sastanke znači uljepšavati stvarnost, pa kad se dobiju podaci na nekom reprezentativnijem uzorku, ne uklapaju se u selekcioniranu sliku stvari. Zato se takvi rezultati i oni koji su ih dobili često napadaju.

Poznato je da na sastancima često nema kvoruma. Kvorum omogućuje pravovaljano donošenje odluka, ali on nije dovoljan da bi se na temelju njega vršila uopćavanja. I individualno provođenje ankete često dovodi do selekcioniranog uzorka, jer anketari uvijek imaju teškoća da pronađu određene kategorije ispitanika, samce, podstanare i slično.

3. *Anketiranje putem pošte* provodi se tako da se poštom šalje upitnik ispitanicima koje smo uključili u uzorak, koji oni trebaju ispuniti i poslati na određenu adresu. Takvo je anketiranje vrlo privlačno zbog nekih prednosti. Miller ističe ove prednosti anketiranja putem pošte (Miller, 1970:77):

1. zahtijeva minimum napora i sredstava,
2. omogućuje širi geografski kontakt,
3. obuhvaća ljude za koje je teško odrediti vrijeme i mjesto ispitivanja,
4. može se zahvatiti veći uzorak,
5. omogućuje ispitanicima da promisle odgovore,
6. omogućuje se grupna konzultacija radi davanja validnijeg odgovora,
7. ispitanik je u adekvatnoj situaciji,
8. standardiziraniji je postupak,
9. omogućuje ispitaniku privatni osjećaj,
10. ispitanik upitnik ispunjava u vrijeme kad njemu odgovara,
11. izbjegava se efekt prisutnosti intervjuera.

Nedostataka nema mnogo, ali su takvi da dovode u pitanje primjenu ankete putem pošte. Najveći je što ispitanici ne vraćaju upitnike. U SAD je ustanovljeno da se od nekvalificiranih osoba dobije samo 10 do 20% ispunjenih anketa. Postotak vraćanja može se povećati skraćivanjem upitnika i stavljanjem marke, ali to povećanje nije dovoljno da bismo na osnovi dobivenih anketa mogli obavljati bilo kakva uopćavanja. Prema tome, mali broj građana vraća upitnike, a oni koji ih vraćaju bitno se razlikuju od onih koji ih ne vraćaju, pa svaki pokušaj uopćavanja neizbježno vodi u zabludu.

Anketiranje putem pošte može se primijeniti kao predispitivanje koje će poslužiti za razradu istraživanja, ali ono nije upotrebljivo za verifikaciju hipoteza.

4. *Telefonska anketa* je traženje mišljenja putem telefona. To je najbrži način uspostavljanja veze s ispitanikom, ali se dobivaju odgovori vrlo male vrijednosti. Telefon nam može zazvoniti kad smo najmanje raspoloženi odgovarati na nečije pitanje. On nije sredstvo komuniciranja za dublji pristup problemu ni za duži razgovor.

Najveći je nedostatak što u nas telefone imaju boljestojeći koji se bitno razlikuju od populacije, pa njihovi odgovori ne mogu poslužiti u znanstvenom istraživanju nižih slojeva.

Anketiranje je određeni društveni odnos u kojem se anketar može postaviti na različite načine prema ispitaniku. Zato uvijek treba težiti za takvim odnosom koji će dati najbolje rezultate. Važno je da ispitanik doživi anketara kao blisku osobu, sličnog socijalnog statusa ili pripadnike neke neutralne grupe. Zato su studenti pogodni za anketare.

Ovisno o vrsti i sadržaju istraživanja, anketar se može odlučiti za tri vrste istraživanja s obzirom na atmosferu:

1. *Blago ispitivanje* u kojem je anketar strpljiv i spreman slušati ispitanika kako bi se on „otvorio" i kazao ono što inače ne bi kazao. Takvim se ispitivanjem koristimo u stručnim ispitivanjima u medicini, a može poslužiti kao predispitivanje ili dodatno ispitivanje u znanstvenom istraživanju. Ti podaci mogu poslužiti kao pomoćne informacije u kvalitativnoj interpretaciji podataka.

2. *Neutralno anketiranje* je standardiziran postupak u kojem anketar uspostavlja „normalnu" atmosferu istraživanja. Takva se situacija uspostavlja u verifikacijskim istraživanjima.

3. *Strogo istraživanje* je pod velikom kontrolom anketara koji uporno inzistira na iskrenim odgovorima, potiskujući zaobilaženja. Ispitanika treba unaprijed upoznati sa sadržajem i atmosferom istraživanja i početi ispitivanje nakon njegova dobrovoljnog pristanka. Rabe ga psihijatri, a može se primijeniti i u znanstvenom istraživanju, kao dopunsko istraživanje.

Preporučuje se kombinirana primjena kako bi se povezali kvantitativni i kvalitativni podaci.

Kako smo mogli vidjeti, od izrade do primjene ankete vrebaju mnoge pogreške, tako da se na kraju opravdano zapitati što nam ova metoda prikupljanja podataka *stvarno* može dati. U definiciji ankete nismo slučajno isticali uzorak, jer u izradi i primjeni ove metode on često dolazi u pitanje, a ako podaci nisu prikupljeni na reprezentativnom uzorku, oni nisu upotrebljivi u znanstvenom istraživanju.

Zato u anketnom istraživanju treba razlikovati *planirani* od *realiziranog uzorka*. Nije jednostavno planirati reprezentativan uzorak u anketnom istraživanju, a još ga je mnogo teže realizirati. U izradi i provođenju ankete tako se često pojavljuju selektivni momenti da slobodno možemo reći kako anketna istraživanja daju *uljepšanu sliku* stanja.

Da bi ispitanici mogli ispunjavati anketu, moraju prije svega biti pismeni. Prema tome, iz planiranog uzorka izborom ankete automatski otpadaju nepismeni, a to je znatan dio populacije, u nas više od 15%. Među pismenima teže će razumjeti jezik ankete oni koji su slabije pismeni, pa će i zbog toga doći do nagrizanja uzorka odozdo. U provođenju ankete teže ćemo doći do onih koji su slabije pismenosti, jer oni rjeđe dolaze na sastanke. Idemo li u stanove, teže ćemo ih naći u popisima, a ako ih nađemo u popisu rjeđe ćemo ih naći u stanu jer su oni češće podstanari i češće mijenjaju adresu.

Idemo li na poštansku anketu, slabije pismene i podstanare teško ćemo i planirati u uzorak, jer je teže doći do njihovih adresa. Ako i nađemo njihove adrese, oni su ti koji rijetko vraćaju anketu. Pokušamo li telefonskim pozivom, do njih nećemo ni dospjeti.

Prema tome, anketa u užem smislu jest metoda koja iz uzorka sustavno ispušta niže slojeve, a uopćava na osnovi podataka koje dobiva od viših slojeva. Zato ona može imati ugled kod nosilaca vlasti, ali u znanstvenom istraživanju o tome se mora brinuti pri njezinoj izradi, provođenju i interpretaciji podataka koji se pomoću nje dobivaju.

9.2.2. Intervju

Intervju je usmena anketa. Za razliku od ankete u užem smislu, u kojoj se pitanja postavljaju pismeno i odgovori dobivaju pismeno, u intervjuu se pitanja postavljaju usmeno i odgovori dobivaju usmeno. Sve što vrijedi za sastavljanje upitnika za anketu u užem smislu, vrijedi i za upitnik intervjua. Upitnik intervjua unaprijed je pripremljen u pisanu obliku i ima sva formalna i sadržajna obilježja kao i upitnik ankete u užem smislu, a razlika je samo to što anketar (intervjuer) ta pitanja usmeno postavlja i što ispitanik usmeno odgovara, a anketar te odgovore bilježi.

Prema tome, razlika između ankete u užem smislu i intervjua jest u provođenju ispitivanja. Kako ćemo provesti anketu, usmeno ili pismeno, ovisi o sadržaju o kojem pitamo, pismenosti i dostupnosti ispitanika. Ako je sadržaj pitanja takav da treba stvoriti privatnu atmosferu, kad je potrebno davati dodatna objašnjenja, onda ćemo se odlučiti za usmeno ispitivanje. I, konačno, za intervju ćemo se odlučiti kad do ispitanika dolazimo pojedinačno.

Intervjuom, dakle, možemo ukloniti nedostatke pismene ankete. Dodatnim objašnjenjima prilagođujemo pitanja svakom ispitaniku i tako sprečavamo sustavno osipanje uzorka odozdo. Tako se može poboljšati i kvaliteta odgovora. U istraživanje se intervjuom mogu uključiti i nepismeni ispitanici. Pojedinačnim ispitivanjem možemo lakše realizirati reprezentativni uzorak istraživanja.

Osim tih velikih prednosti, intervju ima i nedostataka. Prije svega, mnogo poskupljuje istraživanje, jer jedan anketar potroši jednako vremena na razgovor s jednim ispitanikom koliko bi u grupnom pismenom ispitivanju potrošio na pedesetak ispitanika. U intervjuu ne možemo osigurati standardne uvjete, jer se obavlja u različitim situacijama pod vodstvom većeg broja anketara. Budući da o anketarima znatno ovise odgovori ispitanika, anketari moraju biti pažljivije odabrani i bolje pripremljeni za intervju nego za pismenu anketu. Osim upućenosti u sadržaj istraživanja, oni moraju znati uspostaviti kontakt s ispitanicima i voditi takav razgovor s ispitanicima koji će omogućiti ispitanicima da slobodno daju odgovore na postavljena pitanja.

Iako intervjuom do podataka dolazimo usmenim govorom, on se formalno, sadržajno i psihološki razlikuje od običnog razgovora:

1. Intervju se vodi s određenim ciljem i po određenom planu.

2. Osobe koje razgovaraju nisu psihološki ravnopravne. U intervjuu se uvijek zna tko je anketar, a tko ispitanik.

3. Zbog svega toga postoje i psihološke razlike u doživljaju intervjua i običnog razgovora. Intervju obilježava napetost, rezerviranost, sumnja i bojazan (Zvonarević, 1976:130).

Imamo slobodni i standardizirani intervju. *Slobodni* je sličan običnom razgovoru, a upotrebljava se kad se želi dublje prodrijeti u problematiku koja se istražuje, pa se ispitanik pusti da slobodno govori kako bi se oslobodio formalnih, sadržajnih i psiholoških ograničenja. Takav intervju ima veću heurističku vrijednost, pa se upotrebljava kao dodatno istraživanje radi kvalitativne interpretacije podataka ili kao predispitivanje radi izrade standardiziranog intervjua.

Standardizirani intervju je formalno i sadržajno razrađen, tako da se govor ispitanika vodi unaprijed pripremljenim pitanjima. Upotrebljava se u ekstenzivnim istraživanjima za provjeravanje određenih hipoteza.

I u običnom razgovoru ljudi se ustručavaju govoriti o nekim problemima. To još više dolazi do izražaja u intervjuu, jer „istina se preselila u privatnu sferu" (Šušnjić, 1973:216). Zbog toga je osobito važno u intervjuu osigurati psihološku atmosferu u kojoj će ispitanik biti spreman sudjelovati i dati slobodne odgovore. Prije svega, intervju nije anoniman, pa neposredna prisutnost anketara može djelovati na odgovore ispitanika, kao i na spremnost da sudjeluju u intervjuu.

Budući da se posao lakše odbije nego započeti prekine, u intervjuu je posebice važan prvi kontakt. Ispitanik na osnovi vanjskog izgleda ili neke druge geste stvara sud o cijeloj osobi (halo-efekt). Zato prvi dojam treba biti povoljan. U pronalaženju ispitanika treba biti vrlo pažljiv. Pri susretu se anketar treba predstaviti, reći ustanovu za koju radi i razlog svojeg dolaska, pokazujući punomoć. Ispitaniku neće biti jasno zašto je upravo on izabran za „preslušavanje", pa anketar to treba odmah objasniti i upozoriti da je riječ o znanstvenom istraživanju u kojem pojedini ispitanici ostaju anonimni. Ako sumnje u ispitaniku nisu nestale, on će se braniti nedostatkom vremena, pa ga treba zamoliti za pomoć u izvršavanju zadatka, a ako se zaista radi o nedostatku vremena, onda se s ispitanikom treba dogovoriti za pogodnije vrijeme.

U intervjuu se pojavljuje više pozitivnih i negativnih motiva. Dobro ih je poznavati kako bismo se koristili pozitivnima, uklanjajući negativne. Zvonarević navodi sljedeće pozitivne motive:

1. *Ugled institucije* koja provodi istraživanje može potaknuti ispitanika da i on na neki način sudjeluje u njezinom radu.

2. Ispitanik postaje znatiželjan pri svakom ispitivanju pa s tim treba računati, upoznati ga s nekim detaljima koji će mu *pobuditi znatiželju*.

3. *Uljudnost ispitanika* može biti razlogom da sudjeluje u intervjuu, iako ne bi pristao da ga nismo tako lijepo zamolili.

4. Spremnost da daju svoje mišljenje prisutna je u ljudi, pa intervju treba nagovijestiti kao *traženje mišljenja* o određenim problemima.

5. *Materijalna stimulacija* može pomoći da ispitanik pristane na intervju, ali se treba čuvati podešavanja odgovora prema percipiranim željama anketara.

6. *Prethodno obavještavanje* ispitanika o *dolaženju anketara i o svrsi istraživanja* može poticajno djelovati, jer daje ozbiljnost cijelom poslu.

Osim tih motiva, Zvonarević navodi i *negativne*:

1. Ispitanik odmah ne *vidi cilj* i svrhu intervjua.
2. Ispitanik se *boji* sudjelovati u intervjuu zbog eventualnih *posljedica*.
3. Ispitanik se *plaši da ne ispadne neznalica*.
4. Ispitanik može biti *revoltiran* nekim pitanjima.
5. Ispitanik može biti *zasićen* intervjuima.
6. Ispitanik može biti *ometen* u nekom svojem poslu (Zvonarević, 1976:132 – 134).

Kazali smo da uz pomoć intervjua možemo dublje ući u problematiku koja nas zanima. Uz pomoć intervjua dublje možemo ući u osobne probleme ispitanika, ali i u društvene probleme. Društveni problemi češće nastaju ondje gdje je veća razlika između javnoga i privatnoga. Oni su ujedno i veći što je ta razlika veća, a što su problemi veći teže ih je istraživati. Zato u istraživanju društvenih i političkih problema treba ući u privatni život ispitanika. To, međutim, nije moguće bez dobrog poznavanja i primjenjivanja znanja iz psihologije u takvim istraživanjima.

Pridobivanjem ispitanika ne moraju prestati teškoće jer gazda često hoće odgovarati ili pak prisustvovati intervjuu. Tada anketar mora ljubazno upozoriti na nužnost razgovora u četiri oka. Ako to ne zadovolji gazdu, anketar može pristati na takav razgovor nakon razgovora s ispitanikom iz uzorka. Taj razgovor može biti kratak, tek toliko da zadovolji upornog domaćina, ali rezultati ne smiju ući u uzorak.

Budući da standardizirani intervju ima unaprijed pripremljena pitanja i odgovore, anketaru neći biti teško zabilježiti ispitanikove odgovore. Kad nije siguran, može ispitaniku pročitati moguće odgovore s molbom da mu kaže koji je najbliži njegovu mišljenju. U slobodnom intervjuu odgovori se mogu snimati na magnetofonsku vrpcu, ali treba imati na umu da to može inhibirati ispitanika. Isto tako, inhibitorno može djelovati i bilježenje odgovora, pa se pokatkad odgovori bilježe nakon intervjua. Dakako, i to ima svoje negativne strane. O intervjuu više u: Garrett, 1970.

9.2.3. Testovi

Testomanija nije mana testova.

Dok se anketom u užem smislu uz pomoć pitanja saznaju stavovi i mišljenja, testom se uz pomoć pitanja (zadataka) dolazi do znanja, sposobnosti i crta ličnosti. Osim te sadržajne razlike, testovi načinom izrade sliče ljestvicama za mjerenje stavova. Posebno su izrađeni instrumenti za mjerenje znanja, sposobnosti i crta ličnosti. „Test se obično definira kao standardizirani postupak, pomoću kojeg se izaziva neka određena aktivnost, a onda se učinak te aktivnosti mjeri i vrednuje tako da se individualni rezultat usporedi s rezultatima, koji su dobiveni kod drugih individua u jednakoj situaciji" (Bujas, 1959:96).

Baš zbog toga što je standardizirani postupak, test se posebno konstruira i samostalno primjenjuje. Zato nije instrument ankete, već vrsta ankete.

Budući da su sposobnosti i crte ličnosti predmet proučavanja psihologije i preokupacija za to posebno obrazovanih stručnjaka psihologa, o toj vrsti testova ovdje

neće biti govora. Usmjerit ćemo se samo na testove znanja, jer pored psihologa za takve testove zainteresirani su i drugi stručnjaci. Znanje je varijabla za koju se sve više zanimaju razni stručnjaci. Zato osim pedagoga, nastavnika, za nju se sve više zanimaju sociolozi, politolozi, pravnici, ekonomisti i drugi. To nije ni čudno jer znanje je vezano za cjelokupnu čovjekovu aktivnost.

Nije stoga čudno ni to što u posljednje vrijeme postoji velik interes za mjerenje te varijable. To je dovelo do testomanije, tako da su se masovno izrađivali i primjenjivali testovi koje su radile osobe nekvalificirane za taj posao. Da bi se mjerilo nečije znanje, nije dovoljno samo vladati tim znanjem, već treba imati znanja i o mjerenju znanja. Potrebna su, dakle, stručno-metodološka znanja. Zbog nedostatka takva znanja došlo je do nestručne primjene testova, pa su se te pogreške pripisivale samoj metodi. Dakako, i metoda ima svoja ograničenja, ali nepopularnosti testova u posljednje je vrijeme više pridonijela slaba primjena te metode nego njezina ograničenja.

Testomanija nije slučajno nastala. Ona nedvojbeno pokazuje potrebu ljudi da se bolje mjeri znanje nego što se do sada činilo. Ono se zaista i može bolje mjeriti, ali to treba znati. Test nije postavljeni niz pitanja, već su to određena pitanja, s određenim karakteristikama. U izradi testa mogu se upotrijebiti različite vrste pitanja.

1. *Zadaci dosjećanja* slični su anketnim pitanjima otvorenog tipa.

   Primjer: Koja je država prva priznala Republiku Hrvatsku? _____.

2. *Zadaci dopunjavanja.*

   Primjer: Godine _____ Hrvatska je primljena u UN.

3. *Zadaci alternativnog tipa.*

   Primjer: Hrvatska je članica Europske zajednice:
   1. točno
   2. netočno.

4. *Zadaci s višestrukim izborom.*

   Primjer: Koja je država prva priznala Hrvatsku?
   1. Njemačka
   2. Vatikan
   3. Finska
   4. Island
   5. Slovenija

   CARINA JE
   1. iznos koji se plaća za troškove prijevoza neke robe,
   2. svaki porez koji se plaća u centralni fond,
   3. novac kojim se stimulira izvoz neke robe,
   4. porez koji se plaća prilikom uvoza neke robe,
   5. novac kojim se stimulira uvoz neke robe.

Ta se vrsta zadataka najviše primjenjuje u testu, ali ih je najteže izraditi jer ponuđeni odgovori moraju biti slični i jednake dužine kao i točni odgovori kako ispi-

Ponašanje pak služi zadovoljavanju različitih ekonomskih, socijalnih i samoostvarujućih motiva, odnosno vrijednosti. Iz razumijevanja uloge stavova u ljudskoj prilagodbi proizlaze objašnjenja procesa oblikovanja i mijenjanja stavova što je važno za upravljanje cjeloživotnim odgojem.

a) Funkcije stavova

funkcije stavova:
- instrumentalna
- obrambena
- manifestiranja vrijednosti

Prema KATZovoj funkcionalnoj teoriji, stavovi imaju važnu motivacijsku ulogu (KATZ, D., STOUTLAND, E., 1959.). Oni mogu imati jednu ili više funkcija: instrumentalnu, obrambenu i funkciju manifestiranja osobnih vrijednosti. Ipak, svim funkcijama je zajedničko da služe zadovoljavaju potreba (motiva) subjekta. Zato je glavna funkcija stava instrumentalna.

postojanje "korisnog" stava

Instrumentalna funkcija stava očituje se u postojanju "korisnog" stava što olakšava postizanje neke koristi i izbjegavanje štete. Korist se sastoji u zadovoljavanju neke potrebe, a potrebe mogu biti egzistencijske, društvene (socijalne) i samoostvarujuće (samoaktualizirajuće). Ljudi, u pravilu, imaju pozitivan stav prema osobi koja im je učinila neku uslugu, a negativan stav prema osobi koja im stoji na putu do ostvarenja cilja. Pozitivan stav prema "korisnoj osobi" je nagrađujući jer se zbog njega povećava vjerojatnost da će korisna osoba ponoviti "korisno ponašanje". Isto načelo vrijedi i za mnogo općenitije situacije. Primjerice, u nedemokratskim društvima, osobe bez izrazitih dispozicija za određeni tip socijalnog ponašanja i interioriziranih političkih vrijednosti, usvajaju prosustavske političke stavove jer oni mogu donijeti neku materijalnu ili društvenu korist, dok antisustavski stavovi mogu nanijeti štetu. To je razlogom ne samo političkom oportunizmu odraslih (koji imaju dovoljno iskustva za procijeniti moguće posljedice svojega ponašanja), nego i stvarnoj promjeni njihovih političkih stavova kad se naglo mijenja politička situacija. Ljjudi obično nisu svjesni tih promjena, a ako jesu većina ih ne opravdava situacijskim razlozima, nego nekim drugim "višim" motivima. Takvi se stavovi, zbog svoje utilitarne funkcije, uče instrumentalno i po modelu. Postojeći se, pak, stav mijenja kad prestane biti koristan, a počinje nanositi štetu.

primjer: stavovi u nedemokratskom okružju

zaštita od frustracija

Obrambena funkcija stava sastoji se u zaštiti pojedinca ili skupine od raznih frustracija. To se postiže čustveno negativnom reakcijom prema izvoru frustracije što djeluje na kognitivnu osnovu stava, tj. na formiranje negativnog mišljenja o objektu stava. Negativno mišljenje o objektu stava opravdava osobu ili skupinu u vlastitim očima za doživljeni neuspjeh. Neuspjeh se u tom slučaju pripisuje nedostacima objekta stava, a ne vlastitim slabostima. Takvi stavovi služe ne samo za opravdavanje vlastitog neuspjeha nego i za opravdanje društveno neprihvatljivog ponašanja kao što je agresivno ponašanje i različiti oblici kriminaliziranog ponašanja.

Mehanizam učenja obrambenih stavova je instrumentalno uvjetovanje. Nagrada je negativno potkrepljenje u obliku redukcija napetosti do čega dolazi ublažavanjem frustracije. Obrambeni stavovi se mijenjaju, odnosno nestaju, kad se smanji osjećaj frustriranosti, odnosno ugroženosti.

samoostvarujuća funkcija

Funkcija manifestiranja osobnih vrijednosti (samoostvarujuća funkcija stavova) dolazi do izražaja u osoba snažne individualnosti, tj. osoba sa snažnim motivom za samoostvarenjem. To mogu biti znanstvenici koji svojim otkrićima dovode u pitanje postojeće teorije, ili avangardni umjetnici koji imaju jaku potrebu izraziti svoje stavove pa makar to imalo po njih i

METODE PSIHOLOGIJE

U svakom naučnom i praktičnom radu nužno je potrebna metoda. Govori se o metodi za dobivanje umjetne svile, sintetičke nafte, metodama za rješavanje jednadžbi, novim poljoprivrednim metodama, starim i novim metodama rada, odgoja, upravljanja i sl. Kad se god nešto smišljeno, planski radi, moraju postojati metode rada.

Svaka nauka ima svoje posebne načine prilaženja predmetima i pojavama, koje ispituje. Metode imaju veliko značenje za našu spoznaju, jer od metoda zavisi u mnogome rezultat našeg istraživanja. Od načina prilaženja stvarima, od puta, kojim nastojimo prodrijeti do suštine pojava i procesa, do veza i odnosa, koji među njima postoje, do zakonitosti, koje vladaju u cjelokupnoj objektivnoj stvarnosti, zavisi velikim dijelom uspjeh našeg rada.

Osim posebnih metoda, koje se primjenjuju u pojedinim naukama i koje imaju specifičan karakter, koji odgovara samo određenoj nauci, postoje opće metode, koje su zajedničke svim naukama, te se u većoj ili manjoj mjeri mogu upotrebljavati u svakoj nauci. O tim općim metodama govori se u logici, a specijalne metode, specifične za pojedine nauke, spadaju u područje ispitivanja samih tih nauka, koje ih stvaraju prema potrebama na temelju iskustva i provjeravaju ih iskustvom.

Naša je spoznaja odraz objektivne stvarnosti, koja postoji izvan naše svijesti i nezavisno od nje, te će i metode naučnog ispitivanja biti dobre samo onda, kad rezultati dobiveni tim metodama odgovaraju stvarnosti, kad omogućuju vjerno odražavanje stvari, veza, odnosa i zakona objektivnog svijeta.

Pojedine naučne metode (promatranje, eksperiment, analiza, sinteza, indukcija, dedukcija, analogija, teorija, hipoteza, dokaz) zavisne su od osnovnog stava, što ga učenjak zauzima prema općim filozofskim pitanjima, zavise od njegova pogleda na svijet. Zato i postoje ustvari samo dvije opće osnovne metode, dijalektička i metafizička metoda, koje odgovaraju dvijema osnovnim nazorima na svijet, filozofskom dijalektičkom materijalizmu i metafizičkom idealizmu, a posebne — citirane i druge metode zavisit će od opće, zavisit će od našeg stava prema osnovnom naučnom i filozofskom problemu odnosa subjektivne i objektivne stvarnosti, svijesti i svijeta.

Kod svake pojedine metode treba razlikovati objektivnu stranu, koja je određena samim predmetom ispitivanja, i subjektivnu stranu, koja je određena i ograničena psihofizičkim mogućnostima i sposobnostima ispitivača. Tako će, na primjer, zbog objektivnih razloga astronom lakše promatrati i proučavati Mjesec nego planet Pluton i fizičar prosti pad nego strukturu atoma, psiholog osjet nego snove. Iz subjektivnih razloga teže će doći do novih naučnih spoznaja kemičar s nedovoljno razvijenim njuhom, kratkovidni astronom, historičar sa slabim pamćenjem, nestrpljivi psiholog.

Jasno da ni sve metode ne mogu imati jednaku vrijednost za svaku nauku. Eksperiment se mnogo više upotrebljava u fizici i kemiji, nego u biologiji, dok se u povijesti ili astronomiji ne može ni govoriti o eksperimentu. Zato će svaka pojedina nauka upotrebljavati one metode, koje mogu ispitivača dovesti do spoznaje novih svojstava ispitivanih stvari i procesa, do spoznavanja same suštine predmeta, do otkrivanja zakonitosti u objektivnoj stvarnosti, što omogućuje ljudima ne samo orijentiranje u svijetu, nego i mijenjanje prirode i društva, prema tome i samog čovjeka, koji oruđem znanja može predvidjeti, planirati i izgraditi bolju budućnost.

Iz specifičnosti psihičkih pojava nameće se i specifična, posebna metoda, koja je primjenljiva samo u psihologiji, to je promatranje samoga sebe, samopromatranje, i n t r o s p e k c i j a.

Metoda samopromatranja

Budući da psihičke procese ne može neposredno opažati nitko, osim onoga, tko ih doživljuje, to svatko može neposredno promatrati samo svoje doživljaje, svoja čuvstva, svoje misli. U tom su slučaju subjekt i objekt promatranja jedno, čovjek promatra samoga sebe. Kod takvog promatranja ne može doći do pogrešaka, koje su uvjetovane nepouzdanošću osjetila i netočnošću primijenjenih sprava. To je prednost te metode, ali jedina prednost.

Ima doživljaja, koji su potpuno nepristupačni promatranju. Čovjek u napadaju bijesa ili u silnom oduševljenju uopće nije u stanju da se promatra. Svi se doživljaji mijenjaju već samim tim, što na njih obraćamo pažnju. Promatrana čuvstva slabe ili sasvim iščezavaju. Ako prestrašen čovjek stane promatrati, što se s njim događa, primijetit će, da mu srce ubrzano kuca, da mu dršću noge, da mu je zastao dah; opazit će još mnoge druge pojave, a samog straha, što ga je htio promatrati, ne će više biti.

Osim toga brzina psihičkih procesa i njihova nestalnost omogućavaju samopromatranje najčešće jedino u sjećanju na protekle

doživljaje, a doživljaji u sjećanju brzo blijede, pojedinosti se gube, zaboravljaju. Važan je nedostatak introspekcije i to, što se riječima vrlo teško mogu opisati neki psihički procesi, a bezbrojne nijanse duševnog doživljavanja jezik uopće ne može izraziti. Kako je teško, na primjer, opisati, što čovjek osjeća, dok sluša muziku!

Tim i drugim nedostacima introspekcije pridružuje se još i to, što i najbolji promatrač može govoriti samo o svom psihičkom životu, te bi uz isključivu primjenu te metode bilo toliko psihologija, koliko psihologa.

Uza sve nedostatke samopromatranje se ne smije podcijeniti, pogotovo ne odbaciti, kao metoda psihološkog ispitivanja. Naše subjektivno iskustvo garantira nam, da postoji duševni život, a kad bismo poricali mogućnost opažanja i promatranja svog duševnog života, ne bismo bili u stanju shvatiti ni tuđi.

Metoda promatranja

Za ispitivanje i objašnjavanje psihičkih procesa ne možemo se ograničiti samo na naše doživljaje. Psihički se procesi javljaju uvijek s različitim fizičkim i fiziološkim procesima u čovječjem tijelu. Čovjek ne živi zatvoren u sebe, on neprestano očituje svoje misli, svoja čuvstva, svoje težnje. To čini govorom, mimikom, pogledom, smijehom, suzama, znojenjem, drhtanjem, načinom odijevanja, ophođenjem prema drugim ljudima, radom i odnosom prema radu, uopće svim svijesnim i nesvijesnim izražajnim pokretima, kojima čovjek reagira na najrazličitije podražaje, kojima je izložen u dodiru s okolinom, u kojoj živi i djeluje. Budući da je čovjek nastao i razvio se u društvu, u neprekidnom saobraćanju kroz bezbroj pokoljenja morao je naučiti razumijevati tuđi subjektivni život po objektivnim znakovima. Kad se uzme u obzir još i to, da su ustvari svi ljudi biološki jednaki, da na jednake podražaje jednako odgovaraju, onda je jasno, da otpada prigovor onih, koji tvrde, da se samo introspekcijom mogu promatrati psihički procesi. I zato, što su odraz vanjskog svijeta u sličnom »ogledalu« (mozgu), psihički procesi mogu biti promatrani i onda, kad nam lice, koje ispitujemo nije u stanju ili ne će samo opisati svoje doživljaje. U takvom slučaju »sudimo po sebi«, kako se to obično kaže. Zaključujemo po analogiji, tuđe izražajne kretnje tumačimo po svojima, a po sličnim objektivnim znakovima zaključujemo na slične ili jednake subjektivne doživljaje.

Za razliku od introspekcije, koja je subjektivna psihološka metoda, promatranje vanjskih, objektivnih znakova, kojima se izražava psihički život, nazivamo objektivna psihološka metoda.

U nekim se granama psihologije primjenjuje isključivo objektivna psihološka metoda. Tako na pr. u genetičkoj psihologiji, koja istražuje razvoj psihičkog života, te proučava psihiku životinja, primitivnih naroda i djece. Životinja ni dijete nisu sposobni za samopromatranje, te samo po njihovu ponašanju zaključujemo o tome, kakvi su im psihički procesi. U tom području psiholozi su često griješili, jer su životinjama pripisivali najviša ljudska duševna stanja, prenoseći psihičke procese čovjeka u životinje. Takav je antropomorfizam osobito čest u književnim djelima o životinjama, gdje vukovi, psi ili koje druge životinje rasuđuju pametnije od lovaca ili svojih gospodara. Isto se tako pravi slična pogreška, kad se u malom djetetu gleda samo još neodrastao čovjek, a ne uzima se u obzir posebna dječja psihika.

Što se tiče naroda u prošlosti, o njihovu psihičkom razvoju sudimo po ostacima njihove kulture i civilizacije. Proučavamo jezik, običaje, umjetnička djela, oruđe i sl. Čak kod fosilnih ostataka pračovjeka možemo stvarati važne zaključke o tome, da li je upotrebljavao i pravio oruđe (najkarakterističnija crta, po kojoj se čovjek odvaja od ostalih životinja), da li je upotrebljavao vatru, da li je bio ljudožder, da li je ukrašavao tijelo i pećinu, u kojoj je stanovao . . .

Eksperimenti u psihologiji

Kao u ostalim naukama, i u psihologiji lakše ćemo doći do otkrivanja zakonitosti, ako u ispitivanju primijenimo pokus, eksperiment. Prednost eksperimenta nad promatranjem sastoji se u tome, što ne moramo čekati, da se javi neki psihički proces, nego ga izazivamo umjetno, kadgod hoćemo i kolikogod puta hoćemo, da bismo ga mogli po volji promatrati i proučavati. Da bi eksperimentator izazvao željeni psihički proces, mora pronaći uvjete, pod kojima se ti procesi javljaju. Mijenjajući i kontrolirajući uvjete upoznat će potpunije i svestranije i same procese. Da se na pr. ustanovi, može li se pažnja koncentrirati istovremeno na dvije radnje, dat ćemo ispitaniku zadatak, da vrši neku laku matematičku operaciju (da množi, recimo, 43205 sa 2) i da govori napamet kakvu pjesmu. Da utvrdimo, koliko predmeta odjednom može zapaziti, pokazat ćemo mu nekoliko različitih predmeta, koje ćemo izložiti njegovu pogledu jednu desetinu sekunde i tražiti da ih nabroji. Uz takve i slične pokuse, možemo mijenjati uvjete. Možemo za vrijeme ispitivanja otvoriti prozore, da se jače čuje ulična buka, dati da svira radio, vršiti pokuse ujutro, popodne ili uveče, prije objeda ili poslije, nakon popušene cigarete, popijene čaše vina i t. d.

METODE I TEHNIKE SOCIJALNE PSIHOLOGIJE

METODA KAO OPŠTI PRISTUP POJAVAMA

Svaku nauku karakteriše poseban postupak u proučavanju pojava za koje se interesuje. Bez takvog razrađenog postupka kojim se služi i koji svaka nauka nastoji usavršiti i razviti, ne može se konstituisati neka naučna disciplina. Taj naučni postupak kojim se služe pojedine naučne discipline naziva se metodom. Najopštije značenje toga termina je: postupak kojim se nastoje utvrditi naučne činjenice i otkriti naučna istina.

To je razrađeni i sistematski postupak racionalnog mišljenja i prikupljanja podataka pri kome nastojimo da, kolikogod je to moguće, izbegnemo greške u ocenama i zaključcima, a koje u svakodnevnom, nenaučenom, posmatranju i prikazivanju zbivanja često činimo. O njemu govorimo kao o naučnom načinu mišljenja. Četiri su karakteristike toga naučnog pristupu koje, među ostalima, ističe Z. Bujas (1967). Prva je sistematičnost — a označava da se određenom postupnošću prati i proverava mogućnost delovanja raznih potencijalnih uslova na oblike javljanja i menjanja izučavane pojave. Druga je karakteristika objektivnost izučavanja i prikzivanja pojava — a podrazumeva se pod tim dosledno nastojanje da se na prikaz i tumačenje proučavanih pojava isključi uticaj očekivanja, želja i naklonosti. Kontrola manifestovanja proučavane pojave treća je karakteristika — a sastoji se u brižljivom kontrolisanju njenog izazivanja i praćenju javljanja i toka izučavane pojave kolikogod se puta smatra potrebnim. Četvrta je opreznost u zaključcima i generalizacijama — a odlikuje je izbegavanje da se uopštava na osnovu jednog ili malog broja slučajeva i preduzimanje tolikog broja proveravanja da se zaključci sa, makar relativnom, sigurnošću mogu izvesti.

Proces utvrđivanja naučnih činjenica i otkrivanja istine je složen. Koriste se različiti pristupi, primenjuju različiti principi u pojedinim fazama istraživanja, koriste se različiti postupci u organizovanju istraživanja prikupljanja i obradi, kao i u interpretaciji. Vrlo često se i različiti pristupi i principi ili vrste postupaka nazivaju takođe metodom. Tako se izraz »metoda« upotrebljava često u veoma različitim značenjima.

Metodom se često označava oblik misaone aktivnosti koji se pretežno koristi u prikazivanju i objašnjavanju određenih pojava, opšti pristup izučavanim pojavama. Takvi oblici misaone aktivnosti mogu biti: analitički (kada iz složene celine izdvajamo delove ili elemente) ili sintetički (kada izdvojene elemente povezujemo u celinu); komparativni (kada upoređujemo produkte prateći razlike i sličnosti među njima); deskriptivni (kada se ograničavamo na opisivanje opaženog); genetički (kada utvrđujemo stupnjeve u razvitku

proučavane pojave). Najčešće razlikovani oblici misaone aktivnosti po kojoj se način proučavanja može klasifikovati jesu induktivni i deduktivni postupak. O induktivnom postupku govorimo kada iz pojedinačnih opaženih podataka izvodimo opšte zaključke, a o deduktivnom kada iz opštih postavki zaključujemo o pojedinim slučajevima. Ova dva oblika misaone aktivnosti predstavljaju dva najčešća opšta pristupa u naučnom proučavanju.

O njima možemo da govorimo i kao o racionalističkom i empirističkom pristupu pojavama. Racionalistički pristup pojavama — to je deduktivno-hipotetski pristup. Na osnovu ograničenog broja opservacija, ili na osnovu principa i pojmova izvedenih iz određenog filozofskog sistema, prihvata se izvesna pretpostavka pa se, rezonujući uz poštovanje formalno logičkih principa, pokušava objasniti pojava. Mnogi mislioci dali su zanimljive prikaze i tumačenja socijalno-psiholoških pojava koristeći racionalistički pristup.

Međutim, potrebno je napomenuti da je to nedovoljno pouzdan put ispitivanja socijalno-psiholoških pojava, pošto se ovakvim postupkom teško mogu proveriti način rada kojim se služi autor i rezultati do kojih je došao. Sam autor ne navodi iscrpnije podatke koje je koristio konkretno naučne postupke kojima se služio. On to ne može navesti, budući da je on pre svega prikazivao pojave i izvodio zaključke ne koristeći određene naučne postupke i oslanjajući se na ograničeni broj informacija i podataka. Usled teškoće verifikacije rezultata takav pristup se ne prihvata kao dovoljna osnova za razvoj socijalno-psihološke nauke. Racionalistički pristup dozvoljava da se ospori pravilnost svakog donesenog zaključka, jer ne pruža dovoljno sigurnih argumenata za doneti zaključak. Dozvoljava da i oni koji brane takav zaključak, isto tako kao i oni koji ga kritikuju, s jednakim pravom zastupaju svoja shvatanja a bez obaveze da se pozovu na proverene podatke. Racionalistički pristup pojavama bio je dominantan u prvom i drugom periodu razvoja socijalne psihologije. Le Bon, Tard, pa i Mek Dugal koristili su se takođe pre svega zaključivanjem na osnovu pretpostavki koje su mogle biti opravdane, ali koje nisu bile proverene i zato su stalno osporavane.

Empiristički pristup pojavama stavlja težište na utvrđivanje činjenica, na ono što je empirijski provereno. Zaključivanje se više ne vrši samo na osnovu ograničenih informacija i opštih pretpostavki nego se naučnim postupkom prikupljaju podaci, pa se iz tih empirijski dobijenih podataka oprezno izvode generalizacije. Razume se da se koristeći i ovaj pristup primenjuje deduktivno-hipotetičko zaključivanje. Takav postupak je sporiji, ne vodi obično do tako širokih generalizacija kao racionalistički. Međutim, pošto je pouzdaniji, on danas predstavlja opšte prihvaćeni pristup pojavama u oblasti socijalne psihologije. Ali njegovo korišćenje ne znači odbacivanje ili zanemarivanje teorije. Znači samo zahtev da se teorija bazira na što je moguće sigurnijem empirijskom materijalu.

METODA KAO METODOLOŠKI PRINCIP

Izraz metoda upotrebljava se i za označavanje opštih osnovnih principa koje koristimo pri proučavanju nekog problema. O tim principima govorimo i kao o metodološkim principima.

Važni metodološki principi za sve nauke, pa i za socijalnu psihologiju, su principi na koje ukazuje dijalektički materijalizam i, posebno, istorijski materijalizam. Treba istaći da principi dijalektičkog materijalizma nisu neke

apriorne postavke ili proizvoljne konstrukcije. To su na osnovu postignutog naučnog saznanja iz raznih oblasti nauka izvedene postavke o opštim zakonitostima javljanja pojava. Njihova primena pri svakom novom istraživanju pruža značajnu pomoć za uspešno ostvarivanje tog istraživanja jer daje orijentaciju u postavljanju problema, u prikupljanju podataka, u njihovoj obradi i njihovom objašnjenju. Spomenućemo neke od dijalektičkih metodoloških principa čija je primena od značaja i u socijalno-psihološkim istraživanjima. Takvi su među ostalima: princip materijalnosti, princip razvojnosti, princip prerastanja kvantitativnih promena u kvalitativne, princip svestranosti i princip konkretnosti.

Princip materijalnosti ili materijalistički princip kazuje da je materija primarna a da psihičko nastaje u toku evolucije materije. Primenjen u psihologiji taj princip ističe da treba polaziti od toga da svi psihički fenomeni imaju svoju materijalnu, konkretno svoju fiziološku osnovu. Njegov posebni smisao u socijalnoj psihologiji je da u psihološkim komponentama društvenih zbivanja, iako ih je neophodno uzimati u obzir pri objašnjenju društvenih pojava, ne možemo tražiti i naći poslednji i osnovni uzrok pojava. Mi ne možemo, na primer, pojedine društvene pokrete objasniti samo na osnovu ideja ili stavova koje pristalice ili protivnici nekog pokreta imaju, iako je proučavanje i njihovih stavova i poreklo tih stavova važno i potrebno za razumevanje pokreta. Kad se društvene pojave objašnjavaju psihološkim fenomenima kao krajnjim uzrocima, imamo posla sa psihologizmom, jednom neadekvatnom koncepcijom objašnjavanja društvenih zbivanja.

Princip razvojnosti ili istoričnosti kazuje da svaku pojavu treba razmatrati kao pojavu koja je nastala i koja se menja, a ne kao večitu i nepromenljivu. Punu primenu ima ovaj princip i u objašnjavanju socijalno-psiholoških pojava. Stavovi, norme i vrednosti, na primer, karakteristični za neku grupu ili zajednicu u jednom periodu ne ostaju isti u drugom periodu, ako je u međuvremenu došlo do razvitka u proizvodnim snagama, proizvodnim odnosima, tehnici, civilizaciji i kulturi. Isto tako, norme društvenog ponašanja koje su karakteristične za zajednicu u kojoj mi živimo ne predstavljaju univerzalne norme koje važe za sve zajednice. Shvatanja bila bi suprotna principu razvojnosti i pogrešna. Druge zajednice koje su se razvile i žive u drugim uslovima zacelo imaju neke druge karakteristike. Takvo shvatanje da su oblici ponašanja vlastite zajednice opšti i jedino pravilni, a svi koji od tih oblika odstupaju da su devijantni i inferiorni, jedna je od formi etnocentrizma.

Princip prerastanja kvantativnih promena u kvalitativne, sa kojim je povezan i princip jedinstva postepenih i skokovitih promena, takođe se manifestuje i u socijalno-psihološkim pojavama. Grupa, na primer, nije naprosto zbir pojedinaca; proučavajući karakteristike grupe naći ćemo psihološke pojave koje ne možemo utvrditi kod pojedinaca koji čine grupu, posmatrajući svakog za sebe. Formiranjem grupe javljaju se nove pojave: grupne norme, grupna struktura i odnosi među članovima grupe. Objedinjavanje grupa daje takođe novu pojavu: organizaciju koja isto tako nije naprosto zbir grupa nego nova pojava sa svojim posebnim karakteristikama koje nema svaka grupa posmatrana za sebe.

Princip svestranosti naglašava mnogostruku povezanost pojava i kazuje o potrebi da pri istraživanju svake socijalno-psihološke pojave treba uzeti u

obzir uticaj velikog broja raznih činilaca. Mi ne možemo, na primer, često navođenu pozitivnu korelaciju između stavova roditelja i dece prema pojedinim društvenim pitanjima uvek objasniti samo prihvatanjem roditeljskih stavova od strane dece. Pripadnost istom sloju, ista ekonomska situacija — isto tako mogu biti uzrok podudarnosti, kao što to mogu biti i mnogi drugi činioci.

Princip konkretnosti kazuje da uvek treba voditi računa o posebnosti pojava koje se izučavaju i specifičnosti uslova u kojima se javljaju. Mi ne možemo, na primer, nečije postupke objasniti samo stavovima prema nekom objektu (u odnosu na koji postupa), niti samo poznavanjem osnovnih crta ličnosti ili karakterističnih motiva, nego uvek moramo uz sve to uzeti u obzir i specifičnu situaciju (sa mnogo obeležja koje ona sadrži) u kojoj dolaze postupci do izražaja — da bismo određene oblike socijalnog ponašanja shvatili i objasnili. Realnosti treba pristupiti kao određenoj konkretnoj pojavi.

METODA KAO OPŠTI NAČIN ORGANIZACIJE ISTRAŽIVANJA

Istraživanje problema svake nauke složena je aktivnost koja obuhvata više posebnih radnji i faza: 1) formulisanje problema istraživanja: često u formi hipoteza koje se istraživanjem proveravaju; 2) izrada plana istraživanja (koji sadrži predviđanje subujekata na kojima će se vršiti istraživanje, postupaka i instrumenata za prikupljanje i za obradu podataka, toka istraživanja i drugih momenata, kao i konstruisanje i provervanje predviđenih postupaka za prikupljanje podataka); 3) sprovođenje istraživanja; 4) obrada dobijenih rezultata, njihova analiza i tumačenje; 5) izvođenje zaključka. Sve ove radnje zajedno predsatvljaju opšti način organizovanja istraživanja i čine naučnu metodu.

Kao kod svih empirijiskih nauka tako i u socijalnoj psihologiji razlikujemo dve osnovne metode istraživanja: sistematsko neeksperimentalno i eksperimentalno istraživanje. Razlika između ove dve metode prvenstveno je u tome što pri eksperimentalnom ispitivanju namerno i sistematski menjamo uslove u kojima se neka pojava javlja. Ovim menjanjem uslova proveravamo da li će ono dovesti do promene na pojavi. Na taj način možemo zaključiti o zakonitostima javljanja neke pojave. Kod sistematskog neeksperimentalnog istraživanja o uzrocima i uslovima javljanja ili menjanja neke pojave zaključujemo na osnovu posmatranja i analize povezanosti proučavane pojave sa nekim drugim pojavama a bez namernog manipulisanja uslovima javljanja ispitivane pojave. O takvoj metodi govori se i kao o korelacionoj metodi jer se ispituju i upoređuju korelacije među podacima i na osnovu njih nastoji objasniti pojava.

Pri istraživanju mi težimo ne samo tome da što egzaktnije opišemo izučavanu pojavu nego i da proverimo postojanje povezanosti između uslova ili varijabli koje pratimo u istraživanju. Želimo da utvrdimo od kojih uslova zavisi određeni oblik ponašanja koji pratimo. Takav uslov nazivamo nezavisnom varijablom ili nezavisnom promenljivom. Ponašanje koje taj (praćeni) uslov izaziva i uzrokuje nazavimo zavisnom varijablom ili zavisnom promenljivom. Koristeći i eksperimentalnu i neeksperimentalnu metodu cilj istraživanja može biti, a po pravilu i jeste, utvrđivanje takvih veza i pronalaženje kauzalnih odnosa među varijablama. Pri eksperimentalnom istraživanju

mi možemo, po našem planu i prema našoj volji, menjati određene uslove i pratiti da li će njihova promena izazvati neke promene u posmatranom ponašanju. Pri neeksperimentalnoj metodi to nismo u mogućnosti, nego se moramo osloniti na utvrđivanje statističke korelacije.

Koristeći obe ove osnovne metode mi možemo u istraživanju postaviti kao cilj da pojavu koju izučavamo pratimo i što tačnije opišemo. Istraživanje sa takvim opštim ciljem nazivamo deskriptivnim. Kada istraživanje ima za cilj i praćenje promena na izučavanim pojavama i uslova u kojima dolazi do promena, govorimo o eksplorativnom istraživanju. Mi ne predviđamo da će se nešto određeno sa posmatranom pojavom dogoditi. Mi možemo, i kad pri tom primenimo eksperimentalnu metodu (menjamo određene uslove), samo da pratimo da li će se i šta će se sa praćenom pojavom dogoditi. Ali ne očekujemo sasvim određeni ishod niti proveravamo da li će ili se neće dogoditi ono što smo očekivali i predvideli. Kad, međutim, polazimo od određene hipoteze i u istraživanju proveravamo njenu tačnost, imamo posla, sa eksplikativnim istraživanjem. To je istraživanje sa određenim zadatkom; ono omogućava ne samo naučni opis pojava nego i njeno objašnjenje, eksplikaciju. Koristeći ga nastojimo utvrditi veze između varijabli, i to, kad god je moguće, uzročne veze između nezavisne i zavisne varijable. Koristeći eksperimentalnu metodu mi možemo sa većom sigurnošću zaključiti o kauzalnim vezama. Ali mi to činimo i na osnovu sistematskog neeksperimentalnog istraživanja koristeći pri tom korelacioni postupak i multivarijantnu analizu. Budući da je cilj naučnog istraživanja utvrđivanje veza među pojavama, objašnjenje pojava, mi po pravilu, posle eksplorativnog istraživanja, koje omogućava da bolje upoznamo pojavu i koje ukazuje na moguće veze, pristupamo eksplikativnom istraživanju kojim se proverava da li pretpostavljena relacija zaista postoji.

METODA EKSPERIMENTALNOG ISTRAŽIVANJA

Karakteristike

Eksperimentalno istraživanje, koje predstavlja jednu od osnovnih metoda kako psihologije uopšte tako i socijalne psihologije, mogli bismo definisati kao način organizovanja istraživanja pri kome se ne samo kontrolišu nego stvaraju i menjaju uslovi javljanja neke pojave a sa ciljem da se utvrdi zavisnost određene pojave od određenih uslova. Kao karakteristike eksperimenta navode se obično sledeće:

1) Namerno izazivanje pojave koja se želi posmatrati. Kod eksperimenta se ne čeka na to da se pojava spontano javi nego se ona namerno izaziva da bi se posmatrala.

2) Ponavljanje javljanja pojave. Da bi se željena pojava mogla potpunije ispitati, ona se može opetovano namerno izazvati.

3) Kontrola uslova pod kojima se javlja posmatrana pojava. Svi uslovi koji se smatraju važnim za neku pojavu kontrolišu se i prate jer samo kad su svi bitni uslovi od kojih zavisi neka pojava pod kontrolom, mi možemo biti sigurni u vrednost našeg ispitivanja i u vrednost zaključaka koje donosimo na osnovu rezultata ispitivanja.

4) Kvantifikacija ili brojno izražavanje takođe se navodi kao karakteristika eksperimentalnog istraživanja. Omogućava merenje ispitivanih pojava i preciznije opisivanje i pouzdanije objašnjenje.

5) Sistematsko menjanje uslova pod kojima se javlja neka pojava. Bitna karakteristika eksperimentalnog istraživanja je da se namerno menjaju pojedini od uslova, dok se svi ostali uslovi zadržavaju konstantnim, da bi se videlo da li će se, i koliko, pojava promeniti sa promenom nekih od uslova. Ova se karakteristika eksperimenta smatra suštinskom osobinom eksperimenta. Uslov kojim se manipuliše (koji se namerno menja) naziva se nezavisnom eksperimentalnom varijablom ili promenljivom, a promena na pojavi do koje dolazi takvim menjanjem uslova — zavisnom varijablom ili zavisnom promenljivom.

Iz navedenih karakteristika proizlazi i određena prednost eksperimentalnog istraživanja. Namerno izazivanje pojava omogućava nam da istraživanje izvršimo kad želimo i da za istraživanje izaberemo najpogodniju priliku i najpogodnije uslove. Druga karakteristika eksperimenta, a to je ponavljanje ispitivanja po volji, omogućava proveravanje i vlastitih i tuđih rezultata i na taj način obezbeđuje sigurnost dobijenih rezultata. Striktna kontrola uslova, a pre svega variranje uslova (što predstavlja bitnu karakteristiku eksperimenta) pruža i najveću prednost eksperimentalnom ispitivanju i čini ga najpouzdanijim načinom za otkrivanje zavisnosti među pojavama i za utvrđivanje kauzalnih odnosa. Eksperiment se, baš zahvaljujući ovoj karakteristici, i može definisati kao stvaranje uslova pod kojima će se javljati pojava koja se želi posmatrati da bi se utvrdile kauzalne veze između tih uslova i posmatrane pojave.

Vrste eksperimentalnog istraživanja

Eksperimentalno istraživanje ili eksperimenat moguće je klasifikovati na osnovu različitih kriterija. Prema tome da li se za sve ispitanike uvodi eksperimentalna varijabla ili samo za deo subjekta — razlikujemo eksperimenat jednostavne sukcesije i eksperimenat sa kontrolnom grupom.

Kod *eksperimenta jednostavne sukcesije* svi su subjekti izloženi određenim eksperimentalnim uslovima. Na istim subjektima se vrši posmatranje promena njihovog ponašanja pre i u toku eksperimentalnog variranja varijabli. Mere se karakteristike ponašanja ispitanika pre uvođenja određenih uslova, a zatim posle davanja određenih uslova. Na primer, meri se kakvi su stavovi određene grupe pre određenog načina ubeđivanja, neposredno posle ubeđivanja i eventualno posle dužeg perioda vremena. Prednost ove vrste eksperimenta je u tome što se mogu pratiti promene na istim individuama. Nedostaci su, pak, u tome što već prvo ispitivanje i merenje može delovati kao neko upozorenje. Na primer, ispitivanjem stavova prema ratu na neki način te ispitanike upozoravamo na problem, pa već to da oni o tome razmišljaju više nego obično, može da izazove izvesne promene u njihovim stavovima.

Kod *eksperimenata sa kontrolnom grupom* obično se radi sa dve grupe subjekata, a može i sa više grupa. Obično se jedna grupa izloži nekim određenim uslovima (recimo, propagandi) a druga ne. Rezultat eksperimenta se utvrđuje tako što se upoređuje ponašanje obe grupe. Zato je bitno da grupe budu izjednačene ili da budu bar ujednačene prema bitnim obeležjima, na primer, po uzrastu, polu, inteligenciji i drugim nekim osobinama. Ujednačavanje se vrši u onim obeležjima za koje se može očekivati da mogu da

izazovu razlike u rezultatima. Ako to ne bi bilo urađeno, ne bi se mogli utvrditi da li postoji zavisnost između promena u ponašanju i variranog uslova ili ne postoji.

Ovakvom vrstom eksperimenta otklanja se nedostatak koji se javlja u eksperimentima jednostavne sukcesije. Danas se ova vrsta eksperimenta preferira, mada i ona sadrži nedostatke. Jedan proizlazi iz teškoće da se dobiju ekvivalentne grupe. Za njihovo obrazovanje postoje različiti postupci, kao: postupak reprezentativnih uzoraka, slučajnog izbora pojedinaca i drugi načini izbora.

Moguće je kombinovati prvu i drugu vrstu eksperimenata pa pratiti promene u ponašanju istih subjekata a istovremeno posmatrati i drugu, kontrolnu, grupu.

Prema jednom drugom kriterijumu, eksperimente bismo mogli podeliti na laboratorijske i terenske. *Terenski eksperiment* karakteriše to što se izvodi u svakodnevnoj, normalnoj situaciji (u fabrici, školi, itd.). Kod njega nema artificijelnosti situacije, ali je zato teže precizno kontrolisati situaciju — pošto može da deluje više različitih faktora -- nego što je to moguće u laboratorijskom eksperimentu.

Laboratorijski eksperiment iz tih razloga ima u naučnim istraživanjima prednost. Pomoću laboratorijskog eksperimenta sa više sigurnosti možemo utvrđivati kauzalne odnose ili proveravati rezultate dobijene drugim postupcima. Ukoliko bi eksperimentalna situacija zaista postala toliko artificijelna da utiče na rezultate, eksperimenta se moramo odreći. Međutim, laboratorijska situacija postaje artificijelna samo onda ako je propušteno da se uzmu u obzir bitni momenti situacije. Ali ako su uzeti u obzir bitni uslovi javljanja pojave, eksperimentalna situacija i u laboratorijskim uslovima dozvoljava uspešno ispitivanje, pa čak je i uspešnija od drugih vrsta postupaka.

Postoji izvesna prednost terenskog eksperimenta nad laboratorijskim. Ona je, pre svega, u tome što se istraživanje vrši u životnoj situaciji. Međutim, terenski eksperimenat nije pogodan za proveravanje hipoteza onom preciznošću koju pruža laboratorijski eksperimenat. Zato, kad god je to moguće, rezultati dobijeni terenskim eksperimentom proveravaju se laboratorijskim eksperimentom. To znači da se ove dve vrste eksperimenta često kombinuju i dopunjuju.

Razlikuju se i posebne vrste eksperimentalnog istraživanja. Takva jedna je *akcioni eksperiment* koji je uveo Levin. Karakteristika te vrste eksperimenta je ne samo što se obavlja u prirodnim uslovima (a što imamo i kod terenskog eksperimenta) nego i što se ostvaruje na konkretnoj praktičnoj akciji i što se efekat namernog variranja uslova prati u toku dužeg vremenskog perioda i u redovnom ponašanju subjekata.

Takvom akcionom eksperimentalnom istraživanju srodan je postupak tzv. *kvazieksperimentalnog nacrta*. Ta vrsta istraživanja primenjuje se kada se sistematski i korišćenjem naučne metodologije prati efekat pojedinih namerno organizovanih novih društvenih mera u raznim oblastima života. Na primer, uvođenje određenih mera u saobraćaju da bi se smanjio broj saobraćajnih nesreća, novih postupaka u nastavi i slično. Naziva se i prirodnim eksperimentom, iako se taj naziv koristi češće u drugom značenju.

Ponekad se kao posebna vrsta eksperimenta u stručnoj literaturi navode takvi oblici organizacije istraživanja koji, u stvari, iako se nazivaju eks-

perimentalnim, nisu eksperimentalno istraživanje. Tako je sa tzv. prirodnim eksperimentom i tzv. eksperimentom »ex post sacto«. *Prirodnim eksperimentom* naziva se, ponekad, posmatranje ponašanja ljudi u izuzetnim ali ne namerno izazvanim situacijama. Na primer, pri izbijanju požara, pri potresu, poplavi. U takvim situacijama, koje se razlikuju od redovnih i koje sama priroda kao da varira, može doći do promena u ponašanju. *O eksperimentu »ex post facto«* govorimo kad se neka prošla pojava, koja se odvijala u različitim uslovima i eventualno dovela do različitih oblika ponašanja, naknadno analizira, obično koristeći statističke podatke i postupke i prateći pojedine faktore. Međutim, ni jedan od ova dva oblika istraživanja nije stvarno eksperimentalno istraživanje. Oba predstavljaju posebne oblike sistematskog neeksperimentalnog istraživanja.

Ograničenja eksperimentalnog istraživanja

Iako je eksperimentalno istraživanje veoma pogodna naučna metoda koja se sve više i sve uspešnije primenjuje, ipak postoje granice mogućnosti njene primene. Nije moguće eksperimenat koristiti pri ispitivanju svih pojava, jer je neke pojave nemoguće namerno izazvati. Nemoguće je, na primer, eksperimentalnim putem ispitivati od kojih faktora zavisi uspešan brak, jer nije moguće ljude dovoditi u bračnu vezu radi toga da bi se utvrdile neke zakonitosti. Nemoguće je isto tako eksperimentalnim putem ispitivati uticaj određenih socijalnih faktora na formiranje određenih crta ličnosti ili karakteristike, na primer, javnog mnenja o nekoj društvenoj pojavi.

Eksperimentalnom traženju dosta se često postavlja i prigovor da je to veštački način ispitivanja, da su uslovi ispitivanja u laboratorijskom eksperimentu neprirodni, da su to uslovi koji ne postoje u normalnoj životnoj situaciji, pa da zbog toga ni reagovanje koje se javlja u takvim uslovima nije opravdano prihvatiti kao zakonito reagovanje. U životu, navodi se, redovno deluje jedan složen splet faktora a ne ograničen broj uslova koji se nalaze pod kontrolom. Ovaj prigovor koji se postavlja eksperimentalnom ispitivanju psihičkih pojava, iako je često na mestu, opšte uzev, nije opravdan. Kao što su to potvrdila i iskustva na osnovu velikog broja izvršenih eksperimentalnih istraživanja, eksperiment je uvek opravdan kada su dati bitni uslovi. Nije neophodno da u eksperimentalnoj situaciji imamo sve one uslove koje nalazimo u redovnoj životnoj situaciji. Kad god su dati bitni uslovi javljanja određene pojave, opravdano je koristiti eksperimenat i očekivati rezultate na osnovu kojih će se moći zaključiti sa relativnom sigurnošću o ispitanoj pojavi.

Kao prigovor eksperimentu navodi se i to da eksperimentalna situacija sama po sebi utiče na menjanje pojave koja se posmatra. Sama činjenica da se subjekt nalazi u eksperimentalnoj situaciji i da zna da se na njemu vrši eksperimenat, navodi se, izazvaće drugačije reagovanje nego što bi bilo da subjekt nije svestan toga da se na njemu vrši neki opit. Da bi se pokazala važnost ovog prigovora, dosta često se spominje ispitivanje u kome je grupa radnica stavljena pod nepovoljne uslove, očekujući da će ti nepovoljni uslovi izazvati smanjenje efekata rada. Pokazalo se, međutim, da su ove radnice stalno povećavale svoj radni učinak, iako su uslovi u kojima su radile bili gori nego kod ostalih radnika sa kojima nije vršen eksperimenat. To se obja-

šnjava između ostalog time što su one, znajući da se njihov rad posmatra i da se na njih obraća pažnja, ulagale veći napor. U vezi sa ovim prigovorom možemo reći da ima veliki broj pojava koje je moguće ispitivati a da subjekt zna da se nad njim vrši ispitivanje, a da ipak zbog toga ne dođe do promena u ponašanju. Međutim, eksperimentalna situacija može zaista uticati na određene pojave. Ali i takve pojave je moguće eksperimentalno ispitivati, samo subjekti ne smeju da znaju šta se kod njih ispituje i kakva se reakcija od njih očekuje.

Iznosi se ponekad, prigovor eksperimentalnom istraživanju u socijalnoj psihologiji polazeći od etičkog stajališta. Navodi se da nije etički uopšte eksperimentisati sa ljudima. Ovako uopšten prigovor ne može se prihvatiti, ali sigurno je da je, iz humanih razloga nedopustivo, vršiti oglede na ljudima kad ti ogledi imaju štetne posledice za pojedinca i njegovu ličnost.

Zaključujući izlaganje o metodi eksperimentalnog istraživanja potrebno je istaći da ona nije nipošto samo određeni način prikupljanja podataka nego, pre svega, predstavlja određeni način organizovanja istraživanja, i to najsigurniji za proveravanje postavljene hipoteze i utvrđivanja zakonitosti. Postoje i drugi validni, neeksperimentalni postupci za utvrđivanje zakonitosti. Podaci prikupljeni sistematskim neeksperimentalnim istraživanjem dozvoljavaju takođe da se na osnovu njih izvedu opšti zaključci i generalizacije. Zato se koriste razni postupci, korelacioni i komparativni postupak koji takođe omogućuje utvrđivanje zavisnosti i zakonitosti među pojavama.

METODA SISTEMATSKOG NEEKSPERIMENTALNOG ISTRAŽIVANJA

Karakteristike

Druga osnovna metoda, kao što smo spomenuli, jeste metoda sistematskog ili kontrolisanog neeksperimentalnog istraživanja. Ova se metoda veoma mnogo koristi i u prirodnim naukama. Ali naročito se često koristi u društvenim naukama, takođe i u psihologiji, posebno u socijalnoj psihologiji. Svoju osnovu ima u posmatranju koje se često upražnjava u svakodnevnom životu. Mi se u svakodnevnom životu koristimo posmatranjem ponašanja ljudi u različitim prilikama u kojima ih sretamo. Mnoga shvatanja o psihičkim pojavama, i socijalnom ponašanju posebno predstavljaju uopštavanja na osnovu takvog svakodnevnog posmatranja. Treba međutim, napomenuti da takvo prigodno posmatranje ne predstavlja naučnu metodu i da uopštavanja izvedena na osnovu njega nisu sigurna niti na naučnoj osnovi bazirana uopštavanja. Da bi neeksperimentalno posmatranje moglo služiti naučnim ciljevima i moglo biti osnova naučne metode, ono treba da zadovolji određene uslove. Ono mora biti: 1) sa ciljem — tj. predmet posmatranja i njegova svrha treba da budu određeni; 2) sa planom — tj. prema unapred utvrđenom postupku koji će se primeniti u posmatranju; 3) sistematsko — tj. posmatranje u kome će se registrovati sve što može biti od značaja za ispitivani problem; 4) kontrolisano — tj. posmatranje pri kome će se voditi računa o uslovima u kojima se posmatrana pojava javila, i 5) objektivno — tj. posmatranje pri kome će se registrovanje pojava jasno razlikovati od objašnjavanja i tumačenja na osnovu predubeđenja i želja. Tek ovakvo sistematsko neeksperimentalno posmatranje ima naučnu vrednost i predstavlja osnovu za naučnu metodu. Ovakvo posma-

tranje, za razliku od prigodnog posmatranja, a koje svi stalno upražnjavamo u svakodnevnoj praksi naziva se sistematskim ili kontrolisanim posmatranjem.

Iako se o metodi sistematskog neeksperimentalnog istraživanja govori kao o metodi posmatranja, pod tom metodom se ne podrazumeva samo »posmatranje« koje bi značilo opažanje samo neposrednim korišćenjem čula nego i korišćenje različitih instrumenata za prikupljanje podataka i obrada podataka prikupljenih putem različitih statističkih tehnika. I ova metoda uključuje sve faze istraživanja kao i metoda eksperimentalnog istraživanja. Mogla bi se definisati kao naučno istraživanje pri kome nema namernog variranja uslova (manipulisanja varijablama) nego se pojave proučavaju u uslovima u kojima su prirodno date.

Sistematsko neeksperimentalno istraživanje može počivati na slobodnom, nestrukturiranom posmatraju pojava. Ali najčešće ne počiva, nego se pri primeni ove metode koriste različite tehnike za prikupljanje podataka — u načelu sve koje se koriste i pri eksperimentalnom istraživanju. Čak je mogućnost korišćenja raznih tehnika kod sistematskog neeksperimentalnog istraživanja i veća. Za takvo istraživanje moguće je koristiti i tehnike koje počivaju na tzv. sekundarnim podacima, tj. takvim podacima koji postoje od ranije, a koji se u predviđenom neeksperimentalnom istraživanju koriste kao izvor. Među ostalim takva je tehnika analize sadržaja komunikacije.

I ova metoda predstavlja složen proces istraživanja koji se sastoji iz više faza kao i eksperimentalno istraživanje. Uopšte, između dve pomenute osnovne metode i ne postoje oštre granice. Većinu od pet spomenutih karakteristika eksperimentalnog istraživanja nalazimo obično i kod neeksperimentalnog istraživanja (namerno izazivanje pojave, ponavljanje ispitivanja, kontrolu uslova, kvantifikaciju). Osnovna razlika je u tome što kod neeksperimentalnog istraživanja ne manipulišemo po svojoj volji i po svom planu uslovima čiji uticaj želimo ispitati.

Prednosti i nedostaci

Može se reći da metoda sistematskog neeksperimentalnog istraživanja ima neke *prednosti* nad metodom eksperimentalnog istraživanja. To su:

1) Šira primenljivost. Metodu neeksperimentalnog istraživanja moguće je koristiti za istraživanje velikog broja problema, pa i mnogih problema koji se ne mogu istraživati eksperimentalno, a svih koji se mogu proučavati koristeći i eksperimentalnu metodu. Ona je metoda upotrebljiva u slučajevima u kojima je nemoguće namerno izazvati pojavu koju želimo proučavati i kad ne postoji mogućnost da se manipuliše nezavisnom varijablom ili zbog toga što se ne zna koji bi faktor mogao biti uzrok javljanja neke pojave ili što manipulisanje iz etičkih ili drugih razloga nije ostvarivo.

2) Veća prirodnost situacije. Čak i kada neeksperimentalno istraživanje nije terensko i kad se ne ostvaruje u toku redovnog javljanja pojave koja se istražuje, sistematsko neeksperimentalno istraživanje je manje artificijalno, manje veštačko, jer se pri njemu ne izdvaja pojava iz uslova u kojima se redovno javlja, pa su i podaci koji se dobijaju bliži i sličniji javljanju istraživane pojave u svakodnevnom životu. Na primer, zaključci distribucije stavova dobijeni neeksperimentalnom metodom često više odgovaraju i više su slični distribuciji stavova kako se u svakodnevnom životu manifestuju, nego što su to podaci o stavovima na osnovu eksperimentalnog istraživanja.

3) Istraživanje deluje manje na ispitivanu pojavu nego što je to slučaj pri metodi eksperimentalnog istraživanja. Pri neeksperimentalnom istraživanju ispitanici i ne znaju da se na njima vrši ispitivanje. A i kad je nemoguće izbeći da to ne znaju, situacija je bliža redovnoj i svakodnevnoj i manje utiče na reagovanje ispitanika.

Spomenuto je da su sve ovo prigovori metodi eksperimentalnog istraživanja. Oni u daleko manjoj meri važe, ili uopšte ne važe, za sistematsko neeksperimentalno istraživanje. Njen nedostatak i njeno ograničenje, međutim, upravo su u onom u čemu je naučna prednost eksperimentalnog istraživanja, a to su:

1) Teža i nesigurnija kontrola uslova u kojima se ispitivana pojava javlja. Baš zbog toga što se ispituje u prirodnoj situaciji i što pojava koja se ispituje nije izolovana od okolnosti u kojima se redovno javlja, mi smo i manje sigurni nisu li neki od nekontrolisanih uslova izazvali onaj oblik pojave koji nam se prezentuje. A zato što je tih uslova potencijalno mnogo, mi ni onda kada ih pratimo ne možemo određeno i pouzdano reći koji je od njih uticao, više ili manje, na pojavu onakvu kakva se u neeksperimentalnom istraživanju manifestuje.

2) Nemoguće je sa onom pouzdanošću, kao što je to moguće koristeći metodu eksperimentalnog istraživanja, zaključiti o kauzalnim vezama. Nemoguće je, jer nema osnovne karakteristike eksperimentalnog postupka, sistematskog i namernog manipulisanja nezavisnom promenljivom. Slika o distribuciji određenih stavova u određenoj populaciji, dobijena anketiranjem može biti sličnija stvarnoj situaciji nego slika dobijena na osnovu laboratorijskog eksperimenta. Ali, koje su determinantne javljanja stavova i uopšte suštinski uslovi javljanja ispitivane pojave (njena struktura, razvoj, menjanje) bolje i sigurnije će se upoznati korišćenjem metoda eksperimentalnog istraživanja.

Vrste neeksperimentalnog istraživanja u socijalnoj psihologiji

Možemo razlikovati više vrsta istraživanja. Prema tome da li se ono vrši u svakodnevnoj prirodnoj situaciji, na terenu, ili ne — razlikuje se terensko i neterensko sistematsko neeksperimentalno istraživanje. A prema tome koristimo li posebne tehnike (i kakve) za prikupljanje — postoji struktuirano i neeksperimentalno istraživanje.

O *nestruktuiranom* neeksperimentalnom istraživanju govorimo kad pri prikupljanju podataka ne koristimo posebne tehnike, nego se oslanjamo na neposredno posmatranje. Takvo posmatranje (neposredno) može biti sa participacijom ili bez participacije. Neposredno posmatranje sa participacijom imamo kada istraživač i sam obavlja aktivnosti koje i osobe čije ponašanje prati. O *struktuiranom* neeksperimentalnom istraživanju govorimo kad koristimo razne tehnike za prikupljanje podataka.

Kad se istraživanje vrši na mestu na kome se istraživana pojava redovno javlja ili kad se vrši dok se ona javlja, govorimo o terenskom istraživanju. Na primer, kad se proučavaju odnosi među radnicima u preduzeću, u samom preduzeću i dok su oni na svom redovnom radu. *Neterensko* neeksperimentalno istraživanje imamo kad pojavu koju želimo ispitati posebno i namerno

SREDNJOŠKOLSKI CENTAR STIP
Biblioteka

izazivamo na taj način što pitamo ispitanike o njoj, kao što se to čini, na primer, pri ispitivanju javnog mnjenja.

Ove vrste sistematskog neeksperimentalnog istraživanja uzajamno se ne isključuju. One se mogu kombinovati: strukturalno istraživanje može biti na terenu ili van terena.

Detaljnije ćemo prikazati terensko sistematsko neeksperimentalno istraživanje, i to jednu posebnu, često korišćenu, vrstu neterenskog neeksperimentalnog istraživanja — istraživanje stavova i mišljenje na osnovu uzorka.

Sistematsko neeksperimentalno istraživanje na osnovu uzorka je postupak kojim se ispituje neka pojava koristeći za to uzorak iz celokupne populacije kojoj ispitivani subjekti pripadaju. Naziva se često i anketiranjem ili survey (servej) — istraživanjem. Uz njegovu primenu koriste se različite tehnike za prikupljanje podataka. Često je to upitnik, pa neki autori izjednačuju upitnik sa postupkom istraživanja na osnovu uzorka. To je neopravdano jer, sem upitnika mogu da se koriste i druge tehnike.

Ispitivanje ovim postupkom može se obaviti samo u jednom određenom momentu ili u više sukcesivnih ispitivanja. Ponavljanje ispitivanja na istom uzorku ili panel-ispitivanje, imamo često: a) kada se ispituje uticaj nekog događaja na ponašanje i b) kada se ispituje neka tendencija. Ako se želi ispitati da li je neki krupan događaj, na primer neki politički događaj, uticao na pojedine stavove ljudi, onda se ispitivanje obavlja pre i posle događaja. Tako je, na primer, u SAD ispitivano mišljenje o korišćenju atomske bombe u ratne svrhe: prvi put pre atomske eksplozije (probe na Bikinskim ostrvima), a drugi put posle nje. Koristi se često i pri ispitivanju razvoja neke tendencije. Obično u takvom slučaju nisu samo dva, nego je više sukcesivnih ispitivanja na istom uzorku. Pri tome se unapred određuju periodi u kojima će se vršiti ispitivanja. Takva ispitivanja je, na primer, vršio kod nas R. Supek na radnim akcijama. Primer panel-ispitivanja predstavlja i rad Lazarsfelda, Berelsona i Gaudeta (1940) o problemu menjanja raspoloženja glasača od dana objavljivanja izbora glasanja. Uzorak je brojao 600 ljudi i subjekti su sedam puta intervjuisani u toku sedam meseci, otprilike svakog meseca po jedanput. Autori su posmatrali promene i iz njih zaključivali o važnosti pojedinih faktora za konačnu odluku glasača.

Prednosti panelskog ispitivanja su: 1) pouzdanija ispitivanja jer se ponavljaju; 2) omogućavaju da se prate promene i otkriju faktori koji utiču na njihovo javljanje. Nedostaci su: 1) veoma je teško, pa i nemoguće, održati isti uzorak. Utvrđeno je da u toku jedne godine oko 25% ispitanika otpadne usled smrti, seobe ili zato što su bili nepristupačni za ispitivanje u vreme ispitivanja. Ukoliko je vremenski period između ispitivanja duži, utoliko se uzorak više osipa; 2) ranije ispitivanje može uticati na ponašanje. Na primer, ako vršimo ispitivanje o stavu prema korišćenju atomske bombe, samim postavljanjem pitanja možemo da podstaknemo veće interesovanje ispitnika za ovaj problem: ispitanici više razmišljaju o njemu i mogu da zauzmu drugačiji stav od onog koji bi imali da nisu podstaknuti na razmišljanje; prestaju biti pravi predstavnici ispitivane grupe. Ipak, i pored ovih nedostataka, panelskim ispitivanjima se dobijaju korisni podaci.

Terensko sistematsko neeksperimentalno istraživanje proširuje mogućnost ispitivanja socijalno-psiholoških problema i to proučavanjem neke pojave u prirodnim uslovima u kojima se ona javlja, na samom terenu. Na taj način postaje moguće utvrditi delovanje niza faktora koji nisu dostupni eksperimentalnom pristupu.

Prva takva istraživanja, vršena u antropologiji, razlikuju se donekle od primene ove metode kasnije u sociologiji i socijalnoj psihologiji. Razlika je u tom što u ranijim antropološkim ispitivanjima nije bilo kvantitativnog registrovanja podataka nego je materijal prikupljan na osnovu neposrednog posmatranja i eventualno terenskog intervjua. To nam može ilustrovati antropološko terensko ispitivanje koje je vršio Malinovski (1926). Malinovski je koristio ovaj postupak ispitujući karakteristike stanovnika Trobrijandskih ostrva (u Tihom okeanu, blizu Nove Gvineje). On je živeo jedan duži period vremena među stanovnicima tih ostrva, posmatrao je njihov život i vodio razgovore s pripadnicima plemena o pojavama koje su ga interesovale. Na taj način je prikupio i podatke o ekonomskom životu, društvenim odnosima i psihičkim osobinama pripadnika toga plemena.

U sociologiji je razvijen i usavršen ovaj postupak. Primer ovakvog ispitivanja u socologiji može nam pružiti studija Vornera i Lanta (W. L. Warner i P. S. Lunt, 1941). Ispitivanja su vršena u jednom tipičnom gradu SAD. Autori su angažovali čitav tim ispitivača koji su zajedno sa njima živeli u gradu i učestvovali u životu stanovništva. Oni su pravili zapise o događajima, vršili intervjue, proučavali razne izveštaje, čitali zapisnike sednica raznih organizacija, interesovali se za razne momente života stanovnika: versku pripadnost, prihode. Tako su došli do podataka o karakterističnim društvenim aktivnostima, ugledu o klasnoj strukturi i drugim karakteristikama stanovnika grada. Kod ovog ispitivanja korišćena je već, za razliku od ispitivanja koje je vršio Malinovski, i tehnika koja je omogućavala kvantifikaciju zadataka.

U socijalnoj psihologiji metoda je dalje razvijana, naročito u pravcu potpunije kvantifikacije i verifikacije (proveravanja) podataka. Tako se ova metoda razvila od relativno slobodne interpretacije podataka dobijenih na osnovu ličnog posmatranja do istraživanja na osnovu stroge kvalifikacije i verikacije. Jedno poznato ispitivanje ove vrste je tzv. Benington studija Njukoma (T. Newcomb, 1943). Njukom je na jednom američkom koledžu vršio obimna terenska ispitivanja, od kojih navodimo samo jedan aspekt. Ispitivao je, pored ostalog, karakteristike osoba koje su se isticale u javnom životu koledža. Da bi to ispitao, koristio se tehnikom skala procene, a za ocenjivanje osobina pojedinaca koji su se isticali u ispitivanoj sredini. Tražio je da izabrani procenjivač za svakog takvog pojedinca odredi 28 ličnih karakteristika. Zatim je registrovao shvatanje tih pojedinaca o vlastitoj ulozi i sredini u kojoj su živeli. Organizovao je fiktivne izbore da bi utvrdio stvarni društveni ugled pojedinaca. Ove podatke dopunio je ispitivanjem stavova (pomoću skale za merenje stavova) prema raznim društvenim pojavama. Za sve to vreme ispitivač je živeo u toj zajednici i vršio posmatranja.

Pri upotrebi postupka terenskog istraživanja moguće je koristiti različite tehnike, ali je bitna karakteristika ta što istraživači posmatraju pojave i prikupljaju o njima podatke na terenu u njihovom prirodnom odvijanju.

METODA KAO POSTUPAK U POJEDINIM FAZAMA ISTRAŽIVANJA; TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

Izraz metoda upotrebljava se, dalje, za označavanje metodskih postupaka koji se koriste za istraživanje i proučavanje pojedinih grupa pojava, na primer učenja ili stavova, te se govori o metodama istraživanja učenja ili metodama istraživanja stavova. Veoma često se metodom označava i poseban naučni postupak korišćen u jednom određenom istraživanju od strane jednog određenog istraživača. Govori se, na primer, o metodi istraživanja formiranja grupnih normi koju je koristio Šerif služeći se ocenama autokinetičkog efekta

kao materijalom na kome istražuje problem. Za označavanje naučnog postupka kojim se koristi određeni istraživač ispitujući određeni problem često se koristi i termin metodika istraživanja, a ponekad i metodologija određenog istraživanja. Možda bi bilo najcelishodnije, a sve zbog toga da bi bilo više preciznosti i jasnoće, za označavanje u određenom istraživanju primenjenog i prikazanog postupka koristiti izraz metodika.

Možemo najzad, spomenuti korišćenje izraza metoda u još jednom značenju: u značenju naučnog postupka u pojedinim fazama istraživanja. Mi ćemo za ovaj smisao koristiti izraz — tehnika. Pod tehnikama, dakle, podrazumevamo naučne postupke koji se koriste u pojedinim fazama istraživanja. Možemo razlikovati tehnike u fazi prikupljanja podataka (sprovođenja istraživanja), u fazi sređivanja i obrade podataka, u fazi izvođenja zaključaka. U fazi sređivanja i obrade podataka takve su tehnike različiti postupci statističkog opisivanja i grafičkog prikazivanja prikupljenih podataka. U fazi izvođenja zaključaka koristimo tehnike analize prikupljenih podataka kao što su, na primer tehnike statističkog zaključivanja.

Mi ćemo se ukratko zadržati samo na tehnikama prikupljanja podataka. Napredak empirijskih društvenih nauka, pa i socijalne psihologije, u velikoj meri zavisi od postojanja dobrih tehnika za prikupljanje podataka. Zato istraživači stalno nastoje da usavrše već postojeće tehnike i da nađu nove koje će još bolje poslužiti.

Postoji veliki broj takvih tehnika koje se koriste u istraživanjima socijalno-psihološke problematike. One se mogu klasifikovati prema različitim kriterijumima. Ako se podele prema tome koliko detaljne podatke dobijamo i koliko nam ti podaci omogućuju da potpunije utvrdimo uslove i uzroke javljanja neke pojave, razlikujemo: intenzivne i ekstenzivne tehnike. Intenzivne tehnike, kao na primer intervju, omogućavaju nam da utvrdimo mnoge karakteristike ponašanja (koje je teško utvrditi koristeći ekstenzivne tehnike) kao i motive, karakteristične crte ili strukturu ličnosti pojedinaca koje ispitujemo. Ekstenzivne tehnike, na primer upitnik, imaju drugu prednost: omogućavaju ispitivanje neke pojave na široj populaciji.

Prema tome da li podatke dobijamo obraćajući se ispitanicima zahtevom da nas neposredno obaveste o pojavi koju ispitujemo ili postupamo tako da kod ispitanika izazivamo neke reakcije koje nam služe kao pokazatelji na osnovu kojih zaključujemo o ispitivanoj pojavi — razlikujemo direktne i indirektne tehnike. Direktne tehnike počivaju na odgovorima ispitanika na neposredno postavljena pitanja o ponašanju koje nas interesuje. Indirektne tehnike počivaju na tumačenjima reakcije ispitanika, koje mi inače namerno izazivamo (i iz kojih zaključujemo o ispitivanoj pojavi) a koje tek posredno, indirektno, govore o problemu koji istražujemo. Direktne su tehnike, u tome smislu, na primer, upitnik, intervju, skale procene, skale za merenje stavova, sociometrijska tehnika i drugi postupci. Posebna vrsta direktnih tehnika je tehnika neposredne opservacije koja može biti sa učešćem posmatrača u aktivnosti tehnike ispitanika koji se posmatraju, ili bez njihovog učešća; dalje, nestruktuirano ili struktuirano (kao što je na primer, Bejlsov sistem kategorija). Indirektne su tehnike razne projektovane tehnike i razni postupci prikupljanja podataka kada ispitanici ne znaju radi čega ih ispituju i o čemu se zaključuje na osnovu njihovih odgovora.

Prema tome da li koristimo već od ranije u neku svrhu prikupljene podatke ili ih prikupljamo u toku obavljanja istraživanja — tehnike za pri-

kupljanje podataka mogu se podeliti na tehnike na primarnim podacima i tehnike na sekundarnim podacima. Sve dosada spomenute intenzivne i ekstenzivne, direktne i indirektne tehnike su tehnike na primarnim podacima. Među tehnike na sekundarnim podacima ubrajaju se: analiza raznih statističkih podataka, analiza biografskih podataka ili proizvoda delatnosti. Jedna posebna detaljnije razrađena tehnika koja počiva na sekundarnim podacima jeste kvantitativna analiza sadržaja komunikacija.

Pregled najčešće korišćenih tehnika za prikupljanje podataka, raspoređenih prema spomenutim kriterijumima, izgledao bi ovako:

A. Tehnike na primarnim podacima

I	II	III
Tehnike neposredne opservacije	Direktne (i poludirektne) tehnike u formi upitnika	Indirektne tehnike
1. Nestruktuirana neposredna opservacija: a) sa participacijom b) bez participacije 2. Struktuirana neposredna opservacija, na primer, Balesov sistem analize interakcionog procesa 3. Tehnika simulacije	1. Upitnik (u užem smislu) 2. Intervju 3. Sociometrijski postupak 4. Skale procene 5. Poludirektne skale za merenje stavova	1 Projektivne tehnike, kao Rorschachova, TAT, Rosenzweilgov frustracioni test 2. Semantički diferencijal 3. Razne vrste struktuiranih tehnika korišćenih za indirektno ispitivanje: testovi znanja, testovi zaključivanja, upitnici i sl.

B. Tehnike na sekundarnim podacima

1. Statistički popisi (ranije i u druge svrhe izvedeni);
2. Personalni i drugi dokumenti (arhivska građa, autobiografije, dnevnici, pisma)
3. Kvalitativna analiza raznih produkata ljudske aktivnosti i društvenog života
c (raznih proizvoda materijalne i nematerijalne kulture: načina stanovanja, ishrane, podizanja dece, jezika, običaja, normi ponašanja);
4. Analiza sadržaja komunikacija — specifično struktuirana i kvantitativna analiza manifestnog sadržaja raznih vrsta saopštavanja.

PRIRUČNIK IZ AKADEMSKOG PISANJA: UPUTSTVA I SUGESTIJE ZA IZRADU SEMINARSKIH/ NAUČNIH/STRUČNIH RADOVA

Ana Kuzmanović Jovanović
Maja Andrijević
Jelena Filipović

Čigoja
ŠTAMPA

Uvodna reč

Ovaj priručnik namenjen je studentkinjama i studentima Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu kao pomoć i podrška u procesu akademskog pisanja na različitim nivoima studija. Priručnik sadrži uputstva formalnog i sadržajnog tipa koji studentkinjama i studentima olakšavaju prve korake u procesu izrade kraćih eseja na prvim godinama osnovnih studija, dužih i ozbiljnijih seminarskih radova na višim godinama osnovnih akademskih studija i master studija, kao i pri izradi prvog velikog samostalnog akademskog rada – master rada. Naravno, priručnik će, uverene smo, biti od velike pomoći i studentkinjama i studentima doktorskih studija, posebno zato što nudi sistematizovane informacije o akademskim elektronskim bazama podataka i njihovom adekvatnom i svrsishodnom korišćenju pri koncepciji, realizaciji i predstavljanju rezultata svakog ozbiljnog istraživanja.

SEMINARSKI, NAUČNI I STRUČNI RADOVI

1. Uvod

Izrada seminarskih/stručnih/naučnih radova podrazumeva aktivnost istraživanja. Kako reč „istraživanje" kod mnogih u prvi mah izaziva zazor, zebnju ili čak strah od neuspeha, potrebno je da se prisetimo da je istraživanje zapravo deo naših svakodnevnih aktivnosti, kako u učionici, tako i van nje. Pronalaženje restorana sa dobrom hranom, odabir filma koji planiramo da vidimo ili knjige koju želimo da pročitamo i slično, podrazumevaju primenu određenih tehnika koje nam omogućavaju da napravimo najbolji mogući izbor. Svaki put kada pomislimo na probleme vezane za zaštitu čovekove okoline, na alkoholizam i narkomaniju kod mladih, na problem upisa u gimnaziju ili na fakultet, ili na problem zapošljavanja mladih, mi zapravo dotičemo potencijalne teme za istraživanje, teme čija se obrada može pretočiti u pisanu reč u obliku istraživačkog, to jest, seminarskog/naučnog/stručnog rada.

U ovom tekstu ponudićemo vam određeni broj tehnika korisnih pri pisanju seminarskog/naučnog/stručnog rada. Pokušaćemo da vam ukažemo na korake koji vam mogu pomoći u pripremi za pisanje rada, iznalaženju i korišćenju različitih izvora pri pisanju rada, prikupljanju podataka, pripremi beležaka, obradi građe, dokumentovanju izvornika, pripremi radne verzije teksta, reviziji, izradi bibliografije, fusnota (to jest, beležaka na dnu strane), itd.

Vi ćete se, svakako, prvo susresti sa potrebom (uslovljenom nastavnim planovima i programima) da u okviru nastave određenih predmeta na univerzitetu pišete seminarske radove. Kasnije, ukoliko nastavite da se bavite akademskim radom, ili kada uplivate u dublje vode odabrane profesije, gotovo je izvesno da ćete, jednom ili više puta, biti u situaciji da pišete naučne, to jest, stručne radove.

Kakva je razlika između ove tri vrste pisanih radova koje pominjemo od samog naslova teksta?

Seminarski rad treba shvatiti kao deo obrazovnog procesa, kao mogućnost da kroz samostalnu istraživačku delatnost naučite nešto više i detaljnije o temi vezanoj za neki od predmeta čiju nastavu pohađate, kao i mogućnost da svoja nova znanja u okviru časova seminara podelite sa svojim koleginicama i kolegama. Teme kojima ćete se baviti u toku tog procesa su u najvećem broju slučajeva već veoma detaljno obradili drugi autori, u našem slučaju eksperti u oblasti jezika i lingvistike. Dakle, budite spremni da ćete se u izradi seminarskih radova, barem onih prvih, pre svega usredsrediti na sistematizovanje i jasno predstavljanje obrađenog materijala. Naime, od vas se očekuje da detaljno pregledate postojeću literaturu na određenu temu (koju birate sa liste tema koje vam nudi nastavnik, ili na kasnijim godinama studija, birate sami u skladu sa vašim interesovanjima iz određenih oblasti koje se obrađuju nastavnim planom i programom), da napravite kritički izbor izvornika koje ćete koristiti pri pisanju rada, i da na logičan, pregledan i informativan način predstavite činjenice u vezi sa temom kojom se bavite svojoj ciljnoj publici, a sve to uz poštovanje međunarodnih konvencija u vezi sa formalnim, grafičkim izgledom i predstavljanjem podataka u radu.

Naučni radovi, međutim, predstavljaju rezultat dugogodišnjeg bavljenja određenom naučnom disciplinom, to jest, uskom oblasti određene naučne discipline, i oni treba da sadrže informacije i činjenice koje do tada široj naučnoj javnosti nisu bile poznate. Dakle, naučni radovi su ne samo informativni, oni po definiciji sadrže i značajne pomake u poimanju određenih naučnih pitanja, nude nova rešenja, nove metode i tehnike za pristup određenim problemima od značaja za pojedinu naučnu oblast, pretpostavke za definisanje teorijskih modela, ili njihovu potvrdu na osnovu širokog spektra činjenica koje je utvrdio, proverio i definisao autor ili autorka naučnog rada.

Stručni, ili radovi vezani za određene profesije, nemaju naučnu vrednost u najužem smislu. Oni se pišu sa ciljem da se stručnoj publici, pre svega kolegama iz iste oblasti, predstave novi trendovi u procesu obavljanja određenih aktivnosti, unapređenja već postojećih tehnika i metoda, kao i nove tehnike i metode koji određenoj stručnoj grupaciji možda nisu još poznate, nude značajno poboljšanje uslova i rezultata rada. Na primer, u jednoj oblasti primenjene lingvistike, koja se kod nas najčešće naziva metodikom nastave stranih jezika, stručni radovi obraćaju se pre svega profesorima i nastavnicima stranih jezika koji u svojoj nastavničkoj praksi nemaju uvek mogućnosti da ostanu u toku sa najnovijim trendovima i dostignućima u nastavi stranih jezika (primena novih metoda i tehnika u nastavi, zasnovanih na određenim

teorijskim dostignućima vezanim za nova znanja u oblasti teorije učenja, psiholingvistike, itd.) Naučni i stručni radovi često sadrže apstrakt i/ili rezime na jeziku na kome su pisani, ili na nekom od svetskih jezika, kao i listu ključnih reči koja omogućava da se oni na najpreciznij način katalogizuju kako u štampanom formatu (u obliku fiša u katalozima priređenim prema ključnim rečima), tako i u elektronskim bazama podataka.

Ono što je izuzetno značajno jeste da u pogledu strukture, tehničke i grafičke obrade, dokumentovanja podataka, izvornika i bibliografije ne postoji značajna razlika između seminarskih radova sa jedne strane, i naučnih i stručnih radova sa druge strane. Znači, sve što ovde naučite o pisanju seminarskih radova možete uspešno primeniti u svojoj budućoj akademskoj ili profesionalnoj karijeri.

Zato ćemo ove tri vrste radova nazvati zajedničkim imenom „istraživački rad", i u daljem tekstu ćemo koristiti ovu sintagmu kao termin koji obuhvata sva tri pojma: seminarski, naučni i stručni rad.

Napomenimo, ipak, da studentski radovi, osim u slučaju doktorskih disertacija, ne moraju pružiti originalan ili značajan doprinos znanju[1]. Oni treba da vam, pre svega, posluže da naučite kako se samostalno istražuje i kako se rezultati istraživanja predstavljaju čitalačkoj publici.

[1] Tek je doktorska disertacija, ili teza, „u najvećoj meri originalni izvorni naučni rad" (Vraneš i Marković, 2008: 121).

2. Tehnike u pripremi istraživačkih radova

Kao i sve druge vrste pisanja, istraživački rad zahteva da se usredsredite na određenu oblast, u okviru nje na jasno definisanu temu, koju ćete dalje obrazložiti navodeći razloge za njenu obradu, ciljeve sa kojima pristupate obradi teme, kao i moguće očekivane rezultate do kojih ćete doći prilikom istraživanja koje prethodi samom procesu pisanja finalne verzije rada. Rad takođe treba da sadrži uverljive dokaze za odbranu stava koji zastupate ili predstavljate vašoj čitalačkoj publici, to jest, dokaze koji čitaocima omogućavaju da prihvate činjenice koje u radu navodite, što obezbeđujete navođenjem relevantnih informacija prikupljenih iz stručne literature na datu temu (npr. navođenjem mišljenja, stavova, dokaza, činjenica i zaključaka do kojih su došli referentni autori u datoj oblasti). Sve navedene tehnike kojima se služite u uobličavanju znanja koje želite da prenesete svojim čitaocima morate dokumentovati kako u samom radu, tako i u obliku bibliografske liste na kraju rada. Detaljnija uputstva o dokumentovanju izvornika u istraživačkom radu biće navedena u posebnom odeljku ovog priručnika.

2.1. Prvi stepenik: definisanje teme

Prvi stepenik koji treba da savladate u istraživanju, dakle, jeste da odredite svoju temu. Kako definisati temu istraživanja? Šta je dobra ideja za istraživanje?

Pre svega, trebalo bi da osmislite *dobro definisano istraživačko pitanje* pre nego što uopšte počnete sa radom. Recimo da vas, na primer, zanimaju diskurs markeri. To je dobar početak, ali još uvek nije dovoljno za jasno definisanje teme. Naime, postavlja se pitanje: Koji diskurs markeri? U čijem govoru? U kojem kontekstu? Na sva ta i njima slična pitanja morate odgovoriti kako biste jasno definisali temu svog istraživanja. Svakako, iščitavanje stručne literature najbolje će vam pomoći ne samo da dođete do ideje za rad, već i da tu ideju pretočite najpre u jasno definisanu temu, a i da potom dođete do određenih rezultata istraživanja.

Kakve sve vrste istraživačkih radova postoje? Nabrojaćemo neke od najosnovnijih, koji vam mogu biti od velike koristi i u samom procesu traženja ideje za istraživanje (vid. Cameron, 2002: 182-185).

Ponovite već obavljeno istraživanje

Vaš rad može ponoviti isto istraživanje koje je neko već obavio. Možete koristiti istu hipotezu (istraživačko pitanje) i istu metodologiju rada, ali različit korpus. Tada će vaš cilj biti da pokažete kako prvobitni rezultati istraživanja, oni na koje se vaš rad oslanja, funkcionišu i na drugačijem korpusu. Na primer, ako ste pronašli rad o frekventnosti diskurs markera u govoru španskih studenata, možete ponoviti isto istraživanje među srpskim studentima.

Obavite srodno istraživanje

Možete da uporedite dva srodna elementa. Ako je neko istraživao frekventnost diskurs markera u govoru španskih studenata, vi možete da se pozabavite njihovim značenjem u govoru iste populacije. Na taj način ćete moći da proverite tvrdnje i zaključke istraživanja na koje se oslanjate, i tako ih potvrdite ili osporite. U oba slučaja, vaš rad daće određen doprinos razumevanju datog problema.

Osporite tvrdnje

Vaše istraživanje može i da ospori tvrdnje nekog drugog istraživanja. Na primer, ako ste naišli na tvrdnje da su diskurs markeri u govoru mladih izraz neveštosti govornika ili poštapalice čija je funkcija da popune praznine kada govornici nisu sigurni šta žele da kažu ili nemaju ništa važno da izjave, možda ćete želeti da opovrgnete te tvrdnje i pokažete da diskurs markeri imaju jasno određenu funkciju u govoru.

Istražite nešto novo

Naravno, možete se odlučiti i da istražujete nešto sasvim novo, što niko pre vas nije istraživao, ili na korpusu kojim se niko pre vas nije bavio. Na primer, možete istraživati upotrebu diskurs markera na popularnim društvenim mrežama kao što su *Facebook* ili *Twitter*, i slično.

2.2. Drugi stepenik: određivanje metodologije pisanja istraživačkog rada

Može se reći da je metodologija pisanja istraživačkog rada na određeni način slična metodologiji izvođenja naučnog eksperimenta. Svaki eksperiment mora biti dovoljno dobro objašnjen, korak po korak, kako bi bio proverljiv i ponovljiv. Isto je i sa istraživačkim radom; vašoj čitalačkoj publici morate pružiti mogućnost da sledi vaš tok misli i istraživanja, od početne ideje, preko činjenica i informacija koje ste prikupili tokom istraživanja na određenu temu, uz podatke o tome gde ste informacije prikupili i na koji način ste ih u radu upotrebili. U slučaju da čitaoci imaju bilo kakva pitanja vezana za vaše zaključke, ili za navode zaključaka drugih autora koje ste u radu koristili, moraju biti u mogućnosti da se vrate na izvornike i sami „ponove" eksperiment. Ukoliko žele da nastave sa istraživanjem na istu temu, koristiće vaše izvornike i vaše zaključke kao polaznu tačku za svoj rad. U tom smislu, korisno je imati na umu i primenjivati sledeće tehnike pri pisanju istraživačkog rada:

- Odredite svoju čitalačku publiku.
- Odredite tezu, to jest, razloge za obradu teme i ciljeve koje očekujete da postignete kroz svoje istraživanje.
- Odredite formu (dužinu i strukturu rada, organizaciju sadržaja i sadržine).
- Koristite svoje definicije čitalačke publike, teze i forme rada kao smernice prilikom pisanja.
- Pronađite *najbolje* izvornike, odnosno *najkompetentnije* autore koji su se bavili temom koja vas zanima. Drugim rečima, nemojte se mučiti da „ponovo izmišljate točak", već pokušajte da saznate šta drugi autori znaju (ili ne znaju) na zadatu temu i svoje stavove i mišljenja bazirajte na njihovima.
- Naučite da koristite izvornike i informacije na pravi način. Nemojte dozvoliti da vas količina informacija zaplaši. Pokušajte da razlikujete značajno od manje značajnog i trudite se da odaberete prave navode koji će potkrepiti vaše stavove. Takođe, moguće je da ćete u svetlu novih informacija koje pronađete u vezi sa svojom temom morati da preformulišete tezu ili očekivane rezultate istraživanja.

- Uvek dokumentujte izvornike, kako u samom tekstu, tako i u listi bibliografskih odrednica, to jest, referenci, na kraju rada. (Zloupotreba ideja, činjenica ili čitavih rečenica i širih strukturalnih celina bez navođenja izvornika naziva se plagijat. Plagijat je kažnjiv!)

2.3. Korišćenje čitalačke publike, teze i forme kao smernica pri pisanju

Istraživački rad, kao i najveći broj vrsta pisanih radova, ima određenu publiku kojoj se obraća. Ta publika se zove ciljna grupa. Tema kojom se bavite, vrsta istraživanja koje sprovodite, format i način dokumentacije izvornika, stil pisanja i izbor vokabulara moraju biti u skladu sa potrebama, interesovanjima, stepenom znanja i razumevanja vaše čitalačke publike, odnosno vaše ciljne grupe kojoj je rad namenjen. Na primer, kada pišete seminarski rad iz određenog predmeta u okviru univerzitetske nastave, vašu čitalačku publiku sačinjavaju vaš profesor ili profesorka, vaše kolegenice i kolege koji pohađaju nastavu iz istog predmeta, i, ponekad, šira akademska publika koju ova tema zanima. Ukoliko radite kao saradnik ili saradnica pri nekoj stručnoj službi koja se bavi istraživanjem kvaliteta nastave stranih jezika (recimo, pri ministarstvu prosvete), vaši nadređeni vam mogu zatražiti da sastavite izveštaj o uspehu učenika određenog uzrasta u procesu učenja određenog stranog jezika. U tom slučaju vašu ciljnu publiku predstavljaju ti isti nadređeni i pri izradi izveštaja morate poštovati njihove zahteve u vezi sa vrstom informacija koje traže i načinom njihovog predstavljanja. Ukoliko ste menadžer ili menadžerka prodaje u lancu prodavnica računara, vlasnici vam mogu u zadatak staviti da sastavite izveštaj o prodaji, ili o strategiji marketinga protivničkog lanca. Jasno je da i ovde morate imati puno sluha za njihove zahteve i uključiti relevantne brojčane podatke u vaš izveštaj.

Ciljevi ili svrha sa kojom se piše istraživački rad mogu biti različiti: pregled činjenica na određenu temu, objašnjenje određenog fenomena, kritička procena određenog stanja ili grupe činjenica, iznalaženje rešenja određenog problema i sl. Ciljevi pisanja mogu se i kombinovati; rad, na primer, može sadržati pregled literature na određenu temu, a zatim ponuditi rešenje specifičnog gorućeg problema u datoj oblasti. Čak i kada rad predstavlja samo pregled literature, vaša odgovornost nije umanjena. Na vama je da temu učinite zanimljivom i približite je čitaocima, da im

objasnite zašto se ona uopšte obrađuje i da ih zainteresujete da rad pročitaju do kraja[2].

Konačno, rad treba da bude formalno uobličen u skladu sa vašim ciljevima i prema potrebama i očekivanjima vaše čitalačke publike. Pre svega, ciljevi istraživanja i pisanja uslovljavaju formu rada. Ukoliko pišete sa ciljem da rešite određeni problem, rad ćete organizovati tako što ćete prvo postaviti problem, odrediti njegov značaj u širem okviru oblasti kojoj pripada, navesti sve relevantne prethodne pokušaje da se problem reši (ukoliko ih je bilo) i ponuditi vaše rešenje uz argumentaciju koja će čitaoce ubediti da je vaš predlog rešenja bolji od prethodnih ili da je primenjiv u praksi. Ukoliko pišete rad sa ciljem da zastupate određeni stav ili tvrdnju, predstavićete istraživanje koje obuhvata stavove ili tvrdnje svih suprotstavljenih strana i zatim pokušati da čitaoca ubedite u verodostojnost tvrdnji ili stavova koje vi zastupate. U svakom od gore navedenih slučajeva, vodićete računa da navedete sve izvornike iz kojih ideje, podatke i činjenice navodite u tekstu.

Isto tako, čitalačka publika kojoj se obraćate, na određeni način uslovljava formu istraživačkog rada koji pišete. Recimo, ukoliko pišete na temu upotrebe jezika u medijima masovne komunikacije i obraćate se publici koju sačinjavaju eksperti u oblasti lingvistike, odlučićete se za sveobuhvatniji pregled problematike, uključićete apstrakt, odnosno sažetak osnovnih ideja na početku rada, jedan odeljak posvetićete kritičkom pregledu relevantne literature u oblasti sociolingvistike, analize diskursa, ili možda dijalektologije, a svoje zaključke potkrepićete ciframa, statističkim podacima i sl. Rad ćete završiti eventualnim preporukama za dalje korake u istraživanju teme i ponudićete sveobuhvatnu bibliografiju izvornika na datu temu. Ukoliko, međutim, istu temu obrađujete za čitaoce nekih dnevnih novina , ograniči-

---

[2] Postoji i posebna vrsta pregleda literature pod nazivom *komentarisana* ili *anotirana bibliografija* (engl. *annotated bibliography*), koja se piše sa ciljem da se autor ili autorka svojim čitaocima predstavi kao kompetentan sakupljač i selektor ključnih radova na određenu temu (npr. u cilju zadovoljenja zahteva određenog predmeta na univerzitetu), ili, pak, da ponudi pregled ključnih dela iz određene oblasti koji priprema eminentni stručnjak čije mišljenje uvažava šira ekspertska publika. Komentarisana bibliografija se tehnički i sadržajno razlikuje od ostalih radova koji se bave pregledom literature jer se sastoji iz detaljnih kritičkih prikaza tekstova za koje se autor ili autorka opredelio, a svaki opis započinje novim poglavljem (odeljkom) i kompletnim bibliografskim podatkom o tekstu koji se obrađuje. Svaka komentarisana bibliografija neminovno podrazumeva subjektivnost i kritičnost, što neki autori smatraju njenim osnovnim manama (Vraneš i Marković, 2008: 18).

ćete se na osnovne ideje i koncepte i predstavićete ih jezikom koji ne sadrži termine iz profesionalnog registra lingvistike.

Rad kod kuće:
Na tekst od ne više od 3 strane, tematike po vašem izboru, primenite gore navedene kriterijume i u pisanoj formi odredite ciljeve rada, tezu rada, formalnu strukturu teksta i čitalačku publiku.

3. Potraga za informacijama

Prikupljanje informacija je ključni deo procesa istraživanja. Tim procesom ne bave se samo pisci istraživačkih radova. Dobri advokati, novinari, lekari, psiholozi, treneri, pisci, univerzitetski profesori, svi oni veliki deo svoje radne energije ulažu u pretraživanje postojeće literature iz oblasti kojom se bave, ili pretraživanjem drugih vrsta izvora (izvornici se ne nalaze uvek u formi objavljenih tekstova, već se istraživanje obavlja kroz usmene intervjue sa relevantnim pojedincima, ankete, korespondenciju sa ekspertima iz datih oblasti, prikupljanje podataka kojima raspolažu različite stručne službe i agencije i sl.).

3.1. Vrste izvornika

Izvornici su instrumenti koje koristimo prilikom proučavanja nekog predmeta. To su elementi koji nam omogućavaju dobijanje podataka potrebnih za sprovođenje istraživanja. Različite vrste izvornika se mogu klasifikovati na više načina. Jednu od mogućih klasifikacija nudi Kajvano (Caivano, 1995):

Knjige: roman, poezija, pozorište, esej, pisma, autobiografije, filozofske, naučne, tehničke, statističke knjige, akti sa kongresa, atlasi.

Referentna dela: rečnici, enciklopedije, bibliografije.

Periodika: časopisi, novine, glasnici različitih institucija.

Vladina dokumenta: ustavi, zakoni, dekreti, statistički podaci, predsednički i drugi govori, izveštaji različitih državnih organa i odseka, itd.

Norme: tehnička pravila.

Štampani materijali: programi, pamfleti, mape, tabele, prospekti, itd.

Rukopisi: rukopisi poznatih autora, neobjavljene doktorske teze, izveštaji o različitim istraživanjima i sl.

Audiovizuelni materijal: filmovi, TV i radio programi, video zapisi.

Umetnička dela: slike, skulpture, arhitektonska dela, muzički zapisi, fotografije, i sl.

Usmena obraćanja: kursevi, seminari, teorijski časovi, konferencije.

Mikroforme: mikrofilmovi i sl.
Elektronski mediji: kompjuterizovane baze podataka, softveri.
Patenti: registar i opis patentiranih izuma.
Rad u laboratoriji: eksperimenti, observacije, probe, otkrića.
Rad na terenu: ankete, sakupljanje podataka, merenja, itd.
Lična komunikacija: pisma, intervjui, razgovori.

Takođe je korisno prepoznati i terminološku razliku između primarnih i sekundarnih izvornika, to jest, *primarne i sekundarne literature*, kako se to najčešće navodi u našoj literaturi. Izvornici kao što su naučni radovi, transkripti govora ili predavanja, upitnici, intervjui, privatna dokumentacija, to jest, sve ono što se može smatrati „informacijom iz prve ruke", gde izvornik sam po sebi predstavlja predmet istraživanja, naziva se *primarna literatura* ili *korpus*. Primarnom literaturom se najčešće smatraju dela koja služe kao polazna tačka za teorijsku raspravu i istraživanje. *Sekundarnu literaturu* čine izveštaji, analize, studije, priručnici i sl. koji se zasnivaju na primarnim izvornicima, to jest, koji se bave sadržinom i informacijama koje se u njima nalaze.

Predmet istraživanja delom određuje prirodu izvornika. Na primer:

Tema: skupštinska rasprava o budžetu
Primarna literatura/ korpus: zapisnici sa skupštinskih zasedanja
Sekundarna literatura: članci u periodici koji komentarišu skupštinske rasprave o budžetu.

Tema: stil u romanima Migela de Unamuna
Primarna literatura/ korpus: originalni romani Migela de Unamuna
Sekundarna literatura: prevodi, knjige ili kritički članci o romanima Migela de Unamuna i sl.

3.2. Pretraživanje bibliotečkih fondova

Pri pisanju samostalnih istraživačkih radova, kao što smo rekli, od vas se očekuje da se prvo upoznate sa onim što je na temu kojom se bavite napisano, zaključeno, pretočeno u teorijske postulate, i to pre no što krenete u bilo kakvo samostalnu nadgradnju. U svakom slučaju, biblioteke su uvek pravo mesto za početak istraživanja i prikupljanja informacija. Pri

tome morate imati u vidu da se ne smete ograničiti na biblioteku vašeg seminara na fakultetu. Pored Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković", Biblioteke grada Beograda i Narodne biblioteke u Beogradu, često će vam od koristi biti i biblioteke drugih fakulteta na univerzitetu, ili drugih katedri u okviru vašeg matičnog fakulteta. Za studente stranih filologija, od velike koristi su i biblioteke stranih kulturnih centara u Beogradu i drugim gradovima Srbije, kao što su španski Institut Servantes (Instituto Cervantes), Francuski kulturni centar (Institut Français), Italijanski kulturni centar (Instituto italiano di cultura), nemački Gete institut (Göethe Institut), Ruski dom (Русский дом), Američki kutak (American Corner). Njihove adrese, kao i linkove za *on line* kataloge, možete pronaći u *Dodatku br. 2* na kraju ovog priručnika.

Svaka biblioteka poseduje katalog knjiga, časopisa, i svih ostalih štampanih i elektronskih materijala koje nudi svojim članovima. Bez obzira na to da li pretražujete katalog u obliku fiša ili u elektronskoj formi, najčešće ćete pretraživanje vršiti preko *prezimena autora, naziva dela* ili *ključnih reči*. Nemojte zanemariti priručnike, kao što su enciklopedije, enciklopedijski ili terminološki rečnici, bibliografski indeksi, komentarisane bibliografije i sl. Ova vrsta priručnika vrlo je korisna za definisanje osnovnih pojmova, ali morate voditi računa da se ne zadržite samo na njima. Većina tema kojima ćete se baviti pri izradi istraživačkih radova zahtevaće pregled stručne literature, to jest, tekstova pisanih od strane eksperata za čitalačku publiku koju takođe čine eksperti (ili budući eksperti) u datoj oblasti. Za objašnjenje usko stručnih pojmova nemojte koristiti opšte enciklopedijske definicije, niti Vikipediju ili druge *wiki* sajtove – oni u najvećem broju slučajeva nisu dovoljno precizni. Takođe, obratite pažnju na starost izvornika koje koristite. Nauka se razvija velikom brzinom, tako da članak ili priručnik iz 60-ih, pa čak i 90-ih godina 20. veka može biti beznadežno prevaziđen u poimanju određenih fenomena. S obzirom na to da bibliotečki fond najvećeg broja biblioteka u našoj zemlji nije ažuriran tokom devedesetih godina prošlog veka, a i danas se zbog nedostatka sredstava najčešće ne ažurira redovno, budite spremni da se suočite sa frustracijom prouzrokovanom nemogućnošću da pronađete najnovije tekstove objavljene na datu temu. Nemojte odustajati! Obratite se svojim profesorkama i profesorima, moguće je da oni neke od novijih tekstova imaju u svojim ličnim bibliotekama, a većina njih spremna je da vam ih posudi na korišćenje (naravno, pod uslovom da se prema njima odnosite odgovorno i da ste spremni da materijale koje vi

posudite podelite sa svojim kolegama i koleginicama). Ne zaboravite da za nastavak svog istraživanja koristite liste bibliografskih podataka na kraju radova ili priručnika koje pronađete.

3.3. Internet kao izvor informacija

Isto tako, nemojte zaboraviti da su sa razvojem novih tehnologija, sa uvođenjem Interneta u učionice, vaše mogućnosti značajno unapređene u odnosu na vaše kolege koji su počinjali univerzitetske studije pre, recimo, deset ili dvadeset godina. Nemojte nikada zanemarivati mogućnosti koje vam nude nove tehnologije. Što pre naučite da stavite računar u službu svojih intelektualnih i akademskih potreba, to bolje. Nemojte se brinuti ukoliko nemate sopstveni računar ili pristup Internetu iz svoje radne sobe. Na univerzitetu postoji veći broj mesta koja vam besplatno nude usluge korišćenja Interneta. Obratite se svojim profesorkama i profesorima za informacije o mogućnostima za pretraživanje Interneta. Nemojte se stideti da tražite pomoć, svi smo jednom bili početnici. Kada koristite računar na javnom mestu, najvažnije je da ga koristite kompetentno kako ne biste prouzrokovali kvar i onesposobili mašinu, a time ugrozili i vaše kolege kojima je pristup računarima neophodan. Takođe, budite uporni u kombinovanju ključnih reči na svetskim pretraživačima (npr. www.yahoo.com, www.google.com). Neki od njih, kao što je Google, nude vam i posebne servise za pretraživanje knjiga ili akademske literature – Google Books, ili Google Scholar, na primer. Više o tome možete pronaći u *Dodatku br. 3* na kraju ovog priručnika. Razgovarajte sa svojim profesorkama i profesorima, kako bi vam pružili pomoć pri odabiru ključnih reči na početku istraživanja. Jedan od preduslova za veći deo aktivnosti na Internetu je znanje (pasivno je dovoljno) engleskog i makar još jednog svetskog jezika.

Biblioteke na Filološkom fakultetu opremljene su kompjuterima sa priključkom na Internet. Obratite se bibliotekarima i saradnicima u nastavi za sva uputstva i informacije u vezi sa korišćenjem računara i pretragama bibliotečkih kataloga[3].

---

[3] Biblioteka Katedre za iberijske studije nudi svojim korisnicima mogućnost pretraživanja kataloga preko interneta i to preko Kooperativnog *on line* sistema Virtuelne biblioteke Srbije (COBISS Srbija) na adresi: http://www.vbs.rs/cobiss. Za detaljnija uputstva o tome kako koristiti ovaj servis, pogledajte uputstvo na sajtu katedre za iberijske studije, http://fil.bg.ac.rs/katedre/spanski/index.htm

Vrlo brzo ćete shvatiti da je Internet nesistematičan „konglomerat" najrazličitijih vrsta informacija, predstavljenih na nasumičan način (znači, podaci namenjeni ekspertskoj publici, koju čine, na primer univerzitetski radnici i studenti, nude se paralelno sa materijalima namenjenim najširoj publici). Na vama je da naučite da pravite razliku između jednih i drugih i da tražite i koristite samo one koji obezbeđuju odgovarajući kvalitet informacija. Takođe ćete brzo shvatiti da već postoji veliki broj naučnih i stručnih časopisa koji imaju tzv. elektronska izdanja, to jest, čiji se članci mogu dobiti sa Interneta. Pristup nekima od njih je komercijalan (što znači da je neophodno pretplatiti se na njih kako biste imali pristup svim materijalima koji se nude u elektronskoj formi), dok su drugi dostupni bez novčane nadoknade. Zatim, značajan broj autora u elektronskoj formi nudi „zbornike" radova na određene teme svima onima koji žele da ih pročitaju. I konačno, najveći broj svetskih dnevnih novina i periodike ima svoja elektronska izdanja[4]. Svi izvornici koje smo naveli stoje vam na raspolaganju 24 časa dnevno. Naravno, ne smemo zaboraviti da se izvori informacija sa Interneta moraju dokumentovati baš kao i izvori u štampanom formatu. Način za navođenje elektronskih izvornika, kako u tekstu, tako i u listi referenci biće predstavljen u posebnom odeljku, zajedno sa podacima o predstavljanju ostalih vrsta izvornika (primetićete da je termin „lista referenci" možda adekvatniji u ovom dobu upotrebe novih tehnologija, jer termin „bibliografija" uključuje samo štampane materijale).

3.4. Procena izvornika

Materijale koje prikupite u procesu istraživanja koji prethodi pisanju rada morate kritički proceniti. Nemojte pretpostaviti da je sve što je napisano i odštampano apsolutna istina i verodostojan podatak. Takođe je moguće da u prvoj fazi istraživanja naiđete na seriju tekstova koji uprkos „primamljivim" naslovima svojom sadržinom ne odgovaraju okvirima vašeg istraživanja, jer su previše specijalizovani ili previše opšteg karaktera, namenjeni širokoj, laičkoj, publici.

Dakle, još jednom ćemo rezimirati osnovne principe koje treba slediti pri odabiru materijala koji će vam poslužiti kao izvori informacija koji vam omogućavaju da naučite više o temi kojom se bavite:

---

[4] U *Dodatku br. 3* na kraju ovog priručnika, navedeni su najvažniji internet servisi koji vam omogućuju pretraživanje brojnih *on line* baza podataka sa knjigama i časopisima iz celog sveta.

- izvornici moraju biti **relevantni**: materijali koje odaberete moraju biti direktno vezani za vašu temu, ciljeve istraživanja, kao i čitalačku publiku za koju pišete.
- izvornici moraju biti **ažurirani**: kao što smo već rekli, vrlo je verovatno da je, na primer, tekst iz oblasti kompjuterske tehnologije napisan početkom 90-ih godina 20. veka danas zastareo, te se podaci vezani za softverske ili hardverske komponente navedeni u njemu ne mogu koristiti kao baza za obradu teme iz te oblasti deset ili petnaest godina kasnije. Naravno, to ne znači da treba *a priori* odbaciti materijale iz prethodnih decenija ili vekova. U mnogim naučnim oblastima potrebno je prvo izučiti prethodna dostignuća kako bi se razumeli tekući problemi, nedoumice, tokovi misli i istraživanja. Na vama je da procenite koji podatak možete smatrati ažuriranim i relevantnim za vaše istraživanje. Ne ustručavajte se da se u vezi sa time posavetujete sa svojim profesorkama i profesorima.
- izvornici moraju biti **pouzdani**: dok istražujete i čitate, pokušavajte da identifikujete moguće predrasude ili subjektivne stavove autora teksta. Nemojte očekivati da će, na primer, izveštaj kompanije koja proizvodi genetski modifikovanu sojinu sačmu biti dovoljno objektivan da navede sve moguće zdravstvene probleme koje njena upotreba može izazvati u lancu ishrane. Čak ni kulturne strane uglednih časopisa nisu uvek najpouzdaniji izvor informacija o kvalitetu i umetničkom značaju tek objavljenog književnog dela, najnovije pozorišne predstave ili nedavno završene izložbe slika. Kako biste bili sigurni da ćete u predstavljanju teme i pisanju rada izbeći subjektivna mišljenja i stavove određenih autora, potrebno je da se ne zadržite na prvom tekstu koji nađete, već da pročitate više izvornika na istu temu i budete sigurni da se vaše mišljenje bazira na objektivnim činjenicama koje se mogu proveriti i potvrditi.
- izvornici moraju biti **dostupni**. Ovaj uslov je posebno važan pri odabiru teme, i zato, kada se nađete u situaciji da sami određujete oblast kojom ćete se tokom izrade rada baviti, vodite računa o tome da li vam je literatura koja vam je neophodna za pisanje rada na raspolaganju.

7.1. Dokumentovanje izvornika u tekstu i u listi referenci (bibliografiji)

Kao što smo već naveli, svako pominjanje misli, reči i ideja koje nisu vaše, to jest, koje su preuzete od drugih autora, potrebno je potkrepiti informacijom o autoru.

7.1.1. Dokumentovanje izvornika u tekstu

Već smo rekli da je plagijat svako preuzimanje tuđih informacija, ideja ili kompletnih rečeničnih i širih jezičkih struktura bez navođenja izvornika, to jest, njihovo predstavljanje kao vaših. Plagijat predstavlja ozbiljan prestup koji se kažnjava, bez obzira na to da li je počinjen namerno ili slučajno. Zbog toga morate biti savesni da svaki put kada iskoristite nečije misli, to i obeležite znacima navoda, ukoliko se radi o direktnom citatu. Ukoliko, pak, parafrazirate (navodite tuđu misao, ideju, definiciju, i sl., bez direktnog preuzimanja kompletne jezičke strukture) ili rezimirate mišljenje i tvrdnje drugih autora, možete to označiti izrazima: „Kao što ta i ta autorka navodi u svom delu..." ili „Ta i ta autorka zaključuje da..." i sl.

Prilikom citiranja ili parafraziranja, navedite u samom tekstu osnovne podatke o izvorniku iz kojeg preuzimate određene tvrdnje. Koristite za to formu *bibliografske parenteze*; na kraju citata ili parafraze, u zagradi navedite prezime autora ili autorke (ili više autora[8]), godinu izdanja rada i, ukoliko je relevantno, stranicu sa koje su navod ili parafraza preuzeti. Ti podaci upućuju vaše čitaoce na listu referenci na kraju rada, gde će moći da pronađu kompletan bibliografski podatak o radu koji ste citirali ili parafrazirali. Evo primera za navođenje izvornika u tekstu:

> CITAT: „*I aorist i imperfekat su oblici za označavanje prošlih radnji, stanja ili zbivanja koji su u povlačenju pred perfektom.*" (Stanojčić i Popović, 1997: 385).

> PARAFRAZA I CITAT: Kako tvrde Stanojčić i Popović (1997: 385), uprkos činjenici da su aorist i imperfekat i dalje aktivna glagolska vremena u srpskom jeziku, perfekat je najčešće korišćen glagolski oblik za „*označavanje prošlih radnji, stanja ili zbivanja.*"

[8] Uobičajena je praksa da se pri prvom navođenju pomenu prezimena svih autora. U svakom sledećem navođenju, koristi se samo prezime prvog autora ili autorke, i skraćenica *et al* (*et alli*, odnosno *i ostali* na latinskom).

odnosno:

> PARAFRAZA: Prošle radnje u srpskom jeziku se najčešće izražavaju perfektom, iako su i aorist i imperfekat i dalje aktivna prošla glagolska vremena (Stanojčić i Popović, 1997: 385).

Ukoliko citirate ili parafrazirate više susednih stranica, označite to na sledeći način: (Stanojčić i Popović, 1997: 385-388).

Ukoliko citirate ili parafrazirate više nesusednih stranica, onda ih odvojte zapetom: (Stanojčić i Popović, 1997: 385, 388).

Parafraze nikada ne treba izdvajati iz teksta. Kada su u pitanju citati, to jest doslovno navođenje tuđih reči, princip je sledeći:

a. Citati kraći od 40 reči (odnosno 4 reda), moraju biti označeni znacima navoda. Takve kratke citate treba ostaviti integrisane u tekst:

> „*I aorist i imperfekat su oblici za označavanje prošlih radnji, stanja ili zbivanja koji su u povlačenju pred perfektom.*" (Stanojčić i Popović, 1997: 385).

b. Svaki citat duži od 40 reči (to jest, 4 reda) trebalo bi vizuelno izdvojiti u tekstu u poseban, uvučen pasus, bez navodnika:

> Interkulturalna kompetencija, kao deo šire kompetencije stranog govornika, ukazuje na sposobnost osobe da se ponaša adekvatno i fleksibilno kada se suoči sa akcijama, stavovima i očekivanjima pripadnika drugih kultura. Adekvatnost i fleksibilnost podrazumevaju svest o kulturnim razlikama između sopstvene i strane kulture i sposobnost upravljanja međukulturnim problemima koji proizilaze iz tih razlika. Interkulturalna kompetencija podrazumeva sposobnost stabilizacije sopstvenog identiteta u procesu međukulturnog posredovanja, kao i pomoć drugima da učvrste sopstvene identitete. (Meyer, 1991: 137)[9].

---

[9] Intercultural competence, as part of a broader foreign speaker competence, identifies the ability of a person to behave adequately and in a flexible manner when confronted with actions, attitudes and expectations of representatives of foreign cultures. Adequacy and flexibility imply an awareness of the cultural differences between one's own and the foreign culture and the ability to handle cross-cultural problems which result from these differences. Intercultural competence includes the capacity of stabilising one's self-identity in the process of cross-cultural mediation, and of helping other people to stabilize their self-identity.

Ukoliko je vaš citat na stranom jeziku, u tekstu rada uvek navedite prevod, a originalan tekst na stranom jeziku stavite u fusnotu.

Ime autora ili autorke uvek navodite na originalnom jeziku i pismu, odnosno na jeziku izvornika koji ste koristili. Ukoliko se radi o stranom autoru ili autorki, njihovo ime treba transkribovati na srpski, dok u bibliografskoj parentezi treba ostaviti ime u originalu. Na primer:

> Ogroman značaj koji jezik dobija u društvenom životu doveo je do povećanja nivoa svesnih intervencija kako bi se jezičke prakse kontrolisale i uobličile u skladu sa ekonomskim, političkim i institucionalnim ciljevima. Ovaj fenomen Norman Ferklo naziva *tehnologizacijom diskursa* (Fairclough, 1992).

Ako prezime autora čini deo rečenice, onda se u parentezi navodi samo godina izdanja i stranica, ukoliko je relevantna:

> Kako tvrde Stanojčić i Popović (1997: 385), uprkos činjenici da su aorist i imperfekat i dalje aktivna glagolska vremena u srpskom jeziku...

Ako su ime autora i godina izdanja sastavni deo teksta koji parafrazirate, onda parenteza nije potrebna:

> Ferklo[10] je 1992. godine definisao termin *tehnologizacija diskursa.*

Ukoliko u listi referenci navodite nekoliko radova iste autorke ili autora izdatih iste godine, onda ih označite malim slovima abecede, kako biste mogli da ih razlikujete pri navođenju u tekstu. Na primer: Cameron 2005a, Cameron 2005b.

Navođenje elektronskih izvornika u tekstu

Navođenje elektronskih izvornika u tekstu rada obavlja se na isti način kao i navođenje štampanih izvornika; u zagradi se navodi prezime autora ili autorke, godina i datum, kao i broj strane (kada je taj podatak dostupan i relevantan).

Na primer:

> „Internet je ljudima koje privlači vizuelna umetnost omogućio da svetu prikažu svoje fotografije, slike i video zapise, a muzejima i galerijama

[10] Ukoliko prezime stranog autora nije ranije u tekstu već navedeno uz originalno ime u bibliografskoj parentezi, onda u ovakvom slučaju navođenja bez parenteze treba staviti ime autora na originalnom jeziku u uglastoj zagradi: Ferklo [Fairclough] je 1992. godine definisao termin *tehnologizacija diskursa.*

da eksponate prezentuju i onima koji nikada nisu prešli njihov prag." (Stevanović, 2011)

U listi referenci na kraju rada, pun podatak na koji upućuje ova bibliografska parenteza glasi:

Stevanović, J. 2011. „Fejsbuk – slikarsko platno 21. veka." *Politika Online*. 28. novembar 2011. Pristupljeno 29. novembra 2011.

Međutim, na Internetu vrlo često ne možemo da pronađemo podatke uobičajene u bibliografskoj parentezi za štampane izvornike (autora/ autorku, godinu izdanja, paginaciju). Zato pri navođenju ovakvih izvornika u tekstu u parentezi treba navesti one podatke koji vašim čitaocima mogu pomoći da najlakše identifikuju taj izvornik u listi referenci na kraju rada. Dakle, navedite u parentezi prvi podatak koji se pojavljuje u listi referenci na kraju vašeg rada, bilo da je to ime autora/ autorke, (skraćeno) ime članka ili veb sajta i sl. Nemojte nikada u tekstu navoditi kompletan URL sajta sa kojeg ste preuzeli određeni podatak, već samo ime sajta, na primer *Politika Online*, a ne http://politika.rs/. Ukoliko je domen deo imena sajta, onda navedite samo deo URL adrese, na primer *b92.net*, a ne http://www.b92.net/.

Navođenje indirektnih izvornika

Kad god ste u mogućnosti, trudite se da navodite originalne izvornike. Ukoliko, međutim, niste u mogućnosti da dođete do originala, koristite sledeći princip da u tekstu navedete parafrazu ili citat koji ste preuzeli od autora ili autorke koji su u svom radu već parafrazirali ili citirali nekog drugog autora ili autorku; u zagradi na kraju navoda ili parafraze navedite prezime originalnog autora ili autorke, godinu i stranicu originalnog rada, zatim *prema*, pa uobičajene podatke za navođenje izvornika u tekstu rada, na pr. (Wodak, 1997: 309, prema Pavlović, 2009: 112). Ukoliko u radu koji ste imali prilike da konsultujete (dakle, u navedenom slučaju, Pavlović, 2009) nije navedena godina i/ili stranica sa koje je podatak iz originalnog rada preuzet, onda vaša bibliografska parenteza treba da izgleda ovako: (Wodak prema Pavlović, 2009: 112), odnosno (Wodak, 1997 prema Pavlović, 2009: 112).

7.1.2. Dokumentovanje izvornika u listi referenci (bibliografiji)

Postoji nekoliko stilova za dokumentovanje izvornika u listi referenci na kraju naučnog ili stručnog rada. Najčešće korišćeni formati u humanističkim i društvenim naukama jesu MLA (*Modern Language Association*) i APA (*American Psychological Association*) stil[11]. Razlike između ova dva stila su neznatne. Naime, za oba je neophodno da navedete ime i prezime autora ili autorke korišćenog izvornika, naslov korišćenog izvornika, godinu i mesto izdavanja, kao i ime izdavača. Razlikuje se samo redosled po kojem se ovi podaci navode[12]. Takodje, Matica srpska je uobličila svoj predlog modela bibliografskog citiranja (MSC) koji je trenutno na razmatranju pre njegovog konačnog usvajanja[13].

7.1.2.1. MLA format

http://www.mla.org[14]

Knjige[15]

Za navođenje knjiga u ovom formatu potrebni su vam sledeći podaci: autorovo ili autorkino ime i prezime, naslov dela, mesto izdanja, ime izdavača, godina izdanja. Ukoliko je to relevantno, treba navesti i/ ili ime priređivača ili priređivačice, urednika ili urednice, prevodioca ili prevoditeljke, broj tomova i slično. Navedite bibliografski podatak na sledeći način, izostavljajući nerelevantne podatke:

---

[11] Postoje i drugi stilovi za navođenje referenci. Često korišćeni su, na primer, i *Columbia Online Style* (http://faculty.ccp.edu/dept/resourceguide/CGuideCOS.html) za navođenje elektronskih izvornika ili *Chicago Manual of Style* (http://www.chicagomanualofstyle.org/home.html), koji se najčešće upotrebljava u istorijskim naukama.

[12] U svom istraživačkom radu možete se odlučiti za bilo koji od ponuđenih stilova. Važno je samo da budete dosledni svom izboru i da nipošto ne mešate stilove u istom radu.

[13] Ovaj predlog modela bibliografskog citiranja možete pronaći u elektronskom obliku na sledećoj internet adresi: http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/drustvene_nauke_129.pdf

[14] Ovaj stil navođenja referenci najčešće je korišćen u humanističkim naukama.

[15] Pod knjigom podrazumevamo „monografsk[u] publikacij[u] obima preko 48 strana" (Vraneš i Marković, 2008: 168).

Autorovo/autorkino prezime, Ime. „Naslov članka ili poglavlja u knjizi."

Naslov knjige. Ime osobe koja je priredila ili prevela knjigu. Izdanje. Broj tomova. Mesto izdanja: Ime izdavača, Godina izdavanja.

Knjiga jednog autora/ autorke

Sala, Marius. *Estudios sobre el judeoespañol de Bucarest*. México: Universitas, 1970.

Druge knjige istog autora/ autorke

—. *Lenguas en contacto*. Madrid: Gredos, 1998.

(Uobičajeno je knjige istog autora navoditi hronološki, to jest, starija dela navode se pre novijih.)

Knjiga dvoje ili više autora/ autorki

Alvar, Manuel y Bernard Pottier. *Morfología histórica del español*. Madrid: Gredos, 1983.

Više od tri autora/ autorke

Catalán, Diego et al. *Teoría general y metodología del romancero pan-hispánico. Catálogo general descriptivo.* Madrid: Seminario Menéndez Pidal, 1984.

Nepoznati ili anonimni autor/ autorka

Cantar de Mío Cid. Ed. de Alberto Montaner. 2ª edición. Barcelona: Crítica, 1998.

Autor je institucija

Srpsko lekarsko društvo. *Pravilnik akademije medicinskih nauka*. Beograd: Ministarstvo zdravlja, 2009.

Autor i priređivač

García Lorca, Federico. *La casa de Bernarda Alba*. Ed. de Allen Josephs. Madrid: Cátedra, 1997.

Antologije (priređivač bez autora/ autorke)

Romancero. Ed. Paloma Díaz Mas. Barcelona: Crítica, 1994.

Delo u antologiji

"El moro de Antequera." *Romancero*. Ed. Paloma Díaz Mas. Barcelona: Crítica, 1994. 184-186.

(Delo se nalazi na stranama 184-186.)

Zbornici radova

A Tutor's Guide: Helping Writers One to One. Ed. Ben Rafoth. Portsmouth, NH: Heinemann, 2000.

Primenjena lingvistika br. 1. Aktuelni problemi u nastavi i učenju stranih jezika. Zbornik radova sa skupa održanog 14. i 15. aprila 2000. u Novom Sadu. Urednici Dušanka Točanac, Radmila Šević i Mihail Tir. Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku i Filozofski fakultet u Novom Sadu, 2000.

Rad u zborniku radova

Wingate, Molly. "What Line? I Didn't See Any Line." *A Tutor's Guide: Helping Writers One to One*. Ed. Ben Rafoth. Portsmouth, NH: Heinemann, 2000. 9-17.

Predgovor, uvod ili pogovor

Rafoth, Ben. Introduction. *A Tutor's Guide: Helping Writers One to One*. Ed. Ben Rafoth. Portsmouth, NH: Heinemann, 2000. ix-x.

Prevod

Homer. *Ilijada*. Prevod Miloš Đurić. Novi Sad: Matica Srpska, 1978.

Delo u više tomova

Garnier, François. *Le langage de l'image au Moyen Age*, 2 Vols. Paris: Le Leopard d'Or, 1982-89.

Odrednica u enciklopediji ili rečniku

"Estrella variable irregular." *Vocabulario científico y técnico de la Real Academia Española*. 1996.

(U slučaju da priručnik čine autorizovane odrednice i da izdanje ima priređivača/priređivače, odrednica se navodi kao da se radi o delu u antologiji ili zborniku.)

Izdanje koje nije prvo

Stanojčić, Živojin. *Gramatika srpskog književnog jezika*. 3. izdanje. Beograd: Kreativni centar, 2010.

Članci u periodici

Za sve članke objavljene u periodici, navedite autorovo ili autorkino ime, naslov članka i ime publikacije. Za časopise, dodajte kompletan datum i brojeve strana. Za naučne i stručne časopise dodajte tom, broj (ukoliko je potrebno), godinu izdanja i brojeve strana.

Članak u nedeljnom ili dvonedeljnom časopisu

Rosa Mendes, Pedro. "A flor apesar." *Pública* 20. junho 1999: 24-31.

Članak u mesečnom ili dvomesečnom časopisu

Bofill, Raul. "La bondad de la Inquisición." *El ciervo* Diciembre 1998: 8.

Nepotpisan članak u časopisu

"Cairo Plan of Action." *Diálogo mediterráneo* Julio 2000: 13

Članak u stručnom ili naučnom časopisu sa kontinuiranom paginacijom

Mnogi naučni časopisi imaju kontinuiranu paginaciju tokom cele godine. Prvi broj u godini počinje stranom 1, ali prva strana u svakom sledećem broju nadovezuje se na poslednju stranu prethodnog broja. Za takve časopise, navedite tom i godinu.

Gimeno, Francisco. "Dimensiones del multilingüismo." *Revista española de lingüística* IX (Julio-Diciembre 1981): Fasc. 2, 341-373.

Ako naučni časopis počinje stranom 1, za svaki broj navedite tom, broj i godinu, *ili* tom, mesec i godinu.

Članak u dnevnim novinama
Sánchez Cámara, Inés. „La confianza." *ABC* 8 de agosto de 2001: 13.

Nepotpisani članak u dnevnim novinama
"Niegan el asesinato del niño nigeriano en Londres." *ABC* 8 de agosto de 2001: 27.

Uvodnik
Martín Ferrand, María. "Leyes, cárceles y presos." Editorial. *El País semanal* 31 de mayo de 1998: 2-3.

Nepotpisani uvodnik
"Del deporte: un duelo épico." Editorial. *ABC* 8 de agosto de 2001: 3.

Prikaz
Hernández Miguel, L. A. Reseña de *Statistics for Linguists*, por Frank Anshen. *Revista española de lingüística*, 1981 (fasc. 1): 241-42.

Objavljeni intervjui
Nono, Luigi. "En torno a *Prometeo.*" Con Massimo Cacciari. *Archipélago* 32, 1998: 35-46.

Elektronski izvornici

Dokumentovanje elektronskih izvornika treba da sledi opšte principe koji se primenjuju pri navođenju bibliografskih podataka koji se odnose na materijale u štampanom formatu. Ipak, treba imati u vidu da je često potrebno navesti i dodatne podatke, na primer, datum kada je tekst, slika i dr., preuzet sa interneta, elektronsku adresu izvornika itd. Posebno treba voditi računa o navođenju **datuma**: za razliku od štampanih izvornika, materijali u elektronskoj formi se često periodično ažuriraju, zbog čega je potrebno pored datuma prvog pojavljivanja na mreži (naravno, kada je taj podatak dostupan) navesti i datum kada je materijal preuzet, tj. kada ste mu vi pristupili.

MLA format nalaže da se nakon navoda obavezno navede medijum na kojem je izvornik dostupan: Web, film, DVD, radio, prezentacija i slično.

Vebsajt

The Purdue Owl. Purdue University Writing Lab. 2010. Web. 8 Nov. 2011.

Stranica sa vebsajta

Russell, Tony, Allen Brizee, and Elizabeth Angeli. "MLA Formatting and Style Guide." *The Purdue OWL*. Purdue University Writing Lab, 4 Apr. 2010. Web. 8 Nov. 2011.

Stranica sa vebsajta nepoznatog autora

"Introduction to and Expectation for Résumés." *The Purdue OWL*. Purdue University Writing Lab, 17 May 2010. Web. 8 Nov. 2011.

Slika sa vebsajta

Bassano, *Tamara Karsavina*. 1920. DCMS Bassano Project. *National Portrait Gallery*, London. Web. 17 Oct. 2011.

E-Mail komunikacija

Petrović, Dragan. „Predlog poslovne saradnje" *E-mail* poruka autoru. 14 juni 2011.

Neil, Harl. "Re: First Int'l Conference" *E-mail* poruka M. Jovanoviću. 21 maj 2007.

Blog

Crystal, David. *On Skyfall*. DCBlog, 3 Nov. 2011. Web. 10 Nov. 2011

CD-ROM izdanja

"Pragmatics." *The Oxford English Dictionary*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1992. CD-ROM.

Knjige na Internetu

Online knjiga

Whitman, Walt. *Leaves of Grass* (1900). *Bartleby.com: Great Books Online*. Web. 15 Sep. 2011.

Članci na Internetu

Članak u profesionalnom/naučnom/stručnom časopisu

Kuo, Sue Hwo. "Social change and discursive change: analyzing conversationalization of media discourse in Taiwan." *Discourse Studies* 2007: 9, 743-771. Web. 2 Dec. 2009.

Članak u dnevnim novinama

Dimitrijević, Marija. „I nacionalno i avangardno." *Politika Online*. 7. novembar 2011. Veb stranici pristupljeno 17. novembra 2011.

Plomin, Joe. "Home office publishes racism guidelines." *The Guardian on the Web*. October 11, 2001. Web. 5 Nov. 2010.

Multimedijalni izvornici

Video ili film

Tri palme za dve bitange i ribicu. Red. R. Andrić [film]. Dakar, 1998. DVD.

Zvučni zapisi

Uxía. "Aves." *Danza das areias*. Virgin Records España, 2000. CD.

Televizijski ili radio programi

Utisak nedelje. B92. Beograd. 25. januar 2011. TV emisija.

Podcast/ YouTube

GejStrejtAlijansa. „Da li nam je potrebna Parada ponosa?" *Utisak nedelje*. YouTube, 2. oktobar 2011. Veb stranici pristupljeno 11. novembra 2011.

Predavanje/ Javno obraćanje

Jevtović, Rastko. Modernistička književnost i pravoslavna duhovnost. Filološki fakultet. Beograd, 3. maj 2001. Predavanje.

Neobjavljeni izvornici

Za neobjavljene izvornike navedite relevantne podatke koji bi mogli biti od pomoći čitaocu u njihovoj identifikaciji ili pronalaženju.

Pisma

Marković, Kosta. Pismo autoru. 12. januar 2001.

Neobjavljene disertacije

Prohić, Asja. "Communantés linguistiques en phase de transition identitaire; example des loucuteurs de l'ancien Serbocroate." Diss. Université Paris V – René Decartes, 2000.

Lična komunikacija

Diéguez, Julio. Lična komunikacija. 9. april 2001.

Pamfleti

Suprotstavite se mentalnoj agresiji. Novi Sad: Centar za žrtve ratova 1991-1999, 2000.

7.1.2.2. APA format

http://www.apa.org[16]

Knjige

Za navođenje knjiga u ovom formatu potrebni su vam sledeći podaci: autorovo/autorkino prezime i prvo slovo imena, godina izdanja, naslov dela, mesto izdanja i ime izdavača. Navedite bibliografski podatak na sledeći način:

Autorovo/ autorkino prezime, Prvo slovo imena. (godina). *Naslov dela*. Mesto izdanja: Ime izdavača.

Knjiga jednog autora/ autorke

Sala, M. (1970.) *Estudios sobre el judeoespañol de Bucarest*. México: Universitas.

Druge knjige istog autora/ autorke

Sala, M. (1998). *Lenguas en contacto.* Madrid: Gredos.

(Uobičajeno je knjige istog autora navoditi hronološkim, to jest, starija dela pre novijih.)

---

[16] Ovaj stil navođenja referenci najčešće se koristi u društvenim naukama.

Др МИХАИЛО МАРКОВИЋ

ЛОГИКА

ЗА III РАЗРЕД ГИМНАЗИЈЕ И
III РАЗРЕД ПРАВНО-БИРОТЕХНИЧКЕ ШКОЛЕ

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
БЕОГРАД

[redacted]

ањивости
напредак.
а не могу
ого више
применом

Четврти одељак

НАУЧНО ОБЈАШЊАВАЊЕ

1. СТРУКТУРА НАУЧНОГ ОБЈАШЊАВАЊА

Кад су извесне искуствене чињенице утврђене и описане, битни задатак науке постаје њихово објашњавање. Ми у свакодневном животу непрестано вршимо напор да објаснимо различите појаве. Кад приметимо да нам је хладно, тај опажај објашњавамо претпоставком да се у пећи угасила ватра или да су уређаји за централно грејање неисправни или да је напољу нагло пала температура и томе слично. Кад уђемо у собу и окренемо прекидач, а светлост се не појави, иако су неке друге собе у кући осветљене, ту чињеницу објашњавамо претпоставком да је сијалица прегорела.

Логичка структура објашњавања је иста и у науци и у многим случајевима у обичном животу. Објашњење обично садржи или бар подразумева три основна елемента: (1) *Опис једне чињенице коју треба објаснити:* „Светлост се није упалила иако смо окренули прекидач" или „Постало је хладно", (2) *Опис једне чињенице коју треба објаснити:* „Сијалица је прегорела", „Ватра се угасила", најзад (3) *Формулацију трајне и нужне везе између ове две чињенице, тако да из друге обично следи прва,* на пример: „Кад сијалица прегори она више не даје светло", „Кад се ватра угаси у пећи у соби захладни".

Да би објашњење било ваљано потребно је, пре свега, да оно садржи сва три елемента, а затим да сваки од њих буде истинит став. Међутим, у објашњењима која у обичном животу непосредно обављамо ови услови нису увек задовољени. Често ми један од елемената објашњења само прећутно претпостављамо или га потпуно изостављамо. На пример, ми објашњавамо једну чињеницу другом, а не узимамо у обзир карактер везе међу њима. Још чешће се дешава да се приликом објашњавања служимо ставовима чија истинитост ни издалека није утврђена.

У процесу научног истраживања тежимо да превазиђемо све овакве недостатке. *Научно објаснити* једну појаву значи *показати да је она настала нужно из неког претходног чињеничног стања.* Другим речима, то значи показати да ставови који описују ту појаву следе из неког утврђеног научног закона и из неких других ставова који адекватно и објективно описују претходне чињенице. На пример, научно објаснити промене у положајима планета у односу на Земљу значи утврдити такве законитости кретања планета да се ставови који описују положаје планете у неком одређеном тренутку могу логички извести из ових закона, заједно са ставовима који описују положаје планета у неком претходном тренутку. Научно објаснити постанак живота значило би с једне стране утврдити

масу па да се узајамно привлаче силом која је обратно сразмерна квадрату њиховог растојања.

Кад једну хипотезу општег карактера вишеструко проверимо (кад она достигне висок степен вероватноће), имамо право да сматрамо да она релативно адекватно одговара једном природном закону. Тада ће она добити статус *научног закона. Научни закон је, према томе, став који релативно тачно описује један природни закон.*

Питање је сад: на основу чега можемо једну проверену хипотезу сматрати законом. Шта нам даје право да верујемо да она заиста описује неки природни закон?

Проверавање се у ствари састоји у извођењу таквих последица из једне хипотезе које описују конкретне догађаје који тек треба да се десе у будућности. Оваква предвиђања се могу заиста остварити само (1) ако у природи заиста постоји извесна правилност (нужно понављање извесних односа) и (2) ако наша хипотеза бар релативно тачно изражава неке од таквих објективних односа.

Историја науке је, поред осталог, и историја успешних предвиђања. Астрономија је досад забележила низ открића небеских тела (на пример, планета Нептуна и Плутона, пратиоца звезде Сиријус), пре него што су уопште била виђена телескопом. Нарочито је прво међу њима, откриће Нептуна – француског астронома Леверјеа – задивило свет. Већ дуго пре тога у кретању планете Урана била су запажена одступања од њене идеалне путање одређене Кеплеровим законима, односно законом гравитације. Леверје је поставио хипотезу да су ти поремећаји изазвани гравитационим дејством једне дотле непознате планете која се налази још даље од Сунца него Уран. На основу закона гравитације израчунао је на небу положај те планете и Немац Гале ју је тамо и пронашао.

То је била једна од многих убедљивих потврда да је Њутнова формула, по којој се два тела узајамно привлаче силом управо сразмерном њиховим масама а обрнуто сразмерном квадрату њиховог међусобног растојања, далеко више од обичне хипотезе, од обичног нагађања које треба да задовољи људску радозналост. Сасвим је невероватно да би Гале, управивши телескоп на једну одређену тачку у безмерном небеском пространству, успео да тамо заиста пронађе једну дотле непознату планету, да Њутнова формула, од које се у овом случају пошло, није изражавала један реално постојећи однос између Урана, Нептуна и Сунца. Свакодневно успешно остварење сличних предвиђања било би крајње невероватно да Њутнова формула не изражава један стални, општи и нужни однос међу телима, то јест један природни закон.

С друге стране, закључци до којих је дошао Георг Мендел, проучавајући појаве наслеђа, нарочито његово правило цепања, били су проверавањем тако вишеструко потврђени, да се данас више не могу сматрати хипотезама. Кад год укрштамо две врсте биљака или животиња, при чему се родитељи разликују само у једној особини (на пример жути и зелени грашак), добијамо у првој генерацији јединке које се у тој особини међусобно не разликују, било да су све сличне само једном од родитеља (добијају се, на пример, само зрна жутог грашка) било да све имају прелазни тип дате особине (на пример биљка ноћурак са црвеним и белим цветовима даје бастарде ружичастих цветова). Међутим, у другој генерацији долази до цепања особина. Уколико је једна од њих доминантна, (на пример, жути

грашак), а друга рецесивна (зелени грашак), добија се размер 3 : 1 (на свака три зрна жутог грашка једно зрно зеленог). Уколико су у првој генерацији добијене само јединке са прелазном особином (ружичасти ноћурак), у другој се генерацији обавља цепљење у односу 1 : 2 : 1 (један црвени цвет, два ружичаста и један бели).

Понављање ове правилности у великом броју случајева било би веома невероватно да није у питању један објективни природни закон.

6. НАУЧНА ТЕОРИЈА И СИСТЕМ

Термин „теорија" се често употребљава у смислу супротности пракси; тада он означава скуп *резултата* добијених путем мишљења за разлику од *делатности* којом човек мења природу, друштво и тековине самог мишљења. Међутим, када се о теорији говори у методолошком смислу, мисли се на *целовито објашњење једне групе појава које у себи укључује и законе и формулацију основних конкретних услова (чињеница) из којих је деловањем наведених закона група појава у питању настала.* Уколико су неки од елемената теорије само хипотезе и цела теорија је хипотетичког карактера. Међутим, кад су сви њени ставови у довољној мери потврђени, теорија бива дефинитивно усвојена као високо вероватна и научно задовољавајућа.

Таква је, на пример, хелиоцентрична теорија о којој је већ било речи. Такве су у физици механичка теорија топлоте, која топлоту објашњава механичким кретањем молекула, квантна теорија, која објашњава структуру атома итд.

Научно признате теорије у хемији јесу, на пример, Далтонова атомска теорија, теорија електролитске дисоцијације, која објашњава појаве распадања кисеоника, базе, или соли на саставне јоне под дејством електричне струје, затим теорија радиоактивног распадања и тако даље.

Једна од најпознатијих теорија у биологији је Дарвинова еволуциона теорија, која објашњава настанак читавог органског света из првобитних, најједноставнијих врста путем борбе за опстанак и природног одабирања.

Исто тако велики значај за друштвене науке има Марксова критичка друштвена теорија која историјски развој објашњава сукобом интереса основних друштвених групација и превазилажењем ограничености постојећих друштвено–економских формација.

У психологији, која је млада и најмање егзактна наука, тешко је указати на неку општеприхваћену теорију, која би давала неко јединствено решење свих психичких појава. Међутим, има мноштво теорија које теже да објасне поједине специјалне психичке процесе и у којима има мање или више елемената тачности. Нарочито је позната Фројдова теорија психоанализе која покушава да објасни различите психичке појаве (омашке, снове, неурозе), претпоставком постојања потиснутих несвесних жеља и нагона.

У извесним најразвијенијим наукама пошло је за руком да се све разне чињенице, закони и теорије уједине у један целовити *систем.*

Научни систем је јединствен скуп знања (чињеница, закона, теорија) која су међусобно повезана и сређена на основу извесних принципа.

Најсавршеније системе налазимо у најегзактнијој науци – математици. Чувен је геометријски систем Еуклида, грчког математичара, који је живео у Александрији 300. године пре наше ере. Крајем деветнаестог века створио је Давид Хилберт један још савршенији геометријски систем. Отприлике

у то време створени су и први системи аритметике (Фреге, Пеано). Идеја стварања ових система била је да се не само среде сва знања већ и да се дедукцијом изведу и докажу, полазећи од што мањег броја полазних принципа (аксиома).

На сличан начин покушао је Њутн да створи систем механике полазећи од три основна принципа кретања (принцип инерције, принцип повећања количине кретања пропорционално покретачкој сили, и принцип акције и реакције). У новијој физици Дирак је створио систем у коме је покушао да повеже резултате Ајнштајнове теорије релативности и квантне механике.

У хемији је чувен периодни систем Мендељејева, у коме су сви хемијски елементи поређани с обзиром на пораст њихових тежина, при чему се уочава правилно понављање основних хемијских својстава.

Једну врсту научног система представљају и класификације биљних и животињских врста (ботаничка и зоолошка систематика). У новије време покушао је Вуцер да у форми егзактног система изложи теорију ћелија.

Вредност једног система се оцењује, према томе, колико он успева да изрази реалну структуру свог предмета. То се најбоље проверава способношћу система да објасни све чињенице са овог подручја, а нарочито његовом способношћу да укључи у себе и одреди место у систему и оним чињеницама и законима који у време настанка система нису били познати.

Ипак, сваки је систем до извесне мере хипотетичког карактера, јер само приближно изражава стварну структуру овог предмета. Колико год је стварање система значајан корак у развоју једне науке, јер сазнање њеног предмета чини повезаним и кохерентним, толико, с друге стране, може бити негативно веровање да један систем има апсолутну вредност. Сваки од њих је подложан ревизији и даљем усавршавању, већ према томе како се и сама наука развија. У том смислу су и Еуклидов и Њутнов и Мендељевљев систем доживели мање или веће корекције у модерној науци, а и онима који су их заменили можемо такође придати само релативну вредност.

Пети одељак

ОСНОВНЕ ФИЛОЗОФСКЕ МЕТОДЕ

Методолошка правила која важе за посебне фазе научног истраживања имају универзални карактер и не зависе од филозофске оријентације истраживача. Ко хоће да обави одређене експерименте и мерења, да провери неку хипотезу, да утврди узроке неког догађаја, да научно објасни неку појаву мора то да чини на одређени начин и да задовољи одређене методске норме без обзира на своја филозофска уверења.

Питање је међутим да ли су експерименти и мерења уопште могући у неким областима истраживања, на пример у друштвеним наукама, да ли је за науку важније да трага за објективним узроцима или за субјективним мотивима људских поступака, да ли предност у истраживању треба дати научном објашњавању појава с обзиром на законе који их регулишу или разумевању људских аката, текстова и других симболичких форми с обзиром на смисао који им људи придају.

Кад расправљамо о овим питањима налазимо се на нивоу опште филозофске методологије научног истраживања. Норме које нас у овој области усмеравају нису специјална методолошка правила (као што су она која смо досад изучавали), већ најопштији методолошки принципи који имају филозофски карактер. Прве имају хипотетичко-универзално важење у томе смислу што *ако* је могуће и значајно експериментисати с једном појавом и мерити је, *онда* се то експериментисање и мерење *мора увек* обављати по утврђеним правилима. Насупрот томе, општа методолошка начела имају категорички карактер али варирају од једног филозофског правца до другог. Аналитички филозоф ће сматрати да су научно објашњење и узрочна анализа неопходни у свим областима науке. Феноменолог ће то прихватити као неопходност само у природним наукама док ће у друштвеним наукама бити неопходно тумачити и разумети људску делатност и њене резултате. И аналитичар и феноменолог ће сматрати да наука треба да искључи све вредносне судове из науке и да се ограничи на неутрално описивање, анализу и тумачење појава. Критички филозоф је насупрот томе, уверен да тиме у друштвеним наукама посао научника не би био завршен; он је по њему дужан да изрази критички суд о ограничености проучаваног предмета.

У савременој филозофији могуће је у овом смислу разликовати четири најважније опште филозофске методе: 1) аналитичко-емпиријска, 2) херменеутичка, 3) феноменолошка и 4) критичко-дијалектичка.

1. АНАЛИТИЧКО–ЕМПИРИЈСКА ФИЛОЗОФСКА МЕТОДА

Ова метода добила је своје име захваљујући синтези два филозофска правца: емпиризма и филозофске анализе.

Емпиризам је правац чије је основно опредељење начело да целокупно знање, или бар знање о реалном свету, потиче из чулног искуства. У свом класичном облику, на пример код Џона Лока, емпиризам је инсистирао на томе да у људском разуму не може бити никаквих идеја пре него што су стечена прва искуства, и да је он код тек рођене деце сличан „празном листу хартије" (*tabula rasa*). Такав емпиризам није могао да објасни како се код деце брзо, захваљујући учењу, формирају идеје о којима нису имала никакво искуство, и како формирамо математичке и логичке идеје (на пример, тачке и линије) које не одговарају опаженим реалним предметима.

У двадесетом веку емпиризам је покушао да превазиђе ову своју једностраност допуњујући се *филозофском анализом* (коју су развили енглески филозофи Расл, Мур и Витгенштајн). Филозофска анализа је поступак рашчлањивања сложених идеја мутног порекла на њихове основне састојке. Ти основни конституенти би морали бити термини који непосредно изражавају чулно искуство и који су међусобно повезани логичким или математичким терминима.

За *аналитичко-емпиријску* методу карактеристично је то двојство. С једне стране њом се захтева најбрижљивије и најсавесније проучавање искуствених чињеница. С друге стране, аналитичким поступком се изграђују хипотетички, теоријски оквири које треба проверити утврђеним чињеницама. Традиционални емпиризам се пре свега служио индуктивним методом: прикупљани су искуствени подаци о проучаваном предмету па се индуктивним уопштавањем долазило до теоријских знања. Модерна аналитичко-емпиријска метода омогућава обрнути поступак, нарочито у областима у којима је већ прикупљено знатно чињеничко знање. На основу тог знања долази се до хипотезе о дотле непознатом општем својству проучаваног предмета. Из те хипотезе се аналитички изводе њене различите последице које имају искуствени карактер јер се односе на неке непосредно опажљиве појаве. Проверавање хипотезе се обавља тако што се њене последице упоређују с добијеним искуственим подацима, који ће је или потврдити или оповргнути.

Карактеристично је за модерну аналитичко-емпиријску методу:

прво, све већа употреба *хипотетичко-дедуктивног* на рачун *индуктивног* закључивања;

друго, свођење чулног искуства само на *интерсубјективно* опажање спољашњих појава (што значи да се искуствени подаци до којих је дошао појединац могу узети у обзир само ако до њих могу доћи и други истраживачи под описаним условима; то значи да се не могу прихватити подаци до којих се дошло самопосматрањем, *интроспекцијом* субјективних доживљаја);

треће, захтев за максималном јасноћом, прецизношћу и егзактношћу. Тиме се искључују „мутни" појмови; предност се даје искуственим подацима добијеним експериментисањем и мерењем; и инсистира се на логички беспрекорној аргументацији за предложено откриће или теорију;

четврто, из саме природе аналитичког мишљења следи да ће у првом плану истраживања бити оно што је статично и синхронично, каква је структура испитиваног предмета, а не оно што је динамичко и дијахронично, каква је његова историја. У томе смислу, аналитичко-емпиријска метода је врло подесна за истраживање узрока неке појаве, за утврђивање закона који је регулише, за научно објашњење на основу закона. Једном

речи, она је усмерена ка ономе што је *објективно* у појавама. У друштвеним наукама у којима се мора испитивати и оно што је *субјективно*: (људски мотиви, намере, аспирације, сврха, дугорочни пројекти), аналитичко-емпиријска метода има ограничени домет;

пето, и поред ове своје ограничености у извесним областима истраживања за аналитичко-емпиријску методу је битно уверење о *јединству науке и научне методологије*, из чега би следило да исти методи морају да се примењују и у природним и у друштвеним наукама. Пошто су ови методи најприкладнији за физику, у њој су и постигнути највећи резултати, од Галилеја и Њутна до Ајнштајна и Бора, па је физика са становишта аналитичко-емпиријске методе најразвијенија наука. Оне области у којима се ова метода теже примењује (историја, психологија, социологија) сматрају се неразвијеним наукама.

2. ХЕРМЕНЕУТИЧКА МЕТОДА

Ова метода је добила своје име по термину *херменеутика* који је већ Аристотел у свом Органону применио у смислу науке о *тумачењу*.

Све до пред крај 19. века херменеутика је, пре свега, била метода тумачења текстова (Хомерових, талмудских, библијских, античких). Отпор према аналитичко-емпиријској методи и позитивистичкој филозофији (тј. филозофији која је за своју основу узимала позитивне чињенице) довео је до тога да је ова посебна метода уопштена и изграђена као алтернативна метода приступа друштвеним наукама. Главни допринос њеном развоју дали су немачки филозофи Шлајермахер, Дројсен, Дилтај, Зимел и Вебер, а у најновије време Гадамер и Апел.

Херменеутика полази од претпоставке да је друштвена стварност суштински друкчија него природна и да због тога није могућа јединствена метода истраживања. У друштвеним појавама се срећемо с феноменом људске свести која је увек *осмишљавајућа*, која ствара и придаје *значење* целокупној људској делатности. Са становишта аналитичко-емпиријске методе значење је нешто *објективно*: однос симбола и означених објеката или однос симбола и искуствених података. Херменеутика испитује *субјективно* значење које чине интенције и мотиви људи који делују или стварају симболе (писане текстове, културне вредности, уметничка дела). Откривање таквог значења је *разумевање*, и оно је основни појам херменеутичке методе.

Разумевање је, по оцу модерне херменеутике Шлајермахеру, креативна реформулација и реконструкција оног што је аутор имао на уму. Шлајермахер је увиђао да се у сваком тумачењу текста појављују два различита проблема. Један је открити друштвено значење које је имплицитно присутно у језику којим је текст писан и које је заједничко за културну традицију у којој је текст настао. Други проблем је откриће ауторове индивидуалне поруке. У сваком случају циљ тумачења је да се превазиђе ограничени хоризонт ауторове личне егзистенције и да се његов смисао разуме боље него што је он сам себе у стању да разуме.

Дилтај проширује појам разумевања са текстова на целокупност људске делатности. Сваки људски акт има смисао који треба разумети. Херменеутику Дилтај развија као општу методу „духовних наука" (хуманистичких

дисциплина: историје, лингвистике, уметничке критике, права, психологије, филозофије, итд.).

Ова је метода веома различита од аналитичко-емпиријске. Да би дошао до значајних чињеница херменеутичар неће експериментисати, мерити, опажати спољашњи изглед ствари. Он пре свега мора да комуницира – разговарајући, читајући; „из чулно датих знакова он жели да сазна оно психичко које се тим знацима испољило" – како је то једном Дилтај рекао.

Затим, за ову методу је битан контекст (језички, културни, ситуациони) у коме је ситуиран текст или поступак који покушавамо да разумемо. Аналитичко-емпиријска метода рашчлањава целине на посебне изоловане односе. Као што смо видели, закон као сврха истраживања увек је један однос. Херменеутика, насупрот томе, тежи да утврди целину којој припада тумачени предмет јер се иначе његов смисао не би могао ваљано разумети.

Уместо закона, у овој методи имамо *идеалне типове*. Идеални тип је модел понашања једног појединца под претпоставком да он дела рационално са становништа његових мерила рационалности. Три су битна корака у процесу разумевања у друштвеној науци помоћу идеалних типова. (1) Прво се уочава типично понашање у некој посматраној делатности. (2) Затим се гради модел идеалног свесног субјекта делатности. (3) Најзад се том фиктивном субјекту придаје скуп типичних идеја и циљева.

За херменеутику је, најзад, врло карактеристичан *историзам* (разумевање условљено претходном историјом и традицијом) и *релативизам* (теза о посебности сваког историјског контекста и специфичном пољу важења културних вредности). Као што смо видели аналитичко-емпиријска метода је занемаривала историјску генезу предмета и тежила да своје резултате представи као универзалне истине до којих би дошао и сваки други истраживач било где на свету ако би применио одговарајуће објективне методе.

Херменеутичка метода има несумњиво своје поље важења али је у стању да пружи само једну битну димензију истине која сама по себи није довољна да сазнамо стварност у целини.

3. ФЕНОМЕНОЛОШКА МЕТОДА

У новијој филозофији реч „феноменологија" је употребљавана на разне начине и углавном је значила истраживање појава (феномена) путем њиховог описивања. О феноменологији као филозофској методи говоримо откад је немачки филозоф Едмунд Хусерл почетком 20. века тај термин употребио да њим означи специфичну методу своје филозофије. И за Хусерла полазна тачка истраживања је испитивање и описивање феномена. Феномен је по њему све оно што се појављује у непосредном искуству, кад се на објекте гледа на један посебан начин карактеристичан за феноменолошку методу. Кад позитивисти истражују један предмет они као чулно искуство, као веродостојне искуствене податке, узимају све оно што су на објекту опазили и формулисали у облику перцептивног исказа. Хусерл (као и пре њега Кант и филозофи новокантовског смера) с правом увиђа да су такви наивно и некритички регистровани „чулни подаци" већ претрпели селекцију и тумачење с обзиром на претходна општа знања и појмове којима из дате области располажемо. У том претходном знању има много предрасуда, догматских претпоставки, на веру прихваћених идеја.

Према томе, од суштинског је значаја у феноменолошком истраживању да се одбаце све неиспитане претпоставке и да феномене сагледавамо без икаквих предрасуда. Да бисмо то постигли вршимо „феноменолошку редукцију". То је поступак одстрањивања из свести („стављање у заграде") низа њених садржаја као што су: 1) вера у постојање материјалног света, 2) резултати емпиријских наука, природних и друштвених, 3) резултати логике и математике, 4) вера у бога, 5) вредносне претпоставке, 6) вера у постојање своје сопствене личности као психо–физичког јединства и дела просторно–временског света.

Оно што се добија оваквом редукцијом биће „чиста свест" без догми и предуверења. Таква свест је у стању да тачно опише феномене и да у њима открије „чисте суштине". Треба уочити да се са становишта аналитичко–емпиријске методе до сазнања оног што је нужно и суштинско може доћи само посредним путем, закључивањем, уопштавањем, анализом. Са становишта феноменолошке методе до сазнања суштине се долази директно, интуицијом. Ова метода не противставља субјект и објект, и због тога се не суочава с питањем како је објективно знање могуће. Хусерл је усвојио идеју Брентана да је свест по самој својој природи „интенционална", тј. увек је „свест о нечем", о неком предмету.

Полазећи од Хусерлових филозофксих идеја Алфред Шиц је детаљно развио методологију друшвених наука. И код Хусерла и код Шица врло је битна разлика између два различита нивоа сазнавања друштвене стварности. Први ниво је „животни свет"; то је ниво свакодневног живота и здраворазумске свести на коме сви људи граде и тумаче своју социјалну егзистенцију. На томе нивоу важно је упознати значење које један поступак има за субјекат делатности. На следећем, научном нивоу, научник покушава да схвати процес разумевања на првом нивоу. Потребна је мрежа општих појмова помоћу којих се постиже разумевање оног што се дешава у свету свакодневног искуства. Тако на пример Шиц је увео појмове „односи очи–у–очи", „свет савременика", „свет претходника", „свет следбеника", итд.

У двадесетом веку је очигледно дошло до приближавања феноменологије и херменеутике. С друге стране, на основу феноменолошке методе се развила егзистенцијалистичка филозофија (Хајдегер, Јасперс, Сартр).

4. КРИТИЧКА ДИЈАЛЕКТИЧКА МЕТОДА

Све три досад поменуте филозофске методе имају једну заједничку карактеристику. Оне се ограничавају на описивање, анализу, објашњавање и разумевање, дакле на вредносно–неутрално информисање о стварности. Разуме се, то јесте битна функција науке, али то није довољно. Друштвена стварност има своје нехумане, ирационалне, агресивне и деструктивне аспекте. Једном речи, у њој постоји не само позитивно, оно што је просто дато, већ и оно што је негативно, што угрожава опстанак човека. Довољно је навести примере социјалних неправди, репресије, кршења људских права, систематског уништавања природне средине, стварања и гомилања оружја које може разорити сав живот на земљи. Наука која производи само неутрално знање а не подвргава критици овакве појаве не доприноси формирању друштвене свести која ће се одупирати свему нехуманом и ирационалном, која ће дати неопходну оријентацију људском ангажовању за опште јавно добро, за демократизацију и хуманизацију света. Шта више,

наука која се крије иза плашта неутралности често директно ради за оне силе које је финансирају и које злоупотребљавају научно знање за нехумане и разноврсне сврхе. У најновије време „неутрална" наука је изгубила велики део свог престижа јер је произвела нуклеарно оружје, омогућила целу једну технологију за прислушкивање и контролу грађана и допринела алармантном загађивању животне средине и брзом исцрпљивању њених резерви енергије и неопходних материјала.

Неопходна је дакле *критичка* филозофска метода која научнике усмерава да истражују и оно што је ограничено и негативно у стварности, и да својим делом показују пут превазилажења таквих ограничености и негативности. Формирању критичке филозофске методе допринели су многи савремени филозофи почев од Карла Маркса, укључујући Грамшија, Корша, Блоха, Лукача, представнике Франкфуртске школе, Косика, Колаковског и југословенску групу *Praxis*.

Најбитније две карактеристике критичке теорије су: *прво*, повезивање знања и морала, науке и етике, и *друго*, тезе о јединству теорије и праксе.

Што се тиче *првог*, сама идеја критике претпоставља неко вредносно становиште у име кога се процењује шта је ограничено и негативно, нехумано и ирационално. Модерна наука у време Галилеја и Њутна бавећи се, пре свега, проблемима физике захтевала је с добрим разлозима пуну вредносну неутралност јер се требало ослобађати вредности које су искључиво долазиле из области теологије. Кад се модерна наука ослободила туторства цркве и кад се у све већој мери почела окретати проблемима човека ова вредносна неутралност се показала као велики недостатак. С друге стране, постојала је опасност да вредносни судови које садржи научна критика не буду теолошки или идеолошки судови, јер би то водило необјективности, пристрасности и рационализовању посебних себичних интереса одређене цркве или политичке партије. Једини вредносни судови који имају универзално људски, и у томе смислу непристрасни, објективни карактер – јесу етички судови. У етику већ по дефиницији спадају само она начела и судови који важе за све људе. Према томе, заснивање критике на етици уноси неопходно вредносно становиште али оно није субјективно и пристрасно већ има моралну снагу.

Што се тиче *другог проблема*, повезивања теорије и праксе, критичка метода се не ограничава на то да само утврди шта је у стварности ограничено и негативно већ и како се такво стање може практички превазићи. Критика у томе циљу истражује различите могућности промене и међу њима нарочито упућује на оне које су оптималне са становишта усвојених фундаменталних етичких вредности. Тако, на пример, утврђујући све опасности за човечанство од данашње еколошке кризе, филозофска критика указује на оптимални алтернативни модел развоја по коме би савремена цивилизација одустала од гомилања материјалних добара и смисао живота видела пре свега у задовољавању људских потреба вишег нивоа (културних, духовних).

Специфични вид критичке методе је *дијалектика*. У њој је сачувана велика идеја античке грчке филозофије о долажењу до истине путем *дијалога* (дакле путем борбе супротних становишта), као и Аристотелова идеја о дијалектици као методу мишљења недовољно оштрим појмовима чији закључци могу бити само вероватни (за разлику од *аналитике* која производи егзактно знање, *episteme*).

За савремену дијалектику као метод критичког мишљења карактеристично је пре свега *целовито* прилажење друштвеним појавама (за разлику од фрагментарног које карактерише аналитичку методу). Сем тога, дијалетички приступ је у принципу *историјски,* али не само у томе смислу што се истраживани предмет схвата као процес и што знање његове садашњости није адекватно без познавања његове прошлости, већ и у томе смислу што је критичка оцена садашњости могућа само с обзиром на отворене могућности будућег развоја.

За дијалектику су специфична и два методска начела која претпостављају одређену општу структуру сваког развоја.

По једном, развој је увек јединство постепених (континуираних) и скоковитих (дисконтинуираних) промена. Скокови су састављени од низа постепених промена. И обратно, постепени прелази на једном нивоу стварности су укупни резултат низа скокова на неком другом нивоу. Тако, на пример, мутација у развоју јединке представља скок с обзиром на њен индивидуални развитак. Међутим, у исто време за врсту којој припада – она ће бити незнатна, постепена промена. С друге стране, чињеница да је прелаз од једног до другог члана у еволуционом низу већином савршено континуиран – јер свуда постоје прелазни чланови – не негира чињеницу да је прелаз од једне врсте другој, глобално узев, скоковит јер се од једног квалитета прелази другом различитом и новом.

Слично томе, кад проучавамо зрачење светлости и обратимо пажњу нивоу појединачних атома тамо је тај процес скоковит јер наизменично једна честица светлости (фотон) за другом бива емитована из атома. Међутим, кад светлосни извор посматрамо као целокупност свих атома, зрачење је несумњиво континуирано таласно кретање.

Друго наведено начело развоја јесте теза да је покретачка сила развоја сукоб унутрашњих супротности. Најједноставнији пример је истовремено привлачење и одбијање свих природних предмета. Кад се не би узело у обзир противречно дејство електричних, Кулонових, Вандервалсових, центрифугалних и центрипеталних сила било би немогуће разумети многе физичке појаве.

Друштвени развојни процеси су по правилу целовити производ сукоба класних, етничких, расних, религиозних, генерацијских и других сила.

Сама људска природа најбољи је пример сталне борбе супротности. У сваком појединачном човеку стално се боре: друштвено биће и егоист, стваралац и деструктивац, тежња за слободом и бекство од слободе, рационалност и ирационалност. Од исхода ове унутрашње борбе битно зависи еволуција сваког појединца. Разуме се, она зависи и од спољашњих услова, међутим врло често они најјаче делују на нас кад измене неку од трајнијих диспозиција наше природе.

Избор једне од филозофских метода је ствар филозофског опредељења научног истраживача. Неки истраживачи прихватају искључиво једну од метода. Други покушавају да их комбинују и да од њих створе синтезу. То је до извесне мере могуће, јер је њихово поље примене делимично различито (природне – друштвене науке) и јер свако од њих ставља тежиште на једну од неопходних функција науке (анализа, тумачење, опис суштина, критика). Међутим, неке супротности међу овим методама су неизмирљиве (на пример, вредносно–неутрални приступ истраживању је неспојив с

опште законе настанка живе материје из неорганске, а с друге стране, тачно описати стање неорганске материје на Земљи у време кад живота још није било, тако да се из ових премиса може логички извести опис најелементарнијих форми органске материје које налазимо на земљи. Процес научног објашњења има у ствари најчешћу логичку сруктуру закључивања по форми *Modus ponens.*

Ако А онда В.
А

Према томе В.

Закључак *В* је овде став који описује чињеницу коју треба објаснити. Премиса *А* је став који описује претходно чињенично стање. Премиса: *Ако А онда В* је став који формулише закониту везу између *А* и *В.* Да би цео закључак био исправан, тј. да би објашњење било адекватно, потребно је да обе премисе: *А* и *„Ако А онда В"* буду истините. Питање истинитости *А* у ствари спада у проблематику утврђивања чињеница, о чему је било речи у претходном одељку. Кључни проблем научног објашњавања је, очигледно, како открити и утврдити истнитост одговарајућих научних закона форме *Ако А онда В.* Зато се често и сматра да је основни предмет научног истраживања: откриће научних закона.

Међутим, треба прећи дуг пут док се открије један нови научни закон. Метода којом се научници служе да би открили научне законе јесте постављање и проверавање хипотеза.

2. ПОСТАВЉАЊЕ И ПРОВЕРАВАЊЕ ХИПОТЕЗА

Научна хипотеза је таква претпоставка општег карактера којом покушавамо да објаснимо неки скуп чињеница и која захтева своју практичну потврду да би била усвојена као закон или као теорија.

Чувене хипотезе у античкој науци биле су Хипархова и Птоломејева хипотеза о кретању Сунца, Месеца и пет познатих планета око Земље. Хипарх је на основу мноштва података о кретању Сунца и Месеца направио таблице којима су се могли предвиђати будући положаји Сунца и Месеца. Упоредо с тим, он је поставио хипотезу о кретању Сунца и Месеца по екцентричним круговима око Земље. Касније је Птоломеј продужио његов рад и на основу накнадно прикупљених података о кретању планета (Меркура, Венере, Марса, Јупитера и Сатурна) поставио хипотезу о њиховом епицикличном кретању око Земље. По тој хипотези, свака планета се креће периферијом мањих кругова – епицикала, а центар тих мањих кругова се креће периферијом великог екцентричног круга око Земље.

Првобитна проверавања су ову хипотезу потврђивала. Међутим, временом су се све више испољавала одступања стварног кретања планета од оног које је хипотезом било предвиђено. Тада су Птоломејеви следбеници, да би спасили хипотезу, додавали помоћне хипотезе другог, трећег и тако даље реда, то јест на периферији првобитних епицикала цртали су нове. Наравно, ово компликовање првобитне хипотезе и неопходност прибегавања све новим и новим помоћним хипотезама јако је смањивало вероватноћу њене тачности.

критичким, теза о јединству научног метода је неспојива с тезом о методолошкој хетерогености природних и друштвених наука).

Према томе, с обзиром на опште интегративне тенденције у савременој филозофији и науци оправдана је тежња да се граде мостови између различитих филозофских праваца и метода, и да се тежи некој свеобухватној методолошкој синтези. Али притом се мора водити рачуна о опасности од еклектизма, од некохерентног спајања методолошких позиција које су међусобно неспојиве. Колико год да је логика морала да увиди да противречности постоје у самим стварима, за логику и даље важи њен врхунски принцип – да она не подноси противречности у мишљењу.

У ствари, још је Грк Аристарх био поставио једну много једноставнију хипотезу по којој се Земља, заједно са осталим планетама, окреће око Сунца. На жалост, ова хипотеза је пала у заборав, јер је чак и један такав ауторитет као што је био Аристотел веровао у то да је Земља центар света. Тек у XVI веку обновио ју је Коперник, а затим ју је Кеплер изложио у тако детаљно развијеном облику, с одређењем будућих места планета, да њено проверавање није било тешко извести.

Сви научни закони и теорије, чак и они у чију вредност већ одавно више нико не сумња, прошли су кроз фазу кад су били само хипотезе. У тој фази у њима је поред чињеничних елемената обично било и таквих који су били просто резултат маште. Тако, на пример, Коперник је, слично Хипарху и Птоломеју, претпостављао да су стазе планета – ексцентрични кругови, а не елипсе, као што је то касније утврдио Кеплер. У неким хипотезама које су својевремено играле велику улогу у науци, било је више маште него чињеничког садржаја; оне су временом одбачене (на пример, хипотеза етра, којом је Хајгенс покушао да објасни таласно кретање светлости; хипотеза о спонтаном рађању органских бића из неорганске материје; хипотеза о страху природе од празнине – *horror vacui;* хипотеза о топлоти као флуиду који напушта тело приликом сагоревања, хипотеза о двема врстама електричних флуида).

Кад је једном постављена хипотеза која треба да објасни неку врсту појава, даље истраживање је усмерено у правцу њеног проверавања тј. тражења чињеница које је потврђују или обарају. На тај начин велики значај хипотеза испољава се већ у томе што оне организују и усмеравају даље прикупљање чињеница. Замена једне несавршене хипотезе мање несавршеном може представљати значајан корак у развоју истраживања. Напредак је чак и елиминисање једне погрешне хипотезе – тиме се смањује број могућности адекватног објашњења. Кад су преостале само две могућности објашњења, елиминација погрешне хипотезе равна је доказивању њој супротне, тачне. Тако, на пример, када су Пастер и Тиндал доказали да се у херметички затвореним судовима, у које бактерије не могу да продру не могу развијати никакви живи организми, што се иначе у нормалним приликама дешава, био је то крај хипотезе о спонтаној генерацији, али истовремено и потврда хипотезе о биогенези („Све живо је настало из јајета" – *Omne vivum ex ovo*).

Метода којом једну хипотезу директно потврђујемо или оповргавамо садржи следеће кораке:

1. Из датих хипотеза се дедуктивно изводе последице које описују извесне конкретне појаве.

2. Организују се експерименти или се обављају посматрања која треба да утврде да ли те појаве заиста имају предвиђена својства.

3. Добијени резултати се упоређују са описима који садрже последице дате хипотезе.

Кад се на тај начин добијају унапред очекивани резултати, и то при вишеструко поновљеним или у принципу поновљеним експериментима (посматрањима) од стране разних истраживача, сматра се да је дата хипотеза потврђена и она добија статус научног закона, односно научне теорије.

Леп пример директне потврде једне хипотезе представља Галилејев експеримент са телима која слободно падају. Галилејева хипотеза је била да је брзина једног тела које слободно пада сразмерна интервалу протеклог

времена и, према томе, независна од масе тела. (Пре тога се још од времена Аристотела чврсто веровало да тежа тела брже падају него лакша.)

Из своје хипотезе Галилеј је извео последицу да је пут који тело при слободном паду пређе једнак петоструком квадрату протеклог времена ($S = 5\,t^2$, где 5 означава приближно половину убрзања које Земљина тежа у сваком тренутку придаје телу које слободно пада). Своју хипотезу Галилеј је успео да потврди јавним експериментима. Он је пред публиком истовремено пуштао да падају два тела у свему другом слична сем у погледу величине масе (тежине). Пошто је добијао очекивани резултат – истовремени пад оба тела, тиме је било проверено да брзина тела која слободно падају не зависи од масе. Експерименти су такође показали да је, у односу на тело које пада само једну секунду, пут тела које пада две секунде четири пута дужи, пут тела које пада три секунде девет пута дужи и тако даље. Тиме је Галилејева хипотеза била убедљиво проверена и добила статус научног закона.

Да би једна хипотеза била непобитно потврђена, није довољно навести у њен прилог било какве чињенице које се са њом слажу, ма колико велики био њихов број. Приликом проверавања хипотеза одлучујућу улогу играју чињенице које потврђујући једну хипотезу истоврмено елиминишу све остале. Бекон их је назвао *круцијалним* чињеницама: када се налазимо на раскршћу оне нам помажу да одлучимо којим путем ћемо поћи.

Тако, на пример, обично посматрање кретања небеских тела није било довољно да докаже Коперникову хелиоцентричну хипотезу, јер су се добијене чињенице слагале и са усавршеном Птоломејевом геоцентричном хипотезом. У ствари, круцијални експеримент који је дефинитивно доказао Земљину ротацију, а одбацио хипотезу о Земљи као непомичном центру света, био је Фукоов оглед с клатном у париском Пантеону. Пошто је раван у којој клатно осцилује стално иста и не зависи од кретања Земље, дедуктивним путем се може закључити да, ако је хелиоцентрична хипотеза тачна, после неког времена нама на Земљи мора изгледати да клатно више не осцилује у истој равни. Фукоов оглед је то и показао и то је био један од највећих тријумфа Коперникове хипотезе.

На сличан начин, круцијална чињеница за хипотезу о неуништивости материје био је чувени Лавоазијеов оглед са сагоревањем. Лавоазије је доказао мерењем да сагоревање сумпора, фосфора, олова или ма којег другог елемента није праћено никаквим губитком материје. Штавише, материјал добијен сагоревањем у једном затвореном суду је за онолико тежи колико је лакши ваздух у суду, јер се кисеоник из њега спојио са материјом која је горела. Овај оглед је истовремено и оборио хипотезу о флогистону – топлотној материји која се наводно троши приликом горења.

3. МЕТОДЕ УЗРОЧНОГ ОБЈАШЊЕЊА

А. *Типови научног објашњења*

Има неколико типова научног објашњења. За све њих је заједничко то што се хоће да одговори на питање *зашто* се нешто десило. Међутим, одговори се могу битно разликовати, према томе каква је врста односа између појаве чије објашњење тражимо и чињеница које су претходиле и које у објашњењу описујемо.

Кад се питамо зашто приликом укрштања жутог и зеленог грашка у првој генерацији добијамо само жути грашак, а у каснијим генерацијама три пута више зрна жутог него зеленог грашка, објашњење које наука на данашњем нивоу развоја даје јесте Менделов статистички закон наслеђа. Овај закон нам не објашњава који су чиниоци довели до тога да у нашем посебном случају добијемо, рецимо, 1 214 зрна жутог и 386 зрна зеленог грашка. Он утврђује само да ће у довољно великом броју случајева међусобни однос хибрида са доминантном и рецесивном особином варирати око размере 3 : 1. Овакво објашњење је *статистичко.*

У књигама из области историје често се срећемо са друкчијом врстом објашњења. Да би објаснили зашто је дошло до једног историјског догађаја, рецимо француске револуције или Брест–Литовског мира, историчари описују претходне фазе историјског кретања које су нужно довеле до овог догађаја. Оваква врста објашњења, која тежиште ставља на утврђивање *начина постанка* једне појаве, зове се *генетичко објашњење.*

Ипак, највећа сазнајна вредност се обично придаје *узрочном (каузалном) објашњењу.* Овде се не питамо које правилности се испољавају у понашању свих других појава сличних оној коју испитујемо (као што је случај код статистичког објашњења) нити како је текла еволуција која је довела до ње (као кад дајемо генетичко објашњење). Кад желимо да дамо каузално објашњење једне појаве питамо се који узроци су је изазвали. Кад то откријемо онда смо дошли до сазнања како ту појаву можемо и сами нашим радом произвести – уколико створимо њене узроке.

Б. *Појам узрочности*

Шта сматрамо *узроком* једне појаве? Кад кажемо да гвожђе рђа услед влаге, да се жива у термометру пење услед повећања температуре тела, да је смртност деце опала зато што су се поправиле економске прилике и културни ниво родитеља итд., онда у свим овим случајевима имамо сталан и нужан однос између двеју врста појава од којих једна *својим деловањем* изазива *другу.* Прва се назива *узроком,* а друга *последицом.* Влажност ваздуха је узрок, а рђање гвожђа последица; повећање температуре тела је узрок, пењање живе у термометру последица; побољшање економског стандарда и културног нивоа родитеља је узрок смањења смртности деце.

Истинску узрочност треба разликовати од просте временске сукцесије двеју појава једне иза друге. Из тога што узрок обично временски претходи последици, закључили су неки филозофи да узрок и није ништа друго до појава која временски стално претходи, а последица – појава коју смо навикли да уочавамо после ње. Овакво схватање је погрешно.

Често се дешава да једна појава константно претходи некој другој, а ипак није њен узрок. Тако, на пример, нико не би могао да каже да је дан узрок ноћи и обратно, или да је пролеће узрок лета. За појам узрока није битно да је то појава која стално временски претходи некој другој, већ је битно да је то појава која *својим дејством* изазива неку другу појаву.

Међутим, ово дејство је обично *узајамно.* И последица са своје стране делује на узрок и мења га. Леп пример истицања овог узајамног дејства имамо у Њутновом принципу акције и реакције – једном од три основна закона механике: „Кад год једно тело дејствује на неко друго тело неком

силом (акција), и друго тело дејствује обратно на прво силом исте јачи
а супротног правца (реакције)". Или, „Акција је увек једнака реакцији".

И ван механике мноштво примера указује на међусобно узајамно де
ство узрока и последица. Тако, промене у материјалном животу друшт
(економском у првом реду) узрок су одговарајућих промена у културном
идеолошком животу и уопште у људској свести. Али и обратно, једно
измењена свест снажно делује на карактер и развитак економике.

Поред тога, за правилно схватање појма узрочности неопходно је имати
на уму да настанак једне појаве никад није одређен само једним узроком,
већ мноштвом разних услова и фактора, од којих се само они најбитнији
сматрају узроцима.

В. *Милове методе за испитивање узрока*

Џон Стјуарт Мил је формулисао пет правила за испитивање узрока, које је назвао методама. Четири од њих имају принципијелни значај. То су:

а) метода слагања,
б) метода разлике,
в) метода заједничких варијација и
г) метода остатка.

Пета Милова метода добијена је спајањем прве две и зове се „комбинована метода спајања и разлике". Она је у пракси најефикаснија, али с теоријског становишта не доноси никаквих нових момената.

а) *Метода слагања*

Методу слагања изразио је Мил овим правилом: *Ако два или више случајева испитиване појаве имају само једну заједничку околност, онда је та једина околност у којој се сви случајеви слажу – узрок (или последица) дате појаве.*

Претпоставимо да испитујемо следећу појаву: у једној области, у којој је производња шљива одлично развијена, једне године је род воћа потпуно подбацио. Треба да испитамо узрок ове појаве. Прва ствар коју ћемо учинити биће да потражимо неку заједничку околност која је могла деловати у свим воћњацима дате области. Поједини воћњаци се разликују у много чему: по врсти воћа, квалитету земљишта, обиму, месту, агрономским способностима својих власника и сл. Све ове различите околности искључујемо из списка могућих узрока, јер је очигледно да различите околности не могу објаснити појаву која се свуда десила на јединствен начин. Остаје на крају једна једина заједничка околност: јак мраз који је захватио све воћке у периоду цветања.

Према томе, највероватнија хипотеза би била да је мраз узрок што је род шљива подбацио.

У овом случају метода се показала успешном. Међутим, она има и крупне недостатке и врло често нас њена примена неће довести ни до каквог резултата. Појаве углавном немају само један, већ мноштво узрока. На пример, ако методом слагања желимо да откријемо узрок главобоље, нећемо урадити ништа, јер главобоља може настати и услед малокрвности, и услед лошег времена, и услед закречавања крвних судова, и на нервној основи и тако даље. Штавише, може се десити да нас тражење „заједничке околности" потпуно заведе, јер је могуће да у свим испитаним случајевима откри-

јемо неку заједничку околност, а она уопште не стоји у узрочној вези с главобољом, мада се увек заједно са њом појављује (коегзистира са њом).

Према томе, метод слагања може имати извесну вредност само кад се формулише на негативан начин: „Ништа не може бити узрок једне појаве што није заједничка околност у свим случајевима дате појаве".

б) *Метода разлике*

Метода разлике захтева да се уоче два случаја који су у свему међусобно слични, а разликују се само у присуству, односно одсуству посматране појаве. Она гласи: *„Ако један случај у коме се испитивана појава дешава, и други случај у коме се она не дешава, имају све околности заједничке сем једне, која се налази само у првом случају – онда је та околност у којој се оба случаја међусобно разликују – последица, или узрок, или неопходни део узрока појаве".*

Ова метода налази своју велику примену приликом вршења разних експеримената. Тада се обично две групе истоветних предмета посматрају под једнаким условима, једино с том разликом што се пусти да на једну групу делује неки фактор, док се друга група од њега изолује. На тај се начин испитује да ли тај фактор представља узрок дате појаве.

Ни ова метода није без недостатка. Може се десити да је прави узрок нека непозната околност чије се деловање случајно поклопило са деловањем околности коју испитујемо. На тај начин су људи вршили разна нагађања о узроцима разних болести пре него што су сазнали за праве узрочнике – вирусе и бактерије.

Зато и ова метода има праву вредност тек кад се формулише на негативан начин: „Једна појава није узрок друге појаве ако она делује, а друга појава се не деси".

в) *Метода заједничких варијација*

Ова метода има ту одлику што може да се примени и тамо где је метода разлике неприменљива. На пример, да бисмо открили узрок плиме и осеке, не можемо наћи ниједно море без те појаве да бисмо га упоређивали са осталима. Али, зато можемо трагати за оним појавама које се мењају (варирају) на исти начин или у извесном правилном односу према испитиваној појави. У датом случају, то је мењање јачине Сунчевог и Месечевог привлачења. Зато закључујемо да је оно узрок плиме и осеке.

Мил је правило заједничких варијација формулисао на овај начин: *„Појава која се мења сваки пут кад се нека друга појава промени на неки посебан начин, узрок је или последица те појаве, или је на известан начин с њом повезана".*

Применом ове методе увиђамо да је, на пример, топлота узрок ширењу тела, да је ваздушни притисак узрок пењању живе у барометру, да периоди осцилације клатна зависе од његове дужине, да је повећање притиска на један гас (при његовој константној температури) узрок смањивању његове запремине.

г) *Метода остатка*

Правило гласи: *„Ако од неке појаве одвојимо део за који се већ из претходне индукције зна да је последица извесних антецедената (појава које претходе), остатак појаве је последица преосталих антецедената".*

У сагласности са овим правилом може се утврдити отпор ваздуха.

Проналазак многих хемијских елемената (аргона, литијума, брома, јода и тако даље) представља пример примене ове методе. Тако кад су упоређени

азот добијен хемијским путем из азотног оксида и азот добијен из ваздуха уклањањем кисеоника, прашине и влаге, утврђена је разлика у густини. Ту разлику било је могуће објаснити једино присуством неког новог, дотле непознатог хемијског елемента. То је био аргон.

Ограниченост ове методе састоји се у томе што нам она не може помоћи у свим оним случајевима где два или више узрока делују јединствено, тако да се не може посматрати изоловано дејство сваког од њих.

*

* *

Уопште ниједна од ових метода не може сама по себи довести ни до откривања ни до доказивања узрока једне појаве. Међутим, оне могу знатно олакшати постављање највероватније хипотезе, чијим проверавањем се можемо приближити утврђивању узрока. Знатна је њихова вредност и у томе што елиминишу погрешне хипотезе. На основу Милових метода може се са сигурношћу рећи да узрок неког процеса *А* није појава *Б*:

а) која није дата у свим случајевима *А*,

б) која може у нормалним условима деловати, а да до процеса *А* не дође,

в) чије мењање не доводи до одговарајућег мењања *А*, и

г) која, кад делује заједно с неким другим узроцима, не доводи ни до какве разлике у процесу *А*, с обзиром на ток који он има кад делују само ти остали фактори.

4. ВЕРОВАТНОЋА НАУЧНИХ СТАВОВА

Појам вероватноће игра огромну улогу и у свакодневном животу и у савременој науци. Ми врло често кажемо да је неки догађај вероватан или да је неко тврђење вероватно. На пример, „Вероватно је да ће у току дана пасти киша", „Вероватноћа да приликом бацања коцке на горњој страни буде број три износи једну шестину", „Претпоставка да и на другим небеским телима има свесних организама веома је вероватна".

Постоје два различита значења вероватноће. У неким случајевима говоримо о вероватноћи *објективних догађаја* – о вероватноћи падања кише, о вероватноћи добијања једног одређеног броја при бацању коцке итд. Међутим, кад кажемо да је једна тврдња мало вероватна или да је једна теорија вероватнија од друге, у таквим случајевима се појам вероватноће односи на карактер *нашег знања*.

Под вероватноћом објективних догађаја најчешће подразумевамо њихову учестаност. Кад кажемо да вероватноћа да ће једно новорођенче бити мушко износи $^{51}/_{100}$, онда тиме изражавамо чињеницу да је од 100 новорођенчади најчешће 51 мушког, а 49 женског пола. Слично томе, кад кажемо да је приликом двоструког бацања коцке вероватноћа узастопног добијања две шестице $^{1}/_{36}$ онда тиме у ствари тврдимо да је то једна од 36 могућности, односно да би смо при довољно великом броју бацања у $^{1}/_{36}$ случајева добили такву комбинацију.

Вероватноћа се често може изразити једним бројем; тај број представља однос повољних случајева према укупном броју свих случајева. На пример, приликом једног бацања коцке има шест разних могућности – укупан број

случајева је 6 могућности. Добијање једног одређеног броја је једна од тих 6 могућности. Међутим, ако се питамо колика је вероватноћа да приликом једног бацања добијемо паран број, онда повољних случајева има 3 (може пасти 2 или 4 или 6). У том случају вероватноћа износи $^3/_6 = {}^1/_2$. Кад год се вероватноћа може на овај начин измерити она се представља једним бројем између 0 и 1, тј., једним разломком. 0 означава немогућност да се један догађај деси, 1 означава да се он дешава увек без изузетака. У свим осталим случајевима бројилац означава број повољних случајева, а чинилац укупан број свих случајева. Овај смисао термина „вероватноћа" налази своју велику примену при тумачењу статистичких података у разним наукама.

Међутим, када говоримо о већој или мањој вероватноћи једне научне хипотезе, ми термин „вероватноћа" употребљавамо у друкчијем смислу: њиме изражавамо *степен потврђености једног става.* Кад је један став апсурдан, његова вероватноћа је равна 0 – он је невероватан. Уколико више један став потврђујемо, утолико је већи степен наше уверености у његову истину – његова вероватноћа расте и приближава се максимуму, који се може означити бројем 1. Максимум се постиже кад смо сигурни у истинитост једног става. Највећи број научних хипотеза општег карактера никад не достигне степен извесности. Не само што се свет мења него се и наша знања непрестано развијају. Ми непрестано исправљамо наше теорије, и мање вероватне теорије и хипотезе замењујемо вероватнијим. Увек се изнова дешава да откријемо такве нове чињенице које се не могу објаснити ниједном од постојећих хипотеза и теорија, мада су оне у прошлости постигле висок степен потврђености (вероватноће) јер смо помоћу њих многе друге чињенице успешно објаснили. У таквим случајавима принуђени смо да мењамо постојеће теорије и да постављамо такве хипотезе које ће, поред свих досадашњих, успешно објаснити и нове чињенице. Разуме се, ми не можемо бити унапред сигурни да ће нека нова теорија *увек* у *свим* будућим случајевима успешно служити као основа за научно објашњавање. Стога ћемо овакву нову теорију само сматрати вероватнијом од старе, а не извесном. Међутим, иако нисмо *апсолутно* сигурни у њену истинитост, ми можемо с добрим разлозима сматрати да она *релативно адекватно* описује извесне законитости објективне стварности и у нашој пракси се можемо без оклевања руководити њом. Да би наша пракса била плодна и успешна нама није потребно да чекамо док претходно не стекнемо савршено знање о једној врсти појава; високо вероватно знање ће у највећем броју случајева бити довољно да појавама успешно овладамо и да њихов ток усмеравамо у складу са нашим интересима.

5. НАУЧНИ ЗАКОН

Закони су објективни, сталнй, општи и нужни односи међу појавама стварности. Објективни су јер не зависе од људске воље; *стални* су, тј. константно делују у току извесног (обично веома дугог) интервала времена; *општи* су, јер не важе само за појединачне случајеве већ за целе класе случајева (обично веома обимне класе), најзад, *нужни* су, јер делују кад год су дати извесни услови. На пример, закон гравитације постоји независно од људи и људске делатности, константно делује без промене у току милиона година, за сва физичка тела и то нужно: довољно је да два тела имају

Znanost

Povijest znanosti

Povijest znanosti možemo razmotriti pomoću dva duhovna pokreta iz 18. i 19. stoljeća – naime, prosvjetiteljstva i pozitivizma. U prosvjetiteljstvu se pod znanošću smatralo "stanje duha" ili mentalitet koji bi trebao obuhvatiti čitavo društvo, a ne ograničiti se na djelovanje neke iznimne skupine. Znanost se promatrala zajedno s ostalim "progresivnim" društvenim silama kao primjerice protestantizmom i kapitalizmom. Pozitivizam je, s druge strane, držao da se znanošću bave (ili bi se trebali baviti) specijalisti, profesionalni znanstvenici koji će svoje usluge davati na raspolaganje društvu. Oba pokreta zagovarala su *univerzalnost* kao značajku znanstvene spoznaje, koja spoznaju upućuje *svima*. Međutim, dok se prosvjetiteljski mislioci shvaćali tu univerzalnost kao konačnu posljedicu stalne kritike dogmatskih uvjerenja i predrasuda u društvu, pozitivisti su je shvaćali kao disciplinirano stanje duha profesionalnih istraživača. Prosvjetiteljski mislilac smatrao bi da je znanost doživjela poraz ukoliko bi se – pa makar i nakon kritičkog provjeravanja – bilo koja ideja ustoličila kao nepromjenjiva dogma koja će usmjeravati buduća istraživanja. A upravo tome teže pozitivisti, nastojeći otkriti racionalne zakonitosti po kojima se ponašaju priroda i društvo. Nije slučajno što je utemeljitelj pozitivizma Auguste Comte držao univerzalističku znanost prirodnim nasljednikom Katoličke crkve. Religiozna vjera u nedokazivo trebala je biti zamijenjena vjerom u racionalnu znanost. Moglo bi se reći kako prosvjetiteljstvo kao osnovnu značajku znanosti ističe *opovrgavanje* i kritiku predrasuda (što bi trebalo doprinjeti "prosvjetljenju" i oslobađanju ljudi), dok pozitivizam ističe izgradnju spoznaje kao *potvrđivanja* hipoteza na osnovi pouzdanih činjenica i logike, što treba doprinjeti društvenom skladu i konsenzusu. Prvi se užasavaju inertnosti mišljenja i neupitnog prihvaćanja tradicije, dok se drugi užasavaju kaosa i nereda u mišljenju.

O tome kako se značenje riječi "znanost" mijenja kroz povijest najbolje možemo zaključiti ako pogledamo koje su discipline u prošlosti smatrane utjelovljenjem znanstvene "vrline". Također, zanimljivo je vidjeti što se smatralo suprotnošću znanosti, odnosno što je bila *antiznanost*. Primjerice, u antičkoj Grčkoj geometrija je bila primjer "čiste" znanosti (*episteme*), dok je retorika smatrana antiznanošću. Platon i Aristotel držali su retoriku hrpom verbalnih trikova koji izmiču pravilima logičkog zaključivanja. Nasuprot tome, geometrija je zasluživala status znanosti jer se temeljila na pravilnom izvođenju zaključaka iz premisa.

Prosvjetiteljstvo i pozitivizam

	Filozofsko polazište	***Društvena funkcija***	***Suprotnost znanosti***
Prosvjetiteljstvo	Opovrgavanje (falsifikacija)	Delegitimacija (kritika vlasti)	Predrasuda
Pozitivizam	Potvrđivanje (verifikacija)	Legitimacija (stvaranje konsenzusa)	Neuredno mišljenje

Shvaćanje znanosti kroz povijest: znanost i antiznanost

	Znanstvena "vrlina"	***Primjer znanosti***	***Suprotnost znanosti***
Antička Grčka	*Episteme*	Geometrija	Retorika
Srednji vijek	*Scientia*	Teologija	Magija
Njemačka u 19. stoljeću	*Wissenschaft*	Povijest	Metafizika
20. stoljeće	Znanost	Fizika	Zdravi razum

Znanost kako je danas shvaćamo – u smislu ekperimentalne prirodne znanosti – počinje se, naravno, razvijati i prije 20. stoljeća. Već u 17. stoljeću, primjerice, osnivaju se znanstvene udruge kao što je englesko Kraljevsko društvo, usmjereno na promicanje i razvoj prirodnih znanosti. Međutim, obavljanje laboratorijskih pokusa sve do sredine 19. stoljeća uvelike se shvaćalo kao nekakva magijska djelatnost. U pučkoj svijesti sve do danas postoji slika "ludog" znanstvenika koji izaziva eksploziju u želji da proizvede čudotvoran napitak. Status većine ekperimentalnih znanosti prije tog razdoblja mogao bi se usporediti s računalnim hakerima danas. Mnoštvo inovacija u računalnoj tehnologiji dolazi od hakera koji se time ne bave ni iz kakvih "ozbiljnih" znanstvenih pobuda, nego naprosto zbog zabave ili love. U tome su hakeri slični starim Grcima i *gentlemanima* iz Kraljevskog društva – svi su se oni bavili znanošću kao oblikom dokolice i zabave. Jedino *dokolica* pruža uvjete za slobodno razmišljanje i spoznaju neopterećenu svakodnevnim brigama.

"Hobarte, ovo je Merlin, moj znanstveni savjetnik."

Postotak ispitanika koji vjeruju da će napredak znanosti pomoći čovječanstvu

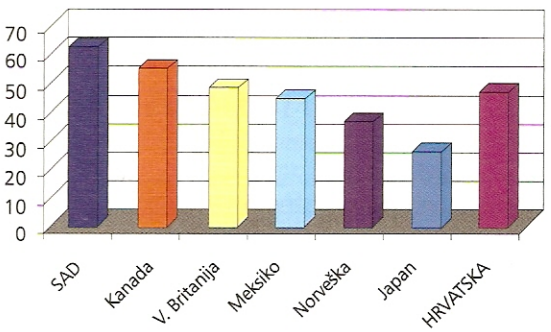

Povijesni prijelaz od prosvjetiteljstva prema pozitivizmu kao glavnom shvaćanju znanosti poklapa se uglavnom s industrijskom revolucijom u Europi. Smisao znanosti u prosvjetiteljstvu bio je naprosto širenje znanja, tako da je to bila dovoljna nagrada za znanstvenike. S industrijskom revolucijom počinje sve veća primjena znanstvenih otkrića u proizvodnji, tako da se znanstveno znanje počinje shvaćati kao oblik *vlasništva*, koje se može koristiti samo uz novčanu naknadu.

Etos znanosti

Znanost možemo definirati kao poseban sustav znanja o nekom području koji se temelji na sustavnoj upotrebi određenih metoda istraživanja, teorijskom mišljenju i logičkom zaključivanju (usporedi i opće određenje znanosti u 1. poglavlju ove knjige). Na osnovi objektivnosti i sustavnosti koje zahtijeva znanstvena spoznaja, čini se kao da je znanost neovisna o društvu u kojem nastaje: stvaranje i dokazivanje njezinih tvrdnji i teorija počivaju na kriterijima logike i pravilima koja

Rat i proizvodnja: dvije metafore znanja

Znanstveno znanje možemo usporediti s vojnim djelovanjem i s industrijskom proizvodnjom.

U vojnoj metafori znanost je usporediva s istraživanjem, to jest s djelovanjem čiji je cilj "Istina". Istraživači se tom cilju približavaju u različitom stupnju. Budući da je cilj ("meta") skriven pogledu, nitko ne postiže izravan pogodak. Pa ipak, još od starih Grka, istraživače se prosuđuje na osnovi njihova umijeća i strategije i taktike. Sustav obrazovanja se u ovom kontekstu smatra "vježbama gađanja" i učenjem pravila strategije i taktike. U svojem vojnom obliku, spoznaja je stvar dokolice, umijeća i sportskog duha. Pronicavost i oštroumnost sa što manje napora. Primjer za takvu spoznaju je "elegantni" matematički dokaz.

U industrijskoj metafori znanost je proces koji iziskuje mnogo truda i rada. Promatrana iz industrijskog kuta, spoznaja je nešto kumulativno, što se neprestance povećava i omogućuje proizvodnju sve više novih i različitih stvari. Sustav obrazovanja ovdje znači šegrtovanje tijekom kojeg se usvajaju alati i vještine neophodni za proizvodnju novih spoznaja.

stvara sama znanost. Međutim, znanošću se bave ljudi. Metodološka pravila i postupci nisu samo tehničke upute koje treba slijediti, nego su i moralne obveze koje znanstvenici trebaju poštovati. Prema tome, znanost je *društvena institucija* koja ima određene vrijednosti i norme – to jest etos. **Etos znanosti** je skup vrijednosti i normi za koje se drži kako su obvezujuće za svakoga tko se bavi znanošću. To su zabrane, preporuke i dopuštenja moralnog karaktera. Robert Merton smatra da je znanost kao društvena institucija organizirana oko četiri skupa normi koje osiguravaju znanosti autonomiju i čistoću, a istodobno su moralno obvezujuće za znanstvenike i svaki znanstvenik ih je internalizirao u većoj ili manjoj mjeri. To su: univerzalizam, zajedništvo, bezinteresnost i organizirani skepticizam.

- ***Univerzalizam*** se odnosi na zahtjev da se znanstvene ideje moraju vrednovati po impersonalnim kriterijima. Kada vrednuju nečije znanstvene nalaze, znanstvenici se ne bi trebali obazirati na autorovu ličnost, rasu, dob, spol, nego bi trebali procjenjivati ideje s obzirom na njihovu logičku i empirijsku utemeljenost. Znanstvenici moraju promatrati stvari bez strasti i emocija, intelektualno hladno i objektivno. Napredak u karijeri i priznanja znanstvenicima također bi se trebali temeljiti na talentu, postignuću i kvaliteti rada – dakle univerzalističkim mjerilima, a ne na partikularizmu (usp. 4. i 7. poglavlje).
- ***Zajedništvo***, koje Merton naziva "komunizmom znanosti", zahtijeva od znanstvenika dijeljenje svojih spoznaja s drugima, odnosno da svoja otkrića smatraju javnim dobrom, a ne privatnim vlasništvom koje se drži u tajnosti i prodaje za najveću cijenu. Svako novo znanstveno postignuće temelj je za buduća otkrića, kao što su i otkrića iz prošlosti omogućila današnje spoznaje. Jedino "autorsko pravo" koje znanstvenik može zahtijevati jest profesionalno priznanje i ugled.
- ***Bezinteresnost*** se odnosi na motive za bavljenje znanstvenim radom. Znanstvenici ne bi smjeli težiti niti očekivati veliko bogatstvo, moć ili slavu od svojeg rada. Težnja takvim stvarima može biti prikladna za biznismene, političare ili estradne zvijezde, ali ne za znanstvenike. Oni moraju težiti istini i samo istini, a uzbuđenje zbog spoznaje ili otkrića trebala bi biti dovoljna nagrada za njihov rad. Što više znanstvenici poštuju ovu normu, manje je vjerojatno da će posegnuti za izmišljanjem i lažiranjem svojih rezultata.
- ***Organizirani skepticizam*** odvaja znanost od ostalih društvenih institucija. Dok primjerice crkva ili država često traže od ljudi da se klanjaju njihovom autoritetu, a skepticizam smatraju znakom manjka odanosti, u znanosti se skepticizam i sumnja smatraju vrlinom. Znanost ništa ne uzima "zdravo za gotovo", nego sve pažljivo razmatra i u stvari traži greške i propuste. Kako kaže Merton, znanstveni istraživač ne priznaje razliku između svetog i profanog, između onoga što zahtijeva bespogovorno poštovanje i onoga što se može objektivno analizirati. Ništa, dakle, nije tako "sveto" da ne bi moglo postati predmetom kritike i istraživanja. Ta osobina znanosti često dovodi do sukoba u društvu između znanosti i drugih institucija koje bi željele uspostaviti kontrolu nad znanstvenom djelatnošću.

Stvarna situacija u znanosti ne poklapa se uvijek s navedenim znanstvenim idealima. Naručitelji znanstvenih istraživanja poput vojske, velikih korporacija ili političkih organizacija često ne dopuštaju da rezulati izađu u javnost i budu dostupni drugim znanstvenicima. Znanstvenici također ponekad krše normu organiziranog skepticizma, osobito kad je riječ o teorijama i metodama kojima su posebno privrženi ili pak iz izvanznanstvenih pobuda (religijskih, ideoloških, političkih). Neke obične ljudske slabosti nisu nepoznate ni znanstvenicima – ulizivanje, prepotencija, zavist, podmetanje, želja da se bude prvi pod svaku cijenu. Kada dva znanstvenika od kojih je jedan poznat, a drugi nepoznat dođu istovremeno do nekog otkrića, postoji velika vjerojatnost da će slavu i zasluge pobrati onaj koji je poznatiji. To se ponekad naziva *Matijinim efektom*, prema evanđelju po Matiji, u kojem se kaže otprilike: "Tko ima, dat će mu se. Tko nema, uzet će mu se."

Nije dovoljno samo nešto otkriti, nego je potrebno prvi to objaviti. Tako se znanstvenici ponekad nadmeću oko toga tko je prvi nešto otkrio, optužujući takmace za prijevaru, krađu ili plagijat. Priča o otkriću HIV virusa u tom je pogledu ilustrativna. Godine 1983. francuski znanstvenik dr. Luc Montagnier objavio je da je otkrio virus koji uzrokuje AIDS, nazvavši ga LAV. Godinu dana kasnije američki znanstvenik dr. Robert Gallo otkrio je naizgled različit virus nazvavši ga HTLV-3. Dr. Gallo i njegov tim odmah su razvili krvne testove za određivanje antitijela. Nakon što se ubrzo ispostavilo da su američki i francuski virus gotovo identični, Francuzi su podnijeli tužbu sudu, optužujući Amerikance da su koristili francuske uzorke virusa za razvoj testa. Sud je odbacio tužbu, a Francuzi su se žalili višem sudu. Napokon su se 1987. godine američki predsjednik Reagan i francuski predsjednik Chirac

Nadmetanje u znanosti. Francuski znanstvenik dr. Luc Montagnier (lijevo) i njegov američki takmac dr. Robert Gallo (desno) sporili su se tko je prvi otkrio virus AIDS-a.

složili da obje zemlje dijele profit od upotrebe krvnih testova, ostavljajući povjesničarima da odluče tko je prvi otkrio virus AIDS-a.

Razvoj znanosti

Kako se znanost razvija? Ljudi obično misle da znanost napreduje polaganom i stalnom kumulacijom znanja. Znanstvenici formuliraju teorije, zatim ih empirijski provjeravaju. U tome se rukovode etosom znanosti, koji im nalaže intelektualno poštenje, bezinteresnost, organizirani skepticizam i univerzalizam. Ukratko, znanost je logična, racionalna i neprestano napreduje neumitno se približavajući istini.

Takav pogled na znanost ispušta iz vida ulogu ljudi u znanstvenom pothvatu. Knjiga povjesničara znanosti Thomasa Kuhna *Struktura znanstvenih revolucija* (Zagreb, 1999.) donijela je važnu promjenu u gledanju na znanost. Kuhn smatra da se glavne promjene u znanosti odvijaju kao znanstvene revolucije – nagle izmjene vladajuće paradigme. **Paradigma** je karakterističan pogled na svijet, to je – mogli bismo reći – svjetonazor neke znanosti. To su zajednička stajališta jedne znanstvene zajednice što se vežu za teoriju koja predstavlja prihvaćeno dostignuće te znanosti. Paradigma određuje što će se izučavati, koja će se pitanja postavljati i koja se pravila moraju poštovati u tumačenju rezultata istraživanja. Ulazak znanstvenika u znanstvenu zajednicu pretpostavlja prihvaćanje takve paradigme i znanstvenici se s njome poistovjećuju, emotivno vežu te radije modificiraju postojeću teoriju nego da je napuste.

Prema Kuhnovom modelu, u razdoblju "normalne znanosti" dominira određena paradigma, tako da prateći znanstveni djelatnici – nastavnici, pisci udžbenika, urednici – imaju prilično jasnu ideju o tome što "vrijedi" kao rješenje nekog znanstvenog problema. Međutim, broj problema koji nisu rješivi postupno raste, tako da znanost dolazi u krizu koja donosi nesigurnost te otvara filozofska pitanja o smislu znanosti. Kriza se razrješava pojavom nove paradigme – to je ***znanstvena revolucija*** koja raskida s prošlim spoznajama i reorganizira naše poimanje svijeta na nov način. Primjeri takvih prijeloma su ptolomejevski geocentrični sistem, kojeg zamjenjuje Kopernikov heliocentrični sistem, zatim Newtonova mehanika i Einsteinova teorija relativnosti, biblijsko učenje o postanku i Darwinova teorija evolucije i prirodnog odabira. Intelektualni prevrat donosi posve novi način razmišljanja. Revolucija u znanosti ima značajke nalik onima religijskog obraćenja: nedostaju jasni razlozi, nova znanost nije mjerljiva starim standardima i nedostaju empirijske potvrde. Iako je trenutak znanstvene revolucije neodrediv i neobjašnjiv, prihvaćanje nove paradigme ima neke predvidive značajke: nju će prihvatiti uglavnom mlađi znanstvenici, oni koji su na početku karijere i oni koji imaju marginalni položaj u datoj znanstvenoj disciplini. Kuhnov pojam paradigme unio je značajnu dozu relativizma u poimanje znanosti: nema, dakle, apsolutne istine koja se otkriva, nego je istina relativna i ovisi o paradigmi koju u određenom trenutku dijeli zajednica znanstvenika.

"Šefe, evo ovdje su promjene paradigmi koje su se dogodile dok ste bili vani."

? *Vjerujete li u napredak znanosti? Mislite li da znanost "otkriva istinu" ili konstruira istinu o svijetu? Navedite nekoliko dobrih i nekoliko loših društvenih posljedica znanstvenog napretka. U kojoj se mjeri po vašem sudu znanstvenici uistinu pridržavaju normi koje Merton navodi kao sastavnice etosa znanosti?*

Kuhnova rasprava o znanstvenim revolucijama odnosi se ponajprije na prirodne znanosti. Kako stvari stoje sa sociologijom? Pojam paradigme koriste i sociolozi, ali ne u smislu revolucionarne promjene paradigme, nego u (donekle relativističkom) smislu postojanja *više paradigmi* u sociologiji. Ono što smo u 2. poglavlju ove knjige nazvali teorijskim perspektivama – dakle, funkcionalizam, konfliktnu i interakcionističku perspektivu – to neki sociolozi nazivaju paradigmama. Prema mišljenju Georga Ritzera, primjerice, sociologija je multiparadigmatska znanost u kojoj možemo prepoznati tri paradigme: a) paradigmu socijalnih činjenica (temeljenu na Durkheimovom određenju sociologije), b) paradigmu socijalnih definicija (povezanu s Weberom i interakcionistima), te c) paradigmu socijalnog ponašanja (temeljenu na bihejviorizmu i teoriji razmjene). Svaka od te tri paradigme ima specifično poimanje društva, kao i posebne metode koje će najčešće koristiti u istraživanju društvenih pojava.

Metode istraživanja

Znanstveno istraživanje je proces prikupljanja i stjecanja znanstvenih spoznaja. Istraživanja mogu biti teorijska, empirijska i metodološka. Teorija daje objašnjenja činjenica i događaja te njihovih međusobnih odnosa. Empirijsko istraživanje usredotočeno je na opis i mjerenje pojedinih činjenica i događaja. Metodološko istraživanje bavi se samim istraživačkim postupkom: nastoji pronaći najbolje i najtočnije načine, pravila i procedure, odnosno metode i tehnike istraživanja činjenica.

Nekoliko osnovnih pojmova

Osnovni cilj svake znanosti je odrediti kako jedan dio stvarnosti utječe na neki drugi. **Koncept** je apstraktna ideja koja označava neki dio stvarnosti, neizbježno u ponešto idealnom i pojednostavljenom obliku. "Društvo" je, primjerice, koncept, a također i "religija" ili "privreda". Koncepti su također "spol", "rasa" ili "klasa". **Generalizacije** su iskazi ili tvrdnje koje opisuju odnos između dva ili više koncepata. Tvrdnja o takvom odnosu može se temeljiti na stvarnom opažanju (pa se to naziva ***empirijska generalizacija***) ili na pretpostavci da se taj odnos može dokazati (***hipoteza***). Primjer empirijske generalizacije je tvrdnja da stopa nataliteta u društvu opada s porastom razine industrijalizacije. Ta je generalizacija formulirana na temelju brojnih istraživanja stopa nataliteta i razina industrijalizacije u mnogim zemljama. Ona je valjana jer je sukladna opaženim činjenicama. Pretpostavimo sada za trenutak da opsežni podaci o stopama nataliteta i industrijalizaciji još nisu prikupljeni. Generalizacija bi u tom slučaju postavila moguću ili potencijalnu vezu između dva koncepta, koju bi tek trebalo potvrditi pažljivim prikupljanjem podataka. Generalizacije koje još nisu potvrđene empirijskim dokazima nazivaju se hipotezama. Hipoteze su važne jer pomažu definiranju budućim problema istraživanja. Kada su generalizacije potvrđene empirijskim podacima, one se mogu povezati u logički organiziran skup tvrdnji koje čine **teoriju** koja pruža objašnjenje kakav je odnos određenih pojava i događaja prema okolnostima i uvjetima što im prethode (pa time možda i uzrokuju).

Koncepti čije su vrijednosti promjenjive nazivaju se **varijable**. Na primjer, sociolozi upotrebljavaju koncept "socijalna kohezija" da bi opisali stupanj u kojem

članovi neke grupe dijele zajedničke vrijednosti, vjerovanja i ponašanja, tako da djeluju "kao jedan". Grupa može biti više ili manje kohezivna – prema tome, *kohezija* je varijabla. Pravi smisao znanstvenog istraživanja nalazi se u određivanju odnosa među varijablama. Pri tome je ideal znanosti utvrditi ***uzročnost*** (kauzalnost) – što znači da je promjena jedne varijable uzrokovana promjenom druge. ***Nezavisna varijabla*** je ona pojava koju smatramo uzrokom, dok je ***zavisna varijabla*** ona koju smatramo posljedicom. Vrijednost zavisne varijable, dakle, ovisi o vrijednosti nezavisne varijable. Primjerice, kako temperatura vode opada, tako je gibanje molekula sve sporije. Temperatura – to jest mjera topline ili hladnoće vode – nezavisna je varijabla, a gibanje molekula zavisna je varijabla. Ili, sociološki primjer: što je viši socioekonomski položaj žena (nezavisna varijabla), to će niža biti smrtnost novorođenčadi (zavisna varijabla).

Budući da se vrijednost varijabli mijenja, od presudne je važnosti točno izmjeriti njihove vrijednosti. **Mjerenje** je proces određivanja vrijednosti varijable u nekom posebnom slučaju. Za razliku od varijable kao što je – recimo – temperatura, sociološke varijable u pravilu je mnogo teže točno mjeriti. Primjerice, kako mjeriti "društvenu klasu" kao varijablu? Ugrubo, to možemo mjeriti promatrajući nečiju odjeću, način govora ili mjesto stanovanja. Preciznije, možemo istražiti prihode, zanimanje i stupanj obrazovanja. Mjerenje sociioloških varijabli obično uključuje više različitih pokazatelja (ili *indikatora*).

Mjerenje mora biti pouzdano i valjano. ***Pouzdanost*** mjerenja znači da će naš mjerni instrument uvijek mjeriti na isti način. Ako, primjerice, ponovljeno mjerenje nečije pripadnosti društvenoj klasi dâ različite rezultate, to znači da mjerenje nije pouzdano. ***Valjanost*** mjerenja znači da naš instrument doista mjeri ono što smo namjeravali. Uzmimo na primjer da želimo doznati koliko su ljudi religiozni, a to ćemo učiniti tako da ih pitamo koliko često idu u crkvu. Nas, dakle, zanima religioznost ljudi, ali ono što uistinu mjerimo je učestalost odlaska u crkvu, što ne mora biti isto. Ljudi mogu odlaziti u crkvu i iz drugih razloga, a također postoje mnogi uvjereni vjernici koji ne žele imati veze s crkvom.

Kauzalnu vezu između nezavisne varijable (kao uzroka) i zavisne varijable (kao posljedice) u sociološkom istraživanju vrlo je teško pokazati. Ako se s promjenom jedne varijable mijenja i druga, to još uvijek ne mora značiti da su promjene prve *uzrok* promjenama druge varijable. Podatak, primjerice, da je učestalost krađe automobila veća za toplog vremena ne znači da visoke temperature pretvaraju ljude u kradljivce. Vjerojatnije je da vozači ostavljaju otvorene prozore automobila i tako olakšavaju lopovima posao. Povezanost

Skala kao mjerni instrument

Skala je jedan od najvažnijih mjernih instrumenata u sociološkim istraživanjima. Ona se najčešće koristi u dva oblika: kao niz stupnjevanih pitanja o jednoj pojavi ili kao niz pitanja u kojem je uz svako pitanje pridružena skala intenziteta (to se obično naziva Likertova skala, prema svojem izumitelju).

Za ilustraciju prvog oblika skale, uzmimo mjerenje interakcije među susjedima. Stanarima neke zgrade možemo postaviti pitanje: "Poznajete li svoje susjede i kakav je vaš odnos prema njima?", kako bismo izmjerili stupanj interakcije među susjedima.

Vrijednost	Opis ponašanja
0	Ne znam njihova imena niti znam kako izgledaju.
1	Prepoznajem ih na ulici, ali samo izmijenimo pozdrav.
2	Porazgovaramo svaki put kad se sretnemo.
3	Uzajamno si pomažemo ili nešto skupa radimo.
4	Uzajamno se posjećujemo, zajedno objedujemo i zabavljamo se

Likertova skala konstruirana je za mjerenje intenziteta. Obično se ispitanicima ponudi niz stavova, a uz svaki se nalazi skala intenziteta (obično označena brojevima od 1 do 5). Na primjer, može se postaviti ovakvo pitanje:

Pobačaj bi trebalo zabraniti jer je to zločin protiv života.

1 potpuno se slažem
2 slažem se
3 niti se slažem niti ne slažem
4 ne slažem se
5 uopće se ne slažem

Određivanjem stupnja slaganja s velikim brojem ponuđenih stavova, može se pouzdano utvrditi stajalište ispitanika prema nekom problemu.

dvije pojave (varijable) ne mora značiti i njihovu kauzalnu vezu, nego znači njihovu korelaciju. **Korelacija** je odnos između varijabli koji se pravilno pojavljuje i koji pokazuje da je promjena jedne varijable povezana s promjenama druge varijable. Visoka korelacija (povezanost) dvije varijable ne znači nužno i njihovu uzročno-posljedičnu vezu. Primjerice, postoji vrlo visoka korelacija između smrtnosti i boravka u bolnici: smrtnost bolničkih pacijenata nekoliko je puta veća od smrtnosti ljudi koji nisu bolnički pacijenti. Bilo bi sasvim pogrešno zaključiti da je boravak u bolnici nezavisna varijabla, a smrtnost zavisna, i da je boravak u bolnici uzrok povećanog broja smrti. Naime, bolesnici u bolnicama boluju od težih bolesti nego ljudi koji nisu u bolnici, pa je prirodno da je njihova smrtnost veća.

Utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza vrlo je poželjno jer omogućava *predviđanje* kao važan cilj znanosti. Prirodne znanosti mnogo su uspješnije u predviđanju, jer uvjeti laboratorijskog ekperimenta dopuštaju kontrolu i isključivanje pojedinih varijabli. Sociologija se u tom pogledu suočava s većim problemima, jer je vrlo teško praviti eksperimente s ljudima. U složenom društvenom svijetu s mnogo međuzavisnosti, svaki pojedinac može reagirati potpuno različito. U sociologiji se zaključci istraživanja uglavnom iskazuju kao korelacije, a ako se i uspije pokazati odnos uzrok - posljedica, onda je to obično vrlo složena kauzalnost koja uključuje velik broj varijabli (multikauzalnost).

Vrste i strategije sociološkog istraživanja

Za početak, možemo razlikovati dva pristupa u istraživanju društvenih pojava. **Kvantitativni pristup** temelji se na brojkama, mjerenjima te statističkim i matematičkim metodama sličnima kao u prirodnim znanostima. **Kvalitativni pristup** usmjeren je na značenja koja ljudi pridaju pojavama, dakle na subjektivni opis i interpretaciju. On nije tako egzaktan kao kvantitativni, ali pruža finije uvide u bogatstvo društvenog života. Razliku između dva pristupa možemo povezati s dvojicom velikih klasičnih sociologa: Durkheimom i Weberom. Durkheim drži da se ***društvene činjenice*** trebaju istraživati ***kao stvari***, dakle isto kao i objektivno dane prirodne pojave. Weber pak drži da se društveni život sastoji od ***društvenih djelovanja*** koja za ljude imaju određeno ***značenje*** koje sociolog treba ***razumjeti***. Granica između tih shvaćanja nije tako oštra kao što izgleda: u stvarnom životu ta se dva pristupa istraživanju, kao i dvije vrste podataka – kvantitativni i kvalitativni – kombiniraju i preklapaju. Primjerice, ako želimo istražiti problem siromaštva u društvu, možemo prikupiti podatke pomoću opsežnog upitnika i službenih statistika, to jest kvantitativnim metodama. Ako želimo više doznati o tome kako žive i kakva iskustva imaju siromašni samci, takve ćemo podatke prikupiti kvalitativnim metodama – primjerice dubinskim intervjuom.

Sociološko istraživanje pažljivo je planiran poduhvat i to kako će izgledati ovisi o svrsi i predmetu istraživanja. Istraživanje može imati za cilj da naprosto skupi informacije i opiše stanje u nekom dijelu društva, ili može željeti utvrditi uzroke neke pojave. U prvom slučaju, cilj je odgovoriti na pitanje "što i kako", dok je u drugom ambicija odgovoriti na pitanje "zašto". O tome će ovisiti i upotreba različitih metoda, a također i vrsta istraživanja. O metodama ćemo ubrzo nešto više reći, pa pogledajmo sada glavne vrste sociološkog istraživanja.

- ***Anketno istraživanje*** obuhvaća ponajprije standardizirani upitnik s većim brojem pitanja na koja bi ispitanici trebali odgovoriti. Takvo istraživanje najčešće je kvantitativno. Njime se želi dobiti sustavan pregled nekog problema, primjerice opsega siromaštva, raširenosti rastave braka, iskustva s kriminalom i tako dalje. U ovom tipu istraživanja vrlo je važno prikupljanje podataka o stavovima i mišljenjima ispitanika, a ne toliko o njihovom ponašanju. Anketno se istraživanje danas vrlo često koristi i u komercijalnim istraživanjima tržišta te u istraživanjima javnog mnijenja (koja često naručuju političke stranke), a zahvaljujući vrlo razvijenim metodama statističke obrade podataka, takva su istraživanja prilično pouzdana.
- ***Etnografsko istraživanje.*** Etnografija otprilike znači "pisanje o ljudima", ali se ta riječ obično koristi za poseban oblik istraživanja koje pokušava izbliza sagledati što ljudi zaista osjećaju i kakva iskustva imaju. Etnografske metode usmjerene su na razumijevanje značenja koja ljudi pridaju svojim djelovanjima – to su dakle kvalitativne metode. Etnografija je oblik istraživanja u kojem istraživač na neki način sudjeluje u situaciji koju istražuje – bilo da promatra što ljudi stvarno čine ili razgovara s njima. To je najlakše izvesti u interakcijama licem u lice i u malim grupama.

» ***Istraživanje dokumenata*** kao izvor podataka uzima objavljene ili neobjavljene dokumente. U najširem smislu, dokument je predmet koji sadrži neki tekst. Istraživanje dokumenata obično asocira na historiografiju i kopanje po prašnjavim arhivima, ali se ono mnogo koristi i u sociologiji. Dokumenti koje će sociološko istraživanje koristiti kreću se od službenih statističkih podataka (na primjer iz popisa stanovništva) preko novina, televizijskih emisija i fotografija do osobnih dnevnika i kompjuterskih datoteka. Na neki način, svako sociološko istraživanje počinje pregledom knjiga, članaka i drugih istraživanja o sličnim temama – dakle, istraživanjem dokumenata. Istraživanja medija i popularne kulture također su – po logici predmeta istraživanja – uvelike istraživanja dokumenata.

Bez obzira na vrstu istraživanja, istraživači moraju izabrati i ***strategiju*** istraživanja. Potrebno je najprije odlučiti između ***studije slučaja*** i ***komparativnog pristupa***. Zatim je potrebno izabrati vremenski okvir istraživanja, to jest između ***longitudinalne*** i ***strategije presjeka***.

» ***Studija slučaja*** (*case-study*) istraživanje je samo jednog, posebnog slučaja. To može biti jedna osoba, jedna organizacija ili jedno društvo. Cilj je takvog istraživanja detaljno ispitivanje i opis predmeta istraživanja. Primjerice, može se provesti studija slučaja načina života mladih u jednom dijelu grada (recimo u Novom Zagrebu). Doznat će se mnogo detalja o tome gdje mladi provode slobodno vrijeme, što rade, s kime se druže, o čemu razmišljaju. Mnogo će se doznati o životu mladih, ali će te spoznaje biti pouzdane samo za mlade u Novom Zagrebu. Zaključci takvog istraživanja moraju se oprezno upotrebljavati, jer informacije koje se prikupe o mladima u Novom Zagrebu ne moraju vrijediti i za mlade u Splitu, Rijeci ili Osijeku.

» ***Komparativni pristup*** znači uzimanje dva ili više slučajeva kako bi se ispitale njihove sličnosti i razlike. U svojem istraživanju samoubojstva Durkheim je, primjerice, uspoređivao stope samoubojstva među različitim zemljama i različitim društvenim skupinama kako bi otkrio faktore koji utječu na visinu stope samoubojstava (usp. 1. poglavlje). Komparativni je pristup posebno pogodan za provjeravanje hipoteza.

» ***Longitudinalna strategija*** ispituje promjene kroz vrijeme. To se može provesti povijesnim istraživanjem, biografskim pristupom (za pojedince) ili praćenjem određene grupe kroz duže razdoblje. Primjerice, može se pratiti grupu učenika od prvog razreda osnovne škole do završetka fakulteta i ispitivati promjene u njihovim stavovima i ponašanju kroz to razdoblje.

» ***Strategija presjeka*** (*cross-sectional*) zanemaruje vremensku dimenziju i daje sliku situacije u određenom trenutku. Kombinacija studije slučaja i strategije presjeka vrlo je česta u istraživanjima. Također, većina anketnih istraživanja usmjerena je na prikupljanje informacija o stanovništvu u točno određenom trenutku.

Glavne metode u sociološkim istraživanjima

Četiri se glavne metode koriste u sociologiji: anketa, promatranje, analiza postojećih podataka i eksperiment.

Anketa

Anketa je istraživačka metoda koja nam daje presjek društva ili neke skupine i to tako što ispitanici odgovaraju na niz pitanja o temama koje interesiraju istraživače. Anketa je najbolji način dobivanja informacija o određenoj populaciji – na primjer o zanimanju, religijskoj pripadnosti ili političkoj orijentaciji. Ona je također prikladna u slučajevima kad već postoje drugim načinima prikupljena znanja o nekom području društvenog života, pa se anketom mogu provjeriti hipoteze o nekim posebnim skupinama – primjerice siromašnima, bogatima, stanovnicima grada, visoko obrazovanima i tako dalje.

Svi ljudi o kojima istraživači žele nešto doznati čine ***populaciju***. Budući da je nemoguće ispitati sve članove neke skupine, osobito ako je ona brojna, sociolozi se koriste uzorkom. ***Uzorak*** je manji broj ispitanika izdvojenih iz populacije, koji treba biti reprezentativan, odnosno mora vjerno odražavati karakteristike cjelokupne populacije. Ako u ukupnoj populaciji imamo 25 posto ljudi mlađih od 20 godina ili 30 posto ljudi koji su završili samo osnovnu školu, onda ih toliki postotak mora biti i u uzorku. Najjednostavniji oblik uzorka je nasumičan uzorak. Logika je vrlo jednostavna: ako je uzorak odabran potpuno slučajno, onda

svaki pojedinac iz populacije ima jednaku vjerojatnost da bude odabran u uzorak. Zamislimo, primjerice, skupinu od 100 muškaraca i žena. Ako nasumce odaberemo 20 ljudi iz te skupine, velika je vjerojatnost da ćemo dobiti otprilike 10 žena i 10 muškaraca. Nešto je složeniji *stratificirani uzorak*. U odabiru takvog uzorka populaciju najprije razdijelimo u segmente (strata) prema nekim poznatim značajkama, a onda unutar svakog tako određenog stratuma biramo pojedince nasumično. To osigurava reprezentativnost uzorka, jer su sve bitne karakteristike populacije očuvane. Ako se vratimo na prijašnji primjer, ako u populaciji imamo polovicu muškaraca i polovicu žena, onda ćemo izradu uzorka početi podjelom na dva segmenta (muškarce i žene), a nakon toga nasumično odabirati iz svakog segmenta. *Kvotni uzorak* vrlo je sličan stratificiranom uzorku. Uzorak se odabire na osnovi poznatih značajki populacije. Iz državnog popisa stanovništva zna se koliko u nekoj zemlji ima muškaraca, žena, mladih, seljaka, nezaposlenih, stanovnika grada i tako dalje. Anketari dobivaju točne kvote pojedinaca s određenim značajkama koje trebaju anketirati. Takvo istraživanje vrlo se često koristi u istraživanjima tržišta, jer je jednostavno i jeftino.

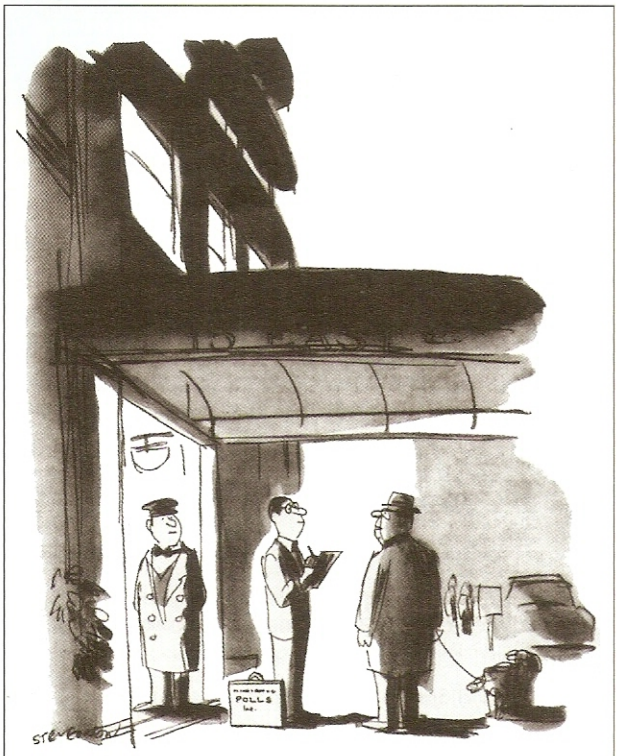

"I nemojte gubiti vrijeme na anketiranje čitave zgrade, mladiću. Mi svi mislimo isto."

Odabir ispitanika tek je prvi korak u provođenju ankete. Drugi je korak postavljanje pitanja ispitanicima. U anketama se za to koriste dva sredstva: upitnik i intervju. ***Upitnik*** je niz pisanih pitanja na koja ispitanici pismeno odgovaraju. Istraživači podijele ili pošalju poštom upitnike. Takav način prikupljanja podataka ima vrlina i mana. On je relativno brz, jeftin i osigurava anonimnost ispitanicima. Međutim, broj upitnika koji se vrate istraživačima u pravilu je vrlo nizak – ispitanicima se jednostavno ne da gnjaviti sa slanjem ispunjenog upitnika, tako da je postotak povrata redovito ispod 50 posto. Zbog toga se često koristi ***intervju***, to jest niz pitanja koje istraživači osobno postavljaju ispitanicima. Intervju može imati dva oblika: *strukturirani intervju* sastoji se od istih precizno formuliranih pitanja kao i upitnik, samo što ih anketar čita ispitaniku (umjesto da on sam ispunjava upitnik), dok u *nestrukturiranom intervjuu* anketar postavlja otvorena pitanja na koja ispitanici slobodno odgovaraju vlastitim riječima, tako da intervju liči na razgovor. Prikupljanje podataka pomoću intervjua traži više vremena i novca, kao i posebne vještine intervjuera (posebice kod nestrukturiranog intervjua). Ponekad ispitanici žele ugoditi anketaru, pa daju odgovore za koje vjeruju da su poželjni, umjesto da iskažu svoje pravo mišljenje. Osobine ličnosti, izgled i ponašanje anketara također mogu utjecati na iskrenost ispitanika.

Anketa sa standardiziranim upitnikom i većim brojem ispitanika pripada kvantitativnim metodama istraživanja. Rezultati takvog istraživanja obično se podvrgavaju složenim postupcima statističke obrade. Intervju (naročito nestandardizirani intervju) više pripada kvalitativnim metodama. Intervjuom je obuhvaćeno manje ispitanika, a pitanja su podrobnija i usmjerena uglavnom na prikupljanje podataka o ispitaniku i teže podrobnije osvijetliti problem koji se istražuje. Intervju se često koristi u etnografskim istraživanjima ali i kao dopuna anketnim istraživanjima.

Promatranje

Promatranje kao metoda snažno je zastupljeno u antroplogiji i etnologiji, ali je sve prisutnije i u sociologiji. Mada nije tako egzaktna metoda kao anketa, promatranje postaje sve popularnije zbog sve većeg utjecaja interakcionističke perspektive u sociologiji. Osim toga, izvještaji temeljeni na promatranju vrlo su zanimljivi za čitanje jer često sadržavaju zanimljive likove i opise.

Postoje tri vrste promatranja. U prvom, neutralni *vanjski promatrač* pokušava ostati neprimijećen, kao na primjer u psihološkim istraživanjima gdje se istraživač skriva iza jednosmjerno providnog zrcala. *Promatranje bez sudjelovanja* odnosi se na praćenje ispitivane skupine u kojem promatrač ne sudjeluje u aktivnostima skupine kako ne bi utjecao na njihovo ponašanje. Istražujući ponašanje u razredu, jedan je istraživač primjerice sjedio u zadnjoj klupi i pravio se "da nije tu". Poteškoće takvog promatranja, međutim, sastoje se u tome što sama nazočnost promatrača može utjecati na ponašanje promatranih. To se recimo pokazalo u istraživanjima o produktivnosti radnika u tvornici General Electricsa u Hawthorneu, pored Chicaga. Sama nazočnost istraživača utjecala je na produktivnost radnika. Otada se pojava u kojoj istraživanje utječe na ispitanike naziva *Hawthorne učinak* (usporedi 10. poglavlje).

Treći tip promatranja je ***promatranje sa sudjelovanjem*** u kojem se istraživač priključuje aktivnostima ljudi koje promatra. Takvo je promatranje vrlo često u antropologiji, gdje istraživač živi s nekom (obično "egzotičnom") skupinom duže vrijeme. U sociologiji se na taj način provode *studije slučajeva*, to jest detaljno istraživanje samo jednog slučaja. Jedno od poznatih istraživanja zasnovanih na promatranju sa sudjelovanjem je istraživanje Ervinga Goffmana o duševnim bolnicama kao *totalnim institucijama* (usporedi 5. poglavlje). Da bi prikupio saznanja o životu u takvoj ustanovi, on je mjesecima radio kao bolničar u duševnoj bolnici.

Hrvatski sociolog Dražen Lalić objavio je knjigu *Torcida,* koja je najvećim dijelom zasnovana na promatranju sa sudjelovanjem. Tijekom dužeg razdoblja Lalić se družio s navijačima Hajduka, išao na utakmice i naročito na gostovanja kluba u druge gradove (što donosi poseban status navijaču). U početku su ga drugi torcidaši doživljavali kao "strano tijelo", da bi ga postupno prihvatili i kao člana grupe i kao sociološkog promatrača. Evo kako sam Lalić opisuje teškoće zapisivanja svojih opažanja:

> Primjerice, tijekom navijačkih putovanja voditelj promatranja često bi odlazio u zahod vagona i tamo pravio bilješke, za što je navijačima s kojima je sjedio u odjeljku morao davati objašnjenja u smislu "*prehladio sam se*" ili "*previše sam popio*"; osnovni uzrok tome bio je u promjenama ponašanja samih navijača kada bi istraživač na licu mjesta počeo bilježiti. No, već u drugoj fazi promatranja zapisivanje istraživača u bilježnicu postalo im je uobičajeno, te ih prema našoj procjeni nije smetalo da međusobno razgovaraju i spontano se ponašaju. Dapače, sve češće bi upozoravali: "*Ovo svakako napiši.*"
> (Dražen Lalić, *Torcida*, Zagreb, 1993., str 69.)

"Antropolog! Antropolog!"

Analiza postojećih podataka

Ponekad nije potrebno prikupljati nove podatke jer postoji obilje "starih" koje je netko prikupio prije nas. Ponekad je, pak, nemoguće provesti anketu, intervju ili promatranje jer su ljudi koji nas zanimaju odavno mrtvi. U tim slučajevima, sociolozi pribjegavaju analizi postojećih podataka.

Tri su najvažnije vrste **analize postojećih podataka**: sekundarna analiza, analiza povijesnih dokumenata i analiza sadržaja.

» ***Sekundarna analiza*** je analiza podataka koje su prikupili drugi. Podaci koji se na taj način analiziraju vrlo su često statistički podaci koje prikupljaju državni zavodi za statistiku ili međunarodne organizacije kao Ujedinjeni narodi i Svjetska banka. Sekundarna analiza službenih statistika ima dugu povijest: u svojem klasičnom istraživanju samoubojstva Durkheim se oslanjao upravo na službene podatke o samoubojstvima u Francuskoj, Belgiji i drugdje. Postoje, naravno, poteškoće sa službenim statistikama:

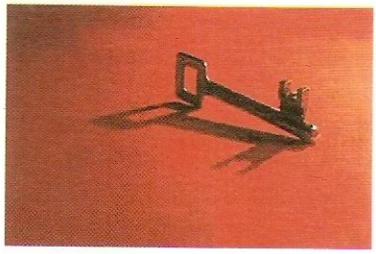

recimo, službene brojke o kriminalu mnogo su niže od stvarnog stanja jer postoji velika "tamna brojka" neprijavljenih kriminalnih djela. Sekundarna analiza može se primijeniti i na podatke iz drugih sociooloških istraživanja, pri čemu se tuđi podaci mogu drugačije interpretirati ili iz njih izvući informacije o drugim pojavama od onih na koje je bilo usmjereno "originalno" istraživanje.

- ***Analiza povijesnih dokumenata*** usredotočuje se na informacije sadržane u povijesnim zapisima, pismima, dnevnicima i slično. U svojoj knjizi *Protestantska etika i duh kapitalizma* Max Weber je analizirao teološke spise, propovijedi i vjerske proglase kako bi razumio vjerovanja i ponašanje ljudi u 17. i 18. stoljeću. Dvojica američkih sociologa – Florian Znaniecki i William I. Thomas – temeljili su svoje poznato istraživanje o imigrantima iz Poljske u Ameriku (*Poljski seljak u Europi i Americi*) na analizi osobnih dnevnika i pisama koje su razmjenivali članovi obitelji koji su ostali u Poljskoj s onima koji su emigrirali u Ameriku. U svojoj knjizi *Ljubav kao pasija* njemački sociolog Niklas Luhmann istraživao je nastanak ideje romantične ljubavi čitajući popularne ljubavne romane iz 17. i 18. stoljeća.
- ***Analiza sadržaja*** koristi se za istraživanje tekstova, ali i drugog simboličkog materijala. Sustavnim i objektivnim proučavanjem praktički svih oblika ljudske komunikacije – knjiga, novina, filmova, TV-programa, govora, pisama, pjesama – može se mnogo doznati o značajkama, pošiljateljima i primateljima komunikacije. Analiza sadržaja usredotočuje se na karakteristike samog sadržaja i to na pitanja: *što je rečeno* (o čemu je komunikacija, da li je stav pozitivan ili negativan, koje se vrijednosti zagovaraju, u čije ime se to čini, izvor i cilj komunikacije itd.) i *kako je rečeno* (forma komunikacije – književnost, vijest, televizija, gramatički i sintaktički oblik, emocionalni naboj, retorički i propagandni karakter itd.). Skup kriterija koji određuju *što* i *kako* se komunicira naziva se *analitička matrica*.

Eksperiment

Logika znanstvenog istraživanja najjače se manifestira u eksperimentu. **Eksperiment** je istraživačka metoda koja ispituje uzročno-posljedične odnose u kontroliranim uvjetima. Kontrolirani uvjeti najlakše se postižu u laboratoriju, dakle u umjetno stvorenom okruženju u kojem se namjerno izazivaju određene pojave. Takva se metoda u sociologiji praktički ne koristi, nego se koristi ***terenski ekperiment*** (odnosno ekperiment u prirodnim uvjetima). Ispitanici se ovdje nalaze u svojem normalnom, svakodnevnom okruženju, a istraživači nastoje što je više moguće smanjiti utjecaj koji njihova nazočnost može imati na ponašanje ispitanika (tzv. *Hawthorne učinak*). Eksperimentalno istraživanje želi odgovoriti na pitanje zašto se nešto događa. Obično se to čini tako što se postavi neka ***hipoteza*** o odnosu između varijabli, da bi se nakon toga mijenjale vrijednosti nezavisne varijable i mjerile promjene zavisne varijable. Ispitanici se podijele

Analiza sadržaja užbenika

Hrvatska sociologinja Branislava Baranović primijenila je metodu analize sadržaja na udžbenike književnosti da bi provjerila kako su u tim udžbenicima prikazane žene (*"Slika" žene u udžbenicima književnosti*, Zagreb, 2000). Za tu svrhu konstruirala je analitičku matricu koja je obuhvaćala: 1) broj i površinu tekstova, 2) zastupljenost žena u tekstovima u odnosu na muškarce, 3) ruralni i urbani milje žena i muškaraca, 4) psihosocijalne osobine žena i muškaraca, 5) obiteljske i profesionalne uloge žena i muškaraca, 6) vrijednosti i interese žena i muškaraca. Provedena analiza pokazala je da su žene u udžbenicima marginalizirane. U usporedbi s muškarcima, učestalost njihovog pojavljivanja značajno je manja. Udžbenici reproduciraju patrijarhalni model prikazivanja i portretiranja žena. Žene se prikazuju uglavnom kao majke i bake, a vrlo rijetko u profesionalnim ulogama. Kada se i pojavljuju u tim ulogama, radi se o tradicionalno ženskim zanimanjima – učiteljice, prodavačice, kućne pomoćnice. Neke psihosocijalne osobine – kao lakomislena, nesamostalna, draga, nježna, pažljiva, uslužna, te neke vrijednosti (djeca, brak, obitelj) pripisane su u udžbenicima isključivo ženama. Muškarcima su pak pripisane osobine kao: odlučan, hrabar, vođa, ili vrijednosti kao: moć, sloboda, zajedništvo, nacionalni osjećaj. Analizom sadržaja autorica je, dakle, kvantitativno i objektivno pokazala određene karakteristike udžbenika.

u dvije grupe što sličnije po svojim karakteristikama. ***Eksperimentalna grupa*** izloži se utjecaju nezavisne varijable, dok se ***kontrolna grupa*** ne izlaže tom utjecaju. Ako se pokaže da su vrijednosti zavisne varijable u eksperimentalnoj grupi različite od onih u kontrolnoj grupi, razumno je pretpostaviti da nezavisna varijabla uzrokuje tu razliku. Evo jednog primjera.

"Obično se ne javljam dobrovoljno za eksperimente, ali obožavam zagonetke."

Teorija o ***samoispunjavajućem proročanstvu*** (usporedi 7. poglavlje) pretpostavlja da nastavnikovo tipiziranje učenika kao sposobnih ili "tupih" te predviđanje njihova školskog uspjeha ima tendenciju doista se ostvariti. Nastavnikova očekivanja i pretpostavke, dakle, utječu na učenikov uspjeh u školi. Da bi testirali tu hipotezu, dvoje sociologa proveli su ekperiment. Najprije su svoj djeci u jednoj školi dali ispuniti test inteligencije. Nakon toga su – bez uvida u rezultate testa – nasumice odabrali grupu učenika i rekli njihovim učiteljima (pogrešno) da su ta djeca postigla izuzetno visoke rezultate na testu. Namjera je bila stvoriti kod učitelja očekivanje da će ta navodno "bistra" djeca postići izuzetan uspjeh u školi. Dakle, eksperimentalna grupa sastojala se od te "bistre" djece, koji su bili izloženi utjecaju nazavisne varijable – to jest visokim učiteljskim očekivanjima. Kontrolnu grupu činili su svi ostali učenici. Osam mjeseci kasnije istraživači su se vratili u školu i ponovo testirali svu djecu. Rezultati su pokazali da je ekperimentalna grupa doista imala bolji uspjeh od kontrolne grupe. Zaključili su da su učiteljska očekivanja (nezavisna varijabla) uzrokovala uspjeh učenika iz ekperimentalne grupe (zavisnu varijablu).

Usporedba glavnih metoda istraživanja

Metoda	*Primjena*	*Prednosti*	*Nedostaci*
Anketa	Prikupljanje podataka o problemima koji se ne mogu izravno opažati (stavovi, vrijednosti). Podaci mogu biti kvantitativni i kvalitativni.	Na osnovi dobrog uzorka moguće je prikupiti mnogo podataka o brojnoj populaciji. Omogućuje preciznu usporedbu odgovora ispitanika.	Prikupljeni podaci mogu biti površnog karaktera. Stopa povrata ispunjenog upitnika redovito je niska. Iskrenost ispitanika ne može se provjeriti.
Promatranje	Istraživanje i opis ljudi u njihovu "prirodnom" okruženju, kojim se dobivaju kvalitativni podaci.	Pruža bogatije i detaljnije informacije od drugih metoda. Jeftino je i omogućuje istraživaču da se prilagodi novim situacijama.	Zahtijeva mnogo vremena. Rezultate je teško generalizirati i provjeriti ponovnim istraživanjem. Može se koristiti samo za manje grupe.
Analiza postojećih podataka	Opis i objašnjenje podataka iz postojećih dokumenata.	Ušteda vremena i novca za prikupljanje podataka. Nezaobilazno u istraživanjima gdje je važna povijesna dimenzija.	Ovisnost o postojećim izvorima podataka koji mogu biti nepotpuni ili loše prikupljeni.
Eksperiment	Ispitivanje odnosa među varijablama.	Omogućuje utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza. Ponovljenim ekperimentom lako je provjeriti rezultate.	Laboratorijski uvjeti su umjetni. Ispitanici mogu biti pod utjecajem same ekperimentalne situacije. Mnoge vidove društvenog života nije moguće smjestiti u laboratorijske uvjete.

ili do korjenitih promjena u njegovoj strukturi i organizaciji, pa čak i do njegovog raspadanja. [49] Po Miliću, to je, dakle, osnovna zadaća sociologije. Sociologija za predmet svog izučavanja ima društvo koje spoznaje prvenstveno empirijskim istraživanjima, a potom se oslanja i racionalno se koristi i istraživanjima do kojih su došle druge društvene nauke. Kako sociologija proučava društvo u njegovom totalitetu, onda ga takvog nastoji i spoznati. Društvo nije moguće razumjeti u cjelini bez razumijevanja parcijalnih društvenih pojava i same njegove unutrašnje strukture. Zato se sociologija ne može svesti u okvire kojima je znanstvena egzaktnost osnovni cilj. Zapravo, tematska orijentacija određuje primjenu metoda i sredstava istraživanja. Kada je riječ o sociologiji kao naučnoj disciplini, time nije rečena sva istina. S obzirom na to da je ona nerijetko u povijesti bila izložena ideologijskoj pristrasnosti, njena teorijska dimenzija joj je davala prostora za bjekstvo ispod tog okvira.

Sociološka empirijska analiza je razotkrivala društvene devijantnosti svakog sistema i zato je bila ponekad nepoželjna. Nerijetko je sociologija kao istraživačka i analitička disciplina koja je kritički razmatrala i prosuđivala konkretne procese i odnose u društvu, zadobijala političku dimenziju, pa ponekad se njoj pokušavala osporiti validnost, pogotovu validnost njenih saznanja i spoznaja. U suprotstavljanju njenom naučnom objašnjenju, u prvi plan su isticane integrativne funkcije društvenih nauka koje bi one trebale imati u sistemu, pa time i sociologija ima zadaću da doprinosi njegovom razvoju, što je stvaralo prostor za dogmatsko mišljenje i objašnjavanje pojava, odnosno, najčešće mjera i akcija koje su dovodile u vrlo nezavidnu poziciju i kretanja u društvu i poziciju čovjeka u njemu. Time je usporavan razvoj sociologije kao moderne naučne discipline, ili se ona potpuno eliminirala kako bi joj se onemogućio kritički i istraživački prostor, iz ideoloških razloga.

Zadatak sociologije nije da opisuje događaje ili da objašnjava ono što je na površini i što se jasno vidi. Njen je zadatak, prije svega, pronaći "skrivene" činjenice koje predstavljaju ključ za razumijevanje društvenih događaja. I zato se obično kaže da je zadaća sociologije spoznati ono što se zbiva iza "fasade" događaja, odnosno, iza pojavne ravni, odnosno, refleksija. Da bi to ona ostvarila kao nauka, mora se služiti određenim metodama i istraživačkim postupcima. Najveći dio svojih istraživačkih metoda sociologija je preuzela od drugih nauka ili sama razvila. Svaka je nauka, pa, prema tome, i sociologija određena svojim predmetom i sadržajem izučavanja. Metode bi se mogle definirati kao niz ideja ili postupaka pomoću kojih se nastoje uočiti i objasniti određene pojave ili procesi. S razvojem nauke razvijane su i usavršavane ili poboljšavane metode kojima se sociologija služi. Neke od metoda su zamijenjene novim, izgrađenim na osnovu empirijski primijenjenih znanja ili razvoja nauke i uopće tehničkog i informatičkog progresa.

Spor o tome da li se iste metode mogu koristiti i u istraživanju prirodnih i društvenih pojava traje i danas i iz njega proizlaze različiti pravci i teorije. Jedni zastupaju stajalište metodologijskog jedinstva prirodnih i društvenih znanosti, drugi se tome suprotstavljaju, s objašnjenjem da je priroda čovjeku dana na vanjski način, pa

49 Vojin MIlić, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1978, str. 237, 238.

se može proučavati jedino analitičkim, objektivnim postupcima, dok društvene nauke proučavaju proizvod ljudske aktivnosti i volje primjenom neposrednih metoda. Odmah se, naravno, postavlja pitanje - koje su to neposredne, a koje objektivne metode? Objektivnim metodama se promatraju određeni procesi, pojave analiziraju, uspo-ređivaju pojedini dijelovi itd. Metodama eksperimentisanja se na precizan način utvrđuju činjenice u brojevima, postocima, formulama, koeficijentima i indikatorima. [50] Sve je to usmjereno na otkrivanje uzročnosti, tj. na pitanje kako jedna pojava izaziva drugu, odnosno, kako jedna proizlazi iz druge i kako jedna slijedi iza druge. Kada je riječ o društvu, onda to nije kauzalno objašnjenje, već razumijevanje. Smatra se da ljudi mogu razumjeti ili shvatiti samo ono što su sami stvorili, a ono što nije njihov vlastiti proizvod mogu objasniti ili opisati, ali ne mogu razumjeti.

Metode određuju polazne osnove i granice istraživanja. Najznačajnije metode kojima se sociologija služi jesu historijska metoda, komparativna ili usporedna metoda, dijalektička metoda, metoda sistematizacije i funkcionalne analize te naučna metoda.

Zavisno od prihvaćenosti istraživačke metode i raznovrsnih istraživačkih postupaka i tehnika, razvile su se i mnoge sociološke teorije i pravci, odnosno, teorije društva. U globalnom smislu, sociološki pravci bi se približno mogli grupisati prema već nekim od tih pravaca, mada se i oni sami međusobno prepliću, ili ih je nemoguće označiti samo jednim imeniteljem. U globalnom smislu, sociološki pravci su funkcionalizam, biologizam, interakcionalizam i marksizam.

Najznačajnije metode, odnosno, načine istraživanja kojima se sociologija koristi, nužno je posmatrati u jednoj cjelini jer svi skupa daju rezultat, doprinoseći razumijevanju društva u njegovom totalitetu. Pod metodom bismo mogli odrediti skup osnovnih principa koji određuju analitički okvir jedne nauke, sa svim istraživačkim postupcima (tehnikama istraživanja) pomoću kojih nauka nastoji riješiti probleme koji se pred nju postavljaju.

2. HISTORIJSKA METODA

U svojoj spoznaji, sociologija pomoću historijske metode proučava globalnu povijest čovječanstva, ili povijest najznačajnijih društvenih institucija. Upravo iz analiza i dobijenih podataka tom metodom, mogu se spoznati zakonomjernosti, procesi, pravci, tipovi i forme nastanka društva, njihov razvoj i kretanje, odnosno mogu se rekonstruisati neki od ranijih perioda i neki problemi u njima. Prema tome, sociologija se u svom istraživanju ne može ograničiti samo na izvore i podatke do kojih sama dolazi i kojima trenutno raspolaže, nego se mora koristiti i drugim postojećim izvorima i podacima, neovisno od vremenske distance. Dakle, historijska metoda ima zadaću da prikupi i analizira građu, podatke i druge obavijesti koji su nastali neovisno od trenutne pozicije znanja, odnosa i procesa u društvu i društvenih snaga koje usmjeravaju njegovu dinamiku. Njena je zadaća da prikupi i razjasni sve ono što su razne ljudske zajednice ostavile iza sebe i da ih na validan način prosudi, odnosno, da na njihovom tragu i izvorima spozna genezu i pravce kretanja.

50 Ivan Kuvačić, Sociologija, Školska knjiga, Zagreb, 1979, str. 29.

Historijska metoda je veoma rasprostranjena, i mnogi analitičari su se njome koristili u svojim radovima. Mnogi su je, naravno, i osporavali. Historijska se metoda, prije svega, pita o tome kako su nastale, razvijale se i transformirale civilizacija društva i društvene institucije. Analizirajući povijest i koristeći se adekvatnom metodom, sociolog zapravo uočava kako se kretanje društva odvija po nekoj logici i njegovim zakonomjernostima, a ne po željama i htijenjima ljudi.

3. KOMPARATIVNA ILI USPOREDNA METODA

Komparativna metoda se služi komparacijama i usporedbama, kako bi se istražile određene društvene pojave ili procesi koji su predmet izučavanja. Komparacijama se pokušavaju objasniti određeni procesi u društvu, procesi i pojave u društvenim i prirodnim naukama i njihovim gledištima. Zato se komparativna metoda najčešće koristi kada se pokušava otkriti značaj zavisnosti i uslovljenosti društvenih i prirodnih pojava. Za Emila Durkheima komparativna je metoda, u stvari, jedna posebna grana sociologije ako prestane biti čisto opisna metoda, i ako nastoji objasniti činjenice i njihovu međusobnu uslovljenost. Za Durkheima postoje tri nivoa usporednih istraživanja. Prvi nivo predstavljaju usporedna istraživanja u jednom društvu, i to najčešće kada se istražuju masovne pojave u jednom društvu koje znatno variraju, gdje je ova metoda vrlo primjenjiva. Drugi nivo komparacije predstavlja uspoređivanje raznih društva, s obzirom na ispitivane pojave. Ukoliko se istražuju uzroci pojava koje su zajedničke i drugim društvima i koje se međusobno podudaraju ili razlikuju, s obzirom na stepen razvoja ili sistem uređenja, odnosno, ogranizacije društva. I treći, najviši nivo istraživanja predstavlja komparacija pojava koje su zajedničke svim društvima. Tada obično stastičko-strukturalne komparacije prerastaju u genetičko-historijska istraživanja. U tom smislu se i govori o historijskoj komparativnoj metodi, kojom se služi sociologija u svojim temeljnim istraživanjima. Ako se želi ispitati određena pojava ili institucija u prošlosti ili njena geneza, onda se to može istraživati uspješno pomoću historijske komparativne metode.

4. DIJALEKTIČKA METODA

Dijalektička metoda se kritički odnosi prema postojećim odnosima i društvima i vizijski anticipira njihovu budućnost. Tu se radi, zapravo, o teorijskoj i dijalektičkoj misli usmjerenoj na prevladavanje postojećeg i na viziju mogućeg reda stvari i odnosa u društvu. Neke pojave u društvu možemo shvatiti tek onda ako znamo njihov razvoj i perspektivu, tj. ako ih razumijemo u totalitetu a shvatimo u kretanju. Govoreći o dijalektici kojom se koristio, Marx kaže da je nastajao otkriti zakone razvitka, tj. prelaza iz jednog stanja u drugo, iz jednog reda veza u drugi. To kretanje odvija se od općeg ka pojedinačnom, od kritičkog odnosa prema postojećem, do anticipacije mogućnosti. U svojim djelima Marx suprotstavlja stanja u kretanju jedna drugim, tako mogućnost komunizma suprotstavlja kapitalizmu kao općem društvu, besklasno društvo klasnom, carstvo slobode carstvu nužnosti, upotrebnu vrijednost

robe njenoj razmjenskoj vrijednosti, slobodan rad otuđenom radu itd. Ova metoda se pokazala vrlo uspješnom u objašnjenju i razumijevanju društva i društvenih pojava. Naime, dijalektička metoda je doprinijela razvoju sociologije i njene validnosti kao nauke. Sociologija primjenu ove metode pojedinačne pojave stavlja u odnos sa zakonima kretanja cjeline i anticipira teorijske mogućnosti kretanja društva i objašnjava određene društvene pojave i procese.

Dijalektička metoda u cjelini posmatra odnos teorije i prakse u njihovom jedinstvu i svestranom odnosu. Prilagođena je u istraživanju i razumijevanju totalnih društvenih fenomena kojima se sociologija bavi. Uspostavlja ponekad vlastitu sistematizaciju, a ponekad preuzima i kriterije i metode drugih nauka, pogotovu kada istražuje dubinski društvene slojeve i kada dokazuje zavisnost društvenih pojava od osobenosti totalnog društvenog fenomena. Ta povezanost na najbolji način pokazuje kako su određene pojave, simboli i značenja zajednički mnogim društvima i kako svoju genezu imaju u historiji.

Ova je metoda posebno značajna i za odnos između sociologije i drugih društvenih nauka. Stvarni problemi društvenih pojava ili društva u cjelini, mogu se spoznati samo ako se uzimaju u obzir i saznanja i drugih društvenih nauka do kojih su one u svom razvoju došle, i kada se ta saznanja na dijalektičko-komparativan način uporede i kombiniraju sa saznanjima i spoznajama do kojih je sociologija došla u svome razvoju. Time se dobija cjelovita spoznaja i otvara perspektiva sociologije kao nauke o društvu.

5. METODA SISTEMATIZACIJE ILI FUNKCIONALNE ANALIZE

To je zapravo metoda čiji je cilj analiza društvenog sistema, njegovih dijelova i njegovog funkcionisanja. Dakle, tu osnovu za svoju analizu ova metoda ima sistem, za njene protagoniste sistem čini osnovu društva, a pojedinci su nosioci funkcija ili konkretnih uloga koje im je sistem odredio. Najznačajniji predstavnik ove teorije je svakako Talcott Parssons. Za njega je društvo sistem koji se sastoji od međusobno povezanih dijelova, a svi dijelovi sistema imaju tačno određenu ulogu i funkciju. Njihova je osnovna zadaća da svako iz svog ugla i funkcije koju obavlja doprinese održanju društva i sistema. Iz takvog stajališta je vidljivo da su uloge shematski određene i da se pojedinac i društvene institucije imaju ponašati po već zadatim ulogama. Prema tome, ova metoda ima za cilj da omogući razumijevanje vrijednosti, porijekla i reda stvari, dijelova društva i pojedinaca u održavanju stabilnosti i funkcionalnosti samog društva. Po Parssonsu, glavna zadaća sociologije je ispitati institucionalizaciju obrazaca i vrijednosti, orijentaciju u društvenom sistemu i ulogu koju treba da vrši pojedinac u njemu. U društvenim sistemima postoje određene temeljne potrebe, kojima mora biti udovoljeno ako se sistem želi održati. Te se potrebe nazivaju funkcionalnim preduslovima. Dijelovi društva imaju zadaću da doprinose i funkcioniraju tako kako bi održali društvo. Budući da je društvo sistem, između njegovih dijelova mora postojati određeni stepen integracije. Stoga, minimalan stepen integracije je funkcionalni preduslov društva.

Ova metoda se najpreciznije koristi i, naravno, najšire primjenjuje u matematici, ali se koristi i u biologiji, kako bi se objasnili procesi koji su funkcionalni i koji dovode do održavanja i stabilizacije organizama. Ona je i metoda socijalne antropologije, pa i sociologije. U sociologiji je našla veliku primjenu u istraživanju parcijalnih društvenih pojava.

6. NAUČNA METODA

Mada su sve do sada izložene metode naučne i svaka na svoj način objašnjava društvo i procese, naučna metoda ima zadaću na analitički i spoznajno teorijski način spoznati društvo i njegove dijelove. Naučna metoda u novije vrijeme podrazumijeva i posebnu metodu koja se zove sociološka metoda, kao specifična metoda istraživanja koja se koristi i primjenjuje u sociologiji. Ova metoda je naročito rasprostranjena u marksističkoj sociologiji, i svoje utemeljenje ima u dijalektičkoj metodi. Ima za cilj omogućiti naučno objašnjenje pojava koje se izučavaju, te na uzročno-posljedični način uočiti dinamiku kretanja i uslovljenosti određenih pojava i procesa u društvu. Do utvrđivanja tih odnosa, veza i zakona dolazi se uglavnom teorijskim razmatranjem, promišljanjem i kombinacijom prikupljenih podataka i pojava te, istovremeno, korišćenjem ranijih analiza i izučenih činjenica. Jedna od najznačajnijih zadaća naučne metode jeste stalno nastojanje da se teorijska misao na što metodičniji način sjedini sa što pouzdanijim i preciznijim iskustvenim podacima. To, međutim, ne ide bez teškoća. Zato Vojin Milić[51] te teškoće dijeli na tri osnovne grupe. U prvu grupu svrstava teorijske teškoće koje se, po njemu, ogledaju u nepostojanju jedinstvenog pojmovnog teorijskog sistema podesnog za stalno i sistematično prikupljanje podataka o globalnim društvima, koja bi bila dovoljno iscrpna i usklađena s teorijskim potrebama sociologije. U drugu grupu spadaju organizacijske teškoće, dok treću čine one teškoće koje bi se mogle označiti kao teškoće društvene prirode, jer se društvo, odnosno, određene njegove pojave teško mogu izučavati i dobijeni podaci egzaktno mjeriti.

Svojim istraživanjem sociologija postavlja prve naučne premise koje sve dok se ne potvrde istraživanjem, predstavljaju samo hipoteze ili teorijske pretpostavke. Dalje posmatranje i razmišljanje, uz primjenu i upotrebu tehnika istraživanja, dokazuju njihovu validnost i tačnost. Podaci dobijeni istraživanjem i sistematiziranjem se uopćavaju, i tako se uspostavlja teorijska koncepcija, odnosno, model objašnjenja, odnosno, razumijevanja određene pojave ili društvenog procesa. Tako formulirane teze prerastaju u naučnu teoriju koja određuje, odnosno, objašnjava stvarne procese između datih pojava, kao i same pojave i društvo u cjelini.

7. TEHNIKE ISTRAŽIVANJA

Tehnike istraživanja su osnovno sredstvo sociologa u prikupljanju i interpretaciji podataka o društvu i pojavama u njemu. Instrumente istraživanja možemo podijeliti u dvije grupe, na one pomoću kojih se prikupljaju i posmatraju činjenice i na one

51 Vojin Milić, Sociološki metod, naved. izdanje, str. 379.

pomoću kojih se te činjenice analiziraju i interpretiraju. Istraživanje je složen proces i nemoguće je određene pojave analizirati odvojeno od drugih tehnika kojima se sociologija služi. Prije svega, od teorijskih pretpostavki, koje usmjeravaju čitav proces istraživanja, od odabira predmeta koji će sociolozi ispitivati do analize podataka i interpretacije rezultata.

Povezivanje teorijske analize s konkretnim empirijskim ispitivanjem društvene pojave se odvija u više faza; 1) određivanje predmeta i cilja istraživanja; 2) stvaranje plana istraživanja; 3) sakupljanje izvornih podataka pomoću određenih metoda i tehnika; 4) sređivanje i analiza podataka i 5) interpretacija rezultata i izvođenje zaključaka.

Pored podataka do kojih sociolozi sami dolaze, oni se služe i već postojećim izvorima informacija i naučnim obavještenjima. To su, prije svega, statistički podaci, statistike, analize vladinih i drugih službenih tijela, povijesni dokumenti, novine, časopisi, filmovi i druga relevantna građa. Zato se s pravom kaže da je metodolgija nauka koja ima zadaću da izvrši analizu, sistematizaciju i upotrebnu vrijednost tih podataka i da uspostavi instrumente putem kojih se mogu saznati podrobniji podaci o određenim činjenicama koje služe sociologu u njegovom istraživanju.

U sociologiji postoje ne samo metodološki već, prije svega, terminološki sporovi vezani za upotrebu termina, posebno kada se radi o metodama i tehnikama istraživanja. Termin metoda je grčkog porijekla i označava put ili način kako otkriti ili pronaći naučnu istinu.

Za naše stajalište, metoda je teorijski pravac u sociologiji koji u širem smislu objašnjava neku pojavu u društvu ili samo društvo, dok se pod tehnikama istraživanja ili postupcima podrazumijevaju posmatranje, intervju, anketa, eksperiment i analiza sadržaja, i zato ćemo ih šire razmatrati.

8. POSMATRANJE

Posmatranje, kao instrument istraživanja, u sociologiji ima svoju dugu tradiciju. Mnogi autori klasičnih sociooloških studija služili su se ovim instrumentom istraživanja, naročito etnolozi i socijalni antropolozi. Posmatranje kao instrument istraživanja možemo definisati kao način na koji se prikupljaju podaci o pojavama neposrednim čulnim opažanjem, odnosno, uz sudjelovanje posmatrača, odnosno, istraživača, kako bi se određene pojave što potpunije izučile, odnosno prikupile činjenice ili pojave i opisale manifestacije.

Posmatrač je neposredni sudionik, uključuje se u svakodnevnicu grupe ili zajednice koju želi posmatrati, i pojavu, odnosno, postupke i manifestacije posmatra u njihovom izvornom kontekstu. Time se izbjegava posredovanje mnogih osoba ili posrednih izvora i njihovih interpetacija. Vlastito prisustvo olakšava istraživaču da stekne potpuniji i neposredniji uvid u cjelinu proučavanog problema, bilo da se radi o nekoj lokalnoj zajednici, nekoj društvenoj organizaciji, nekoj posebnoj društvenoj grupi ili samo o nekoj posebnoj vrsti društvenih pojava. Dakle, sociolog posmatranjem dobija jasnu sliku iz prve ruke o životu običnih ljudi ili grupa na njihovom terenu i u njihovim

uslovima. Posmatranjem se može dobiti predstava o prirodnim, materijalnim, društveno-organizacijskim i kulturnim uslovima života neke zajednice ili neke organizacije i o ljudima koji u njoj žive i djeluju.[52]

Posmatranje kao vrlo raširen i upotrebljiv instrument u istraživanju određenih pojava ima i svoje nedostatke, ograničenja. Uspjeh posmatrača zavisi od njegove sposobnosti i obučenosti za tu vrstu posla, hoće li ga prihvatiti skupina koju želi posmatrati, zatim od njegove nepristrasnosti u uočavanju i identifikaciji pojava i postupaka. Uspjeh posmatrača zavisi i od povjerenja osoba ili grupa koje želi posmatrati, zatim od toga kolika je teorijska i, naravno, istraživačka sposobnost da svojim prisustvom ne podstiče skupinu na uzdržano ili aktivnije ponašanje. Podaci dobiveni posmatranjem primaju se kao neposredni, jer ne postoje metodi i eksplicitna objašnjenja procedura putem kojih bi se mogli rezultati provjeriti, kvantificirati i uspoređivati. Shodno tome, ne mogu se ti zaključci teorijski uopćavati, već oni daju, prije svega, koristan uvid u posmatrano i kasnije se mogu procjenjivati i uspoređivati na većim uzorcima. Također, ograničenje ove metode se ogleda u tome što se posmatrati mogu samo aktuelni sadržaji što se zbivaju u vremenu prisustva posmatrača. Zato ova metoda smanjuje dubinu uvida u pojave i procese te se vrijednost njenih instrumenata ograničava i smanjuje u primjeni.

9. ANKETA

Anketa je gotovo najrašireniji i najpodesniji insrument u sociologiji. Razlikuje se od intervjua po tome što se pismeno formulirana pitanja dostavljaju određenim osobama, kako bi se od njih dobio pismeni odgovor. Ovu tehniku istraživanja karakteriše odsustvo neposrednog dodira između istraživača i anketirane osobe te zahtijeva strogu standardiziranu formu upitnika sa predviđenim modalitetima odgovora.

Ciljevi ankete su uslovljeni samim predmetom i sadržajem istraživanja i uloge koju u tome ima anketa kao instrument.

Nesumnjiva je vrijednost ove tehnike u tome što se njenim korištenjem osigurava velika sistematičnost i brzina u prikupljanju činjenica i što se u kratkom vremenskom roku može obuhvatiti veliki broj ispitanika.

Danas su većini istraživača poznate prednosti, ali i nedostaci ovakvih tehnika i istraživanja, njihove ograničenosti i mogućnosti. Vrlo su raširena i uputstva za izradu, odnosno, formuliranje pitanja, način i postupci ponašanja anketara, kao i pogreške anketara koje čine i načini njihovog otklanjanja.

Ono što je karakteristično za intervju, upitnik i anketu, ogleda se u nedovoljnoj neprilagođenosti ovog instrumenta svim sociološkim potrebama. Sistematičnost ankete, kako s pravom ističe V. Milić, zavisi od: a) sadržinske potpunosti obavještenja, b) precizno utvrđenog iskustvenog djelokruga za koji su na osnovu prikupljenih podataka moguća ispravna uopćavanja i c) standardizacije procesa prikupljanja činje-

52 Vojin Milić, isto, str. 431.

nica obezbjeđivanjem relativno iskustvenih i međusobno uporedivih podataka. [53] Sadržinska i teorijska razrada predmeta istraživanja uslovljava sadržinu ankete i njenu disperziju, odnosno, brojnost i širinu njenog uzorka.

10. INTERVJU

Intervju je najrašireniji instrument istraživanja u sociologiji. Sastoji se od niza usmenih ili pismenih pitanja koja istraživač postavlja ispitaniku. Njegova je prednost u tome, što se putem ovog instrumenta obezbjeđuje vrlo velika sistematičnost u prikupljanju građe. Naravno, uspjeh zavisi najviše od sposobnosti i umijeća osobe koja obavlja intervju, odnosno, koja postavlja pitanja.

Putem intervjua istraživač postavlja razna pitanja, osobito o određenim društvenim pojavama, usmeno ili pismeno. Slobodno ta pitanja može oblikovati i tražiti odgovore od sagovornika u eksplicitnom ili širem obliku. Kao efikasno sredstvo istraživanja, intervju omogućava za kratko vrijeme prikupljanje traženih podataka. To je posebno značajno kada se ispituju neke pojave koje traže da se brzo izuče ili koje se brzo mijenjaju, npr. reagovanje ljudi na određene odluke vlasti, ekonomske ili političke prirode, i dr. Podaci dobiveni na ovaj način obično se smatraju individualnim stajalištem i mišljenjem ispitanika. Sociolozi su svjesni ograničenja koja ima i ovaj instrument i stoga ga, primjereno razvoju uopće tehnike, stalno usavršavaju. U formalnom pogledu, nema veće razlike između pojedinih vrsta pisanih upitnika i intervjua koji se vrše, bilo da je riječ o upitnicima otvorenih ili zatvorenih odgovora.

Prikupljanje činjenica na ovaj način se može podijeliti u dvije grupe: prvu grupu čine instrumenti kojima se prikupljaju činjenice i podaci koje su nastali prije, neovisno od istraživanja, odnosno, izbora predmeta istraživanja, dok drugu grupu čine podaci koji se selektiraju i prikupljaju nakon provedenog istraživanja određenih pojava ili procesa. Ta dva izvora se kombiniraju, uspoređuju i kvantificiraju, i čine istraživačku cjelinu. Na osnovu tako dobijenih podataka se uspostavlja teorija i uopćavanje, što ima svoju praktičnu i teorijsku validnost.

11. UPITNIK

Upitnik je također brz i efikasan istraživački instrument i široko zastupljen, naročito u ispitivanju javnog mnijenja. To je skup unaprijed postavljenih pitanja u pisanom obliku, na koji se od ispitanika traži odgovor. Istraživači ga smatraju podesnim i jeftinim instrumentom u istraživanju, jer se njime od velikog broja ispitanika dobiju podaci koji se mogu kvantificirati i koji mogu biti korisni za saznanje određenih procesa, mjera i akcija, njihovih efekata i ciljeva.

U sastavljanju upitnika je nužno da se pojmovi prethodno jasno preciziraju i operacionaliziraju, tako da se njihovo strukturiranje učini upotrebljivim, odnosno, kako bi se dobijeni podaci mogli mjeriti, kvantificirati i uspoređivati. To pred istraživača stavlja zadaću da prethodno uspostavi operativnu definiciju i precizno odredi šta želi

53 Vojin Milić, isto, 1978, str. 480.

istraživati i šta namjerava mjeriti. Zato neki socilozi tvrde da je upitnik jedno od najvažnijih sredstava aktivnog stvaranja izvornih naučnih obavještenja o čovjeku i društvu. Mnoga od tih obavještenja i informacija ne bi vjerovatno bez naučne intervencije nikad nastali ili se bar ne bi izrazili u trajnijem i sistemskom obliku.

Za upitnik, intervju i anketu je veoma važno da se odabere valjan uzorak koji može biti osnova za izvođenje validnih zaključaka, odnosno, relevantnih podataka koji mogu odraziti raspoloženje cijele populacije, odnosno, određene strukture. Stoga su izbor uzorka i formulacija pitanja izuzetno važni ne samo za prikupljanje građe već i za njihovu upotrebljivost i validnost. Zato i postoje različiti tipovi uzoraka, a oni su uslovljeni, prije svega, ciljem i predmetom istraživanja.

12. EKSPERIMENT

Posmatranje kao instrument je poznat način izučavanja pojava u prirodnim naukama. Taj instrument se danas koristi i u sociologiji, mada se velik broj društvenih pojava ne može izolirati, što bitno ograničava posmatranje i izučavanje pojava u društvu. Eksperimentom se žele namjerno izazvati reakcije, dakle, vještački, od posmatrača, kako bi se određena pojava ili procesi analizirali, posmatrali i, na kraju, kvantificirali. Prednost ove tehnike je u tome što se pojava koja se želi posmatrati, donekle može posmatrati u njenom čistom vidu, tj. izvorno. Na ovaj način se pokušavaju izdvojiti i posmatrati samo određene činjenice ili pojave, po želji sociologa, kao i njihove refleksije, te uočiti njihovi uzroci i posljedice, odnosno, uslovljenost. Eksperiment se obično primjenjuje na dvije uporedne skupine čije se veze žele utvrditi i komparirati. Zato eksperimentu prethode dobre pripreme, upoznavanje sa činjenicama i pojavama, i na bazi tih teorijskih spoznaja formuliraju se hipoteze, odnosno, pretpostavke o vezama između istraživanih pojava, a eksperiment kao instrument istraživanja koncipira se tako da provjerava valjanost teorijskih pretpostavki i hipoteza.

Eksperiment se može vršiti u malim razmjerama, odnosno, malim grupama, i to je njegova ograničenost jer se njime mogu istraživati samo parcijalne pojave u društvu i ne može se zahvatiti, niti primjenjivati na izučavanje globalnijeg nivoa društvenih pojava i organizacije društva. S obzirom na to da eksperiment obuhvata male skupine ili grupe na koje se primjenjuje, često se čuje da je socilogija eksperimentalna nauka. Eksperimentom se istražuju u sociologiji različite pojave, ali se i sam eksperiment može javljati u različitim oblicima, zato ga možemo sistematizirati u dvije, uslovno rečene, grupe: laboratorijski i istraživanje u prirodnim uslovima. Obično se u oba ova slučaja posmatraju dvije grupe, jedna je eksperimentalna, druga kontrolna. Razlika je među njima u tome, što se u eksperimentalnu grupu namjerno uvodi pretpostavljeni uzročni činilac i onemogućava dodir eksperimentalne grupe s drugim činiocima. Naknadnom analizom eventualnih razlika između ove dvije grupe, a vezano za pojavu koja se istražuje, utvrđuje se stvarni uzrok pojave, odnosno ponašanje faktora i činilaca koji utiču u ovom ili onom obliku i ispituju polazne hipoteze, odnosno, predviđanja potvrđuju ili odbacuju.

Istraživanje pomoću ove vrste eksperimenata je najčešće onda kada se, u normalnim životnim okolnostima, oforme eksperimentalna i kontrolna grupa, tj. kada su određeni uzroci proizveli određene posljedice. U tom slučaju je istraživač prinuđen, pomoću analitičkih operacija, uspostaviti naknadnu kontrolu nad relevantnim činjenicama kako bi iz postojeće situacije našao i izolirao uzroke koji ih generiraju i uslovljavaju.

Metoda eksperimenta ima i svoja velika ograničenja. Teškoće u njenoj primjeni proizlaze iz činjenice što društvene pojave nastaju spontano, što su podložne brzim promjenama, što mogu biti vremenski ograničene i što mogu zadobiti nove forme i sadržaje u kasnijem razvoju, pa ih je zato teško pratiti i razumijevati. Inače, društvene pojave je teško porediti i kvantificirati. Njihovo posmatranje je vremenski ograničeno, a društvo je trajno i egzistira u različitim uslovima i okolnostima.

13. ANALIZA SADRŽAJA

Analiza sadržaja je skup instrumenata kojim se, njihovom upotrebom, želi dobiti što tačnija slika, odnosno, objektivni i sistematični podaci o pojavama i procesima koji se žele analizirati u društvu. Ovaj instrument je nastao iz praktičnih potreba kako bi se na empirijski način opravdala teorijska potreba, odnosno, pretpostavka empirijskim pokazateljima utvrđena i određena pojava i procesi analizirali što objektivnije i potpunije. Analiza sadržaja je pretežno opisna i putem nje se uspostavlja sistemska analiza određene pojave ili događaja. Analiza sadržaja se relativno jednostavno koristi kada se analiziraju i izučavaju organizovani oblici, društveni događaji i pojave, ili kada se analiziraju dokumenti na bazi kojih se organizuju društveni događaji, institucije, pokreti i slično, i kad postoji građa o njihovom nastanku i principima funkcioniranja određenih institucija ili konkretnih događaja.

Ova metoda ima svoju primjenu u različitim sferama društva, od analize sadržine institucionalnih poruka poslatih interno ili javno različitim putevima do analize sadržaja umjetničkih i književnih djela. Naročito se koristi u brzom prikupljanju informativno-političkih i operativnih podataka potrebnih za određene odluke ili postupke koje poduzimaju određeni organi u odnosu na neke pojave ili procese. Ne ispituje se samo sadržaj poruke, već se ovom metodom može analizirati i njena forma, odnosno, njen jezik i stil kao i namjena koja iz toga proizlazi. Samo u uzajamnosti ili cjelovitosti mogu se razumjeti namjere, ciljevi i efekti poruke.

Analiza sadržaja može se vršiti na više načina, a cilj istraživača je da se njenom primjenom određena pojava shvati na što objektivniji, sistematičniji pa samim tim i precizniji način.

Oblast u kojoj se analiza sadržaja najviše primjenjuje i gdje se najviše razvija u svojim tehničkim sredstvima jeste ispitivanje političke propagande. Ovakva ispitivanja su korištena u analizi propagande u Prvom svjetskom ratu, a zatim su jako razvijena i usavršena poslije njegovog završetka. Ova metoda je doprinijela da se između dva svjetska rata značajno uoče političke tendencije, nova ideologija i propaganda koje su

neumitno vodile novom svjetskom ratu. Naročito je polučila rezultate u ispitivanju Gebelsove propagande i predviđanju sadržine koju je ona sobom nosila. Propaganda se može analizirati sa dva nivoa, u prvi spadaju ispitivanja njenih pojava, odnosno, trajnih ciljeva, dublje povezanih s osnovnim ideološkim stajalištima pojedinih pokreta i organizacije, kao i proučavanje strukturalnih osobina njihovih propagandnih metoda. A drugi nivo je ispitivanje neposrednih propagandnih ciljeva i njihovih efekata.

Analiza sadržaja se naročito koristi u ispitivanju pojava koje zovemo masovna kultura. Naime, pogodna za analizu raznih kanala masovne komunikacije, njihove moći i uticaja, njihovih izvora informacija, pa sve do ciljeva koji se sa takvim porukama žele postići.

Ova metoda se uspješno koristi u ispitivanju tematskog sadržaja književnosti, likovnih umjetnosti, filma, karakterističnog raspoloženja i stava prema savremenim prilikama, prošlosti i budućnosti koje prevladavaju u pojedinim granama umjetnosti i umjetničkim pravcima.

Naredna oblast u kojoj se analiza sadržaja koristi jeste proučavanje školskih udžbenika, posebno onih koji su tješnje povezani s vladajućom ideologijom kako bi se potpunije utvrdio sadržaj i njihova ocjena. Naročito je korištena u proučavanju jezika, posebno jezičkih osobina književnih djela i stepena razumljivosti pisanih tekstova. Ovom metodom se služi i estetika prilikom proučavanja i analiziranja određenih djela. Analiza sadržaja se koristi u sociološkim i drugim istraživanjima, posebno kada se radi o oblicima slobodnih razgovora.

Iako je analiza sadržaja vrlo rasprostranjena metoda u istraživanju društvenih pojava, ona ima svoja bitna ograničenja i domete. Prije svega, analiza sadržaja ostaje na čisto opisnoj ravni, poučavajući sadržaj samo pojedinih oblika, bez mogućnosti da ih poveže sa širim spletom društvenih odnosa u kojima određene pojave nastaju ili se pojavljuju, njihove društvene funkcije i posljedice. Druga krupna slabost ove metode jeste njena nemogućnost da konkretno prati pojave i procese, pa samim tim se javlja vrijednosna neutralizacija u odnosu na sadržaj proučavanog predmeta.

II DIO

DA LI JE SOCIOLOGIJA TEORIJSKA ILI EMPIRIJSKA

1. METODE I TEHNIKE ISTRAŽIVANJA U SOCIOLOGIJI

Uopće u naukama, a posebno u društvenim traje spor oko njihovog predmeta i međusobne uslovljenosti. U sociologiji snažno do izražaja dolazi spor o tome da li je ona empirijska ili teorijska nauka, da li je ona uopće nauka, što je predmet njenog izučavanja i kojim se metodama služi. Te suprotnosti nemaju strogo metodološko značenje. Sporovi do kojih dolazi više održavaju sklonost određenih naučnih disciplina, odnosno pravaca u sociologiji i njihovoj orijentaciji u primjeni određenih metoda u istraživanju, odnosno, izučavanju društva. Zavisno od predmeta interesovanja, ti pravci posežu za razdvajanjem teorije od metode, odnosno, instrumenata istraživanja od teorijskih i hipotetičkih predviđanja. Pokušaj da se definira sadržaj i metod sociologije, u stvari, odmah postavlja pitanje, posebno sa stajališta prirodnih nauka, je li sociologija teorijska ili je egzaktna nauka? Sociologija je, naravno, i nauka o društvu u općem i teorijskom smislu, koja se u ispitivanju i objašnjavanju društvenih pojava koristi i empirijskim analizama, ali i teorijskim pretpostavkama, što je njena prednost. U svojoj povijesti nastanka i afirmacije sociologija se ponajprije oslanja na racionalna mišljenja i logičke zakone, a ne na emocije, volju ili nagone. Sociologija polazi od onoga što jeste, pa se i iskustveno može provjeravati. Nesumnjivo je da je sociologija i teorijska nauka koja otkriva zakonitosti društvenog razvitka, dakle, onog što je suštinsko i što doprinosi da se razumije društvo, društvena pojava uopće.

Vojin Milić smatra da je sociologija teorijska nauka o ljudskom društvu, što znači nauka o sistemu odnosa koji u društvu postoje, o oblicima i djelatnostima u kojima se društveni život ispoljava i njegovim raznolikim tvorevinama, a zatim i o odnosima društva prema prirodi, kao i o tome da je to nauka o društvenom razvoju. Kao teorijska nauka, sociologija teži da o svim ovim iskustvima i sadržajima dođe do teorijskog, tj. općeg i sistemskog saznanja. U tome se sastoji i njena razlika u odnosu na historiju. Zato je za sociologiju važno da proučava globalno društvo kao cjeloviti sistem. Teorija o društvu kao globalnom sistemu objašnjava: 1) osnovne preduslove postojanja različitih istorijskih tipova; 2) međusobne odnose pojedinih organizovanih ili difuznih društvenih dijelova sistema; 3) različit društveni položaj užih dijelova globalnog društva i njegov izraz u svijesti i kulturi; 4) način usklađivanja i usmjeravanja raznovrsnih društvenih djelatnosti, tj. društvenu organizaciju pomoću koje se društveni sistem uspostavlja, održava, djeluje; 5) uzroke i prirodu unutar društvenih suprotnosti i sukoba te uslove u kojima je moguće postizanje unutar društvene saglasnosti i, napokon, 6) činioce koji dovode do promjena u pojedinim dijelovima sistema

3. Šta biste vi odlučili kada je u pitanju plasman proizvoda u inostranstvo?
4. Koje kriterije biste vi koristili da ocijenite uspjeh proizvodnje ?
5. Da li se slažete sa _____ ?
6. Poredajte po prioritetu _____ ?

Razlozi negativnog stava učenika prema grupnom radu	Načini otklanjanja zabrinutosti učenika
▶ Organizovanje rada grupe, ▶ Donošenje zajedničkih odluka, ▶ Podjela zadataka članovima grupe, ▶ Rad sa učenicima koji se "izvlače", ▶ Rad sa dominirajućim članovima grupe, Rješavanje konflikta unutar grupe.	▶ Pomaganje učenicima da razumju kriterije za rezultat rada i procese rada grupe, ▶ Informisanje učenika o načinu mjerenja individualnog doprinosa grupi, ▶ Informisanje učenika o načinu ocjenjivanja pojedinca u grupi.

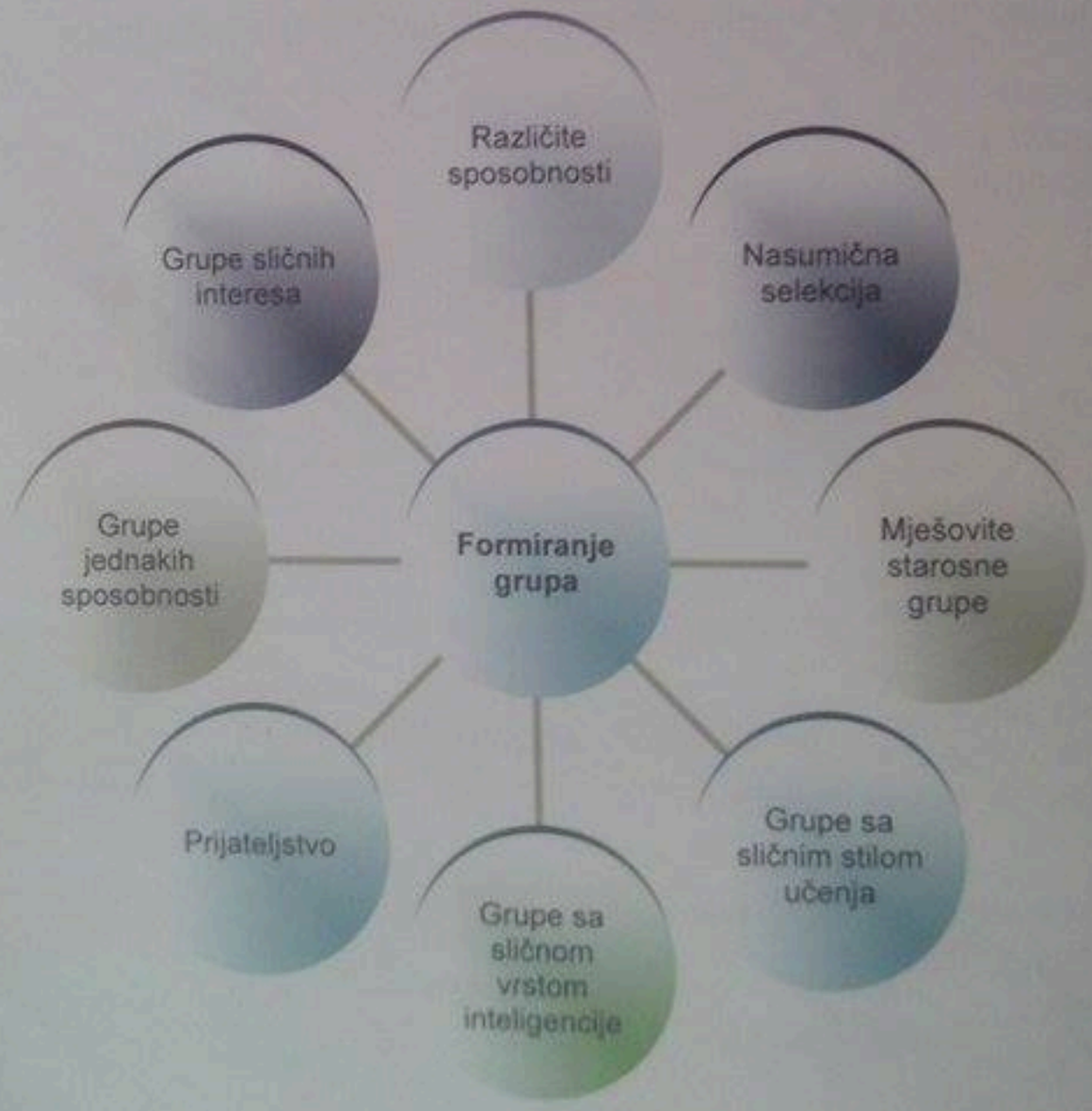

Načini formiranja grupa

Način izvođenja moždane oluje:

- METOD I

Jedna tema za cijelu grupu

- nastavnik započinje proces pitajući sve učenike u razredu da mu o jednoj određenoj temi kažu sve što znaju i što im prvo padne na pamet
- sve su ideje dozvoljene, važno je da se ideje stalno javljaju i iznose
- niko ne smije komentarisati, kritikovati ideju drugoga;
- sve što se predloži, nastavnik bilježi na papirima, školskoj tabli ili grafoskopu
- kada se završi iznošenje ideja, one se mogu svrstati u kategorije ili grupe.

- METOD II

Različite teme različitim podgrupama

- nastavnik postavi set pitanja (4 do 6) vezanih za istu temu
- veća grupa se podijeli u manje i svakoj se grupi daje jedno pitanje za razmišljanje
- svaka grupa odredi jednu osobu da bilježi njihove ideje i da na kraju izvještava pred svima
- ideje se mogu bilježiti na velikim papirima i prezentirati svima
- nastavnik pomaže rad podgrupa, krećući se od grupe do grupe.

2.2.3. Aktivno slušanje

U razvoju komunikacijskih sposobnosti slušanje zauzima ravnopravno mjesto sa ostalim komunikacijskim vještinama.

Slušanje je sposobnost koja se traži u svim metodologijama učenja. Da bi vaši učenici shvatili kako je aktivno slušanje važno, omogućite im da učestvuju u nekim vježbama slušanja. U takvim aktivnostima mogu uočiti propuste i manjkavosti vlastitog stila slušanja i jačati svijest o značaju razvijanja vještine slušanja.

Vježba slušanja 1.

1. Zamolite četvero učenika da napuste razred, i objasnite da će im biti ispričana priča kada se vrate u učionicu.
2. Pročitajte priču pred ostatkom razreda.
3. Zamolite prvog učenika da uđe u razred.
4. Odaberite nekog učenika iz razreda da kolegi koji je ušao, prepriča priču, a ostale zamolite da pažljivo slušaju.

- antidemokratski _____
- iracionalno _____

4. Stručnjak koji pravi nacrte za izgradnju kuća zove se:
   a) zidar
   b) stolar
   c) građevinar
   d) arhitekt
   e) elektroinžinjer

5. Biološka nauka koja se bavi strukturom živih organizama zove se:
   a) anatomija
   b) ekologija
   c) patologija
   d) fiziologija
   e) embriologija

PRIMJERI
/Shvatanje/

1. Narodnom izrekom **''ispeci pa reci''** želi se reći:
   a) Nemoj nikoga da uvrijediš riječima.
   b) Nemoj da govoriš ako nemaš šta pametno reći.
   c) Pripremi jelo pa onda zovi na ručak.
   d) Prije nego bilo šta (da) kažeš, dobro o tome razmisli.
   e) Prije nego li je jelo gotovo, ne zovi na ručak.

2. Objasnite šta je $E = mc^2$

3. Sumiraj priču vlastitim riječima.

PRIMJERI
/Primjena/

1. Uključili ste grijalicu i zaključili da ona ne radi.

   Koje sve pretpostavke možete da napravite o uzroku ove pojave?
   Koja prethodna znanja ćete iskoristiti u ovom slučaju?
   Kojim činjenicama biste pokušali provjeriti koja je od navedenih pretpostavki tačna?

2. Kako bi se Pitagorina teorema mogla iskoristiti za mjerenje visine drveta ?

predloži
dizajniraj
uredi
reko-
nstruiši
SINTEZA
organizuj
sastavi
poveži
integriši
kreiraj

Sinteza

prosudi
procijeni
predvidi
vrednuj
EVALUACIJA
odredi
prioritete
testiraj
izmijeni
izaberi
rangiraj

EU VET programme

Program EU za reformu srednjeg stručnog obrazovanja i obuke u Bosni i Hercegovini
Projekat finansira Evropska unija

PRIRUČNIK

za nastavnike

2.1.2. Odnos učenik nastavnik

Razlozi što inovacije sporo prodiru u nastavni proces su:

- nepoznavanje novina, nedostatak potrebnih sredstava, interpersonalni odnosi, socijalne norme, izmjene u načinu rada i obaveze koje donose promjene.

Lako je uključiti nastavnike u program obuke u koji oni vjeruju!

Kako to postići?

- Pružiti priliku nastavnicima da istraže program i o njemu nauče što više!
- Pratiti savremenu pedagošku i psihološku literaturu i časopise!
- Razmijeniti mišljenje sa nastavnicima koji su stekli iskustvo!
- Uključiti ih u kreiranje novih programa!

Da bismo ostvarili ciljeve novog nastavnog plana i programa mora doći do izmijena i u ulozi nastavnika, i u ulozi učenika.

Promijenjena uloga učenika:	Promijenjena uloga nastavnika:
U tradicionalnom pristupu nastavi učenik je bio:	***U tradicionalnom pristupu nastavi nastavnik je bio:***
▶ onaj koji pasivno sluša i prihvata gotove informacije	▶ isporučilac informacija, "sveznalica"
▶ izvršilac zadataka koje mu priprema nastavnik	▶ "rob" nastavnog plana i programa
▶ "rob" nastavnog plana i programa	▶ predavač po propisanom udžbeniku
▶ korisnik isključivo propisanog udžbenika	▶ koordinator grupnog rada
	▶ "vladar" u dobroćudnoj diktaturi
U savremenom pristupu nastavi učenik bi trebao biti:	▶ izolovani otok obrazovanja. . . .
▶ onaj koji aktivno uči	
▶ onaj koji uči druge i uči od drugih učenika	***U savremenom pristupu nastavi nastavnikova uloga postaje:***
▶ stalno u potrazi za informacijama iz različitih izvora	▶ "nevidljivi vođa" u nastavnom procesu
	▶ nastavnik prati i upućuje na najnovija naučna saznanja
	▶ podstiče stvaranje saradničkih timova
	▶ razvija načine učenja koji su primjenjivi tokom cijelog života
	▶ evaluator svog rada i učenikovog

NASTAVNIK JE KREATOR KLIME U UČIONICI !

2.1.3. Piramida učenja

- Pažnja se smanjuje nakon samo 10 minuta iste aktivnosti, zato moramo koristiti različite medije.
- Jednom primljenu informaciju, nakon jednog dana mozak pamti samo 25%, a nakon godinu dana samo 10% .
- Duže se pamte informacije koje su povezane mnemotehnikom ili analogijom

- dodavanje/preuveličavanje,
- propusti,
- pretjerivanje,
- nipodaštavanje,
- požurivanje,
- zadržavanje.

2.2.4. Intervju

Intervju je tematski unaprijed pripremljen razgovor između intervjuiste i inervjuisanog s ciljem da se pribave iskazi i stavovi o određenom problemu (u prevodu znači razgovor, ispitivanje).

Intervju je tehnika koju učenici koriste kada istražuju neke informacije.

Vrste intervjua

- **Sa stanovišta broja ispitanika:**
  - individualni,
  - grupni.
- **Sa stanovišta cilja istraživanja:**
  - dijagnostički (utvrđuje se stanje neke pojave)
  - terapeutski (cilj razgovora je otklanjanje otkrivenih pojava, stanja)
  - gnoseološki (cilj razgovora je utvrđivanje uzročno-posljedičnih veza, pojava, stanja i zakonitosti ponašanja).
- **Prema sadržaju i toku intervju dijelimo na:**
  - Vezani intervju
    - pitanja su unaprijed precizirana,
    - analitičkog je karaktera,
    - pridržavanje planiranog toka razgovora,
  - Slobodni intervju
    - sadržaj rada utvrđuju se tokom razgovora

Preporuka: Vezani intervju koristiti u nastavnom procesu

S obzirom na način na koji se dolazi do podataka intervju može biti:

- direktni (direktno se razgovara sa ispitanikom/cima),
- indirektni (razgovor s licima iz njegove/ njihove okoline).

5. Nastavite isti proces sa učenicima koji su bili izašli iz razreda (2, 3, 4) na način da učenik 1 ispriča priču učeniku 2 itd.

6. Ponovo pročitajte priču pred cijelim razredom i pristupite popunjavanju radnog obrasca za vježbu slušanja.

Priča

Damir Jarni i Violeta Rot su vozili bicikle do škole, u ponedjeljak 18 februara. Damir je vozio crno-srebrni "mont bajk" Pežo, a Violetu je oborio motorista koji je velikom brzinom vozio motor "Suzuki", registracije 581 J 493. Violeta je ležala krvareći, njena knjiga fizike, plavi fascikl olovke su bile razasute. Gđa. Držić je prolazila te je nazvala hitnu pomoć. U rano kišno jutro, dok su psi lajali, u daljini se mogla čuti sirena ambulantnih kola.

Radni obrazac za vježbu slušanja

1. Kako se priča promijenila iz početne verzije u posljednju ispričanu verziju?

2. Šta je činilo priču teškom za pamćenje?

3. Nabroji tri ključne tačke cijele priče!
   (I)
   (II)
   (III)

4. Jeste li mogli koristiti neku od dolje navedenih tehnika da vam pomognu u pamćenju priče?
   Mentalna mapa _____
   Linija priče _____
   Pravljenjem crtica/alineja _____
   Vizualiziranjem _____
   Verbaliziranjem _____
   Ostalo _____

Verbalne sposobnosti slušanja

☐ **Rezimiranje**

Sažimajući nekoliko stvari zajedno govornik pravi jednu izjavu. Provjerite je li sažetak dovoljno precizan.

Primjer: "Dakle, tri stvari koje pominjete su: pod jedan. . ., dva. . . i tri. . . ?"

☐ **Pojašnjavanje**

Provjerite je li ono što je rečeno dobro shvaćeno, npr. : činjenice, mišljenja, odluke, ili događanja.

Primjer: "Dakle, ono što vi kažete jeste da nećete moći to napraviti u petak, jer imate druge obaveze"

2.2.6. Anketa

Ova metoda podrazumijeva postupak prikupljanja informacija o različitim pojavama primjenom anketnog lista. Ispitanici izražavaju svoje stavovei daju tražene informacije biranjem ponuđenih alternativa ili upisivanjem svojih odgovora.

Za uspješno provođenje ankete potrebno je utvrditi cilj ankete.

Anketni list je instrument prikupljanja podataka pomoću koga se vrši anketiranje, sadrži:

▶ **uvod**	• ispitanik se upoznaje sa svrhom ankete • obavještava se da je anketa anonimna • upućuje se o načinu odgovaranja na anketna pitanja
▶ **niz anketnih pitanja**	• na niz anketnih pitanja u pismenoj formi odgovara određeni uzorak ispitanika • ispitanici mogu biti sve kategorije građana grupisanih po određenom kriterijumu • sadržaji anketnih pitanja zavise od vrste podataka koji se traže • mogu se odnositi na lični status ispitanika • mogu se odnositi i na njihovo mišljenje o određenim pojavama • mišljenje ispitanika ocjenjuje se subjektivnim stavovima, sudovima, željama i interesovanjima • voditi računa da li ispitanici raspolažu podacima koje tražimo • anketna pitanja mogu biti otvorenog, zatvorenog i kombinovanog tipa
▶ **zahvalnost na saradnji**	• riječi zahvalnosti na saradnji

Prednosti anketiranja:

- jednostavno
- lako
- brzo prikupljanje podataka.

Nedostaci anketiranja:

- nedovoljna sigurnost u autentičnost dobijenih podataka

Kada se opredjeljujemo za javnu, a kada za anonimnu anketu?

Prednost javnoj anketi daje se:

- kada se traže podaci o konkretnim pojedincima i određenim grupama,
- kada se žele uporediti određeni pojedinci i grupe,
- ako postoji opasnost da se anketa ne shvati ozbiljno.

U svim drugim slučajevima anketa može biti anonimna.

3. Riblja kost

Prednosti:

- dovoljno prostora za veliki broj učenika,
- svi učenici imaju dobar ugao gledanja prema tabli / platnu,
- omogućeno kretanje nastavnika.

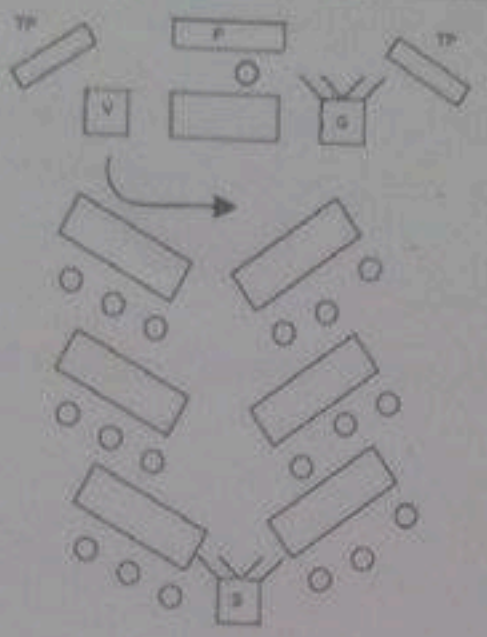

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video,
S - stalak/sto.

Nedostaci:

- neki učenici se ne vide od drugih,
- podstiče neformalno grupisanje,
- neki učenici su daleko od table / platna,
- relativno loš kontakt između učenika i nastavnika.

4. "Bistro"

Prednosti:

- idealno za grupni rad i radionice sa malim grupama,
- neformalno, podstiče maksimalnu aktivnost učenika,
- originalno, podstiče otvorenost / slobodno razmišljanje,
- nastavnik može "cirkulisati" između grupa.

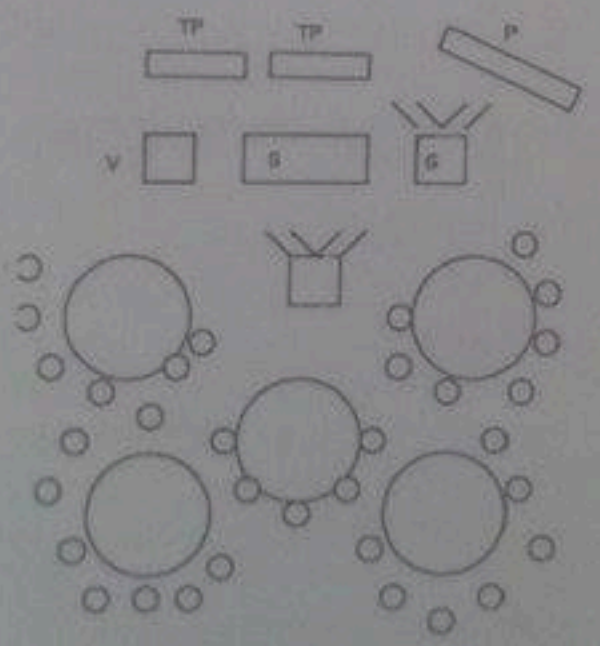

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video
S - stalak/sto

Nedostaci:

- neki učenici nemaju dobru preglednost,
- može poticati nedostatak pažnje i razgovore "sa strane",
- podstiče rascjepkanu grupnu identifikaciju.

5. Krug

Prednosti:

- idealno za posebne teme
- podstiče maksimalnu uključenost svih učesnika
- minimalni razgovori "sa strane",
- nema grupisanja.

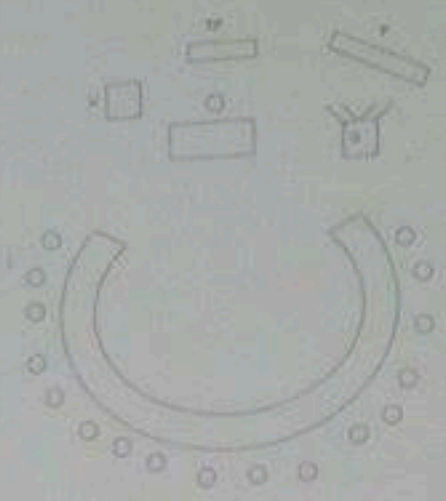

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video

Nedostaci:

- teško pronaći stolove za formiranje kruga,
- neki učenici nemaju dobru preglednost,
- mjesto sjedenja neravnomjerno eksponira učenike,
- prevelika prisnost članova.

6. Amfiteatar

Prednosti:

- izvrsna vidljivost i akustičnost,
- efekat velikog prostora,
- dobro okruženje za klasična predavanja.

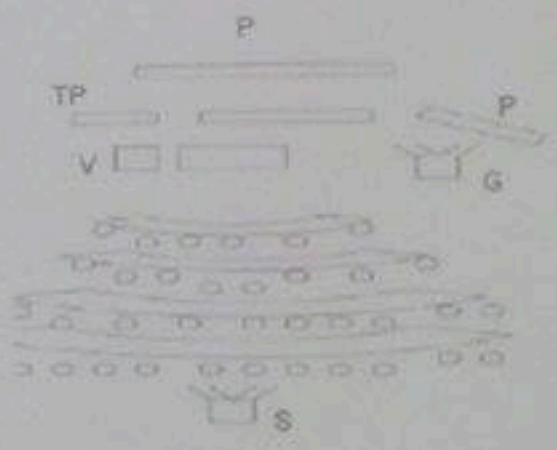

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video
S - stalak/sto

Nedostaci:

- slab kontakt između učenika i nastavnika,
- nemogućnost promjene rasporeda sjedenja.

Opća pravila:

- okruženje učenicima treba obezbijediti promjenu tempa rada, nastavni treba planirati redovne periode za diskusiju, male grupne radove ili "pauze za relaksaciju da bi se izbjeglo opadanje krivulje učenja.
- kontrola glasa (jačina, punoća, modulacija) može doprinijeti promjenam tempa u nastavnom procesu.

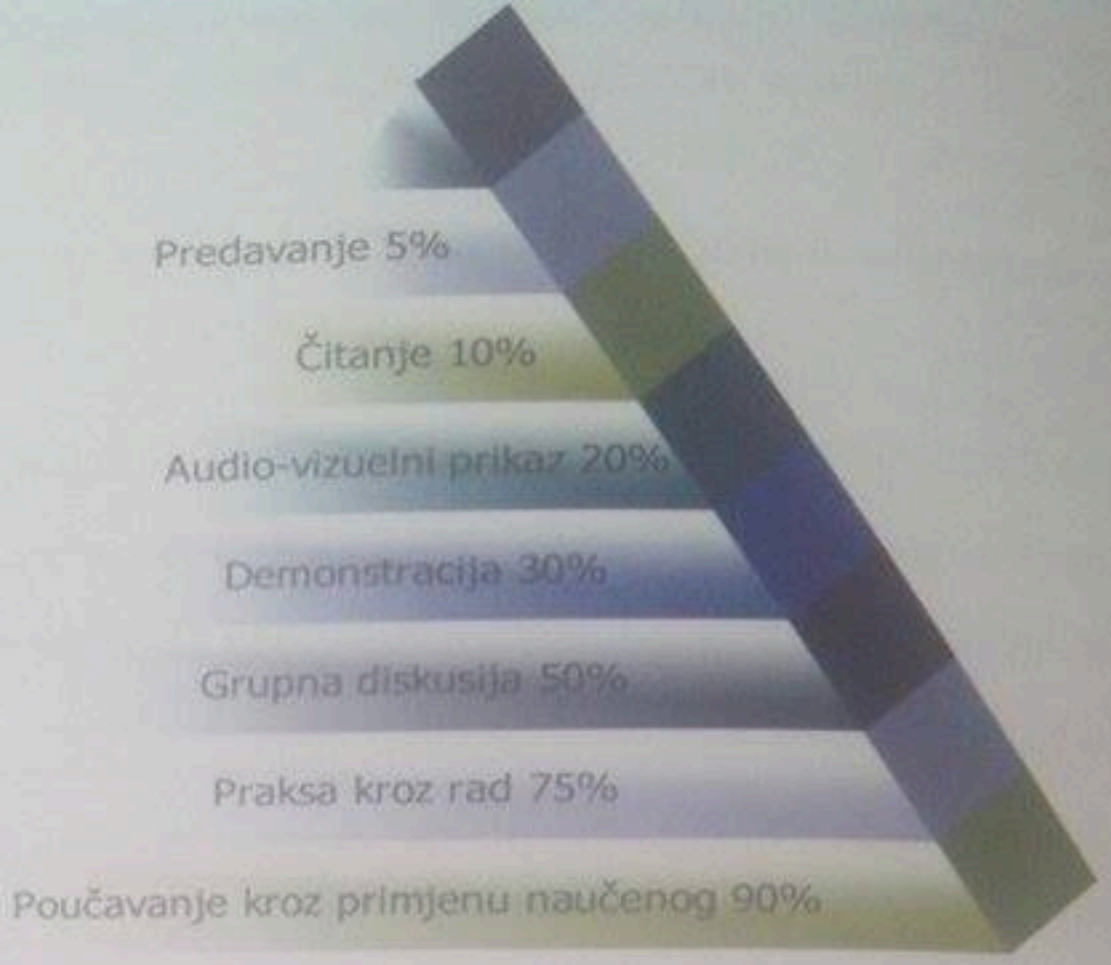

Ne učite za svoje učenike, pustite ih da sami otkrivaju!

Aktivno učenje

- Umjesto pasivnog vizualnog i verbalnog primanja informacija, učenic aktivno učestvuju u otkrivanju informacija i sami rade.

2.1.4. Blumova taksonomija/ klasifikacija kognitivnog područja

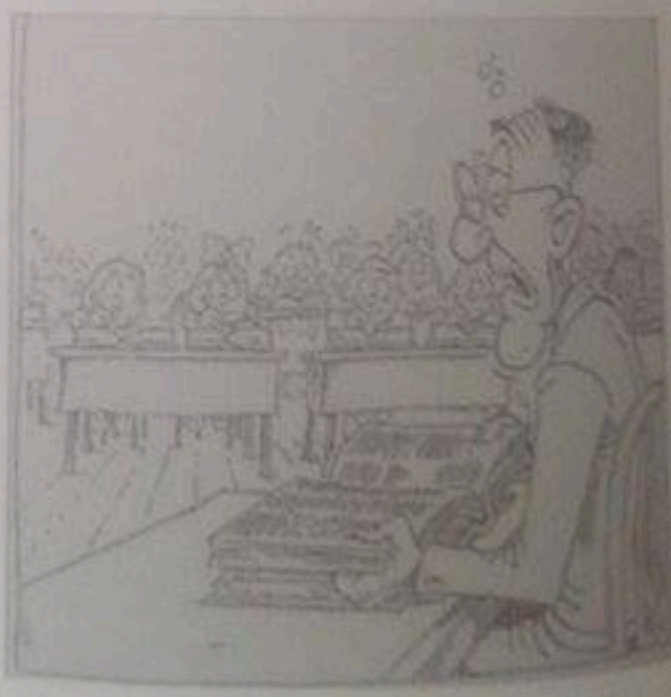

Imajući u vidu činjenice o individualnim razlikama, sposobnostima i osobinama ličnosti, poznati američki psiholog i pedagog Benjamin Blum je razradio taksonomiju vaspitno-obrazovnih ciljeva i zadataka u oblasti kognitivnog područja. Primjena principa Blumove taksonomije dovodi do sticanja trajnog i kvalitetnog znanja, do individualizacije procesa nastave, i podstiče optimalniji razvoj sposobnosti i osobina ličnosti svih kategorija učenika - prosječnih, ispodprosječnih i darovitih.

Blumova taksonomija je zasnovana na odgovarajućim saznanjima teorije učenja i sadrži še glavnih kategorija:

4. Proširivanje prostora	▶ radni izleti ▶ korištenje biblioteke ▶ upotreba višenamjenskih prostorija ▶ posjećivanje različitih ustanova ▶ povremene promjene učionica ▶ učenje u timovima, manjim grupama ▶ uzajamno generacijsko podučavanje
5. Planiranje	▶ dodijeliti određene zadatke ▶ obilježavati i markirati bojama sav potreban materijal za nastavu ▶ pravljenje panoa na kojima će pomoću ilustracija biti prikazane složene operacije ▶ obučiti učenike da rukuju opremom ▶ vršiti probe neuobičajnih ili komplikovanih postupaka

Raspored sjedenja

1. "U" oblik

Prednosti:

- sličan poslovnom,
- nastavnik može šetati unutar "U",
- dobra vidljivost,
- standardan,
- nije zastrašujući.

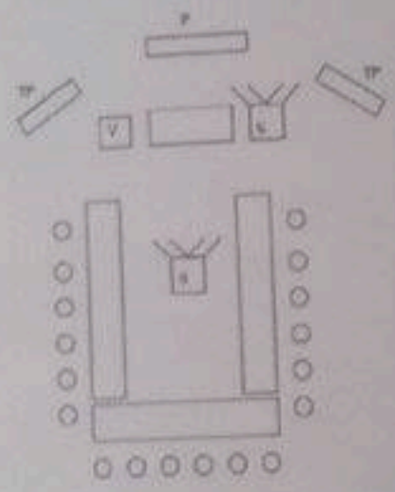

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video
S - stalak/sto

Nedostaci:

- krut, neophodno „probijanje leda",
- neki su učesnici sakriveni iza opreme,
- učesnici koji sjede naprijed konstantno su okrenuti za 60-90 stepeni,
- neki su učesnici daleko od table/platna.

2. "V" oblik

Prednosti:

- bolja vidljivost,
- optimalan kontakt nastavnik / učenik,
- manje formalan, prisniji kontakt.

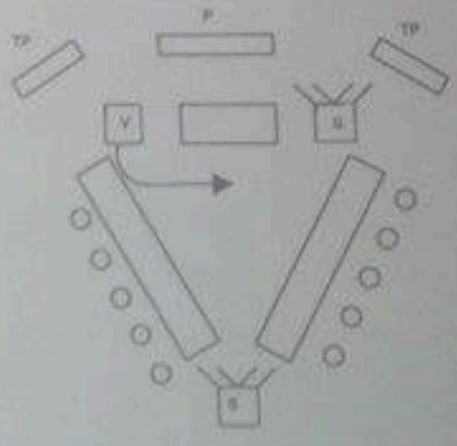

TP - tabla sa papirima,
G - grafoskop,
P - platno,
V - video
S - stalak/sto

Nedostaci:

- traži dosta prostora,
- predviđen za manje grupe.

- razgovor licem u lice,
- telefonski,
- pismeno,
- internet.

Pri planiranju i izradi upitnika treba voditi računa o sljedećem:

- šta želite naučiti/pronaći (koji su ciljevi),
- koga ćete pitati da popuni upitnik,
- koliko ljudi treba da popuni upitnik,
- način popunjavanja upitnika,
- koja ćete pitanja postaviti,
- ranije testirati upitnik da budete sigurni da će funkcionisati,
- kada ćete početi sa popunjavanjem upitnika i kada treba sve biti završeno,
- šta ćete napraviti kada dobijete popunjene upitnike, kako ćete sumirati
- odgovore i napisati izvještaj.

Pitanja u upitniku mogu biti:

- zatvorenog tipa (pitanja sa mogućnošću izbora odgovora),
- otvorenog tipa (odgovor se slobodno formulira od strane ispitanika),
- kombinovana.

Primjeri nekih mogućih tipova pitanja

- **pitanja sa mogućnošću izbora odgovora**

Da li od svakog pisca iz programa književnosti pročitaš neko djelo:
uvijek pročitam _____
ponekad pročitam _____
nikad ne pročitam _____

- **otvoreni odgovor (numerički)**

Koliki je vaš nedjeljni džeparac?_____

- **otvoreni odgovor**

Kako bi ova škola mogla popraviti uslove za kulturno zabavni život učenika?
_____

- **ocjenjivačko pitanje**

Kako biste ocijenili usluge koje pruža školska pekara/slastičarnica/prodavnica?
odlično _____
dobro _____
pristojno _____
loše _____

Najbolji efekti se postižu ukoliko se kombiniraju različiti oblici rada i različite nastavne metode naprimjer

_____ grupni oblik rada

_____ frontalni oblik rada

1. _____

U ovom slučaju na frontalni oblik rada kojim se obrađuje novi sadržaj, nadovezuje se rad u grupama radi utvrđivanja i primjenjivanja.

2 _____

Prikladan je prije obrade neke teme.

3. _____

Nastavnik vodi temu do najvišeg momenta, tzv. "prag rješenja", a tada prepušta učenicima da sami pokušaju utvrditi neke činjenice, da sami dođu do nekih rješenja te frontalno sumiraju ista.

4. _____

Ovakav način se koristi kada su učenici naviknuti na rad u grupi.

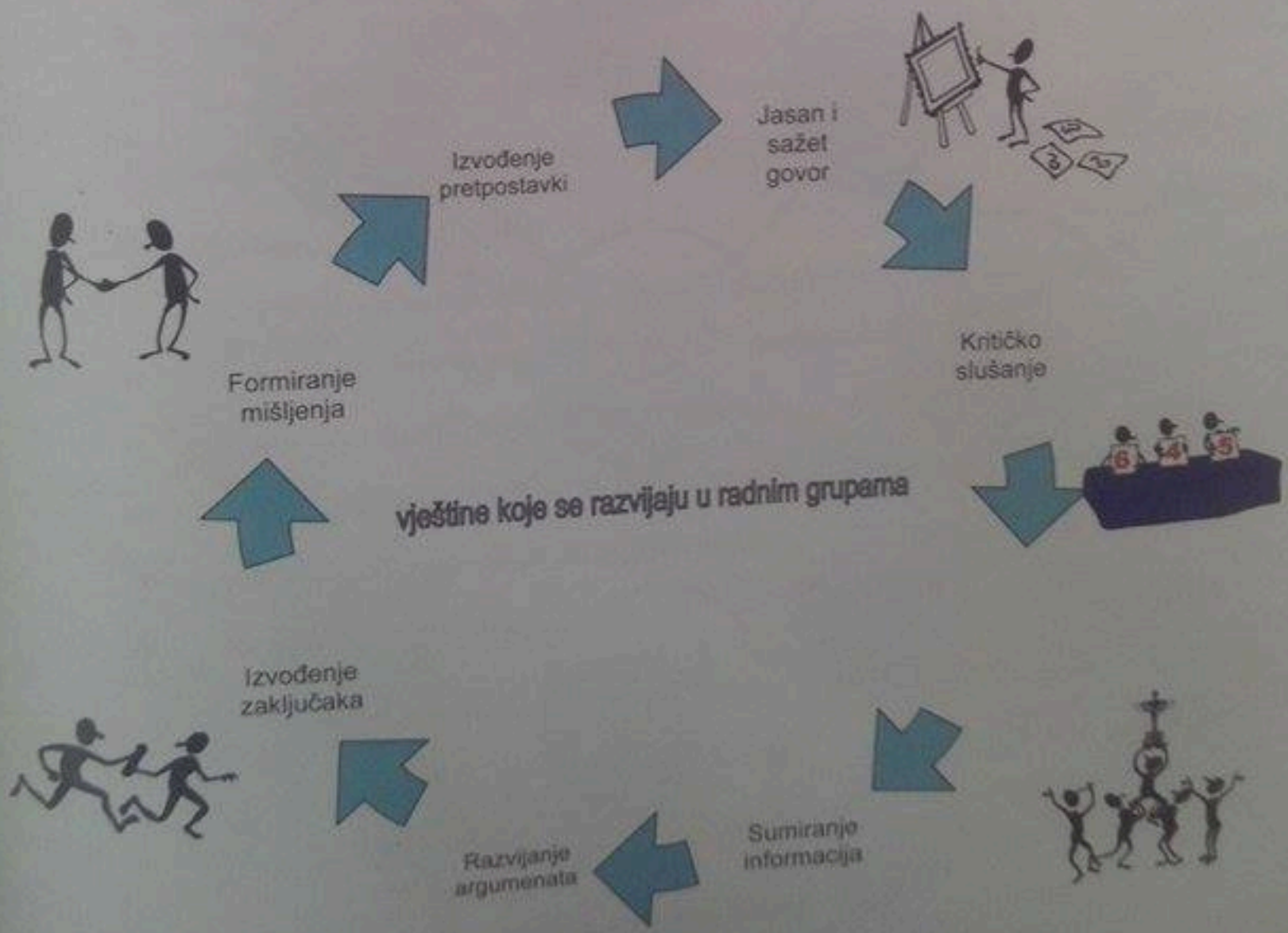

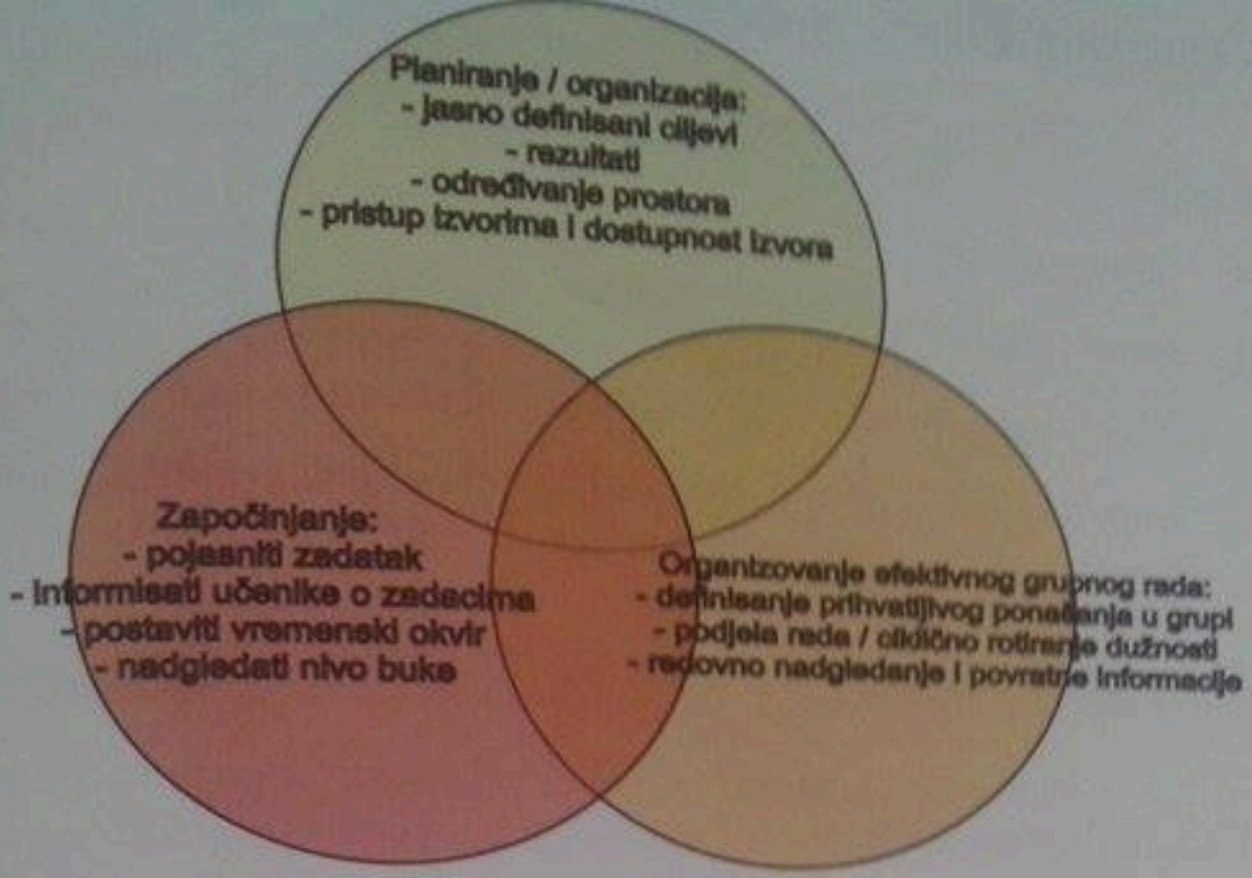

Rezultati dobro planiranog i vođenog grupnog rada su:

- razmjena ideja, informacija, iskustava. . .,
- saradnja, dopunjavanje,
- konfrontacija, intelektualni konflikt i sučeljavanje,
- argumentovani dijalog (diskusije, polemike. . .),
- igranje uloga i rotacija uloga,
- inicijativa sa jedne strane i odgovori sa druge strane (učenici),
- zajedničko donošenje odluka uz raspravu,
- zajedničko definiranje nekog stanovišta,
- stvaranje zajedničkih produkata (tekst, crtež, model),
- podjela uloga u zajedničkoj aktivnosti,
- razvijanje smisla za humor.

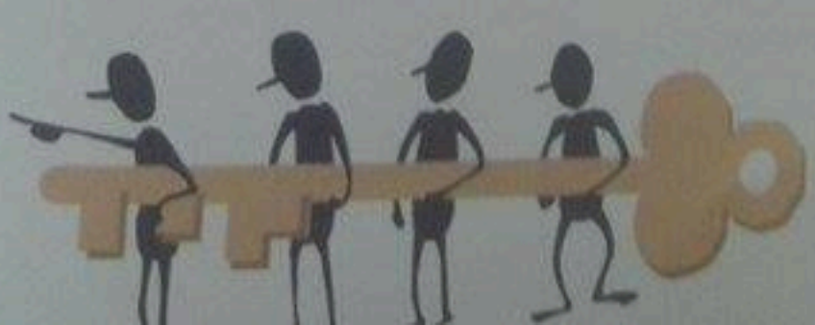

2

2.
AKTIVNA NASTAVNA METODOLOGIJA

- **gradirajuća pitanja:**

Na skali od 1 do 5 (gdje je 5 najviše, a 1 najmanje), procijenite svoj interes za svaki od navedenih predmeta?

- maternji jezik	1	2	3	4	5
- matematika	1	2	3	4	5
- strani jezik	1	2	3	4	5

- **kombinirana pitanja**

Ako prilikom čitanja naiđeš na nepoznatu riječ, onda pomoć tražiš
od predmetnog nastavnika _____
roditelja _____
od drugova _____

Upitnik - plan rada

Ime i prezime učenika **datum:**

1. **Navedite šta očekujete da ćete naučiti ili saznati putem ovog upitnika?**
2. **Koga ćete zamoliti da popuni upitnik? Navedite, npr.: starosnu dob grupe, pol, zaposleni, nezaposleni itd.**
3. **Zašto ste odabrali baš ovu grupu?**
4. **Koliko ljudi ćete zamoliti da popuni upitnik?**
5. **Zašto baš toliki broj?**
6. **Koji ćete metod rada koristiti u popunjavanju upitnika?**
7. **Zašto ste odabrali baš ovaj metod?**
8. **Koliko će pitanja sadržavati upitnik?**
9. **Koja ćete konkretno pitanja postaviti?**
   a) _____
   b) _____
   c) _____
   d) _____
10. **Koja od ovih pitanja su sa otvorenim odgovorom, a koja su zatvorena?**
11. **Kako ćete unaprijed testirati upitnik?**
12. **Kada ćete početi sa popunjavanjem upitnika?**
13. **Do kada se upitnik mora popuniti?**
14. **Kako ćete sumirati dobijene odgovore?**

evaluacija

sinteza

analiza

primjena

shvatanje

znanje

Sve ove kategorije navedene su tako da su prvo dati jednostavniji, a zatim sve složeniji oblici ponašanja.

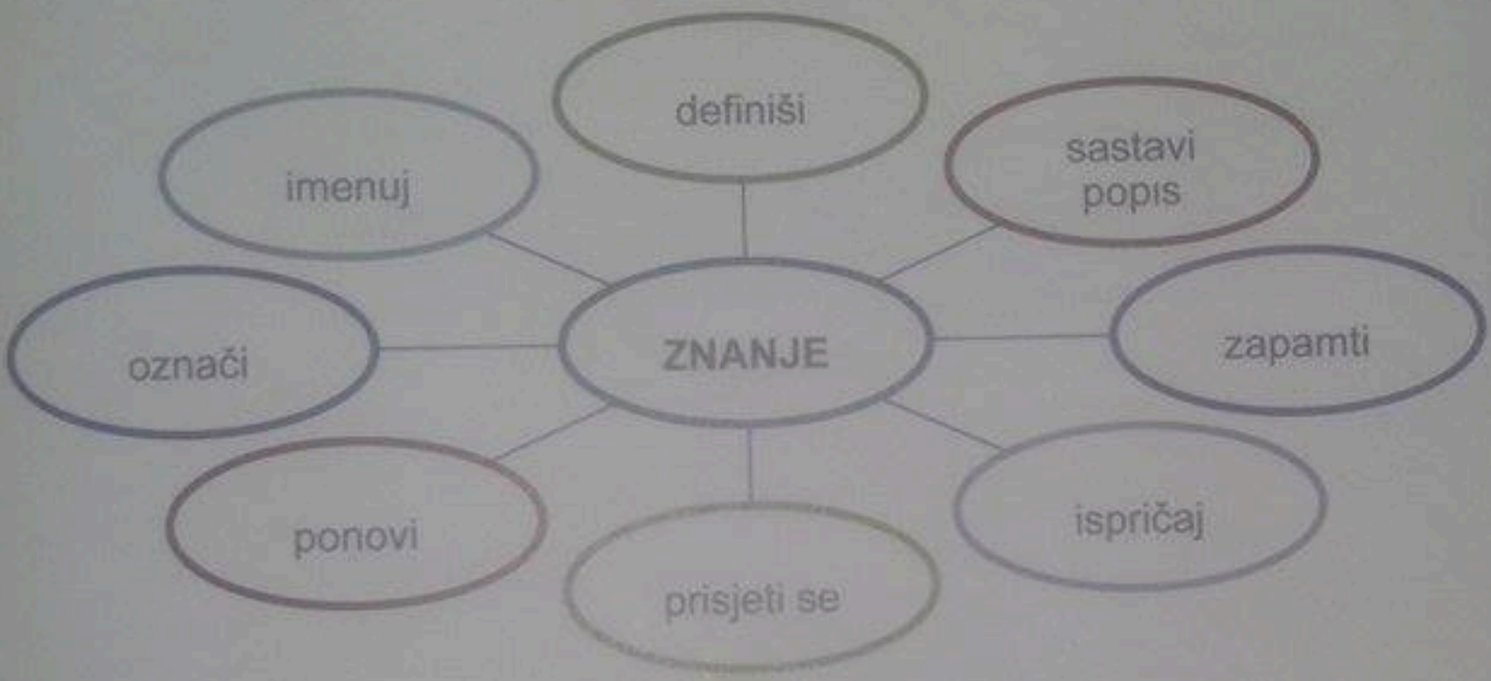

Znanje

Shvatanje

Prednosti intervjua	Nedostaci intervjua
▶ neposredan kontakt ▶ prilagodljivost pojedincima ▶ ilustrovanost posmatranja ▶ individualna orijentisanost ▶ mogućnost komunikacije	▶ zanemaren osnovni faktor istraživanja - **"važniji"** istraživač nego ispitanik ▶ jednostrano prikupljanje podataka ▶ vremenski neekonomičan ▶ nepredvidivost toka razgovora

Za primjenu intervjua potrebna je odgovarajuća priprema.

Koraci tokom rada:

- ☐ **Priprema**
  - Koje su mi informacije potrebne?
  - Ko mi može obezbijediti tu informaciju?
- ☐ **Učenik treba:**
  - Ugovoriti sastanak sa osobom koju će inervjuisati (lično, telefonskim razgovorom itd.), dogovarajući vrijeme, mjesto i datum intervjua,
  - Napisati pitanja unaprijed, ali i biti spreman da postavi i neka neplanirana pitanja,
  - Odlučiti kako da zabilježi intervju (diktafon, zabilješke),
  - Unaprijed, sa nekom osobom isprobati pitanja.

Vođenje intervjua

- ☐ **Učenik treba:**
  - Stići tačno na vrijeme
  - Pristojno pozdraviti osobu koju će intervjuisati
  - Pitati pripremljena pitanja
  - Dozvoliti da razgovor teče prirodno
  - Zabilježiti intervju uz prethodni pristanak intervjuisanog
  - Završiti u dogovoreno vrijeme
  - Zahvaliti intervjuisanom.

- **Razmišljanje**

Prikupljati eksplicitna ili implicitna osjećanja, koje je pokazao govornik i demonstrirati razumijevanje i prihvatanje osjećanja.

Primjer: "Zvuči kao da ste se veoma dobro proveli."

- **Parafraziranje**

Ponavljati mali dio onoga što je rekao govornik, njegovim ili sličnim riječima. Ovo odmah podstiče ljude da nastave dalje

"Dakle, to što se događalo na poslu vas je zbunjivalo".

- **Objašnjavanje**

Dodatno objasniti ono što je čuo.

Primjer: "Može biti da je to što se desilo ... ?"

- **Pitanja sa otvorenim odgovorom**

Postavljati (sa)govorniku pitanja koja će podstaknuti otvoren odgovor.

Primjer: "Šta se onda desilo?" ili "Kako se to odrazilo na tebe?"

Uočite razliku između ovakvih pitanja i pitanja koja samo traže odgovor sa da ili ne, npr. : "Jesi li se prepao?", "Da li si ti onda otišla?"

- **Podsticanje**

Uključuje zahvaljivanje osobi za njen doprinos.

Primjer: "Ovo je zbilja bio koristan doprinos, hvala vam."

ili

Koristiti znakove govora da se pokaže razumijevanje onoga što je rečeno. Ovo služi kao indikator da se nastavi, da je slušalac spreman još da sluša.

Primjer: "Mmmm...uh, hm, aha, jeste, da, da..."

- **Tišina**

Tišina . . . prije nego obučavatelj počne govoriti. Ovo može podstaći govornika da nastavi, a može značiti i da se prihvata ono što je rečeno.

- **Povezivanje**

Obučavatelj može povezivati izjave/pitanja/komentare kratkim rečenicama kojima potvrđuje interes i daje podršku i podsticaj da se nastavi.

Primjer: "I, onda?"

Neverbalne sposobnosti slušanja

- **Izraz lica**

Naše lice odaje emocije. Obučavatelj bi trebao znati koje emocije želi pokazati.

- **Kontakt očima**

Pokažite interes, podstaknete govornika da nastavi i podržite ga (očima).

- **Govor tijela**

Način na koji obučavatelj stoji, sjedi, drži tijelo, šalje poruku o zainteresovanosti ili o dosadi. Kada sluša nekoga, obučavatelj se treba lagano usmjeriti prema osobi, okrećući se govorniku, pokazujući miran i pažljiv stav.

- **Geste**

Geste koje su od pomoći:

- otvoreni kružni pokreti rukama podstiču učešće
- otvorene ruke dok se postavljaju pitanja ili nešto razjašnjava
- otvorene ruke ili dlanovi prema govorniku kao da kažu 'a sada vi'
- klimanje glavom ohrabruje osobu da nastavi govoriti.

- **Međusobna udaljenost**

Ostavite dovoljnu udaljenost između govornika i slušaoca. Nedostatak prostora ili preveliko približavanje može izazvati neugodu. Ukoliko se nekome previše približite, može se početi odmicati kako bi održao svoj lični prostor sigurnim.

- **Vremensko planiranje**

Ne prekidajte sagovornika nepotrebno. Koristeći kombinaciju verbalnih i neverbalnih sposobnosti aktivnog slušanja, obučavatelj može pravilno prosuditi kada je najbolje prekinuti sagovornika.

NEVERBALNE SPOSOBNOSTI SLUŠANJA SU DJELOTVORNE KADA SE KORISTE ZAJEDNO S VERBALNIM SPOSOBNOSTIMA I ISTOVREMENO POJAČAVAJU NJIHOV EFEKAT.

Zamke aktivnog slušanja:

- preveliko analiziranje,

Aktivnosti nastavnika i učenika u primjeni Blumove taksonomije

Oblast taksonomije	Šta radi nastavnik	Šta radi učenik
Znanje	usmjerava govori ispituje	odgovara pamti prepoznaje
Shvatanje	demonstrira sluša poredi ispituje	prevodi objašnjava demonstrira interpretira
Primjena	pokazuje pomaže posmatra kritikuje	rješava probleme demonstrira upotrebu znanja konstruiše
Analiza	upravlja i usmjerava aktivnost	diskutuje otkriva navodi (primjere) analizira
Sinteza	analizira i vrednuje	diskutuje uopštava poredi suprotstavlja apstrahuje
Evaluacija	objašnjava analizira vrednuje	sudi diskutuje razvija kriterijume

Primjeri pitanja za nivoe Blumove kognitivne klasifikacije

Primjeri:
/Znanje/

1. Esej je:
   a) grčki filozof
   b) rimski književnik
   c) dosije zaposlenog radnika
   d) književna vrsta teksta
   e) dnevnik
   f) autobiografija
   g) eskimsko jelo
2. Pojmovima **violina, viola, violončelo i kontrabas** navedi zajednički rodni pojam
   _____
3. Koji su pojmovi pozitivni u odnosu na sljedeće negativne pojmove:
   - bezakonje

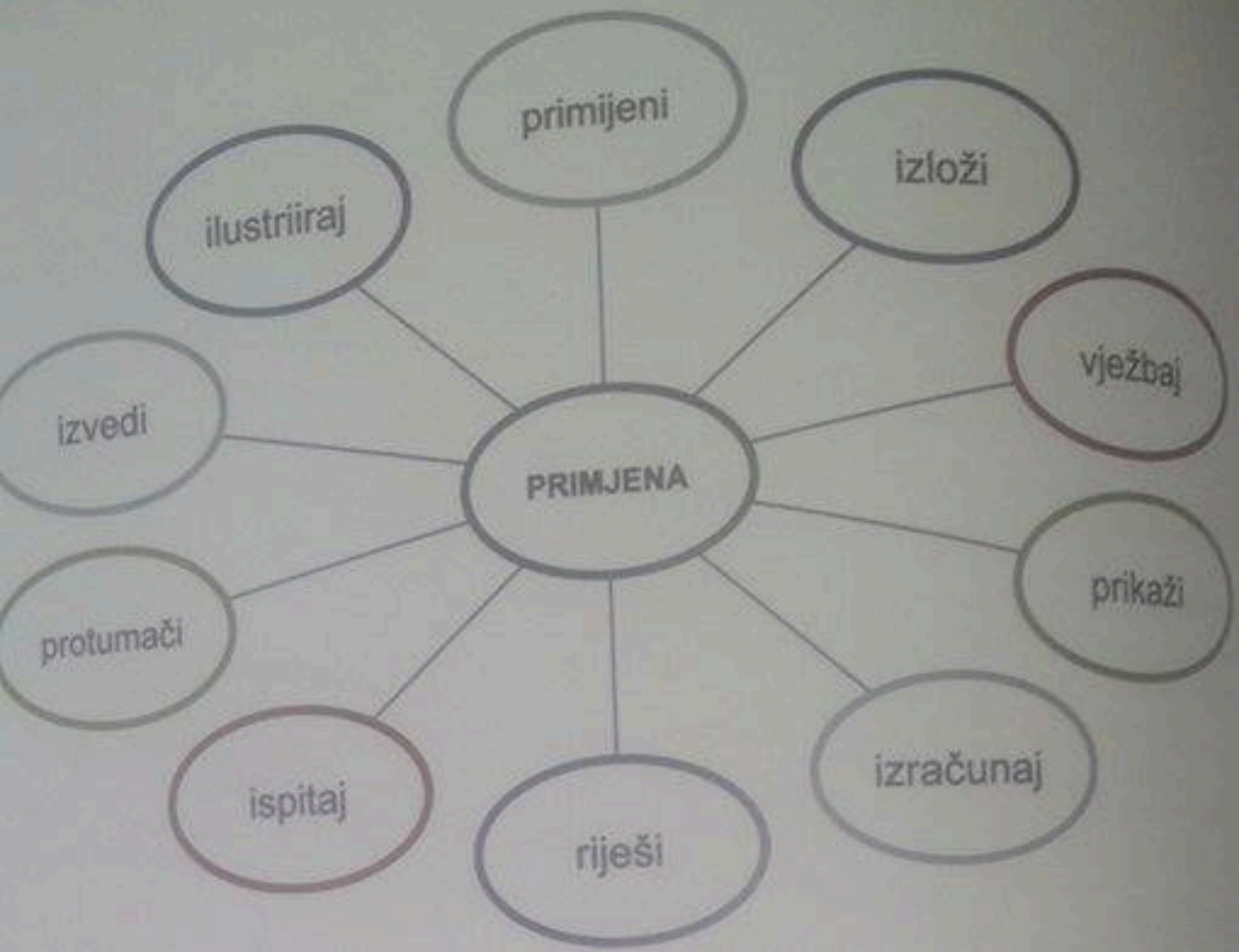

Primjena

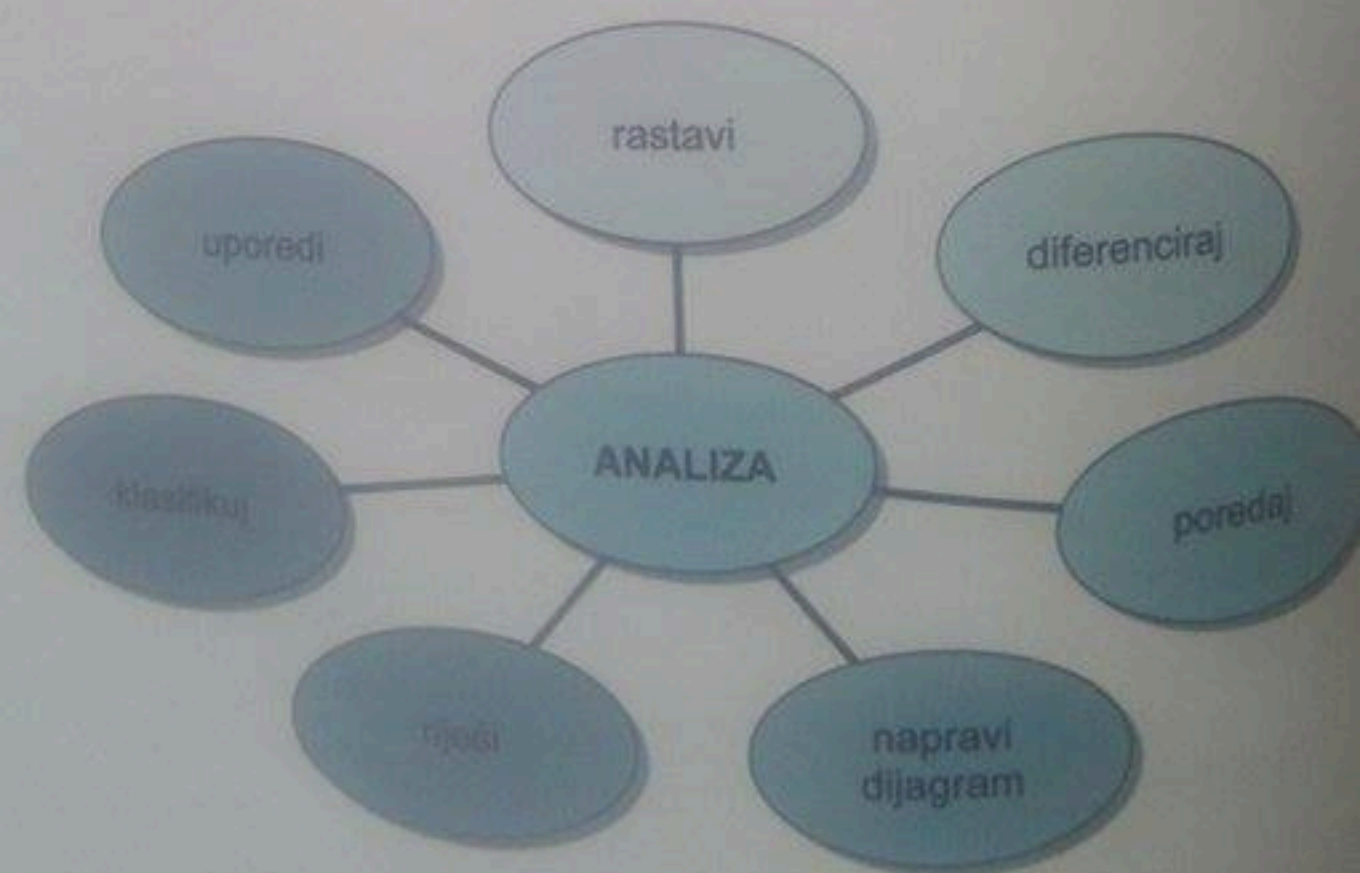

Analiza

2.2.2. Moždana oluja

Etimologija pojma:

- **Brain - mozak**
- **Storm - oluja**

Postoji mnogo definicija moždane oluje, ali je najprihvatljivija ona koja kaže da je moždana oluja:

- situacija gdje jedna grupa zajedno, nakon iznošenja pojedinačnih ideja, dolazi do nove ZAJEDNIČKE IDEJE.

Istorijski razvoj moždane oluje:

Alex Osborne, državni službenik u Americi 1941. godine, smatrao je da radni sastanci trebaju biti ispunjeni novim idejama. Međutim, to nije bilo moguće jer su propisi ograničavali te slobode. Shvatio je da se mora uvesti postupak razmišljanja kod iznošenja ideja i usporedio je to sa « olujom u mozgu » koju ništa ne može zaustaviti. Tako je nastao termin « brainstorming». Metoda je zamišljena kao konferencijska tehnika gdje grupa pokušava da riješi specifičan problem iznošenjem svih mogućih spontanih ideja. Koristeći ova nova pravila ljudi su shvatili da se do rješenja dolazi lakše i brže, da su dogovori manje stresni i da je to postupak kada u razmišljanju o različitim segmentima života dolazi do izražaja KREATIVNOST.

Od 1941. godine ova tehnika se primjenjuje širom svijeta.

To je zapravo intenzivno grupno razmjenjivanje ideja, metoda aktivnog učenja u kojoj grupa predloži, generalizira veliki broj ideja u kratkom vremenu. Ona aktivno angažuje učenike u procesu učenja i podstiče puno učešće, s obzirom na to da ideja jedne osobe podstiče ideje drugih.

Učenici u grupi naizmjenično saopštavaju svoje prijedloge koji se bilježe. Na osnovu zabilježenih prijedloga, tj. ideja dolazi se do najboljeg rješenja. Ideje se nikad ne kritikuju naglas, već se na kraju izvrši evaluacija i prioritizacija ideja!

Osnovna pravila moždane oluje su:

- sve ideje jednako vrednovati
- nije dozvoljeno kritikovati predloženo
- ne prekidati druge dok iznose ideje
- ne ocjenjivati predloženo

Nastavnik unaprijed definiše temu ili pitanje, te usmjerava i vodi aktivnost, ograničavajući vrijeme na pet do deset minuta. Ova metoda može biti korištena u različitim okolnostima, npr. da bi se ponovila tematska jedinica, da bi se napravio uvod u neku tematsku jedinicu ili jednostavno da bi se riješio neki problem.

2.1.1. Okruženje

Nastavnici vrlo lako mogu spriječiti mnoga neprihvatljiva ponašanja učenika promjenom okruženja. Nastavnici znaju iz iskustva da su učionice uglavnom tako izgrađene i opremljene da je učenicima u njima teško zadržati motivaciju i uključenost u proces učenja. Kada je okruženje u učionici učenicima dosadno ili ih dekoncentriše, onda se njihovo ponašanje obično preobražava u ono koje je nastavnicima neprihvatljivo i koje im smeta u procesu podučavanja.

Mogućnosti za promjenu okruženja:

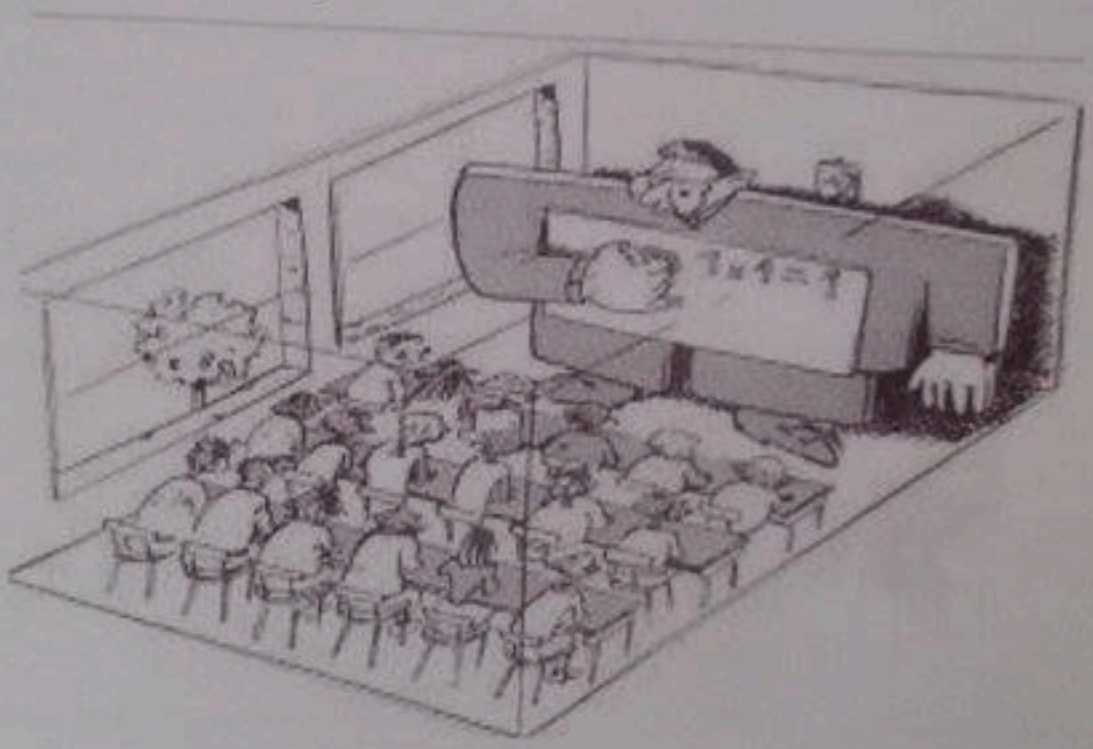

1. Obogaćivanje prostora	▶ puštanje muzike ▶ uvesti "centre učenja" ▶ koristiti audio-vizuelna sredstva ▶ ukrasiti prostor svjetlim bojama ▶ praviti demonstracije ▶ pozvati goste-predavače
2. Prilagodavanje prostora	▶ zatamniti učionicu ▶ ukloniti sve ono što nije potrebno za trenutne aktivnosti ▶ koristiti "fokusirajuće" tehnike kao što su filmovi, stripovi ▶ postaviti klupe u krug za diskusiju
3. Racionalizacija prostora	▶ odrediti prostorije za određene aktivnosti ▶ ograničiti broj učenika koji mogu biti na istom mjestu u isto vrijeme ▶ napraviti raspored za korištenje određene opreme i materijala ▶ istaći listu pravila ponašanja

PRIMJERI
/Analiza/

1. Koje su od ovih izjava činjenice, a koje mišljenje ?
2. Kako se glavni lik promijenio nakon tog događaja ?
3. Suprotstavi likove po njihovim osobinama u djelu . . . ?
4. Objasnite nenaglašenu pretpostavku koja podržava ovaj argument.
5. Dužina se odnosi prema metru upravo kao težina prema:
   - centimetru
   - mjeri
   - vagi
   - kilogramu
   - N /njutnu/
6. Aida je starija od Ane. Sanja je starija od Ane. Ana je mladja od Sanje. Ako su prve dvije tvrdnje tačne, onda je treća:
   a) tačna
   b) pogrešna
   c) neizvjesna
7. Kako uporediti /razlikovati/ _____
8. Koji su to dijelovi ili karakteristike _____
9. Koji su uzroci Francuske revolucije _____

PRIMJERI
/Sinteza/

1. Kako povećati prihode namijenjene za ekološki pokret ?

   Koja rješenja predlažete ?
   Šta vi predviđate ?
   Opiši uopštavanje koje proizilazi iz ovih podataka.
   Izvedi zaključak podržan ovim činjenicama.

PRIMJERI
/Evaluacija/

1. Koji je momenat bio najvažniji u priči i zašto ?
2. Šta je najvažnije za uspjeh preduzeća ?

- **Učenik treba:**
  - Srediti dobijene podatke
  - Odlučiti kako da iskoristi dobijene informacije, npr. : da li ispričati priču, koristiti navode, imenovati intervjuisanu osobu itd.
- **Upitati se šta je bilo dobro:**
  - Da li sam dobio/la informacije koje sam želio/željela?
  - Da li sam postavio/la dobra pitanja?
  - Jesam li mogao/la uraditi nešto bolje?
  - Kako mogu iskoristiti ove informacije za svoj zadatak, učenje?
- **Kod provođenja intervjua treba uvažavati sljedeća pravila:**
  - podsticati ispitanika da govori,
  - strpljivo slušati ispitanika,
  - steći povjerenje ispitanika,
  - vješto prelaziti s pitanja na pitanje,
  - ispitivač ne smije prebrzo generalizirati,
  - predvidjeti trajanje intervjua,
  - prikupiti podatke o ispitaniku radi kontrole odgovora i izrade plana intervjuisanja,
  - interpretirati odgovore na općem ispitanikovom nivou (obrazovanje, dob, pol...).

Intervju može trajati od nekoliko minuta do nekoliko sati.

2.2.5. Upitnik

Upitnik je lista ili set pitanja koja su napisana sa ostavljenim prostorom za odgovore!

Ova metoda koristi se da bi se dobile određene informacije od ljudi o nekom problemu (stanju, događaju, nizu događaja, odnosa, stavova i sl.).

Ista pitanja daju se većem broju ljudi (ispitanici - respondenti), svaka osoba daje svoje odgovore. Odgovori se na kraju sumiraju u formi izvještaja!

Upitnik se može popunjavati na više načina:

2.2.1. Karakteristike grupnog rada

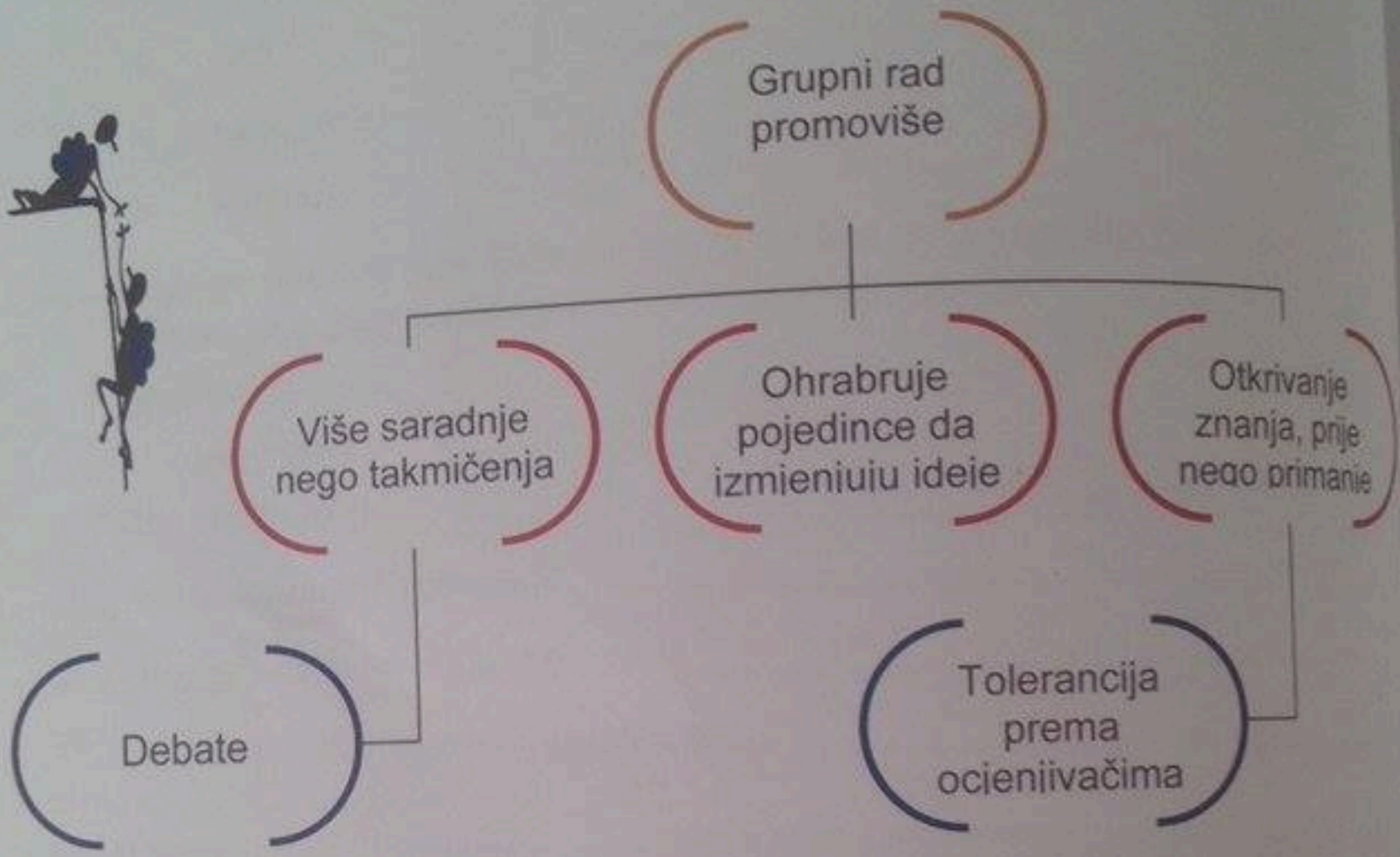

Nema oblika rada koji sam po sebi garantuje siguran uspjeh.

Grupni rad se koristi kada nastavnik ne vodi neposredno cijeli tok nastavnog procesa, nego učenici samostalno rade u grupi, bilo da ponavljaju, vježbaju ili samostalno stiču nova znanja. Uloga nastavnika je više organizatorska jer pruža učenicima izvore, daje im radne zadatke i upute, te omogućuje samostalan rad.

Najteži zadatak nastavnika jeste da odabere nastavne sadržaje podesne za grupni oblik rada, zatim da odabere dovoljno dobre zadatke za grupe koji će motivisati svakog učenika.

Grupni rad se može primjenjivati u različitim fazama nastavnog procesa:

- obrade novog gradiva,
- uvježbavanja,
- sistematizacije,
- primjene naučenog.